

Люди зі страху

Роман Андріяшик

РОМАН

В ОБЛОЗІ

Книга перша

Чи я в батька не дитина була?

Чи я в батька не кохана була?

Взяли ж мене заміж дали

І світ мені зав'язали...

З народної пісні

I

— Як спалося? — запитала Левадиха.

Вона й очей не звела. Та можна не сумніватися — в якусь мить якимось хитромудрим способом встигла на мене зиркнути і навіть збагнути, в якому я настрої. З чемністю квартиранта я відповів, що добре, і, одразу забувши все, усміхнувся... Мені було так легко, ніби з плечей звалилася Говерла¹.

¹Гора в Карпатах.

— Гм-м...— збиралася з гадками Левадиха. Перекинула сніпок квасолиння, поправила макітру між коліньми.— Полощешся, мов ласиця. Отак у мого Антона було: я забудуся під куделею, аж гульк — гейби нема чоловіка в хаті. А він у кутику над цеберкою.

"У життя тисячі нагод витравити з людини впевненість,— подумав я.— Тоді, як утікач, боїшся власної тіні".

— ...Семко був непосидою. Не балакав, а кричав. "Цить,— прошу не раз,— не репетуй, не в кузні". На хвилюку прикусить язика, відтак своєї... А ти кудись збираєшся? Господи, що мені діяти з цим парубком! То зодягни що тепліше на себе, який нагріток у тій шинелинці? Студено ж. Зима не на жарт.

— Зима,— повторив я. Тьох! — щось колькою вперлося в серце.— Зима.— Я штовхнув набучавілі двері.

Снігу випало до колін. Небо віщувало близьку заметіль, хрипло й насторожено шурхотів жужелицею повноводий з осені Дністер. Скелі над селом заокруглені, наче голі дівочі коліна на передсвітанковому березі, коли пустунки знімають до купання сніжно-білі сорочки. І все нині мов на замовлення. Наче й природа повернулася на десять літ назад, щоб рушити заново вже іншою, ліпшою дорогою.

Я зіперся на ворота, доп'яна вдихнув самосаду.

Я ніби знав, що Він сьогодні спроможеться на слово.

...Досвіта мене розбудив холод. Я сонно глипнув на замуровану інеем шибку, на

язики снігу, надутого за ніч на підвіконня поміж трухляві рами, і накинувши поверх рядна шинелю, вкрився з головою.

Мене причавила бездонна, аж моторошна пільма. Зупинився час, щезли думки, і мною заволоділо відчуття недалекої його присутності.

Я ворухнувся, аби вийти з-під неприємної влади темряви. Почав наслухати. З монотонного шелесту кукурудзиння за стіною, з пошкрябування лопати — видно, Левадиха розчищала замети — щось немовби нашіптувало: "Він уже близько, от-от появиться".

Він вихопився перед очі несподівано, на весь зріст, і схрестив на грудях руки. На ньому була срібляста смушева шапка, коричнева куртка, вовняні про свято штани і високі чоботи з попротираними халявами; з-під ліктя визирав рожевий обрубок пальця, ліва повіка, як завжди, коли Він на щось напружено дивився, була опущена нижче за праву.

Таким Він запам'ятовувався мені за життя. Востаннє Він був трохи напідпитку, винувато-сумно всміхався, та із зіниць поволі й м'яко спливала, як завсіди, дочасна туга, бо таким Він уже вдався, що думка його вічно забігала поперед подій і ятрила душу загода до лиха.

Але з того дня, відколи Він ходить за мною приви́дом, Його чоло оповите тінню таїни. І тепер ця тінь дрібно мерехтіла, мов полум'я згасаючої свічки. Чим довше я придивлявся до Його обличчя, тим більше здавалося, що Він душиться від якогось невисловленого болю, проте не може заговорити.

Мене вдарив дрож: а що, коли Він піде, нічого не сказавши? Водночас я побоювався того, що Він мав на гадці.

На тілі виступив холодний піт. Я знемігся, чекаючи, бо Він уже вічність стояв наді мною. Надія покинула мене, майже відчутно забравши зі скронь свої теплі долоні. Я повернувся на бік, тихо зітхнув. Тягар спав із серця Відкинувши рядно, я потягнувся до сліпучо-білої повісті шиби, провів по ній нігтем. І в цю мить — можу дати голову на стин, що правда,— глухий, мов з іншого світу, Його і не Його голос сказав: "Іди, сину..."

Гай-гай! Легко сказати — іди. А при яких здобутках? Якою дорогою? Що ж, поміркую. Лишень не вибігати на торг раніше за коня!

Повз мене заклопотано прочовгав Молотковський, прокашляв Герасимчук, мелькнула Крочакова Ревека. На куті, окрім Левадишиної, ще шість хатин. Я перечекав, поки й решта вирядить посланців до Шехтманової крамнички. Петро Стінковий і Федір Загата повискакували з оборв в одну мить, але Петро завоштувався із заціпкою і пропустив недруга (відтоді, як Загата посварився з націоналістами, сусіди не в ласці). Загата, порівнявшись зі мною, кинув: "Як зима, Повсюдо? На той рік можна сподіватися врожаю"? А Петро, проходячи, на зло Федорові, зосереджено дивився під ноги.

Нарешті, в село з кошиками подався Богдан Онук. Я рушив завалами в протилежному напрямку. Підгартований морозом, сніг пересипався за халяви. Я зачерпнув пригорщу, покуштував на смак. "Теж, мабуть, цілющий". Про це доводилося

чути щозими. "Як?! Не вірите, що снігова вода цілюща? — наш сусід Северин Шутько вимовляв замість "ща" — "щя".— А диви! Жили б тоді в горах по сто років!.."

Я мотав на вус і кривився. Чому батько не перевезе нас у Карпати? Там дожили б ми щонайменше до двохсот. От надивилися б усячини!.. Та батько мовчки похитував головою, потім, дратуючи Северина, стиха бурмотів: "Скажи, добродію, інше: нема ось багатшого краю за наш, а люд споконвіків у злидоті". Після цього вони заглиблювалися в політику, затіваючи не перший і не останній "біг до моря"², а я, понудившись, поки не показувалося сонце, нишком задкував до сіней — і до хлопців, ліпити снігову бабу.

2 Вимушена тактика боїв між німецькою і французькою арміями під час першої світової війни: боячись бути обійденою з флангу, і та і та армія змушені були розгортати фронт, поки він вперся в море. (Прим. автора).

Удома в нас перший день зими святкували. Мама спозаранку втискувала мене в стару "амуніцію", і я вибігав пробивати сліди. З хатнього сутінку з-поза вікон за мною стежили усміхнені очі, і йшла напрочуд лагідна розмова про те, наскільки я виріс, як змінився. Розчервонівшись на морозі, ховаючи в старезне дрантя заляклі пальці, я волочив замети якомога довше, бо лиш цього дня батько з матір'ю бесідували так, ніби щойно побралися. Правда, вони в мене не їлись поїдом, як інші. Ото підніме їх досвіток, і починається: того нема, і того нема, і те здалося б, і без того не обійтися. А тоді мама з таким самим незаперечним правом, як на молитву, сідала до вікна плакати. Батько й собі раз по раз поглипував на вікно, ніби вулицею повинен був підкотитися зі скарбами возище, що випадково десь забарився, нервово барабанив по скрині обрубком пальця (пам'ятаю з гуральні дідича Повча) і хмурився. Але, врешті-решт, нестаткам хоч трохи можна було зарадити роботою, і вона гнала їх із хати. Мама зітхала, мов важко їй було покидати свій закуток скорботи, батько коротко лаявся: "Паршивий світ! Видко, не проживеш, як не будеш кривдити!"

Мене обступала самотина. Вибравшись на горище, я цілував надщерблену татарську шаблю, видобуту з Дністра ще маминим дідом, і з розгону встромляв у стріху на страх ворогам...

Батько розмовляв зі мною мало. Та все, що. він при мені казав, чогось глибоко западала в пам'ять. Довго, приміром, мучили слова: "В українців гірка доля, як у негрів". Скільки я не мізкував, що те може означати, так і не дійшов смислу. Проте, можливо, за ці дивні репліки я дуже любив батька. Я їх згадував і в гімназії (особливо після того, як почув, що Атлантиду поглинула земля, а друїдів — цивілізатори З), і після того, як мене вигнали, і я вчився майстерки у Львові, і в окопах.

3 Уряд Австро-Угорської імперії вів політику на асиміляцію населення Західної України. "Цивілізатори" проголошували "Цезар підкорив друїдів, спаливши Алезію" (малися на увазі історичні і культурні здобутки друїдів).

У передвоєнні роки батько несподівано замкнувся. Мовчить, немов полудень, нагнічений спекою Я боявся за нього. бо, здавалося, він ось-ось вчинить щось непоправне. Ніби відчуючи мою тривогу, він, бувало, запитливо зиркне на мене, примружить очі і... наче щось важливе згадавши, іде геть. У мене серце було не на

місці: чого криється, з чим? А тепер я знаю: коли в мряці гине надія, людина починає жити самотужки. Жахливий тоді двобій з життям, сповнений прикрих випадковостей, дикостей, дивини (може, й мене таке чекає...). Але на думку спадає болючіше: а що, коли з якоїсь причини батько не хотів ділитися своєю присмерковою тугою і смутком?

Нема. І привид, мабуть, більше не прийде.

Од усього зостався куций пружечок споминів, щоб не забувати. Десь я чув, що спомини спонукують розшукувати втрачене. Не зичив би нікому. До минулого звертаються, коли несила жити сучасним і коли мусиш починати з того, на чому тебе вихопило із колії. А шанси?.. Побачимо.

Зима. Як колись, село димить кізяками. Вітально похитують гіллям ялиці, небо — мов нерозоране поле, поле — як зачарована, сповита в саван красуня, яка от-от схопитися і усміхнеться людям. Ба ні! Не скоро. Тільки-но листопад. До річі, я охрестив би цей місяць тропою, якби справа лише в тронах. Насправді до весни далеко...

А тепер назад, Прокопе. Холодно. Нині вже гріх, якщо минеться без чарки.

У наших Колобродях звичайні люди, і живуть вони звичайним життям. А як взяти загальніше, то що світ, те й вони. Я тричі обійшов Гривастюкову канцелярію і тричі опинявся перед дверима крамниці. Там ішла дискусія на близькі мені теми. Хмільний гамір заманив мене.

У тютюновому чаду на широких ослонах сиділи розважливі ґазди і цідили вино.

— Німець хитрий, як лис: буцім здався, а насправді...

— А ви знаєте, що Льєж бомбардували з чотиристаміліметрових гармат?

— Якби Жофр⁴ додумався, що намислив Шліффен⁵, то дав би фріцам припарки.

— А якби Мольтке⁶ не зазнався, то примусив би французьких генералів переодягатися в спідниці. Треба ж було йому гнатися за недобитками.

4 Головнокомандуючий французьких армій у 1914—1916 рр.

5 Німецький військовий стратег.

6 Фельдмаршал, представник старшого покоління німецької вояччини,

— Перед війною Німеччина мала золотий запас у сто двадцять мільйонів марок.

— А шанцевий інструмент забороняли видавати...

— Посуньтесь,— штовхнув я .Молотковського.

— Майте на увазі,— казав у цю мить коваль,— що Вільгельм 7 — то був .сучий син.

7 Німецький імператор Під час листопадової революції в Німеччині втік до Нідерландів, у 1933 році висловив свою солідарність фашистам.

— Але на телеграмі Ліхновського,— втрутився я,—цими самими словами обізвано Георга V 8. У владик кожне слово на підхваті.

8 Англійський король

— О, моє шануваннячко, пане Повсюдо.— Молотковський зробив для мене місце на ослоні.— Ми ось... За ваше здоров'я, пане Повсюдо! — Він перекинув кварту і, скривившись та скрипнувши зубами, додав:— Війна, знаєте, це таке діло... для кого старатися?

— Але ж війна закінчилась?

— Ніколи не закінчиться.— Молотковський люто вирячився на Головацького.

Маєте рацію,— зітхнув я.— За все добре!

— Повсюдо! — вигукнув з кута Ілля Гордій, невгомний анекдотист, старий парубок (до цього він мене не бачив).— Хлопці! Приймаю Повсюду в заступники на дівочому фронті. Слово честі, він проп'є з нами всю валюту, яку заробив австрійським штиком, і ніколи не оженився. Увага, панове? Коли господь прийме наші душі, прошу від громади пам'ятника: ми з Повсюдою на бочці вина. Освятить пам'ятник поруч з цісарем.

Мені раптом пересохло в роті од його пророцтва, і я почав пити одну за одною. Подумки я протестував: "Ілля — божевільний. Не слухай. Прокопе. Ти сам знаєш, що треба робити. Це баламути. На словах вони — одне, а в душі теж хотіли б почати заново, та не мають відваги і котяться за інерцією. На себе будуть колись нарікати. А ти йди своєю дорогою..."

Пиятика дійшла такого розмаху, що стала ніби роботою. Пили сквапно, мовчки, ненаситно, як самозречені.

— Аборигени 9,— пробурмотів я.

9 Тут вжито в значенні—люди з закріпленими традиціями. Австралійські аборигени, наприклад, вірять у тотемічні символи. Безглузді традиції — непорушний закон для аборигенів. Він прив'язує їх до легендарного минулого, прирікаючи на первісну дикість. Австралійські аборигени загнані в резервації, негласно присуджені на винищення.

— Що ти сказав? — затермосив мене Ілля, звисившись наді мною.— Що ти верзеш?

— А-бо-ри-ге-ни... — Я сп'янів.— Черета, орда, латифундія, рента, розтоптане сумління.

— На,— Ілля подав мені чийось наповнену кварту.

Серце вистукувало ковальським молотом. Я ледве сидів, обтяжений вином. Я ще бачив, як звалився під стіл Молотковський, відтак Головацький, і зрадив: я ляжу останній і нічого їм не виляпаю.

Біля вуха хропів Ілля. Не хропів, а декламував:

То я на Чорному морі, то на суходолі,

Під припічком долі,

На припічку дури душі,

На камені рибу трушу,

Під лавлю човном плаваю,

А коло порога пристань знімаю.

Де то взялася на Чорному морі та на суходолі бистрая хвиля

Та кучому собаці

При самій с—ці

Хвіст одкусила...

— Мовчи! — закричав я, але тут же зрозумів, що це я, плету казна-що. Зціпив зуби, затулив долонею рот, але звідтіл булькало-воркотіло:—Як-то на світі поживати, яке

собі занятіє мати?..

Остання крихітка свідомості забила на сполох; зараз. я почну сповідатися. Зараз покажу себе з головою. Та раптом вдруге цього дня явився батько. "Встань",— звелів він. "Встаю..." Я підняв голову, але на ноги мені звалилась цісарева статуя.

— Пусти,— заблагав я .

Він мов оглух. Тоді я запитав цісаря:

— Ваша світлосте, коли скасоване рабство?

Цісар блаженно засміявся:

— 3 часу заснування моєї імперії.

— А що таке політика?

Цісар зірвався з долівки і крізь відхилене вікно майнув на постамент. "Почекай же,— думав я собі,— ти од мене не втечеш! Я тобі нічого не можу вдіяти за ту містику, котру ти розплодив у Колобродях, та я з тебе душу висотаю". Я рушив до нього. Тепер на ньому була маска (снігова чалма, два носи і дві пари брів. Він, здавалося, був наляканий моїм наближенням, та намагався не подати знаку і посміхався.

— Кажи! — гукнув до нього.

— Це надзвичайно велемудра забава,— пробурмотів він.

— А війна?

Цісар насупився.

— Брехня! — закричав я щосили. Небіжчик Клаузевіц проповідував інше: що війна і політика..., що війна і політика — дві повії, обидві голі, але одна носить намисто на шії, а друга без нього. Весело? Нікчема ти! Після цього не хочу тебе бачити, здохляку! Чув?

Цісар оскаженів. З його обличчя звалився один ніс. Мене лихоманило, але я не замовк.

— Слухай ти! А чи не скажеш мені, що цінніше — скарб чи влада? — Я ще не міг відмовитися від спокуси що-небудь вивідати для себе.

— 3 деякого часу — влада, бо це золотий процент, — просичав цісар.

— Процент!.. Процент?!—Я отямився, з моїх очей текли сльози. За два кроки від мене перед статуєю скульбачився Ілля.

— Гордію!

— Що-о-о?

— Замерзнеш, друже. Ходи, проведу тебе до хати. Ілля цокотів зубами, попід очима в нього засиніли підкови.

— Кріпися,— мимрив я.— Богу душу оддаси. Я... Я гартований.

Ми з бідою добрели до його домівки і впали на ліжку.

Прокинувся я годин через три. Від болю розліталася голова. Було прикро і шкода себе: я ж так добре почав!

Під важкою, ретельно набитою периною хмар на тиху дрімоту хилився ще один день життя. Широ побалакати б з ким-небудь. Бодай побалакати...

Сьогодні я вийшов з дому пізніше. Ревека вже, повертається з крамниці. Іде весела, розмітаючи кришталеві бризки снігу. Шехтман — неймовірний єврей: підходить настроїм

з кимось посміятися — сміється, треба поплакати — то плаче за компанію. Видко, поборгував Ревеці чи щось приємне шепнув. А вона малим тішитися. Лише раз ще перед війною,— було це серед літа, і я стрів її пізно вночі,— щось змусило її спалахнути, як зірницю в глибині небес. Стрів я її з мішком, а подейкували, що Ревека охоча до чужих курей. Світив місяць. Ревека стурбовано посторонилася на стежці, та в мішку, наче на зло, пискнула курка.

— Звідки, Ревеко?— спитав я.— Бродиш понад Дністром, як русалка.

— Бо я — русалка — тихо мовила вона.

— Оце новина!

Ревека поправила мішок:

— І для багатьох.

І мов між іншим розповіла, як з міста нагодилась їй підвода до Грушівки, а давно запрошувала тітка, то Ревека провідала родичів, їй понавішували гостинців.

— А ти з читальні?

— Еге.

— Ой, стомилась,— поклавши мішок, сіла на траві на сугірку і, спершись на руку, випростала ноги.— Як свічечка маячиш? Та побалакай з дівчиною. Дивися: так тихо вночі, аж маркітно. Як у байраку...

Вона вмостилася калачиком, підперла кулаком підборіддя і загляділася на золоті леза на ріці, що купками громадилися до протилежного берега. Обличчя її обрамлювала домоткана опаска, на устах блукала лукава посмішка, і вони ворушилися, мов вели з навколишнім супокоем якусь потаємну розмову. На щоках тінями вигравали маленькі ямочки. У кожному її русі були натяк і обіцянка, і володіла вона цими секретами по-жіночому вправно, недарма пліткували в селі, що вона приймає чужих чоловіків.

Уже не пригадую, як зав'язалася бесіда про життя, про щастя, одначе вечірня, яку відправила Ревека, залишилася для мене чимось особливим. Подібної імпровізації мені не доводилося чути ні до того, ні після того. Я слухав її в повній розгубленості, підсвідоме порівнюючи Ревеку з вродливими, осяяними розумом царицями, яких у дитинстві бачив на срібних монетах.

— Щастя...— сказала Ревека. Потім, зітхнувши, повторила це слово і повела, повела як циганка ворожбу.— Це, Прокопе, коли... і ще коли, і ще, і ще... Коли надворі весна, все росте, дарує душу і тіло...

Я приголомшено дивився на неї, не сміючи пропустити жодного слова.

— ...А ти йдеш полем з опалкою пшениці і сієш у пухку ріллю, а до тебе виходить твоя жінка з діточками, і ви усміхаєтеся полю і людям...

Зі щирою слов'янською розчуленістю я шкодував, чому Ревека не моя Марина. Тоді поклав би їй на коліна голову, втупився зором у Чумацький Шлях і міркував би, що таке добро, а що таке зло...

— ...І всі ви, хто вийшов на роботу і хто приніс на поле доброзичливе серце,— всі дивитеся на небо і кажете: "Ну, тепер пошли, господи, дощу!"

Мені од вдячності хотілося розцілувати Ревеку, і я ледве стримувався, щоб цього не зробити, бо тоді я ще не соромився своїх почуттів і не привчився чекати за них розплати від життя як за непогашену позичку. А також думав, що подібне багатство може вживатися із таким убозтвом лишень у наших краях; хоч воно початок чогось великого і неосяжного, його поглинуть скелі, береги, земля.

— ...Хмара обіймав небо, починає блискати, і, коли ти розсипаєш останню жменю, падає перша крапля. Ти береш на плечі одну дитину, за руку — другу, жінка складає до кошика миски, та навколо гримить, і вас періщить дощ. Ви потюпали розмоклою дорогою, і дома на вас уже не лишилося сухого рубчика. Але ви смієтеся, роздягаєтеся, вишиваними рушниками розтираєте тіло і кладетеся в ліжку, і вам відродно від того, що котяться тріскучі із дзвоном громи, слухаєте, як за вікном цівкотить вода і цілуєтеся до впаду, і вам завихторюється поцілувати навіть огненний язик блискавиці. А досвіта виходиш у поле. Видиш білий корінець. Помічаєш тих людей, котрі вчора сіяли поруч. Гукаєш: "Дай вам, боже, щасливо!" — "І вам того зичимо!" — одвічають тобі...

Молитва закінчилася. Ревека секунду-другу мовчала в задумі, потім встромила в поділ лице і, ридаючи, тихо заскімлила.

У моїй голові завихрилися тяжкі гадки, а Ревека заспокоїлася так само несподівано, як почала плакати. То була свята іскра. Я її захищав би на всі лади, а люди не бережуть. Ревека пустилася берега, може, й соромиться згадувати ту хвилину...

— Прокопе, куди? — виспіває Ревека. У кожусі грім-дівчина, а застав її кілька днів тому в Левадихи в киптарику до стану — гінка тополина.

— Гратулювати цісареві, Ревеко.

— Ха-ха-ха-ха!

— Велено являтися на мальдунок.

— Ой матінко небесна!..

— Ось запитав недавно, що таке любов. Набурмосився, присклепив око та як зарегоче... Точнісінько, як ти оце. Химерний мій цісар.

— А ще про що розпитуєш?

— Чи зміниться такса на патріотизм. Він гримнув: "Ти прийшов мені поклонитися?"

— А ще?

— Радився, де роздобути дахівку на хату. Ні мур-мур.

— Хочеш будуватися?

— Батько наказав.

Ревека прикрила віями великі чорні зіниці, помовчала, здається вражена, згодом мовила:

— В добрий час, Прокопику!

— У який-який?

— Та примовка така,— ніяково усміхнулася вона, і від цієї усмішки в мене кров захолола в жилах.— Справді, будуйся.

— Для цього дихаю.

— Треба якось жити.

— Ніби з моїх думок вичитано. Пора псові буду мати.

— А не так?

— Так, Ревеко. Покладу хату, розведу діток і щодень буду товкмачити: "Не суньтесь, бісенята, в політику, бо в'язи поскручую".

— Який ти злий! Хутчіше поправляйся, ліпший станеш.

— Худого мене кулі минали.

Ревека тугіше стягнула кінці хустки і півголосом спитала:

— З Мариною в гніві?

— Що з воза впало — пропало.

— Так-так... Ну, то щасливо, Прокопе.

— І тобі, Ревеко.

Вона недбало махнула рукою.

— Щастя залізне, Прокопику. Не вгризеш, не піднімеш, бо важке. До того, як лихо, то є бодай якесь передчуття, а трапляється щастя — нам невтямки, воно й процідиться проміж розставлені долоні.

Я збентежено дивився їй услід. Приблизно те саме говорив мій однополчанин Альберт Хертеріг, правда, по-європейськи — з присмаком скептичності. Взагалі там завжди намагаються показати: стоїмо, мовляв, над бідою. Пішли вони далі від нас чи ще позаду?..

Погруддя Франца-йосифа поставили в Колоброді у дванадцятому році. Прислужився до цього Захар Гривастюк, батько нинішнього війта, колишній війт. Опудало не викликало фурору, бо на той час кожне поганеньке село спромоглося на божка. Сюди, на край Галичини, він доплівся з необхідності, а ця обставина — перша ластівка банкрутства моди та ідей.

Однак цісар став на кам'яну брилу, і не обійдеш, хоч не йди. Його першої .ж ночі облили гноївкою, а другого дня в селі зашуміло від вигадок і приповідок. Священик Охитва з Омеляном Гривастюком, який саме прийняв од батечка війтівство, тричі попереджували громаду біля церкви і вивісили на читальні папір з категоричним розпорядженням не плюгавити величну особу. Але що напери! Біблія — і та не має того впливу, якого слід було б чекати. Як казав Северин Шутько, найкращий писаний закон — правда в хаті, а під правдою він у будь-якому разі розумів не скруту.

Отож досі ніхто не може втриматися від того, щоб не пустити шпильку в цісаря. У мене з ним стосунки приятельські. Російські солдати обійшлися з цісарем невічливо, зламавши йому ребро. Ми зблизилися, бо це ж саме мені заподіяв якийсь швидкоокий мурин під Трентіно.

Нас кинули в атаку після довгої, ретельної муштри. І нас розстріляли до того, як ми зрозуміли, хто звідки б'є. З другої і третьої роти пір'я посипалося за кілометр зліва під час спроби прорвати фронт на стику ворожих батальйонів. Словом, діяли ми за принципом вельмишановного пана Мольтке — "окремо йти, разом битися", за що йому шануваннячко від родичів погіблх і калік.

Не можу сказати, чи багато вціліло з двох сусідніх рот, але з нашої залишилося двоє без ніг і я з переламаним ребром. Мабуть, не слід у наш час обурюватися і нарікати, впадаючи в жалюгідне становище людей, які жебрають співчуття, однак ту досконалу механіку бою я не забуду до кінця своїх днів.

Я біг грязьким полем, а поле було встелене, як тік зерном, шрапнеллю і понівеченими трупами. Стогнало, лящало, гуркотіло, а я верещав, глухий і божевільний. Роздратоване вибухами повітря перекидало мене з горба на горб, через траншеї, сіті колючого дроту, потоки крові. Усе мигтіло, палахкотіло, щезало і воскресало; я прозрівав і сліпнув, і якби не той самий Мольтке, за яким війна — "необхідний момент в існуванні людського роду", я наклав би на себе руки в одну з митей притомності, аби покинути те чистилище, не дочекавшись раю.

Раптом я помітив, що лечу на блискучий, гостро заточений багнет, а мій штик, теж на совість заклинений, націлився в груди скривленого, смертельно блілого чоловічка з чорним метеликом вусиків.

Нас швидше шпурнуло одним в одного. Коли я якоюсь далекою і чужою гадкою подумав, що все, кінець, щось мене люто вдарило. Я стрімголов покотився крутосхилом і отямився в доверху наповненій каламутною водою ямі. Я з риком припав до води позбавленими відчуття губами, машинально відгорнув рукою плями крові і пив, поки біль у шлунку не скрутив мене вчетверо. Зачепившись руками за шкарп, я занімів. У мозку сколихнулися якісь тіні, трохи згодом вони вишикувалися колонами літер, і я прочитав!

...Земля пливе, немов хистка вода.

На руйнування власного труда

Поглянув досвід, нині не потрібний.

Потім погляд ковзнув по ніжно-голубому пружечку неба, і тут же на ньому вималювалось:

Хто смілим серцем благородний,

Той свій оголює кинджал

За бога, короля і честь.

Поволі поверталася свідомість. Я почав пригадувати, де й коли читав ці вірші. Та нові рядки застрибали перед очима, як зграя навіжених у нестямному танку:

...Яка-бо сліпота

На це зухвальство вас штовхає!

Дратуєте ж народ,

Пробуджуючи в нім жагу до помсти.

Я перекинувся горілиць, упершись ногами в дно ковдобини. На все небо прослалося:

...При глузді ти? Поглянь на руки:

Вони в кайданах,

Тоді я ліг на живіт, погляд згубився в зморшках вибалка, над яким стелилася золотиста курява диму. Але що сталося: тихо, аж боляче? В здивуванні праворуч застиг

зелений гайок, насторожилось небо, якась пташина сиділа поруч, перехиливши голівку із заплющеним проти сонця оком. Я руками затулив вуха, потім відняв. Ні. Двигтіло й скреготало далі, немов з надр планети видобувалися орди людоджерів. Мені здалося, що спокійно, бо більше не відчував у собі звіра, який прокидається, коли зойк атаки виносить тебе з окопу. Звір той лютує до першого дотику тіла до землі (либонь, це вже інстинкт, здатний передаватися з покоління в покоління) і щезає враз, як електричний заряд. Тоді робиться тихо, наче в годину найбільшої спеки серед залитих сонцем лугів, коли все живе ховається і німіє.

"Не зачепило",— було першою моєю гадкою. Я спробував звестися і знепритомнів. У лазареті згадав, що пив свою кров. Мене вирвало. Потім я стільки піднімався з окопів, що втратив лік. Але ніякий мудрець не переконає мене, що так поводитися на полі бою лиш необстріляні жовтодзьоби.

Цікаво, що мені Загата скаже? Та він п'яний.

Гей, хто в лі-і-сі, озовися!..

Шапка на вусі, кожух розстебнений, баламкається кінець ременя.

— Повсюдо-Повсюдо, ти єдиний, братику, кому виложити можу про муки свої та й про недоленьку!

А я бідний, безталанний,

Степ широкий — то мій сват,

Шапка, люлька — вся родина,

Сивий коник — то мій брат...

— Отже, я твій коник, Федоре?

— Дай поцілую тебе, Повсюдо-Повсюдонько.

— З якої okazji?

— Бо я тебе, і-і-і, люблю.

— Нарешті, один знайшовся!

— Так, один, Повсюдо. Більше тебе ніхто не любить.— Загата перейшов на трагічні нотки.— Ти нетутешній.

— Ось тобі маєш.

— І химерний.

"Ні одна проблема духовного розвою людини не може бути вирішена, поки народ невірний..." Звідки це?

— А ти гаразд випив.

— А що, Повсюдо? Не маю права? Маю! А Степан...Степан нехай їде. Я залишаюся тут. Буду їсти, буду пити, буду гуляти, буду співати. Степан нехай їде.

Сам п'ю, сам гуляю,

Сам стелюся, сам лягаю...

— Федоре, а жінка ж де?

— Ой Повсюдо! — Загата скривився і захитався з боку на бік.— Жінка... А що тобі потрібно? Ти знаєш приказку, що... Зась, Повсюдо! Зась, от що я тобі пораджу.

І заспівав.

Загата колись був дяком. Батько говорив, що другого такого голосу немає на всій Галичині. Одного разу з порога загорланив "За Сибіром сонце сходить", і на скрині погасла лампа. Відтоді щовечора над кутком зчинявся рев — то Загата, розкинувшись на лежанці, гасив світло.

Він завсіди охочий похвалитися, що завдяки його голосові історія змогла повторити легендарну пригоду старокозацької доби. У війну багатьох з Колобродів росіяни мобілізували підвозити боєприпаси. Дорогами Федір розважав солдатів, що голіруч брели на фронт, був свідком січі під Буштинським лісом, де полягло до тридцяти тисяч росіян. Розповідають, що Загата після цього припишк—приголомшила його приречена впертість "москалів", що майже беззбройні лізли на австрійські позиції і сотнями падали, підкошені кулеметними чергами.

Загата чув, що кожний день війни коштує Росії близько шістдесяти мільйонів карбованців і присипляє до вічного сну шістсот двадцять шість солдатів.. Першу цифру він не міг собі уявити, а другій не міг повірити — він бачив височенну могилу над тридцятьма тисячами трупів, і в нього вироблялося внутрішнє переконання, що такі могили виростають перед заходом сонця кожного божого дня.

Півтора місяця Загата десь пропадав. Нарешті прибився, і на кожному волосся стало дибки: віз його був вивершений новісінькими манліхерами і набоями. Те, що він із цим скарбом пересік лінію фронту, межувало з чудом.

Незабаром російська армія розвинула наступ. Відстань до бази збільшилась, зв'язок був поганий, і валка закотилася в лісок, який патрулювався австрійцями. Обоз захопили, спорядження підірвали на очах полонених, а самих їх погнали рити траншеї. Тут Загату впізнали. Якийсь збісілий полковник велів розстріляти продажного галичанина.

"Прищавий унтер випровадив мене за виселок. Я в душі попрощався з жінкою, з сусідами, відлічив десять кроків. "Бий",— кажу. Та доки німак заладував карабін, доки цілився, я бозна-скільки передумав. Згадалась церква, я на криласі виводжу тропарі, молодиці втирають сльози. Тут мені раптом так завихторилося заспівати, просто смертним хотінням. Ага! Усе перезабув. Ну, мало не плачу. Тим часом унтер цілиться, я тільки шрам бачу в нього над правою бровою. З відчаю роззявив пащу — само пішло. Витріщаюся на німака, а видіти вже не виджу. Коли він ні з сього ні з того запускає в мене грудомачою. Я стою ніби прикутий. Грудка пролетіла мимо вуха. Унтер другою — я ледве спромігся нагнути голову. Тоді я до нього задком і ходу..."

По справедливості оцінив Федорів голос священник Охітва. Це настільки нудний чоловік, що немає йому під сонцем рівні. Він наче пройшов катарсис од усіх людських гідностей: ні характеру, ні поважності, ще й гикавий. То ж заздрих малограмотному дячкові, який правив з п'ятого через десяте, однак доводив паству до сліз. Із досади Охітва причепився до Загати, що той зумисне перекручує слова в святому письмі. Федір поїхав до знайомого дяка і завчив усю службу. Пописько ще більше став його запідозрювати, тепер йому безнастанно причувалося, що Загата пересипає кондаки лайливими словами. За новим нагадуванням Федора прорвало, і він намовив Охітві три

мішки гречаної вовни. Священик сплотнів, далі посинів, потім знову сплотнів і наказав "братчикам" та "сестрицям" висловитися з приводу титаревої поведінки (випробувана тактика для здирання шкури чужими руками, надто в післясоборну епоху). Ті плутано побубоніли, і Федір вилетів з церковного персоналу. Того ж вечора з тими ж таки "братчиками" вперше до безтями напився.

З того часу віддаленим хуторам стало зручніше поклонятися господові в Грушівській і Буштинській церквах, а дехто з колобродівчан, побачивши перед носом тацю для пожертвувань, кулею падав ниць і починав самозабутньо хреститися.

"Ой міся-а-а-цю, місяче-е-ньку..." — схлипував Федір на найнедосяжніших нотах. На його циліндричному, мов підрізаний глечик, чолі басарунком виступила синя жила. Губи накопилися фігурними дужками. Не міняючи тону, Федір рикнув:

— Степан поїхав. Нехай їде...

— Котрий Степан? — запитав я.

— Брат стрішний. Подався до кадри¹⁰ воювати. — його золотисті очі горіли тьмяно, як дві згасаючі вуглики — А ти до Шехтмана?

10 Великий Жовтень мав могутній вплив і на народи Австро-Угорської імперії, зокрема на населення західноукраїнських земель. Трудящі рішуче піднялися на боротьбу проти влади Габсбургів, за соціальне і національне визволення. Хвиля революційних заворушень прокотилася па Станіславщині, Львівщині, Дрогобиччині, Тернопільщині. Проте на шляху до визволення народних мас стали буржуазні націоналісти, які в жовтні 1918 р. створили у Львові "Українську національну раду" і пішли на змову з іноземними імперіалістами. Проголошена ними незабаром Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР) в гнобленні трудящих була гідною спадкоємицею імперії Габсбургів. Уряд ЗУНР створив блок із петлюрівською директорією проти Радянської влади на Україні. На західноукраїнських землях була проведена загальна мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 25 років. Стотисячна галицька армія стала жертвою кривавої авантюри націоналістів. (Прим. автора).

— До Гривастюка. Контрактую камінь на хату.

Загата недовіжливо зміряв мене поглядом, здригнувся.

— Здурів, Повсюдо. Здурів! Та ти знаєш, що ще може заваритися?

— Легковірні вірили в Седан. Та справа така: десять мільйонів убили, двадцять скалічили, кого далі нищити? Дітей?

— Шістнадцять років уже багатьом сповнилось.

— Радуйся, ручко всезлотая...

Однак Загата перестав мене слухати. "Я мав їх за мудріших, — бурмотів він, дивлячись під ноги. — Гадають, що збідали лиха. Готові світ поставити перед божим судом..." Далі перейшов на шепіт. Я пустився йти, та він рвонувся за мною.

— Повсюдо!

— Чого?

— А Степан поїхав, Повсюдо. Йой, горе, горе невеселе. З фронтів збігаються

дезертири,— він пильно глянув на мене і, помовчавши, додав: — Дезертири заходяться будуватися, а цей готову хату покинув.

— Як ти думаєш, яке горе найстрашніше?— запитав я, відчуваючи в горлі давкий клубок.

— Смертельне,— заінтриговано, випалив Загата і вишкірився.

— Те, Федоре, котре нічого не вчить.

Загата постояв у п'яній задумі, сплюнув і, прямуючи під паркан, кричав:

— Тебе однаково заберуть, Повсюдо. Ти спеціаліст... теєі убивати.— Він вирівняним пальцем стукнув себе в скроню.—Тебе знайдуть, у-у-у! Знайдуть,— зареготав він.— Тебе ж не демобілізували...

— Гляди мені,— визвірився я,— бо так тебе мобілізую, що й на цвинтар не буде що нести. Короста! Самогонна. пика!

Загата справив малу потребу і впритул підступив до мене:

— Бити п'яного, Повсюдо? А може, я пожартував? Я ж тебе люблю, Повсюдо! Навіть якщо ти втік з фронту, люблю. Ще й більше. Ой, не розумієш мене, Повсюдо. Якби в моїх силах, я дав би тобі такий папір, що тебе ніколи вже не взяли б на фронт. Та хто знає, може, я ще постараюся роздобути тобі такий папір?..

— Іди спати,— попросив я його.— Я теж пожартував.

— Так, Прокопе,— сухо мовив Загата, і в його очах на одну мить проглянув презирливий жаль до мене.— Іду спати. Перед сном підставляю жінці лице, щоб злість зігнала, а тоді засну. На мене ніхто не чигає...

У канцелярії було добре нагріто. Гривастюк писав при світлі гасової лампи, захистившись од прямих променів поставленою на ребро книжкою.

— Радий вас бачити,— буркнув він, на мить відірвавшись од роботи.— Сідайте, пане Повсюдо, я зараз.

Я взяв зі столу часопис. Рядки гнулися перед очима, як вужі: череп давив пудовою гирею.

"А що ти викинеш, пане війте?.."

Гривастюк од своїх попередників різнився бездоганим знанням польської і німецької мов, підтримує націоналістів і передплачує газети. Балакає Гривастюк мало і вагомо, сміється зрідка, але як уже вибухне, то на весь рот, по-справжньому цідить горілку, проте напоїти його неможливо. Це середнього зросту ставний чоловік з круглим приємним обличчям, увінчаним довгими запорозькими вусами. Від сили йому років сорок. Він любить вдати з себе простодушного більш-менш обтесаного селянина, але нехай тільки хто-небудь покладе пальця в зуби!..

— Фу!— Гривастюк почухав за вухом.— Удень по господарству клопотався, то надолужую увечері.

Він одкинувся на спинку крісла, втомлені примружився. На скронях посіялася сивизна, та, кажуть, узрить вродливу молодичку— очі спалахують, як лемеші на сонці.

Я розповів, що мене привело, перекинувся з Гривастюком кількома загальними фразами. Він насуплено про щось розмірковував, неуважно слухаючи мої відповіді, і,

здавалося, тільки для того й розкривав рота з новим запитанням, аби додумати справу. Потім раптом довірливо поклав мені на коліно долоню і негадане схвалив мої наміри. Я злегка посміхнувся: бідна моя надія вбралась у пищики, а пір'ячко неодмінно виросте. Тепер я Гривастюка слухав абияк. Проте він помітив це і весело, по-змовницьки помахав олівцем, який тримав у руці, вклавши в свою посмішку дивне натхнення: воно зближувало і підстьобувало до одвертості.

Я вмовк. Тоді почав Гривастюк. Він заговорив масно-рясно, в п'яти реченнях охарактеризував сучасний момент, двічі . торкався усіх сторін світу й закінчив тим, що варто почекати з контрактами.

— Ми оце отримали циркуляр,— сказав він.— Рекомендують чисто геть переписати всі документи на відповідних аркушах. На цьому тижні маю їх привезти. Признатися, перше довір'я — мені; в інших селах не тільки не будуть поки що приступати до переоформлення, але коли воно почнеться, то в присутності відповідальних працівників з повіту. Декому з вїтів доведеться покоптіти в повітових канцеляріях, а тоді за розпискою здадуть папери до сейфів... Аркуші привабливо виглядають: з тризубцем (наше дерево життя кінець кінцем дочекалося зміни клімату), лінії проведені блакитною фарбою, поле пшеничного відтінку, словом, усе як годиться. Можу, до речі, показати.— Гривастюк вийняв з шухляди аркуш, у задумі потримав його, немов вагаючись, тоді подав мені.

Я з цікавістю повертав аркуш сюди-туди, а коли Гривастюк визирнув у вікно — дорогою проїжджала підвода,— швидко пробіг очима написане. "Свідчення. Видане сього числа гр. Богданові Онукові, який за підтвердженням повітового лікаря п. Каюка не може бути використаний для військової служби через хворобу серця". Підписи. Я згорнув аркуш удвоє і поклав на стіл. Чи не таке свідчення хвалиться дістати мені Загата, подумав я, добуваючи пушку з тютюном.

— Аркуші на суворому обліку,— пояснив Гривастюк.— Значить, діло облагодило через кілька днів, з солідністю. На підпис поїдемо... Можна і в неділю. Підходить? Чудово, бо ми при тій нагоді побудемо на фестині в честь проголошення української державності. Оказія обіцяє бути захоплюючою.— Гривастюк зигзагами опустив погляд на стіл, заховав папір до шухляди.— Що стосується монети, пане Повсюдо, то, на мій погляд, прибережіть фронтові гроші. Вам же платили золотом? Роздобудьте паперової валюти.

— Даруйте, пане Гривастюк,— слушно втрутився я,— як тепер з ґрунтами?

— Так,— він злегка покосився на мене.— І за цим справи не стануть. Роздивіться поки, що.— Вїт на мить замислився і спитав: — Пробачте, пане Повсюдо, чому саме ви обрали Колоброди? Адже село селом залишиться.

— Не люблю міста.

— Ага-ага...— Він посміхнувся, ворухнув бровами.— Зрештою, свідомі хлопці й тут потрібні.— Він знову машинально виглянув, у вікно.— А що зараз поробляєте?

Я навмисне довго не відповідав, заставляючи його почекати. Гривастюк спочатку допитливо дивився на мене, тоді нервово переплів пальці, одвів очі й знову вперся ними

в моє чоло. .

— Два тижні провалявся в ліжку. Допіру приходжу до себе.

— Г-га!..— засміявся Гривастюк.— На фронті... там не до сну було! Правда ж?.. Дивно, що вас відпустили. Я маю на увазі,— поправився він,— зі Львова відпустили. Як мені відомо, галицьких хлопців з італійського фронту направляють у січове стрілецьке військо. Та, словом, я вам співчуваю, пане Повсюдо. На фронті нелегко... І... ви справили б мені приємність, завітавши як-небудь у суботу чи в неділю, поговоримо за тютюнцем...

— Широ вдячний за запрошення,— я знемагав від задухи і болю в голові.— Лиш нудний я в компанії.

— Що ви, що ви!— Гривастюк замахав руками.— Ви в батенька свого вдалися, а то був чоловік тямущий: відкривав уста нехотя, але срібні слова казав. Цікава була натура.

— Спасибі за добру пам'ять про батька.— Я звівся.

Гривастюк теж встав, подав руку:

— То чекаю вас, пане Повсюдо.

— Дякую.

II

Надворі падав сніжок. Важке сіре рядно неба стелилося низько над головою. Дністер душився в шумі крижаного лепу, замерзав. Я навгад ступав глибоким снігом, підставивши вітрові розхристані груди.

Левадиха пішла кудись на посиденьки. Я ліг і тут же заснув. А наступного ранку довго відлежувався. Читав колись, що флегматики й уві сні хочуть спати. Отак і я раптом, після першої удачі, відчував утому в усьому тілі і не міг до норми відпочити.

Левадиха вже не раз із грюкотом переставляла в сінях кочергу, нарешті моторно переступила поріг, злими очима повела по хаті. Все ж запитала, лагідно:

— Сніданок принести до ліжка?

— Зараз підведуся.

Однаке в сінях старенька не стрималась:

— Носить пияцюгу ночами!

Я тихо одягся і подався за село. Кинувши в ріку гілляку, йшов поволі за нею, поки не дочкавав до австрійського декунка, що метрів за триста від крайньої хати.

Бункер замело. В середині стояв холодний присмерк і ходили шелести: відлунював кригохід із ріки. Я обмацав стіни. Їх вилили першокласним бетоном на сталі. Сівши на гарматне колесо, що примерзло в куті, я зробив перші підсумки моїх сільських буднів. Утішного було мало. Ми здебільшого пиячили. Але вчора вдалині непевно заблискотіла непорушна зірочка просвітку, до якої хотілося наблизитися.

Чого я й сподівався, в Колоброді розмовляють зі мною стримано, поки. що не посягаючи на мою душу. Лиш Іванчук якось почав порпатися в моїй біографії, мов на власному городі. "Я трохи гордий,— сказав він.— Для цього є підстави, бо маю три роки гімназії, диплом слюсаря і два хрести за рани, та все ж бути "легшим" не завадить". Іванчук був п'яний. Торочив про новітню добу відродження, про те, що нас "не

перевішають — не перестріляють", і брудними закостенілими пальцями розминав грудку смоли — він швець. Я йому відповів, що люди середнього віку часто несамохіть впадають у дитинство або в старість. Іванчук закліпав. Тоді я пояснив, що в душі відбувається зміщення, і речі сприймаються в таємничому освітленні. "І в серці починає витати бог,—покvapливо підхопив Іванчук.— Почуваєш себе, як у церкві великодної п'ятниці". "Це, це,— погодився я.— Виходить, і з вами таке буває?". Він трохи здивувався, потім насупився і попередив, що ми ще побалакаємо на делікатні теми. Хоч я "вчений", він заткне мене за пояс. Коли я додав, що навіть господня моральна хартія для пригніченої людини — один з видів ярма, він накинувся на мене з кулаками. "Ти на го-о-спода намірявся! — заверещав він.— Бо-о-га плюгавити?!" Ілля Гордій (ми сиділи в Шехтмана) дав йому стусана, і він підібгав хвоста.

Каменю натешу сам. І цегли наформуй для внутрішніх стін. Майстрів покличу хіба що до даху. Викапає моє золотко. Те саме, яким платили за рани цісарським воякам. А було так: після присяги нас вишикували фронтом до Трентіно й урочисто проголосили: "Його екселенція Франц-Йосиф щедро винагородить нас за подвиги. На війні не пропаде жоден день вашого життя". Ми підписали з його екселенцією угоду, що "заробіток" він пересилатиме нашим родинам. Але мені вчасно порадили переадресувати гроші на будь-який приватний банк, бо переобтяжений клопотами його екселенція має звичай забувати про фінансові зобов'язання перед своїми смертниками. Після розпаду Австро-Угорщини я негадано для себе став багатцем: до моєї кишені таки втрапило трохи золотих монет з цісарської скарбівні.

О моє золотце!

Вимовляючи так, я бачу дорогого цісаря, який так невчасно від нас пішов на небо, і мені навіть соромно, що при сприянні банку я обібрав габсбурську домівку.

— О моє золото!

Я офірував його на майстерню, та де нині дістати устаткування? У галузі техніки революцію роблять матеріали, з допомогою яких людина оновлює знаряддя. Та нові матеріали нині працюють на смерть. Якщо основну роботу виконаю сам, то, може, трохи грошей залишиться. Найцінніший скарб наш — зугарні до всякого діла руки. До смерті буду вдячний Покутському за науку.

Як він перебивається, бідолаха? Пошесті, нестатки. Я мало не місяць нишпорив по Львову, надіючись влаштуватися. Один знайомий порадив: "Маєте гаманець — рушайте під секретаріат, там вештаються фраєри, які настрінуть роботу на залізниці, бо фабрики не в русі. Правда,— знайомий пошкрябав потилицю,— може статися, що й залізницю закриють — немає вугілля".

Я пішов на вокзал. Тупики захаращені вагонами, в них поселилися бездомні, поїзд раз на добу відходив до Дрогобича. Досидівши до ночі, я прокрався на військовий ешелон до Вигнанки, звідти добирався уздовж колії пішки. Прийшов над село, став на горбі — і причулося, що корито долини зойкнуло дивними голосами.

Сусіди розповіли, що батько за тиждень до початку війни розбився на ґуральні (мені писали, але мене на той час мобілізували на роботи в Австрію, і лист згубився),

мама вмерла в шістнадцятому від тифу, хата згоріла під час перестрілок, а навесні, в зливу, хлинули з гори потоки і згребли рештки в Дністер. Залишився чорторий. Клапоть поля мама продала в голодовий рік. Марину віддали заміж за Панька Середу.

З-під Трентіно я привіз деякі думки про уряди і політику. На цьому горбі я ще раз пересіяв-перевіяв їх і став на тому, що вцілів, аби дітям, коли вони в мене будуть, розповісти про все до ладу. Може, зрозуміють мене мої діти.

Я зручніше вмостився на колесі, закурив. Деунок як деунок. Бійниці — мов тупі свинячі очі. Тиша, сум. Якого біса в них так тужно? Одного разу від нашого батальйону зосталося п'ятеро очманілих унтерів. Накрапав дощ. Ми куняли в окоці, кожен зі своєю гадкою, а ліпше сказати — ніхто ні про що не думав; душа сама по собі щось деренчала, мов діряве відро на вітрі, а ми, як сторонні, слухали й тулили очі куди попало.

На захід гоготіла канонада. На висотку видряпувався туман. Противник міг скористатися цим, та, видно, й там спорожніло в траншеях. За цю нікчемну висотку поклали голови тисячі людей; у стратегічному відношенні вона собою нічого не являла, та генерали були вперті й заявляли, що від цієї дурної висотки залежить моральний дух армій. І армії стікали кров'ю на її пустинних схилах...

Чехи Вацлав Матгаузер і Яшик Бенко сиділи на дні окопу, австрієць Франц Брехт лежав біля кулемета, ми з поляком Станіславом Муравським чіпіли на бруствері. Не давав про себе знати жоден м'яз. У Станіслава тільки очі то розплющувались, відкриваючи вилялялі зіниці на пожовклих білках, то завішувалися жилавими, як дубове листя, повіками. І так без угаву.

Смеркало. Стало холодно. "Підемо в бункер?"—Франц хотів було скотити кулемет, але справа і зліва їх було достобіса, і він махнув рукою. Неохоче ми входили туди. Я сів біля дверей, інші полягали на нари. Потекла ніч. Шемрав дощ, обвалювалися окопи, і на дні схлипувала вода. Несподівано зринула клейка предковична мелодія. Вона поволокла мене за собою, перенісши на кілька років назад. У пільмі вистелився Дністер із частими закрутнями і схожими на байдаки островами, просікся силует рибака, по колу, немовби для показу, попливли гори. Я вп'явся пальцями в обличчя, готовий з очима вирвати те видіння, і ледве одігнав його від себе. Співав Станіслав. Я встав, аби його зупинити, бо нудьга — це смерть, та мене випередив Франц. У пільмі люто хляснуло. Станіслав, гойдаючись, вийшов, сперся на мур і заплакав.

Десь збоку зав'язався бій. Над ліском, який ми бачили за дня, небо черкали ракети. До світанку ніхто із нас не задрімав. Франц щез. Коли почало сіріти, я побачив його кроків за двісті в траншеї: він підсипав бруствер і перекинув через траншею висаджені вибухом з недалекого бункера залізні двері. Ударили корпусні. Спершу рознесло Станіслава, потім вогненний стовп накрив те місце, де заховався Франц. Обидва чехи кинулися до ворожих позицій, здається, Вацлав махав перед собою клубком білизни.

Я зіпхнув з бруствера кулемет і всівся зверху, бо в окопі було по коліна води. Мене теж мусило настигнути, та десь барилось, мов дозволяючи попрощатися зі Світом. Коли з-за лісу гаркнуло, я мимоволі пригнувся. Та шрапнельні пачки вже розсипалися з тріском позад мене. Я застогнав. Коли прибукала "моя", щось злегка клацнуло — як

запалена скалка у вечоровій тиші. З'явився Станіслав. "Моя Гелька драпонула до Берліна з німецьким офіцером,— сказав він.— Але то марниця. В сусіда підростає гарне дівчатко".

Після артилерійського обстрілу наші вислали на позицію новий батальйон. Хтось мене припер до виритого фугаскою каменя; я в цю хвилину був при свідомості, але тіло мені не належало — я не міг навіть губами поворушити. "Одвоювався?" — мов з-за стіни по-польському запитав писклявий тенор. "Він не буде жити. Дивись, як пошматувало плечі",— сказали по-українському. У лазареті, коли виймали осколки, я кричав. Лікар і сестри чомусь одвертали голови.

...Я давно вже чую дзюрчання. У протилежному кутку. Певне, сапери пропустили під долівкою струмок.

Дністром, ще широким, вільним од льоду коридором, плили крижини і купи коричнюватої піни. Кружляли чайки:

Я довго стояв, дивлячись на зашумовану масу, яка гоготала і текла, наче хто тягнув її волоком у спертих викрутом водах. Деся за займищем тривожно заіржало лоша.

— Учора в Гривастюка був,— повідомив я Левадісі, повернувшись від бункера.

— Що він каже?

— Аби за камінь платити папером, бо золото шкода циндрити.

— Слава тобі боже,— блискавично збагнувши наслідки моєї розмови з війтом, мовила Левадиха і пішла своїми думками.— Потерпаю за тебе, синочку. Не рідня ти мені, але, гадаю, за цапову душу гине парубок. Ти не пам'ятаєш, що вибалакуєш п'яний. Аж вуха в'януть. "Жити не хочу, кров з мене виссали, народ знищили, то й мене не треба..."

Якби хтось, здогадався намалювати богоматір в похилому віці, то це була б моя Левадиха. Вона прекрасна навіть у зморшкуватій старості. Пройдеться по хаті в широкій, дрібно фалдованій, до п'ят довгій спідниці — гордо, з гідністю — і замилуєшся. Вона народилась і вмере господинею, знаючи собі ціну, не здешевивши ніде ні на шага. Та стороннім вона іноді може з душевної доброти нараяти таке, що втікай і не озирайся. Проте нерозумно було б ображатися на неї. Доброзичливість часто помиляється, та кому вистачить глузду запідозрювати її в лихому? Це те саме, що ревнувати кохану до вінка над її чолом.

— ...Не водися з Молотковським, Загатами, Іванчуками. Їм туди дорога — згорять у горілці. А ти покінчав школи. Татко гірко капарив світом, поки ти вчився в гімназії. Випити можна, я не перечу, але ж ви не знаєте міри, ви себе пропиваєте, своє сумління, свою честь...

"Чесць? Чесно служити людям за варварської влади — чи не означає це боротися проти неї? Універсальне недовір'я до всіх, хто при владі,— безглуздя. Треба придивитися до людей, які не задовольняють кар'єристів і демагогів. Це повинні бути чесні люди. Треба шукати людей, яких цькують, кого обривають на півслові і на півкроці. Їм не дають спокою, щоб вони не мали відваги бути чесними. Це чесні люди..."

— Лице в тебе нездорове.— Левадиха підняла від куделі сиву, як повісмо, голову,

пошамкала беззубим ротом і висмикнула нитку. Нотація, слава богу, закінчилася. Коли мені читають молитву, я починаю таке думати, що хоч сам накинь на себе зашморг, якщо не хочеш, щоб тебе повісили законно.— Може, зілля варити? Не смійся. Мій другий чоловік мав сухоти, давала йому татарського — і видужав. Учора я з Мариною радилась, вона ліпше розуміється. Та не хмурся. Марина ні при чому, то я її закликала.

— Зілля варить, а Марину не заманюйте,— розсердився я.

— Ну-ну...— промимрила Левадиха і надточила нитку.

Я приблизно здогадуюсь, чого вона хоче. Наприклад, про що вона зараз думає?

"Йо-йой, яке норовисте! Бо зелене-дурне. Та ти..."

— Ет, з такою роботою! — Левадиха знову висмикнула нитку, бо трапився гудз, і засотала вище.— Мене спитай, як бог усім мудро керує. Та я була писано вродлива. Але нас було чотири сестриці. Трубили скрині, перешивали гаптовані спідниці з незапам'ятних часів, виприндовувалися, а лакомитися — ніхто не лакомився: не маєтні..."

— Не чули — Павлюк уже приїхав? — запитав я.

Де там, до неї тепер, з гармати стріляй — не почує. У таких людей думки, мабуть, дуже дзвінкі.

— ...Підбули, за хлопцями пазимо — хоч би поганий навернувся до хати. А як рудий який забариться побіля воріт, то заманює, знати чого, у вишняки... Лиш мене, наймолодшу, лимар узяв. Та вмер до року. Семен вподобав. Цього в лісі дерево роздавило. Антона дністрово вода забрала, в ополонку впав. Всі три не загірили на подушці місця, але, дякувати матінці господній, один прикупив городця, другий— того півморга, що здаю за половину, третій перешив стріху і пересипав причільну стіну в хаті. Не розбагатіла за ними, та не мала б їх — ходила б попід церкви з жербущими. Може, на це була воля божа, га? Шибенику, ледащо несусвітній! Як гадаєш?..

Вона переставила задубілі на ослінчику ноги й очікуюче поглянула на мене.

"Недолю, як і несправедливі порядки, можна виправдати,— відповів я очима.— Завжди знайдеться для них яка-небудь релігія. А ти, старенька, не напитуй мені цього добра. Знаю, Марина в Ковальчуків одиначка; Панько Середа вмер, і в обох родинх немає спадкоємців, крім Марини з дітьми. Пригорни, Прокопе, до серця Панькове потомство,— і бог тобі багатства позичив. Е, хто б тобі противився..."

— Павлюк ще не приїхав?— запитав я знову.

— Ні.— На Левадишиному лиці запікся жаль.

— Піду,— сказав я.— Ви не ображайтесь, я не зі зла.

Вона зажурено похитала головою, а коли я вийшов до сіней, перевірила, чи добре причинив за собою двері, мов боялась, щоб хто інший не підслухав її думок.

Молотковський кілька днів тому бачився з Миколою Павлюком у Заліссі, а я два тижні виглядаю Миколу — не показується. Лісникує Павлючина, торгує кіньми, кажуть, годинами метикує на зрубах про якісь гешефти.

Миколу вигнали з гімназії роком пізніше за те, що назвав Шопенгауера неуком. Ми потоваришували з переконання, що для життя гімназія нічого нам не дала, а для того,

щоб стали баламутами, робила все. Війну Микола прокочував з обозами, як і Загата. Звідав обох тилів. Стратегія Людендорфа "спочатку проб'ємо діру, а тоді буде видно, що робити" — в'їлась у серце і в печінку. Поки не вирівнявся глибоко заземлений позиційний фронт, ніхто сьогодні не знав, у чиїх руках буде завтра.

Повернувшись, Микола осів у старому феодальному замку на Лісничівці. Замок колись належав якомусь Крегерові, що вмер без спадкоємців. Похмурим громаддям заволоділа громада, і з діда-прадіда тут порядкували Павлюки, колобродівські лісничі.

Підлітками ми з Миколою збавляли в замку дні і ночі. Між старим мотлохом відкопали Корнеля, Расіна, Кальдерона, Декарта, Бекона, Гонору — не одну мудру голову, котру все в цьому світі обходило. Тоді ми належали до племені "зірвишию" і вигукували: "З нас небагато здатних гордувати усім, що може нам здобута влада дати!" І клялись, що скажемо одверто тим, хто озвірів, що їх чекає.

Я обійшов замок довкола, погрімав у кожні двері, та ніхто не озивався.

Цікаво, чи збереглась наша бібліотека? Вікно, де вона була, заслонене скатертю. Ми назбирали чимало книжок. Читали запоем, по-дикунськи. Були тут і біблії, і катехізиси, і підручники з магії, і довідники для бджолярів, і сонники. Можна було навчитися всього — від ремесла пастуха до проповідника.

З Лісничівки я рушив до каменоломні. У плечі впирався молодецький чорноморський вітрище, продуваючи шинелю, Левадишин лейбик і сорочку, яка, одначе, прилипла до тіла, зволожена потом.

Каменоломню треба розчистити від снігу. Мені аж руки засвербіли. Взявся до роботи, та не було лопати. Я видряпався на бивнеподібний виступ скелі. Гарне село Колоброди: два рядочки розділених вулицею хатин уздовж Дністра, городи, сади. Під час боїв центр вигорів — ніби гігантський кріт пробив собі дорогу до подошви гори.

Хати, квадратики обор, церква, майдан і статуя Франца-Йосифа. В кінці майдану догниває купа дубів — перед вічною збиралися будувати читальню, та якийсь діяч "свиснув" зібрані з населення гроші й утік чи то до Канади, чи до Аргентини. А дерево псується. До нього ніхто не торкається, як до святині, хоч у багатьох діти замерзають у нетоплених хатах.

Поля на горі, за каменоломнею. Ясного дня звідтіль видно майже всю Буковину і Волощину — аж до румунських Карпат. Рівнина тут родюча, кожного року видзвонюють такі пшениці, що лише в казці кращі. А кілометрів за тридцять звідси, на берегах Серету і Нічлави, землі бідніші, виснажені, й люди там замкнуті, скупі, пригнічені. У нас — кріпкі духом і тілом. Іде парубок — сила з нього хлюпає, двигтить під ногами земля. Дівчата теж як на підбір: гнучкі, стрункі, високі, рум'янолиці. Загалом придністрянці — витівники, але після війни змінилися, якимось розм'якли, немов довго їх купали в теплих водах із тавертинових печер.

Я сховався до села попри цвинтар. Поблукав поглядом між хрестами. Десь тут поховали маму, а де саме — ніхто не може показати: тоді щодня хоронили десятками в спільних могилах.

Батько в Заліссі. Оповідують, що мама продала все з хати і справила йому великий

різьблений хрест. За труною йшла половина села.

— Як дужий, Прокопе? — Семен Задвірний блиснув низкою перлистих зубів і обома руками обхопив мою долоню.— Заходь до нас погрітися. Я сам дома, ніхто не перешкодить нам побалакати.

— Здоров, спідничнику,— відказав я. — Поспішаю, Левадиха дожидає з обідом. Та одчепитися від Семена нема способу.

— Ото й добре, що ти не обідав. Я тільки-но з хутора, і їда самого не береться. Ходи, є з чим розправлятися.

Він позирав на мене з неприхованим захопленням: кожний сільський гайдуряка обожнює колишнього фронтовика. Як це Кухарчукова Оріся змогла віддатися цьому довготелесому, носато-кирпатовому белбасові? Їй ледве шістнадцять, красуня — і ходила, оббивала Задвірним пороги: "Семен мене збезчестив, нехай жениться". Що ж, Задвірні маєтні. Обійстя — маленький фільварочок: акуратні стоги під оборогами, побілені стайні, повітки, шпихліра, сушарня, олійня, пасіка, дві пари коней і пара волів, п'ять корів, гурт овець, дорога упряж, бричка. Мрія — бути тут господинею.

У світлиці пахло кропом. Семен нарізав квашених огірків, налив тарілку меду, м'ясо і білий коровай хліба були на столі, сюди він висадив обплетений лозою бутель самогонки.

— Кажуть, ти мастак до неї,— догідливе посміхнувся він і закохано поглянув на бутель.

— Був.

— А тепер?

— Забув.

Семен засміявся, осушив чарку, ніби назад себе кинув другу і лиш по третій скривився і понюхав краєць хліба.

— Щоб не було кривдно нікому з святої трійці,— сказав він, передихнувши.— А ти даремно. Тепер без неї не полагодиш ні одного серйозного діла.

— Твої де ділися?

— В Заліссі, розживаються грішми. Спряглися з Ковальчуком,— наша кобила ожеребилась, а карий ногу пробив,— і виїхали до схід сонця. Чогось їх довго нема, видно, загулялись. Ну, розповідай.

— Про що?

— Як на війні, як Європа?

— Війна вкрила Європу трупами і полила кров'ю. Наших там багато спочило.

— Що тепер робиш?

— Гниди давлю.

— Ти ніби не хочеш зі мною побалакати по-людськи. Знаєш... Давай ось що... Давай коли-небудь помуштруй нас? Зброю маємо. Замість того щоб з нудьги дівок щипати, чогось потрібного навчимося. Рано чи пізно воювати доведеться, бо така доба.

"Коли ворог напав несподівано, обставини часто не дають можливості все обдумати, але, мені здається, той, хто звук замислюватися над своїми вчинками, навіть

відчуваючи страх, постарається забути про небезпеку і дійде до висновку, що опір менш небезпечний і чесніший, ніж втеча"¹¹.

11 Рене Декарт, "Пристрасті душі".

— Кінець,— сказав я.

— Чому?

— Моєму вояцтву.— Я спробував говорити щиро.— Хочу спокою, хочу класти хату, заснувати сім'ю.

— Не мели,— перебив мене Семен.— Якби це казав Богдан Онук, то марниці (він боїться лишити спідницю і лиш язиком тарабанить). Це такий прудкий до жінок чоловічок, що важко уявити. От уже плодовитий! Мені здається, він готовий сісти в гніздо замість квочки. Ну, а ти? Набрався європейської культури, досяг чинів... Не повірю.

— Правда, Семене.

— Що ти зарікаєшся! Ще по чарці?.. Зарікатися не варто. — В одній людині світові не розходиться.

— Одна та ще одна, а з ними ще чотири! Ми завсіди пасуємо з дива, коли випадає слухна нагода. Значить, помуштруєш. Не тоді коня сідлати, як треба сідати.

— В селі, Семене, є фронтовики, здорові хлопці, а я геть порваний, порізаний, побитий... "І навпаки, якщо хто відчуває, що бажання помсти і гнів спонукають його не обдумуючи кинутися на напасників, то йому повинно прийти в голову те міркування, що нерозумно гинути, якщо можна без сорому врятуватись, і що при очевидній нерівності сил краще з честю відступити або здатися, ніж нерозсудно йти на вірну загибель..."¹²

12 Рене Декарт, "Пристрасті душі".

— Не вчи старого кота гопки. Ми придивилися до всіх. Скажу тобі: не риба, не м'ясо, а щось наче гриб...

— Але ж одна бджола меду не наносить,— впирався я.— Нехай для початку хто-небудь навчить вас розбирати-складати рушниці, а я тим часом пригадаю дещо з тактики.

— Ну, чого воно навчить, коли воно всю дорогу ховалося і драпало.

— Ховатися не могло, Семене. Війна почалася з відстані ста двадцяти кроків. Так і закінчилась.

— Повсюдо! — Семен розчервонівся як рак.— Я знаю. Я все знаю. Збагни: якщо ми зупинилися на тобі, то неспроста. Голови мізкували!

— Я й не стверджую, що гарбузи.

Семен закресав кісточками, та раптом засміявся:

— Домовилися, Прокопе. Між іншим, я чекав, що ти не зразу погодишся, принудиш себе попросити. На твоєму місці я робив би те саме. А тепер признайся: ти німецькою володієш добре?

— У шпигуни не піду.

— Потішний ти хлопець! — Семен сів ближче, дихнув запахом залежаного сіна.—

Ти і французьку та італійську знаєш?

— Переважно команди,— відказав я, зіплюючи зуби.

— Утни по-німецьки.

— Чого так зненацька?

— Просто хочеться послухати.— Він почав говорити стриманим, переконливим голосом, очевидячки милуючись своїми інтонаціями.— Прошу, Прокопе.

— Nur Deutschyland verdanke ich alles. Gute im meinen Leben 13

13 Тільки Німеччині я завдячую за все добре в моєму житті.

— Ловко. Я майже розумію, що це означає. Коли в нас стояли австріяки, офіцер застрелив Повітчишину гуску. Ступив до хати: "Гіб сак, гіб сак..." Стара знітилась, а той мало не розірве її од злості. "Та гусак, антихристе,— жебонить стара,— най буде гусак.— А пошепки бубонить:— Я чогось завше думала, що то гуска". Офіцер же мішка просив.

Він від душі реготав, а я корчився од того сміху: видно, будуть грабувати цей край ще не один десяток літ.

— Іще щось скажи,— попрохав Семен.

Що казати? Я пам'ятаю немало мудрих фраз. Та хіба кидати отак — на вітер? "Man muß leben lassen" 14, любив повторювати один мій фронтовий товариш, Вальтер Крафт. Його накрило міною в хвилину братання з чорногорцями. Я повертався з наших позицій із пакунком махорки і був кроків за тридцять, коли сплетена, охоплена щастям купка людей злетіла в повітря... А наш ротний, ще молодий, дуже вихований, ввічливий і освічений хлопець, під час канонади збожеволів. Коли ми ловили його, щоб відправити в тил, він вигукував: "Edel sei der Mensch hielfreich und gut!" 15 Яка жахлива насмішка долі!..

14 Живи і дай жити іншим.

15 Хай буде людина доброю, вдячною і чуйною! — Чого ти мовчиш? — нетерпеливив мене Семен. Нічого путнього на згадку не спадає Wir kamen, woher man uns nicht erwartete. 16 Бувай, Семене! Намилить мені Левадиха чуба через тебе.

16 Ми прийшли звідти, звідки нас не чекали

— Якого дідька квапишся! Левадиха! Та пошли ти її...— Він був невинно радісний, як дитина зі сну.

— Усього доброго!

— Що ж, гараздуй. То помуштруєш?

— Побачимо.

— Дома я без усякої потреби вичистив мундир, рядочком поскладав хрести, потім зрубав на городі на паливо всохлу грушу. Злодійкувато підповз вечір. Я сів на пні. З Дністра дибився туман Прийшла, сутулячись, Левадиха, попідбирала гіллячки і подалась до Молотковського на клаку. Надворі було лагідно, затишно У світлиці я прокуняв кілька годин без світла. У такі хвилини батьки бавляться з дітлахами, поки матері накривають до вечері столи. Я сидів і курив. Потім не стало тютюну, і я ліг спати.

Миколу я здибав увечері кількома днями пізніше. Була субота, я повертався з крамниці — Шехтман уперше після війни десь розкопав мило, і я купив два брусочки, бо ще не відколупав зі шкіри окопну сажу. Повз мене просолів присадкуватий чоловік у сибірському довгому кожусі, які за горілку вимінювали в російських солдатів. Я мимоволі оглянувся, чоловік став.

— Повсюдо! Не впізнав? Я притис Миколу до грудей.

— Та обізвись же. Гей, Прокопе! Прокопику! Друзе милий!

— Вір,— сказав я.— Навіть мільйони смертей можна пережити, коли душу нагріє великим чеканням.

— Здоров, чоловіче добрий! Ти! — Помовчавши, Микола покvapливо заговорив:— А я від учора в замку нуджуся. Щось непокоїть мене, просто несила сидіти. Думаю: на ліпше чи на гірше? Ну, то до мене?

— Я в Левадихи,— спробував я заперечити — Тут подати рукою.

— Даруй,— Микола взяв мене під руку.— Нині ти мій. Сто років з тобою не виділись.

І майже силоміць потягнув мене до Лісничівки. У замок ми ввійшли через бокову вежу, ключ од якої Микола видобув із-за халяви.

— Я в цій половині,— казав він скоромовкою, — А там конала якась генеральська полюбовниця, сифілітичка, між іншим, гарна. Австріяки натиснули, а росіяни справляли бенкет на знак перемоги, то ледве вирвалися на конях. П'яну дамочку покинули, тут вона й ноги простягнула. У спадок мені дісталась бочка свічок, зараз зробимо ілюмінацію.— Микола викресав вогню, роздув грубку. Ми були в одному з наріжних кабінетів поруч з бібліотекою. У вікно терлась, злегка поскрипуючи, коли налітав вітер, рідковіта яличка,—Сідай, Прокопику, лягай, словом, влаштовуйся, а я принесу цигарок, їх у мене на десять років: прощався з австрійцями, то вивіз повні драбини. І от що: це твоє сховище, я його для тебе беріг.— Микола висунув шухляду в столі.— Ось тобі ключ од вежі. Я в замку довго не затримуюся, а тобі, коли треба, заходь і будь як дома або взагалі перебирайся сюди. Останнім часом я прийшов до висновку, що замок щасливе місце.

Через кілька секунд він приволік лозяний кошик, виклав пляшки з угорським ромом, сало, сухарі, часник, цигарки. Тільки тепер я помітив, що він запустив бороду, розтовстів. Обличчя стало круглим і, якби не довгий ніс, було б зовсім плитке. І борода його трохи видовжувала. Борода гнідувата, надвоє розділена, покучерявлена. А голова — лиса, ніби поголена, лиш над вухами висять квачики волосся. Лице було якесь неспокійне, ментрожили його щомиті все нові міни. Рухався Микола круто, угнувши голову, широко розмахуючи короткими руками. До уст уже, видно, назавжди прилипла насмішка, а очі дивилися колюче і похмуро.

— Першу за тебе,— сказав він, наливаючи в склянки.

— Де пропадаєш? — спитав я, надпивши.

— По лісництвах. Хлопці там все нові, знайомився. Виїхав бричкою, ледве добився назад санками. Ох і краса в лісах, Прокопику! Гостинець, як проділ на дівочій голові.

Усе гідне, здорове, впевнене, урочисте. Коні бредуть заметами, ніби прислухаються до тиші, і шкода підняти пужално. Ну, та менше з цим. Тепер за твої плани. Що збираєшся робити?

— Непокоїть почуття дому,— сказав я — Будуватися треба.

— А далі?

— Німеччина оголосила війну Росії, але план Шліффена заставив іти на Париж...
Далеко не загадую.

— Що ж, і це немало,— відказав Микола, подумавши.— Хочеш лагодити старий ґрунт?

— Безнадійна справа. Десь куплю. За селом із землею начебто не сутужно, продається.

Микола звузив очі. Вони перетворилися в дві тернинки. А губи з викликом посміхалися.

— Портрет Лесі Українки був тут? — запитав я.

— Ага,— озвався Микола — Він, мабуть, обмірковував моє становище, цілком забувши про мене, обдумував твердо, причіпливо, враховуючи всі "за" і "проти":

Микола наповнив чарки, в очах його застрибали рогаті чоловічки.

— Отже, за спокій, Прокопику? — І знов очі стали сухі, але він усміхався, зрозумівши мене.

— Мені здається,— сказав я,— що цей спокій треба якнайповніше використати. Щоб кожна людина залишила слід у часі. Щоб зробити такий запас, який би гарантував од несподіванок. Ти знаєш, скільки нас витлумили?

— Уявляю собі.

— Ось бачиш. Треба кардинально змінити політику, поки не пізно. Галичину зітруть з лиця землі, якщо в народі не пробудиться усвідомлення своєї сили. Бо ж тут завжди чекали допомоги, завжди крутили головами, тому їх так легко було скручувати то одним, то іншим.

— Пригадуєш, що ми колись говорили про життя?

— Ще б пак!

— Але ж ти закуси, Прокопику. П'яний будеш. І допий. Якийсь час ми мовчки розправлялися з нарізаним на пластерки крухким, з червоними прожилками, салом. Микола налив собі, щоб випити разом зі мною.

— Для цього потрібна розумна і сильна влада,— продовжив я перервану розмову.— Розумна, сильна і далекоглядна. Мене непокоїть, що тихо, що не доходять ніякі чутки про нинішній уряд.

— Нинішній уряд? — із загадковою посмішкою повторив Микола.—Ти маєш на увазі секретаріат? Він мовчить, і це найстрашніше. Поки що я знаю: не налагоджені ні пропаганда, ні контрпропаганда. Дитятко народилося, ми бачимо, від яких батька-неньки, але тепер воно в сповитку. Після купелі воно буде хутко рости. Ми не чуємо його лепетання, крику. Очевидно, це змалку хитрюга, з материної утроби. Кого чекати — Нерона чи Цезаря? Я гадаю, що Нерона. Мовчанка — це переддень змови проти

народу. Історія знає таких випадків багато. Вони закінчувалися таємним терором, знищенням тисяч невинних або мало винних людей і жахливим онімінням нація на багато десятиліть.

З твоїх слів можна зробити висновок, що мама не поступиться мачусі?

— Так, Прокопику. Потім я тобі дещо покажу, а тепер уминай сало. Як Європа?

— Бунтує.

— Це добре.

— Такого сприятливого моменту для нас ще ніколи не було.

— Наш сприятливий момент, друже, треба зв'язувати з соціалістичною революцією в Росії і подіями за Збручем. Ось ми говорили, що Державний секретаріат на чолі з верховним своїм, Петрушевичем, мовчить. Чому? Де їх декрети про передачу підприємств робітникам, а землі—селянам, де декрети про дозвіл страйків і маніфестацій, про свободу преси, про вільне утворення товариств робітничо-селянської взаємодопомоги й інтернаціонального співробітництва? Це ж було заповітом усіх соціалістичних процесів на наших землях, починаючи з судилища над Остапом Терлецьким, який, як ми знаємо, лишився в історії пролетарського руху соціалістом-утопістом... Пригадуєш статтю Івана Франка про Терлецького?

Я кивнув.

— А ці шахраї-демократи з кліки Петрушевича продовжують тихо утверджувати своє право на експлуатацію народу і шукають підтримки то за Віслою, то в Парижі, то в Лондоні. Політика їх контрреволюційна і антинародна.

— А де сили, які повинні протистояти цьому?

— Є сили, Прокопе. Є! Ми з тобою незабаром станемо свідками народження світової соціалістичної цивілізації. Усе йде до цього.

— Що ж? Як мовиться, бог у поміч. Не забувайте, що і я на дещо можу придатися. Микола посміхнувся.

— Закушуй. Тобі не здається, що сухарі пахнуть горищем?

— Ага.

Я почав оглядати, кабінет. Справді, дуже зручне місце для відпочинку. Тут, мабуть, легко зібратися з думками і легко картати себе за якийсь промах — ніщо не нав'язується. У кабінеті була м'яка канапа, трохи масивний стіл з точеними ніжками, скляна шафа з книжками і кахельна грубка. Долівка була застелена благоденням, попротираним у багатьох місцях килимом. Повітря трохи застоєне, і таке відчуття; що думки в ньому будуть застрягати, а коли прийдеш знову — застанеш їх навколо. На канапі маленька подушка. Можна прилягти, заплющити очі, тоді світ віддалиться на сотні кілометрів, і його легше окинути поглядом.

— Отже, життя — вагітна добром і злом жінка, що не може народити, оскільки люди жадають від неї тільки добра? — Микола відштовхнув крісло, пройшовся по кабінеті. Я дивився на нього насторожено: до чого він веде? — Ти репетував: боротьба, до дідька жінку! Так чи ні? Так. Тепер ходи, щось покажу.

Він запалив ліхтарню і провів мене в сирі, процвілі льохи. Тримаючи мене за руку,

попереджував, є приступка, де гнилий бальок чи калюжа,— видно, навідувався сюди частенько.

— Колись тут катували кріпаків,— сказав він півголосом.

— Хто знає, може, ці пивниці ще комусь придадуться,— озвався я.

Ми йшли хвилин з десять, кружляючи темними лабіринтами, нарешті підземелля обірвалось, і перед нами стала глуха стіна, викладена з нетесаного каменю. Микола передав мені ліхтарню і, просунувши пальці в щілини, видобув завбільшки з решето брилу, за якою зіяла непроглядна темінь. Забравши назад ліхтарню, він поклав її по той бік отвору і засміявся:

— Лізь.

Коли я наполовину просунувся, він весело запитав:

— Візьму й замурую зараз Повсюду?

— І ніхто не знатиме, де ділося трішки людської недолі,— загудів я в темряву.

Призвичаївшись, я побачив довгий коридор, обставлений полицями, на яких приклад до приклада покоїлось кілька тисяч манліхерів і тульських гвинтівок. На дощаних помостах стояли законсервовані гочкіси, льюїси, максими, муравлиськами були навалені купи набоїв, стоси шабель, зсипища гранат. Усе те пірнало в спертую підвальну ніч.

— Інструменти,— сказав Микола, обтрушуючи штани.— Зробимо твоїй жіночці операцію.

— Дай собі з цим спокій.— Я зняв з гачка біля отвору гвинтівку, яку Микола тримав наготові.— Не припускай, що цим орчиком можна зробити таку складну операцію. З ким доглядаєш цей арсенал?

— Наразі сам.

Ми порізали ще цеглину солонини, випили, і він забубонів:

— Я у війну навчився дорожити цією штукаю,— показав на сало. — Ладен вставати до неї серед ночі. Чорти б його брали, хіба тільки німці мають ласувати нашим салом? Та мужицьке тіло швидко розпире. Угадай, скільки важу.

— Корець з гаком.

— І лисію, як паршива вівця. Бідне моє парубоцтво: ніяка дівка за мене не піде. Хоч бери й неси на ярмарок свої чоловічі відзнаки. Та воно й дівки порядної нема. Поки щось підходяще виросте, обшальююся жиром. Марину твою Ковальчуки продали, сучі діти! Сватай Гривастюкову Гафію: гожа, не дурна. Лиш би де зіпсувалась, бо жінка — що степова мімоза: невінчана — золотко, заміжня — нудьга. Ти ніколи не замислювався про природу дівочого натхнення, яке робить їх кралями? Те-те. Виходячи заміж, ховають свої гідності, наче їх ніколи й не було.

— Як тобі Ревека?

— Ревека — скриня зі щастям,— відказав Микола, змітаючи долонею кришки.— Але збідованому, котрий уміє цінити щастя. Вона надто досвідчена в коханні, була б ще скучно відданою і старанною, а для дурного — знаєш, чим би це було.

— Щось ти підозріло розумієшся на цих речах.

— Ага,— вказав він.— Признайся байдужому — не повірять.

— Не признавайся.

— Тоді до кого слово мовити? — Він поскладав до кошика пляшки.— Я розмовляв з одним пришепелкуватим, якому трапилась у жінки дівка, схожа на Ревеку. Довів її ревнющами до самогубства.

— Що ж він тепер?

— З іншою живе.

— Добре?

— Несогірше.

— Може стати погано.

— Побачимо.

— Доля — це розплата.

У куточку Миколиних губ осіла тінь. Він закурив цигарку і стомлено опустився на канапу.

— То Європа бунтує?

— Ну й інше: подекуди зневіра, всюди — розруха.

— Війна озлобила людей?

— Взагалі озлобила, але не нарозумила, як можна було сподіватися. З цього можна зробити висновок, що візок не вискочить з глибоко нарізаної колії. Європейці прикуті до традицій.

— Так,— Микола цмокнув.— Це, до речі, спостерігається всюди. Щоб рішуче повернути в той чи інший бік, треба мати певну мужність. На це поки що здатні лише великі народи, які більше себе усвідомлюють перед долею світу і які виробили більше якостей, придатних для нового устрою. Найголовніше, що перелом намітився.

— Хіба він здатний відбитися на долі світу?

— А цього, Прокопику, не знаю. Особисто хотів би. Але сам бачиш, як складно в житті. Я боюся одного: щоб перелом відбувався в міру підготовленості до нього. Але давай ляжемо. На ліжку думається веселіше і слухається приємніше.

— Не заперечую.

Ми розляглися в суміжній нетопленій кімнаті, вкрилися кожухами.

— Люблю гартоване морозом повітря,— мов з-за рогу долинув Миколин голос.—Зробиш проти носа шпарку і п'єш...

— Ні до кого не вчащаєш? — спитав я.

Продовження розмови вже для мене не могло бути, бо я відучився в ліжку мріяти, тим більше гадати, як-то воно буде. Залшилося багато неказаного, і до серця підкрадалося почуття втрати. Але мучити Миколу не хотілося.

— Є одна на прикметі,— сказав він. Кумгикнув і перегородом додав:—Ти її не знаєш.

За вікном навшпиньках ходила ніч. Ворушила гілля поважно замислених у місячному сяйві берестів, холодним протягом примушувала шлапати в кімнаті домовика і жалібно попискувати під спорохнявілими підлогами голодних мишей.

Микола перекидався на ліжку з боку на бік. Мабуть, через мене не брав його сон

цієї ночі. І в мене не склеплювались повіки після нашої приховано-радісної зустрічі, бо я її нетерпляче чекав, а коли вона відбулась, то зовсім не так, як уявлялося.

Перед очима виступили стелажі з гвинтівками, у вухах повторювалися Миколіні запитання — сквапні, ніби йому хотілося швидше з'ясувати, хто я, куди прямую, і... заспокоїтись. Або він щось нагальне пережив, яке зворохобило його душевно і фізично, або він був схвильований моїм поверненням?.. Що б там не було, його не варто силувати. Настирливість у таких випадках те саме, що батіг над конем історії: одного досягнеш, на десять помножене втратиш. Я більше не турбував Миколу, і він, зрештою, тихо засопів.

Заголосили треті півні. Я одягся і вийшов із замка. Долиною ще блукали присмерки. Стояв тріскучий мороз.

За Лісничівкою, там, де дорога пересікає Буштинський тракт, я здибав Слободянову Ганну. Вона тягнула санчата з грабовими полінами. Ішла, тяжко посапуючи, човгаючи чобітьми по мерзлому грудді, дивлячись під ноги. Санчата скиглили і торохтіли за нею, ніби дивом опредмечена журба. Оддалік повзла ще одна тінь.

Бив сніговою крупною збентежений світанням вітер. На буковинському боці, стелячись закованим у кригу Дністром, плив гомін весілля. Кому там лягло серце до тої церемонії? Видно, життя входить у своє річище, а може, хтось зі страху вирішив плюнути в душу невідомості.

— Помагай біг, Ганно! — Я взявся за шлею.

Важко передихнувши, жінка на мить підвела очі, знов опустила їх додолу і не відповіла. Через кілька кроків сіпнула шлею до себе.

— Ліпше отій підсоби,— махнула рукою позад себе.

Я залишився посеред дороги. Щось до болю знайоме в ході жінки, яка наближалась, заколихало світом у моїх очах.

Розвиднялося з кожною секундою. Марина окинула мене втомленим поглядом; коли впізнала, щось полохливе і вороже метнулося у її очі. Її копаниці були високо вивершені дровами, збоку теліпалась прив'язана тороком сокира. Я дивився на Марину, а сокира заступала їй від мене блискучим більмом. Марина ще раз глянула на мене, знов очі заметушилися, але вже не вороже, і в куточках звисли повні коралово-круглі сльози, які, здавалось, не в змозі були відірватись од втомлених безсонням повік. Вона не витерла їх, і вони не впали, а поволі, туманом розповзлися-розтанули, ніби шкода було їм звільняти звичне місце, і залили зіниці темним блиском.

Різко випроставшись, Марина обійшла мене, оглянувшись на санки,— навинула на руку мотузок і рушила своєю дорогою. Я наздогнав її, незграбно смикнув мотузок.

— Не треба, Прокопе,— сказала вона тихо. І повторила:— Не треба.

Її слова не досягли моєї свідомості. Я не здатний був їх сприймати, настільки вони були чужі й далекі від того, що творилося в моїй душі. Тоді Марина пустила мотузок і стала на узбіччі, як постороння, якій немає діла ні до мене, ні до копаниць з дровами. Але цей вираз швидко змінився розгубленістю. Так вона, напевне, стояла б, якби поламалися санки.

— Марино,— покликав я.

Обличчя її закам'яніло, і кам'яно вона запитала:

— Ти назовсім, Прокопе?

— Так.

— Залишишся в селі?

— Так.

У цю мить я подумав, що ніколи згодом не повірю, начебто між нами відбулась оця розмова. Кожна клітинка мого тіла перетворилася в пружинку, і все разом зціплювало серце, яке безпорадно металось, ще знаходячи якісь порожнини, але мало от-от зупинитися в тугих кістяних лещатах. Щось треба було промовити, та я не годен був знайти потрібного слова й несподівано глянув на нас обох очима байдужої до всього людини. Марина була чужа, чужа — аж страшно. А я, підвладний несвідомій волі, намагався її повернути. Для чого? Щось спонукало. Отак над водоворотом, коли закрутиться в голові, валить тебе додолу, і з цимнесила звладати.

Марина зітхнула, немов узяла на себе додатковий тягар. Щоки її посіріли, очі запалися в орбіти, мов їх засмоктувало туди. Я машинально виволік санчата на середину дороги. Закружляв сніговий вихор, ліс запнуло мерехтливою запаскою. Я сів на поліна.

— Не будь маленьким, Прокопе. Простудишся. Ходімо. Обоє ми маленькі. Маленькі люди з маленькими правами і претензіями до світу. Просто світ перед маленькими людьми багато завинив, і кожний бере на себе сміливість багато йому дорікати. Зрештою, це схоже на виправдовування, тоді як ні я, ні Марина богові духа винні. і не знали, ким станемо.

— Ходи. Перестріне Павлюк—оштрафує.

— Микола?

— Степаниду Ворожбитову мало не побив. За шматок береста. Кричав так, що ліс ходив ходором. А кому мило підсиджувати ночами, або вкрати цих нещасних дров? Не коценіти ж людям?

Ліс бринів під вітром шумними хорами, сіючи навколо холод і задуму.

— Підемо через Завадівку?— запитав я.

— Проведи до перших хат, якщо твоя ласка. Бо люди... Побачать, що-небудь вигадують.

— Я не відповів.

— Піду, Прокопе.— Бачачи, що я не рухаюсь, вона взялась за мотузок.— Діти вже десь повставали.

Рівно гудів ліс. Гул той запліскував думки, як смертний сон. Віддаляючись, шкрумтіли кроки на снігу, і разом з ними віддалялися три останні тижні, які я хотів було зберегти в пам'яті. Вони змішалися з фронтовими роками, починати треба було заново.

III

Дома я питав себе, навіщо вижив, для чого існую. Мене кидало то в жар, то в холод,

аж знесило; Тоді я кволо всміхнувся і пішов ще раз подивитися на бункер. Тут мене наче промило цілющою водою. Навіть зробилося весело. Якби-більше часу, я для потіхи пішов би до молодичь з обходом за гартузами.

Левадиха, ясна річ, бачилася з Мариною і все вивідала. Вона з жахом придивляється до мене: жартую, сміюся чи насправді щось маю до Марини. Непомітно похитує головою, мовляв, не досить, що став п'яницею, ще й гонор на війні втратив.

Сидячи в бункері, я думав про Миколу. Мені сподобалося, що він не захоплюється прогнозами. Це дурне діло. Із давніх-давен, хто оцінював і поім шукав, той щось зробив, не вмер для потомків.

У суботу ходив до Гривастюка додому питати, чи не відкладається поїздка до Залісся. Омелян ще сидів у канцелярії. На гавчання пса вибігла Гафійка. Ми простояли з нею з півгодини біля паркана, притоптуючи незайманий плюш снігу.

А нині неділя. Сонячно. Залубні шинують у глибоких коліях, коні стріпують заінеєними мордами, випускаючи клуби пари. Ідемо на фестин. Залісся вибамкує дзвонами, вітер виносить у поле шум стрілянини.

Гривастюк ляскає батогом, бо припізнюємось. Мружить очі, дихає ротом, ховаючи під вкритими памороззю вусами усмішку вдовolenня. З-поміж вилог перешитої з офіцерської шинелі куртки визирає чорнобрива вишивка сорочки, вітер припрасовує до плиткої буряково-червоної потилиці криси капелюха.

На задньому сидінні Катерина і Гафійка. Коли я оглядаюсь, Гафійка лупає повіками, ніби не сподівалась мене узріти. У неї гарні виразні очі, тонкі чорні брови, вигнуті, як зіклепані коси, невисоке, але світле чоло, губи припухлі, ніс точений, з маленькими рухливими ніздрями. Вилита мати. Катерина, мов старша Гафійчина сестра, тільки з тоншими, зцілованими жіночою жагою губами, з такими ж чистими, полискуючими, як свіжоочищені каштани, очима, але підведені вони таємничими темно-зеленими смужечками.

Уплекані вороні біжать підтюпцем, шарпають наввипередки, ніби в Заліссі їх збираються почастувати цукром. Порість інею на мордах поволі розтає. На думку мені спадають Левадишині слова: "Досі од чужих брали гамани, не біда від своїх набрати. Все-таки легше пробачити. Мама, коли б'є, підкладає долоню. Не те що мачуха". Ну-ну!

— Гай-гай, — ніби підслухавши мене, каже Гривастюк. Тож маємо в Галичині свою рідну владу. Дочекалися. Довго чекали, дуже довго... Тю! Посторонок зіскочив. Тпру-у-у, чорти на вас!

"Атож рідна для тебе, жмикруте,— подумав я.— Як рідною була для твого батечка-товстосума магнатська Австро-Угорська імперія. А з'явиться тут який-небудь "орден визволителів", ти притьмом побіжиш назустріч з короваем й лизатимеш чужинецькі сідниці".

Я заклав на орчик петлю, пробігся за саньми, щоб розігріти ноги. Коли я знову сів, Гривастюк не повертався до початої теми. Мені чогось вистрілило в голову, що завжди після лихоліть люди намагалися оточити себе стилізованими предметами легких форм. Звичайна людина таким способом прагне звільнитися від намулу, що осів у душі, од

згадок про трагічні безумства. Це, мабуть, природно. Якщо смаки диктувалися, то на протилежному полюсі скупчувалися уподобання, які повинні їх заперечити. Фатальну помилку роблять владики, які не підтримують цього процесу оновлення, а ще більшу — коли гальмують його.

Почалося Залісся. Облуплене, вилиняле, розкидане на косогорах містечко. На вулицях гамірно, товпляться в квітчастих шалях, капелюхах, мазепинках, баранкових і заячих шапках, над усім — рик дзвонів, галас дітиськ, прапори. Очевидно, свято таким і повинно бути, то навіщо його ганити чи ввалити. Та й інше: люди палкі до видовищ і не особливо розбираються у їх мотивах. Притому десь з початку віку хвалять речі, аби вони швидше спротивилися, і огуджують, щоб довше викликати жаль.

Гривастюк пробився на торговицю, запровадив коней на вільне місце біля старої каплички, причепивши до дишла опалку з ячменем. Я тим часом укрит коней верітками. Покинувши сани на війтиху, ми рушили до середмістя. Площа завивала тисячами голосів. На балкончику одної з кам'яниць у паперових квітах, килимах і прапорах заплуталося кілька вичічканих верховодів. Якийсь низенький, з масивною, підпертою метеликом бородою щось вигукував і розмахував руками, а натовп відповідав йому оваціями. Гривастюка взяла нетерплячка.

— А що, може, нам до стіни дістатися? — вже втретє питав він. Я вдавав, що не чую, а Гафійка справді його не слухала, роззявивши ротика на промовця.—То я, мабуть, піду. Онде й знайомий війт з Кадубівки.

Ми залишилися в гушавині. Гривастюк, виважуючи тих, що стояли попереду, посунув у напрямі до балкончика, де стояли в зелених капелюхах війти з сусідніх з Колобходами сіл.

Людей прибувало, задні напірали на передніх, на площі вже не було де голці впасти. Пахло нафталіном з турецьких хустин, міром з чобіт, смаженою цибулею з волосся, прілим духом залежаної шкури кожухів і потом. У боки впиралися вузлики, з примерзлим хлібом і коржами, в кишенях потріскували зернята з гарбузів, яких понабирали для розваги в дорозі.

— На Україні,— долинув голос промовця,— найбільші визвольні здвиги відбувалися тоді, коли народ відстоював свої релігійні ідеали, свою віру...

— А що таке ідеал?—пошепки запитала Гафійка.

— Хліб,— відказав я голосно, і всі зокола повернулися до нас обличчями.— Він пояснює, чому ми називаємо хліб святим.

— А села довкола голодують, людей викошують тиф і дизентерія...

Наші сусіди згідливе закивали головами. Для цих людей не мало особливого значення те, до чого веде свою бесіду чоловік з чорним метеликом. Вони поз'їжджалися з надією вчути два-три слова, які становили зміст їхнього життя, знайти в них підкріплення своїм одвічним думкам. А релігія? Релігія — це кривця, вироблена в клунку вічного страху й злидоти. Скільки про неї не балакай, ти людям нічого не додаси до того, в що вони вірять. Інша справа, якби чоловічок з метеликом спробував посягнути на те, у що вони вірять, Тоді протест розростався б на кожній бруньці

несправедливості. Невпору забрати в людей бога — це зробити їх релігійними бандитами, і не важливо, явними чи підпільними. Але чоловік з метеликом з великого розуму звертався до їхніх релігійних почуттів, і його слухали з єдиною надією: а може, він все-таки щось скаже.

Нас здушили. Гафійка повисла в юрбі боком до мене, метляла вниз ногами, не досягаючи землі. Я ледве видер з кишені руку і сперся на чийсь плечі. Гафійчині щоки пашіли рум'янцем. Вдихаючи запах її кіс, я обливався потом. У глибині натовпу хтось заверещав.

— Чого ми сюди забилися? — пошкодувала Гафійка.

— Клич ангелів, аби нас звідси висмикнули,— сказав я. — О, прочитаю за це таткові молитву,—ледве прошепотіла вона пересохлими губами.— Пити хочеться.

— І мені.

— Довго він ще буде казати казання?

— Ось зараз священик помахав над головами кропилом і почнуть розходитись.

Спереду кілька рядів опустилися на коліна. Увесь шарваок відхлинув назад, почалась давка, заголосила жінки і діти.

— Божечку! — йойкнула Гафійка.— Кості переламають! Вона обома руками відштовхувала огрядну молодицю в гаптованому заполоччю кожусі, лементувала: "Ой, звихнуть! О боже, порвуть усе на мені! Ой, розривають!" І закричала з такою силою, що, мені здається, і Гривастюк під балконом не міг її не почути.

Побачивши сум'яття, священик застиг над натовпом з піднятою кропильницею, на балконі занепокоїлися і щось вигукували. Я потягнув Гафійку за руку і п'ядь за п'яддю став проштовхуватись до підворіття. За нами рушило кілька хлопців. Підпираючи нас, вони витиснули мене в підворіття і майже на руках винесли Гафійку.

— Дикуні! — обурювався один з парубків.— Нашим людям лише в лісі сидіти. Ади, що з кожуха зробили,— показував він на розпанахану полу і червонів од злості.— Гарапниками їх треба вчити, сволота темна, громада коростяна!

На баранковій шапці парубка між сріблястими кучериками заплутався новенький, сяючий золотом тризубець. Дерево життя...

— А ти чого сльозу пустила? — звернувся парубок до Гафійки і, зустрівшись поглядом з товаришем, додав:— Нічого дівиця, га? Очі як глици прошивають.

— Облиш,— сказав його товариш.— Бачиш з ким? На ковнірі ще сліди од відзнак. Добре зшита шинелька...

Ми вибралися на безлюдну вуличку по другий бік будинку, за яким мітингували. У кінці вулички голими коминами настовбурчився в холодне небо незакінчений Народний дім.

— Тобі погано?

— Ганьба, а не фестин. Гафійчине лице вкрилося червоними плямами. Вона глянула вздовж порожньої вулиці і заклопотано, збудженим голосом попросила:

— Тікаймо звідси, Прокопе. Вони зараз сюди виваляться.

— Не бійся,— почав я заспокоювати її.— Ось пройдемо біля народного дому до

гуральні, а там уже околиця.

— Я пити хочу.

— Там же й нап'ємося. Вона вп'ялася рукою в мій рукав і задріботіла високими черевиками по бруківці.

Перед війною у Заліссі встановили водопровід і завбачливо позавалявали криниці. Тепер водогін не працює, і люди хтозна-як перебиваються. Метрів за п'ятсот від гуральні біля перекошеної мазанки був журавель. Я витяг відро води. Гафійка вже заспокоїлась, але очі ще червоніли від сліз.

— Спочатку ви,— скривила вона обличчя в усмішку.

— Тоді знатимеш, що я думаю? — Я розсміявся.— Ой, нецікаві ж мої думки, Гафійко.

— Не набалакуйте на себе.— Вона густо зашарілась і відступила від криниці.— Пийте.

Вода була гіркувата і тепла. Обережно нахиливши відро, Гафійка вимушено посміхнулась своєму відображенню. І в цьому був якийсь забобонний зміст.

— Як парує!..

— Зате чиста.

— А тепер на торговицю? — звела вона очі.

— Не знаю.

— Лиш не туди,— показала Гафійка на місто.

— Тоді, поки вляжеться, сходімо на цвинтар. Я ще не був на батьковій могилі.

Кладовище в Заліссі над Дністром, на грудях схожій на перевернутий човен гори, яку з трьох боків омиває, широко розлившись по долині, ріка. Сюди вела глибоко прорізана в суглиnnі дорога, така розбита і покручена, ніби спеціально була замовлена небом, щоб сюди ніхто, крім похоронної карети з священиком і мерцем, не міг дістатися. Але й слідів карети з осені не залишилось. Мабуть, вона за старістю більше не служить людям, і труну з покійником за сільським звичаєм несуть до могили.

Ще здалека я побачив високий білий хрест над скопищем пам'ятників. На нього й Гафійка дивилась.

— Бачите? Ми були на похороні.

Я мовчки торкнувся її плеча.

На могилі росла вишенька. Весною, може, й зацвіте. Ми сіли на лавочці. Я бачив батька крізь темну товщу землі в тій же позі, в якій він мені привиджувався,— мовчазного, засмученого, і сковано-зібраного, мов перед ударом. Якби ж я застав його! Може, поклав би він на плече свою важку руку, суворо, ніби відчіпне, дав би якесь напучення, посміхнувся б, ховаючи батьківське занепокоєння, і, на якомусь слові, на якійсь незабутній інтонації урвавши самого себе, сором'язливо пригорнув до грудей. Наскільки легше було б, наскільки більше було б упевненості, наскільки зрозумілішим стало б життя!

В одному міфі говориться, що колись в Америці жили племена із сумною долею-прокляттям: вони будували свої міста з країв терену, який їм подобався, до середини.

Коли не ставало місця для жител і населення не могло поміститися в місті, його покидали і будували нове місто, перекочувавши на ширший простір і знову оточивши себе лиховісним колом. Звідки впав цей аркан на людську свідомість? Либонь, предки в такий спосіб пристосовувалися до певних умов, а можливо, в центрах поселень береглися святині, які захищали од ворогів. Потім святині звиродніли, історична доцільність цих методів будівництва міст згубилась у глибині сторіч, а вся цивілізація зосталась приреченою на те, щоб загинути від протиріччя із здоровим глуздом.

Чи й ми отак — кожен зосібно і всі разом у цій нещасній закутині — не оточуємо себе колом прокляття, називаючи його надією, і намагаємося примиритися із своїм жалюгідним становищем, кров'ю і потом скроплюючи рідну землю заради чужих інтересів, щоб потім покинути її, перебравшись на місця несправджених сподівань. І несамохіть у цьому винні батьки, які ідуть з життя, не доказавши дітям найголовнішого. Ось він лежить під темною товщею землі, передавши мені свою муку, а як її з себе скинути, так і не повідомив.

— Прокопе!

— Що, Гафійко?

— Не думайте, не треба.

— Чому?

— Ми тут не довго,— мовила вона, запинаючись,— а, здається, що минуло багато днів.

— Тобі скучно?

— Ні, я подумала, що могили старять людей. Ну, не самі могили, а їх присутність, чи що...— Вона розгубилась, вживши заблудне книжне слово, та швидко опанувала собою і додала:— Я це відчула на собі. Знаєте, євреї виносять покійників з дому того ж дня.

— Забобони?

— У них щось від правди,— серйозно сказала вона.

— Що саме?

— Ну, якась пересторога чи щось...— Гафійка коротко звела брови і сіла зручніше.

— Оцим байдуб'єе,— сказав я.— Та ми повинні пам'ятати, як вони жили, бо тоді й нас не штука поховати.

Гафійка зиркнула на мене широко розплющеними зляканими очима.

— Підемо, Гафійко, — сказав я.

Місто відбушувало. Нудьгуючи, вулицями тинялись парочки, горлали під будинками п'яні. Усе убранство немов корова язиком злизала. Євреї ще стояли з цукерками і крихітними булочками. На торговиці метушилося гайвороння в купах витрушеної зопалок січки, дітлахи вишукували шкуринки, "домашнього, із дна", нечувано смачного хліба, тут же поміж собою вимінювали їх на золочені обгортки від цукерок і патронні гільзи, що дісталися малечі після салюту.

Війтиха безпечно досипляла під кожухами святковий сон, лиш клин спідниці парусом роздувався на вітрі.

— Що ми тут ночувати будемо? — бідкалась Гафійка.

— Якщо батькові треба...

Мене непокоїло, чи Омелян встигне попідписувати контракти. Але ж він мусить піти за гербовим папером.

Із саней зісковзнув червоний півкожушок, яким війтиха вкрила ноги. Піднявши його, я сперся на затильник і дивився, як майдан поспіхом покидають останні підводи. Небокрай завішувався на вітер малиновими стяжками, пощипував мороз. При в'їзді на торговицю показався Іванчук. П'яно перевалюючись з ноги на ногу, він ніс на витягнутих руках, мов дарівницю, пакуночок.

— Файно. Безподібно,— процокав він замислено, лиш на мить затримавши на мені погляд. Спіткнувся, похапцем, балансуючи пакунком, вирівнявся й хотів було покласти його під кожуха, та натрапив на війтишині стегна.

— Чи ти зовсім здурів! — схопилась Катерина. Мабуть, Іванчук сюди вже навідувався. Катеринині очі дивилися крізь заволоку, лице розцвіло, як польовий мак.

— Ласкаво прошу вибачення,— промимрив Іванчук, скуллячи на мене око і пошморгуючи натхненним од вин носом. Він постояв ні в сих ні в тих, тоді взяв мене під лікоть і одвів убік.— Правда, файно відбули?— чогось пошепки запитав він.— Народу — з десять тисяч. Такого, я вам нагадаю, тутешній люд не видів сто років:— Він цмокнув і потер долоні.— Слава богу, слава богу.

— Де мого подів? — гукнула Катерина.

— Пан Омелян зостався в справах із представниками.— Іванчук поштурхав чоботом притоптаний сніг, перехопив під пахву пакунок.— Діл таких нині в них!— Він зозулясте загледівся на палаючий небосхил, ще щось відкопуючи в пам'яті, чим би нас приголомшити.

— Го-о-о! Позатікали всі члени,— зітхнула по-вченому Катерина.— Усі до одного позатікали.

Гафійка відвернулась, надувши губи в посмішці. Іванчук скористався моментом і встромив у солоу біля Катерининих колін осоружну ношу.

Невдовзі притюпав Гривастюк. Прожилки на його щоках горіли рубіновими змійками, увесь він немовби переродився, наполовину ставши святим.

— Увага, панове,— мовив він значливе.— Нас,— він кивнув і на мене,— запрошено на банкет. Рушайте .поволі до театру, а я зажену коней на нічліг.

Починалась вседержавна пиятика.

Із Дністра потягнув колючий вітер, завихрив, закружляв фалди снігу, мов підмітав рештки дня, допомагаючи гракам, що звивалися між кам'яницями, збираючись на відпочинок.

Ми ввійшли до залу на затишне тирликання скрипок і поринули в гаморі. Прудконога пані в спідничці вище колін провела нас до столу, постояла, всміхаючись, поки ми порозсідалися, і пішла назустріч новим гостям.

— Які всі бундючні,— прошепотіла Гафійка.

За столами точилися випадкові, до знайомства, розмови.

— ...Молодий ще був, дівчину-кralю висватав.— Молодичка за сусіднім столом при кожному слові складала, як до молитви, руки.— І на тобі — таке горе.

— Він з-за лісу виходив?

— Га? Так-так. І дивіться: Дністер лишень замерзав, а вони вже прокинулись. Мої супутниці гострили слух.

— Бестії на кригах перепливали.

— Вовки бояться вогню,— продудонів чоловічий басок, трохи несміло.— Відбитися від них немає права, а вогонь їх відстрашує.

Рудий, кирпатенький селянин почував себе в незвичній обстановці досить кепсько. Голос його зривався, як у церковного старости, коли він; зупинившись перед дрімаючим богомільцем, три-чотири рази повторить: "Пожертвуйте на дзвони". Зате Іванчук був на сьомому небі. Він подав мені кисет з тютюном, руки його тремтіли від збудження. Потім він штовхнув мене в плече.

— Пане Повсюдо, окиньте оком — отам, при вікні. Бачите? Пристаркуватий панок тримав на столі верх долонею руку, а юна лошичка, очевидно, донька, з хвостоподібним пасмом волосся над оком блаженно усміхалась, поклавши в його пригорщу свою лапку. "Ці від майбутнього не чекають ні великого щастя, ні великого впадки,— подумав я.— Вони закохані в себе і в сьогоднішній вечір".

— Що за делікатне поводження з дамою! — захоплювався Івачук.

— Ніколи нікого не наслідуйте, пане Іванчук.

— Чому?

— Щоб не пошкодити своїй індивідуальності. Він довірливо поглянув на мене і ворухнув пожовклими від тютюну губами.

— Боронь боже,— додав я. Іванчук пригладив руде волосся на пальцях. Гомін і церковне сякання. Роти курять парою у вирипаному залі, пахне одеколоном і кожухами. На порозі показалися із зніжковілими, димчастими од раптового світла очима ще якісь люди. Гривастюк увійшов з виводком урядовців, наблизився до нас. Почали виголошувати тост. Стовп нового ладу, Гривастюк набожно підняв перед собою келих і випив майже останнім, досхочу намилиувавшись рядами вивернутих до стелі денечь.

Мою увагу привернув худорлявий молодик із запаленими безсонням очима, гострим кістлявим носом і ребруватими вилицями. Він у чомусь переконував апатичного товстуна в старомодному фраку. Товстун недбало ковзав поглядом над столами. Перший був прекрасний у запалі, другий — сита свиня. Видко, сите життя і байдужість завжди виліплюють базік і нікчем. Варто було моєму Миколі прибратися в пузце, і щось у його світосприйманні переінакшилось, бризнуло на грубуваті й насмішкуваті лади. Щодо панка у фраку, то це завершена тупість. От між худими шкапами — неосяжна гама натур.

— Спенсер промовляє з кожної клітини мого тіла,— б'ючись у груди, туркотів молодиків обличчя товстунові.— Я довго шукав. Збагнувши безконечність... Істина в тому, що її... Я це зрозумів завдяки війні.

Мені було погано чути через балачки, але я вловив одну цікаву фразу, сказану молодиком: "Дорогу поступові завжди прокладають люди з периферії, вільні од упереджень".

— Пане!— огрів мене межи плечі Іванчук.— Так не годиться, ми з вами розіб'ємо глек за цим столом: чому ви не випили?

Він був скривджений, ображений, засмучено-обурений.

— Звик по-християнськи: три підряд.

Іванчук осудливо похитав головою, але миттю подобрішав, навіть тінь вагання мигнула на його лиці: "Може, й самому почекає, га?"

Молодик застиг лукавим свідком сп'янілих очей і працюючих ротів. Він перебігав неуважним зором від столу до столу, тонкими, що аж світилися, пальцями крутив до половини наповнену чарку. Довкола наливали, не чекаючи тосту. Іванчук цокався з Гривастюком четвертий раз. Молодик дійшов до мене, ми вперлися один в одного поглядами, та, мабуть, швидко оцінивши по виразу мого обличчя, як задалеко в мені "дно", він одвернувся. "Вертеп",— бовкнув я, не спам'ятавшись, Іванчук вирячився на мене.

— Чудово, пане Іванчук,— сказав я у його захмелілі очі, яким було не до пильності.

Він поправив чуприну і блискавичним рухом потягнув до себе миску з салатом. Гривастюк тим часом пірнув між столи. В лівій руці він стискав папку з документами. Катерина провела його поглядом. Він, ідучи, зосереджено кланявся, подаючи руку, і сів біля підкучерявленої пані, яка тут же під'їхала з кріслом ближче до нього.

Дзенькали чарки, видзвонювали виделки, шурхотіли ноги під столами. Іванчук пустив руку попри себе до Катеринино коліна і скосив очі на Гафійку. Але вйтеня уминало тушковану капусту, забувши про все на світі.

— Дурні не люблять, коли їм говорити, чого вони варті,— бурмотів я про себе.— Свята правда. Як те, що стародавні люди, щоб зберегти накопичену мудрість, вкладали її в уста богів.

Іванчук нервово пересмикнув плечима і, перебравши не менше складометра сумнівів, озвався:

— Випийте-бо, Повсюдо, який вас біс стримує.

— Мішанина. Дорогу поступові прокладають люди з периферії.

Він на півцяля відсунувся од Катерини, але руки не видобув з-під стола.

— Ви щось сказали? — нахилилась до мене поперед Іванчука вйтиха.

— Кажу, трохи студено.

Іванчук безпорадно засовався на кріслі. Я засміявся.

— Хто небезпечніший при владі — старий чи молодий? Він безглуздо закліпав.

— Якщо вам,— тицьнув я його в груди,— влада дістанеться через років десять, то коли ви більше зраділи б: якби це сталося тепер чи тоді?

— Тепер я більше буду радіти, але тоді я більше знатиму, що робити.— Сказав добре, хоч чогось ніби злякався.

— Правильно,— grimнув я.— За ваше здоров'я.

— Дай боже!

"Теляті вовка з'їсти".

— Закусіть, пане Повсюдо, ось салатик.

— Дякую. А взагалі рух відбувається знизу і зверху. Це лиш тенденція поступу — спрощувати складне — вручає засоби пересічним людям. Отже, геніальність неупереджених цілком відносна. Як гадаєте, пане Іванчук? Та ти мене, братчику, не слухаєш. Ну й добре робиш, бо... Вип'ємо ще по одній?

Іванчук з готовністю налив, але якраз встали всі до другого тосту, ми приєдналися. Стільці проспівали тріумфальну. Крім мене, ніхто вже, здається, не їв.

З "вищої компанії" повернувся Гривастюк, Катерина встигла відсунути крісло впритул до Гафійчиного, а Іванчук — забрати з-під стола руку. Щось на мигах пояснюючи Катерині, Омелян видобув зі спідньої кишені конверт. Ось вони порозумілися, і сяючий вїйт з таємничим виглядом подав мені конверт.

— Розпечатаєте вдома, пане Повсюдо.

У мене молотом забилося серце: порядок!

Гривастюк побачив, яка неприхована радість охопила мене, і подав руку. Я її міцно потиснув.

Його місія щодо нас закінчилася. Він передав папку Гафійці і перейшов до столу, за яким сиділи "свиняче рило", "молодик з периферії" і ще двоє осіб. На цей раз Іванчук провів Омеляна заздрісними очима.

Пиятика була в розпалі. Катеринин язичок безбожно заплутався в словах. Сміючись, вона тонко повискувала, все важче спиралась на Іванчукове плече. Коли скрипки зацигикали вальс і в протилежному кінці залу звільнили місце для танцюючих, вони на кілька хвилин вийшли на вулицю, і я пересів до Гафійки.

— Ви танцюєте, Прокопе?— поцікавилась вона, уся в полум'ї від випитого вина.

— На жаль, ні. Але ти, Гафійко, не скучатимеш. Зараз закланяються з усіх боків.

— Я зі сторонськими не піду,— заперечила Гафійка, машинально притискуючи до грудей батькову папку. На її обличчі було трішки легкої дівочої печалі. Зі схлипливим сміхом вона запропонувала: — А ви відшійте, коли хтось буде кликати. Добре?

— Якщо ти цього хочеш.

— Так,— поклавши на стіл папку, вона на секунду закинула руки за голову, поправляючи хустку. Якось випадково зачепила мою ногу своєю і не забрала назад.— А в місті танцюють погано. Мало не обнімаються. У селі таку пару вивели б геть. Та от скрипки втихли, і знову над столом заходили пляшки.

— Хили, Повсюдо,— майже викрикнув Іванчук, припровадивши веселу, мов сонце, вїйтиху.

Не минуло й чверті години, як четверо нас впорали плящину. Я придивився до Гафійчиного носа і відкрив, що вона роздуває ніздрі точнісінько так само, як Іванчук. Я хотів підігнути ногу, щоб не торкалась Гафійчиної, але вона наче свинцем була налита. Оглянувшись на завісу над сценою, на кобзаря з бандурою на розмитій сторіччями могилі серед степу, я побачив, що кобзар мені сумно підморгує, а хлопчик-поводир

глузливо виставив рожевого язика.

Раптом щось розплилося, пересунулось, і перед очима захитався Гривастюк.

— Слово даю,— владно махав він руками.— Гарантую. Чин не нижче капітана.— І тихіше:— Ви ж знаєте, що наприкінці війни перестали зважати, дворянин чи простолюдин. Аби освіта і військова виучка.

— Подайте мені води,— попросила Гафійка.

— А звідкіля?.. — звернулась до Омеляна пані в клаповухій шапчині, але я не дослухав через Гафійку, тільки зрозумів по устах, що вимовила вона чи "диво", чи щось схоже на це слово.

— Пий вино, Гафійко,— сказав я, не спускаючи з пані очей.— Будь чемною. — І ви пийте. Я вам наллю.

— ...нещастя на будівництві ґуральні в пана Свистуна,— казав. Гривастюк, зиркаючи на мене. Я випив вино, але відчув, що тверезію.

— За все добре, пане Повсюдо!— влізла Катерина.— За вашу хату.

— ...У Галичині мало таких ґуралень, які він не зводив. На старість осів у Колобродях.

"Поганську твою пику треба побити!" — подумав я, спопеляючи Гривастюка поглядом.

— Повсюдо, не будемо сватами,— Іванчук впихав мені наповнену чарку.

— ...Йому було під п'ятдесят.

— Син теж будівничий? — спитала пані.

— Без тижня Інженер,— повертаючись до молодика, відказав Омелян.— Треба...

— Чого ви спохмурніли, Прокопе? — штовхала мене коліном Гафійка.

— Тобі здалося.

— ...То пильнуйте.— Пані в клаповухій шапочці зміряла мене погрозливим поглядом. Стіл з Гривастюком і його співбесідниками заступили.

— Вам щось не сподобалося? — допитувалась Гафійка.

— А тобі все до смаку?

— Я не зважаю.

— Я роблю це саме.

— Ні, ви чимось стурбовані.

— Горілкою з ґуралень, які батько набудував. Горілка — двигун прогресу, Гафійко.

— Мені подобається, коли ви жартуєте. Якось і сумно, і їдко, і смішно.

— Так ось...

У протилежному кінці стелю черкнула пляшка, вдарившись об софіт над сценою, рикошетом зафуркотіла у вікно, Брязнуло. Зчинився гармидер, затріщали двері, пролунав постріл.

"Почалось..."

Розбиваючи вікна, надвір хлинули лисі голови, розпанахані спідниці.

— Пане Повсюдо! — розгублено заволав Іванчук.

— Скажіть, хто цей молодик — ось, пополотнів, як стіна? — Я притримував Іванчука

за лікоть, а він, ногою відкинувши стільця, рвався до вікна.

— Та пустіть же!, Це... н-ннн... Володимир Майдан, секретар повітового комісара.

Я відштовхнув стіл. Гафійка в нестямі закам'яніла з відкритим ротом. Стіл перекинувся під ноги осатанілій юрбі, що сунула на нас. У ганку почалась стрілянина.

— На сцену! — крикнув я Гафійці і вирвав з її рук папку. Дівчина поперед мене шмигнула на сцену. Ми опинилися в репетиторській: Біля скрученої ліхтарні стояв смертельно переляканий стрілець. Я побачив сходи в льох, пропустив Гафійку, тоді злетів у підземелля. Тримаючись стіни, провів дівчину в найдаальший куток.

— Змилуйся, боженьку,— лепетала вона.— Ой, горить! У репетиторській розчавили ліхтарню і зайнявся гас. Та полум'я опинилось під ногами втікаючих.

— Комуністи, Прокопе, то їх робота,— лементувала Гафійка.

— Цить.

— Ой, боюсь...—тулилась вона до мене.— Ой, ми згоримо.

— Цить же,— пригортав я її до грудей.— Не згоримо, погасили.

Тріщала сцена, не вщухав вереск, глухо, наче під землею, гупали постріли.

— Ніби стихає,— сказав я.— Пустити — подивлюсь.

— Де ж стихає, Прокопе? Прокопику, не йдіть... не покидайте мене, я...

Війтенья запищало не своїм голосом, але я силою вирвався з цупких од страху рук і пройшов до дверцят. Надворі тривав шарварок. Я присів на сходах. Гафійка ревма ридала десь у темній безвісті і не могла мене ні побачити, ні почути шелесту. Потім я запалив гербовий аркуш і, присвічуючи, добрався до Гафійки. Вона сиділа на цементі, закривши обличчя долонями, і давилась плачем.

— Хіба можна так!— сказав я.— Гафійко, мила ти дівчинко, встань же.

Притоптавши спопелений аркуш, по якому ще бігали іскорки, я підняв Гафійку і, цілуючи в уста, припер одерев'янілу до стіни, її губи були вогкі, холодні й солоні від сліз.

— Втихомирилось, чуєш?— спитав я.— На, тримай свою папку і ходи за мною. У темряві ми наштовхнулись на протилежну стіну.

— Шлячок би це трафив,— вилаявся я.— Вже спалив якийсь папір з папки, бо був би не знайшов тебе, хоч би якась тріска попалась...

— То запаліть, запаліть ще,— заквапилась Гафійка.— Тут усі чисті папери.

Скручений в трубку гербовий аркушик горів, як смолоскип надії.

— Господи! Цілі?— завиванням стрінула нас Катерина. Я згадав оголошення на стовпі: "Продаю святого Миколая 50X40, килим косівського виробу і жорновий камінь — висота 18 см". Це оголошення ми бачили з Гафійкою, коли йшли на цвинтар.

— Боже, як я потерпала!.. Ой-ой, які ж забруднені. Повернись, Гафійко. Ви десь лежали? — прошепотіла вона стурбовано.

Гривастюк збентежено відвернувся.

— Ми заховалися в льоху,— сказала Гафійка, червоніючи.

Я вийшов витріпати шинелю. У сінях при ліхтарні війтиха обмацувала з усіх боків дочку. "Горенько моє!.. А ми з .Іванчуком прокляли Залісся. Мало не закоценіли під

столом... Як же ви там, навпомацки?.."

Я сплюнув, і вона вмовкла. Коли я проходив мимо, Гафійка показала щире намисто зубів, а Катерина сердито зімкнула тонкі губи.

— Сьогодні нам наснитися,— сказала в хаті Гафійка, блиснувши на мене очима. Вона вирішила подрочити ревниву матінку. Катерина перехопила погляд і жалібно розтягла:

— Може б, ми вже їхали, чоловіченьку?

— Запрягай,— погладжуючи скроню, кинув Гривастюк до Іванчука.— От натворили халепи...

Через поріг переступив господар — маленький бородатий чоловік з неспокійними очима. Гафійка по дорозі розповідала, що він доводиться їм далеким родичем.

— Як цю катавасію розуміти, Омеляне? — спитав він.— Поясни ж толком.

— Як!— підскочив на стільці Гривастюк.— Підстроїли.

О, вони дорого заплатять за це.

— Хто, значить, підстроїв?

— Звісно — комуністи.

— Сволота,— прогудів Іванчук.

Я засунув руки в кишеню — папери були на місці.

— Нема, значить, роду без вироуду, бурмотів господар.— Вже і на Галичині, значить, мають прихильників.

Війт заплющив очі і закрив долонею рота. Обличчя його налилось кров'ю, з голови звисло пасмо гнідого волосся. Співчутливо покосившись на, нього війтиха захитала головою:

— Після такого місяць не опам'ятаєшся.

Гривастюк зло бликнув на неї, і вона, підібравши губи, принишкла.

— Дорого заплатять,— повторив війт і погрозово крутнув наїжаченою гривною. Щось думаючи, підігнув два пальці, важко засопів.

У вікно забарабанив Іванчук.

— Гей, виходьте!

З воріт коні рушили галопом. Сполохавши чутливу морозяну вулицю дрібним передзвоном, ми виїхали в поле. Мело снігом, сани заточувались. Я відкотив комір, але крижану крупу однаково задувало під шинелю.

Перед Буштинським лісом коні неспокійно зафоркали, застригли вухами.

— Щось чують,— сказала здавленим баском Катерина.

— Спи, спи,— гукнув Гривастюк. Гафійка тихо посапувала, спершись на Іванчукове плече.

Гривастюк подав мені кисет.

— Першу нашу розмову не забув, Повсюдо? — перейшов він раптом на "ти".— Монету притримай, потім віддаси мені гроші. Розрахуємось... Мені не спішно... А коні справді стривожені. Розбудіть Іванчука,— він знову перейшов на "ви".

— Михайло, переліз на передок, а ви,— звернувся до мене,— ось держіть, я ним

орудую сьак-так, і коней треба тримати в руках. Невже вовки?

У моїй руці опинився зігрітий Омеляною рукою револьвер.

— Що нині за день такий! — схлипнула Катерина.

Гривастюк намотав віжки на руку. Коні понуро вступили в ліс. Попереду молочно біліла смужка шляху. Звідкілясь здалеку донеслось протяжне завивання. Катерина шепотіла молитву.

— Та це пси в Підкамінному,— засміялась Гафійка.

— Цс-ссс! Свистуха! — тихо гримнув Гривастюк.— Якої дідькової мами?

Та доїхали ми без пригод. Я зіскочив на толоці, сказавши, що мені ближче попривинтар, а коли сани розтанули в сніговій куряві, звернув на Лісничівку.

Тонко і саодиоко заголосив у долині півень. Замок бовванів на тлі сірого неба химерною скелею. Натужно шуміли ялиці, потріскували на морозі стовбури. Очі солодко злипались від утоми, кортіло спертися на мур і подрімати. Ліс і замок непомітно стали прояснюватися теплою затишною світлицею з пахучою піччю, замигали якісь клопітливі добрі тіні. "Пора спати". А якась заблудна думка своєї: "Ти ж міг не дійти з своїм несправним серцем Ти анітрохи не бережеш себе. Віддихайся". Мов чужими руками я встромив ключ у замкову щілину, оковані залізом двері стиха простогнали.

На другому поверсі, лизнувши світлом сходи, прочинялися якісь двері, і в глиб коридора прошмигнула гандрабата, не Миколина тінь. Вийшов і Микола. Звісив над сходами обіпнуте сорочкою барильце живота, схрестив на грудях, руки і стояв у прямокутнику світла, як вийнятий з-під гніту ворок із сиром.

— Ти що, друженьку, рачки лізеш?

— Та от з Залісся,— відказав я задихано.— Не спиш? Він підтримав мене і запровадив до моєї келії. Тут було прибрано, мов перед гостями. Я звалився на канапу, і одразу ж навколо затовпилися тіні дрімоти.

— Як свято, Прокопику? — пробасив Микола.

— Маю контракти.

— Підкріпись.— Микола подав склянку з ромом.

— Свято закінчилось давкою і пострілами,— сказав я.

— Як ти це оцінюєш?

— Захоплююсь.

— Провокація,— сказав Микола.

— І ти тої самої? Гривастюк це ж казав.

— Ну, Гривастюк своєї співав.

— А ти своєї?

— У повітах на північ уже йдуть арешти.

Праворуч появився Гривастюк, ліворуч — Гафійка. "Комуністи!" — було на їх роззявлених ротах. Для мене, політичного схимника, це слово з їхніх уст звучало лайкою.

— Де в біса тут наплодилося стільки партій? — мовив я, витягуючись.

Дратівливо заскребла у вікно ялиця, блиснув проміж гілля місячний серп і знову пірнув у морозяний небесний намет.

— Зачекай, ще й ти влипнеш.

— Інакше це не можна назвати?

— Залежно від того, як повернеться.

— Я все перетравлю, Миколику. Ти кого перед хвилиною випустив звідси? Ревеку?

— Бачив?

— Нехотячи.

— Ревеку.

— Не бреш. Вона, кажуть, уже не приймає кого попало, начебто із Загатою зв'язалась.

Тут я згадав його повідомлення про арешти і примовк: хтось ховається в замку.

— Шкода дівки,— сказав Микола.— Загата не той, кого їй треба.

— Не однаково, з ким спати?

— Ти не смійся. Вона, якщо вже зробила вибір, то до могили, а Загата — пустий вітер, хоч і з дужим горлом.

Микола дістав з шафи якусь книжку, перегорнув кілька сторінок і, на жодній не затримавши погляду, склав і кинув на місце. Незважаючи на вгодованість, він не втратив колишньої рухливості. Жвавий, з настороженістю дикуна і всеготовності солдата, він не затримувався довго біля чого-небудь одного.

— А Загати тобі не шкода? Чудовий голос пропадає.

— У Канаді кілька наших, колобродівських, співають в опері. Один хлопчисько з Грушівки працює в Краківському театрі.

— Хіба це робить Галичині честь?

— Не про це мова,— поморщився Микола.— Якби Загата ніс людям свою пісню, збагачуючи її при цьому своєю індивідуальністю, а не хизувався обдаруванням, я шанував би його. Між іншим, він і в церкві це робив.

— Дитя природи. А те, що наші розважають чужинців, мене не тішить. Це, зрозуміло, не з добра, але доки це буде?

— Твоя Левадиха має сіль?— раптом запитав Микола.

— Подає солоне

— Ось і не знаєш. П'ятий рік немає солі, Прокопику Чи це непокоїть уряд? Сьогодні в село заїхав гуцул, міняв квартиру солі за дві пшениці, і мало його не розірвали. Солі ж тієї в надрах Карпат на всю Європу. Кому думати про якогось Загату, коли нікому зглянутися над цілим народом. Пригадай: у гімназії нас напихали не історією як наукою, а справжнісіньким блудом. Ми потай обурювалися, бо, по-перше, цей блуд писали німці, по-друге, із закордонної літератури ми черпали протилежні думки про свій народ. Тепер ось історію пишуть свої люди. Я тобі дам зо дві книжечки, прочитай про сьогоднішній день. Виходить, що в нас не життя, а мрія. Кому це потрібно? Отож кинь летунство. При нинішніх обставинах треба шукати чогось конкретнішого Та добре, спи, не три очі. У мене теж був сучий день Доброї ночі.

— Доброї.

Микола задув свічку і мовчки, замислившись, став на порозі

— Знаєш,— мовив я,— що там не було, постарайся мене не критикувати Я за тебе покладу голову.

— Критикувати? — весело перепитав Микола.

— Еге.

— Не дурій.

— Мені надоїсть оборонятися, і ти будеш мене кривдити.

— Бувай здоров.

Засинаючи, я міркував: це отрута. Що, наприклад, Микола вирішує конкретніше, ніж я? Але ми завжди зможемо дійти згоди. А от коли цією отрутою заволодіють злі люди в широких масштабах і зроблять її своєю монополією, тоді цілі народи поглине багно демагогії.

IV

Узявши непоганий розгін, зима, одначе, швидко видихалась Поцідив дощ, подіркував і за добу геть витовк сніги. Землю окував панцир слизької ожеледі Ожеледь ненавиділи, щодня на неї скаржилися, але сонце, виходячи вранці подивитися на свої володіння, через приморозки не могло з нею впоратися і тільки робило ще більше біди. Ожеледь ламала людям кості, псувала нерви, запирала в хатах.

З північних повітів голод пригнав дні колобродівські сім'ї, виселені під час війни. Це були мої сусіди, оселі яких спіткала та сама доля, що й нашу. Господарі вже навідувалися до села, але побачивши руїни, надовго повернулися назад, в прийми до добрих людей на стороні Тепер голод викурив їх із теплого місця.

Два вози з манаттям і дітьми зупинилися на горі. Спускатися вниз було небезпечно, колеса не витримали б ні на яких гальмах. І допомогти прибулим не було можливості.

Вони ходили горою, не знаючи, на що зважитися, тоді поскидали пожитки, які можна було знести в руках, а з рештою добра відправили підлітків в одне з горішніх сіл до ліпшої погоди.

Я розжився на брезентового плаща і колю камінь. Дощ і тумани заслонили село глухою запоною. Воно нагадувало про себе лиш сердитими заспаними окриками тричі на день, коли годували худобу.

Учора на Дністрі розтріскався лід. Вода хлипнула наверх з масою напівзадушеної риби Я побродив з сакм. Левадиха в'ялить, підсмажує, маринує. Я вже й обідати не ходжу — беру окупця, хліба і розкошную Мій вузлик чекає мене в печері, де в негоду можна перепочити, прилігши біля вогнища, зігрітися цілющим напоєм з відварених вишневих прутиків.

Спочатку нестерпно боліли руки і ноги, ломило в крижах, а зараз кладу по стосу за день. Якби не слизько, посувався б ліпше. Та ще час витрачаю на складання брил, бо як їх на звалі прихопить до землі морозом, тоді діло затягнеться до великодня. Але коли спускатиму камінь, буде захоплююче видовисько. Дрібнота летітиме зигзагами,

чіпляючись за кожну виїмку, а велетні прогоготять громом, зірвуть за собою насип, опишуть в просторі стрімку лінію, мов бронебійні кулі.

Так, напевне, і люди падають, коли їм зраджує доля Слабші — плутано, хапаючись за кожну соломину, а могутніші — навальне, з усім прогнилим корінням, мнучи все на шляху А взагалі пристосуванець не дивина. Усі до чогось прилипають. Гімн Растиньяку не відкриває очі на самого Растиньяка, а на стан речей, який його сотворив.

Щовечора милуюся зробленим. Коли не сіє дощ і небо не хмарне, залюбки дивлюся, як з землею прощається сонце. В останні хвилини воно висить над обрієм, мов для збутку. Та, пірнувши за кряж, наче розкаюється за свою нерозважність, виганяє на небо отари вогнистих баранців, обводить, окутує їх зубчастими стрічками і лиш згодом, зовсім знемігши од спішної і марної праці, вистелює на небесному безмежжі помережане золотим позументом покривало. Дністер жевріє, вигнувшись веселкою, жадібно впивається тонами надвечір'я, а височенні тополі на обох берегах лукаво зазирають у його лоно, ліниво й замислено перебираючи стрімкими вітами розсипане полум'яне намисто. Чути, як пливе вода між розколинами льодів і вітер розчісує бадилля всохлих полинів.

Під вечорові шепоти я згадую, спекотне передвоєнне літо, коли доля звела мене з Мариною. Була жахлива посуха. Сонце з самого ранку впиралося в долину снопом вогню, жорстоко пражило весь день, і до наступного ранку від землі не одлипала прогіркла чадом жара. Листя пов'яло, наїжувались і скаржно потріскували стріхи, в повітрі шугали голубі язики спустошливого марева.

Дністер був зовсім змілів, безпорадно шулився до безвітряних тіней тополь і нагадував худокостого дідугана, який не знає, куди дітися з наболілими боками. Тумани, що піднімались 'завжди над річкою і скроплювали россою навколишні поля, не появлялись кілька місяців. Зібравши кволий запечений колос, селяни спробували було стати до плугів, та ґрунт закам'янів, як бетон, воли спотикалися через три кроки, й ніщо не могло примусити їх зайти в борозну.

Усе ниділо, мертвіло. Гибла худоба, падали від сонячних ударів люди. Розпач і безнадія, мов страхітливе всепоглинаюче багно, засмоктували серця. Протягом дня на вулиці не появлялась жодна жива душа. Лише надвечір на коротку мить робилось гамірно, а потім усе знову вмовкало, мов потужна, неосяжна, як блискавка, судорога накидала на оселі залізний зашморґ.

Казали, що спека — півбіді. Восени розпочнуться сльоти, буде безсніжна зима, хто обсіється — зерно однаково пропаде в землі, а наступного року буде такий голод, що за кусник хліба доходитиме до розбою.

Міняйли і жебраки пророкували кінець світу, пекельні смерчі й заpadання землі. Відголоски про збройні сутички в різних кінцях світу блискавично облітали села і посилювали жах перед завтрашнім днем. Запанували нудьга і відчай. Невизначеність угамувала щоденні клопоти. Не скрипіли по хатах ткацькі верстати, смутком огорталися небілені стіни, ржавіли теслярські барди і мулярські кельні, навіть під циганськими шатрами не лунав передзвін ковальських молотків — для всіх завтра стало

страхом, а нині перетворилось на чекання.

Безгоміння перед боєм — і те не настільки моторошне. Воно все-таки сповнене рухів хоч невидимих. А тут відчували, що десь збирається гроза, і очікували її безборонно, в муках, мов загодя звикаючи терпіти, боятися і мовчати.

Якось у спопеленому небі забринів літак. Скрізь позатикали вікна і молились, упавши ниць, а вночі від хати до хати блудили скривавлені люди, які покалічили самі себе в нестямі, в приступі істерії, і чіпляли до клямок "божі листи" — попередження про початок світового розгартію.

Я приїхав на тиждень у відпустку. Батько був на заробітках у Буковині, від мами годі було слова добитися — вона стала ходячою молитвою. Щоранку мимо наших воріт Марина носила до Дністра мочити полотно. Це тоді була, мабуть, єдина признака життя в селі, лиш у Ковальчуків ще гомоніли на оборі.

Увечері, коли Марина забирала сувої, я перестрівав її над рікою. Ми коротко просиджували на плитках, дивлячись на віддзеркалені у воді зорі, й балакали про одне й те саме: що з того всього вийде. Якось вихопилося в мене: "Дивися, скільки зір на воді. Вистачить, щоб виткати доріжку до щастя всім людям". Марина сумно похитала головою і, не одриваючи погляду від тих утоплених зірниць, сказала: "А якби ще хто сказав, куди ту дорогу простелити". Мене знову щось підмило: "Я скажу. Хочеш?"—"Хочу".

...Маринині губи пахли талим снігом. Вона пішла додому зосереджена, ніби прислухаючись до свого серця, а наступного вечора ми знову дивилися на ріку, але я почав сумніватися: наяву це чи уві сні.

Одного разу нас застав в обнімку Ковальчук. Кошавий бусурмен приплівся задиханий, без шапки, обстрижена наголо чорноволоса, голова скидалась на підкурений затикач від кагли. Погулавши палицею по плитці, гукнув: "Марш до хати!" Марина поволі рушила в городи. "А з тобою я розквітаюсь",— погрозив мені, крутнувся на здоровій нозі (друга в нього виросла назад пальцями) і пустився навздогін за Мариною. Я просидів над Дністром до пізньої ночі. Тоді зашелестіли кроки. "Ходи звідси",— сказала Марина.

Ми вибралися за село у вертеп — ниркоподібну прірву на межі з грушівськими полями. Густо погаптована корінням акації земля опускалась в безвість, куди стікали дощові води, довго гуркочучи підземними коридорами по уступах скель. Колись ще хлопчиками ми насипали в потік полови, а як верталися до села, вона кипіла у водовороті посеред Дністра.

Навіть сонячного дня тут стоять непробудні тіні присмерків. Ми покружляли навколо урвища і сіли під крилатим кущем ліщини. Було тихо, мов не на землі. Пряно пахло опале листя. Місяць тільки-но виповз із-за обрію і рум'яно озирає видноколо. Заріділа щетина стовбурів, шапки калини перехильці збігали вглиб, темніючи багрянцем китиць. Ліниво колихався і шурхотів на обочині пирій, шовкова бахрома трави ластилась до долоні, немов просилась: пригорнися ж до мене, і я тобі передам нетерпеливий стукіт дівочого серця, тобі буде добре від того, що й у тебе так само, як у

людей, наче твоя любов викотилась із золотих серпанків мільйонів кохань молодою зіркою.

Мене на той час перевели в підмайстри. Якби одружений, то за законом через рік став би майстром. Квартира була, злидні не загрожували. Зрештою, я тоді міг перенести які завгодно злигодні, бо все було попереду, я наближався до нього впевнено, забуваючи буденні неполадки. Правду кажучи, мене в ту пору більше непокоїло давнє. Зводячи очі на вершечок Корняктової вежі чи дивлячись на потемнілий мур Чорної кам'яниці Софії Базель, я завсіди чогось думав, що люди роблять прикру помилку, зневажливо відмахуючись від минулого. Адже чимало з нього проскакує в сучасному. Воно вже обгризене розумом, має своє місце в історичному досвіді народів.

Щось з приводу цього я і Марині говорив з невинним запалом, забуваючи, що часто повторюю висловлювання свого гімназійного вчителя Мефодія Гірчака. Деякі думки цієї розумної людини стали моєю власністю після того, як я знаходив їм підтвердження в житті. І вони посіли настільки значне місце, що іноді приходять на уста мимоволі, буває і невпаад, але я їх не приглушую, бо якщо вони й не сколихнуть чиєї-небудь уяви, то ніколи нікому не зашкодять.

...Несподівано в полі тої ночі ліг туман. Навколо місяця утворилась матова корона, пронизавши небо велетенською сонно-незворушною нічною веселкою. Шарудів вітер, зриваючи з гілля і розсіваючи краплі роси. Кілька крапель, протверезуючи, впало мені на руку. Ні, то були Маринині сльози. Вона сказала, що зможе приїхати аж під кінець осені.

Перед початком війни я ще три дні пробув удома і стрічався з Мариною. Але, видно, і ці зустрічі не були в силі щось остаточно вирішити, бо коли вибухнула війна, і Панько Середа, побоюючись, щоб не забрали на фронт, засватав Марину, вона здалася.

Дош. Скеля набучнявіла, набряк держак молота. Обух лише приминає брезклий, поцяткований зернятками граніту вапняк. А кидати роботу не можна Та й несила. Глянеш на рядок стосів — і руки знову тягнуться до молота, незважаючи на втому. Я у Львові познайомився з одним художником. Дивна це була людина, лагідної, якоїсь втомлено-старечої вдачі, хоч тому художникові не було й тридцяти. Жилося йому гірко, сидів на хлібі й воді. Та не скаржився. Коли б я до нього не прийшов, заставав його з пензлем у руці. Картини він розставляв уздовж стін, оточивши себе довкола, тоді почав розвішувати в другий і третій ряд зверху. Якось я застав його не при ділі. Сидів кволий, виснажений, фарби і пензлі валялися на підлозі, мольберт пустував. Я зрозумів, що він вичерпав себе і купа не торканих підрамників потрапить на звалище.

Художник несподівано почав розпитувати, що діється у світі (досі він був відлюдником і нічим не цікавився), чи й далі триває безробіття, чи будуть робітники виїжджати в села на жнива. Словом, зі старим він покінчив, але ще не вирішив, куди податися. Ми просиділи години зо три, розмовляючи про речі, до яких йому завжди було байдуже. Потім я запросив його пообідати зі мною. Він відмовився. Тоді я приніс ковбаси, хліба, вина. За столом я переводив очі з картини на картину і мимоволі

прохопився, що один із змальованих пейзажів я десь бачив. Художник подивився на мене з недовір'ям і сказав, що цього не може бути, бо... Він кинув виделку, взяв з підлоги пензель і підійшов до полотна в протилежному кутку.

— Бачите оце дерево? — запитав він, тикаючи пензлем. Відтак перейшов до іншого полотна: — А цю скелю над озером?

Я стежив за кінчиком пензля, який зупинявся у певних місцях не менш як десяти картин.

— Всі оці шматочки,— сказав художник,— я скомпонував на одному полотні. Цього пейзажу ви не могли зустріти в натурі.

Та я помітив, що в міру того, як він переходить від полотна до полотна, очі його загораються. Ні, нічого особливого. Він був лишень здивований моїм зауваженням. Але коли я погодився з ним і він рушив до столу, раптом його ніби пришило до долівки. Він поволі озирнувся навкруги, обійшов студію, і очі його сповнилися тугою і смутком. Він ще раз обійшов усі картини, тоді рушив до купи незайманих полотен. Те, що він зробив, повернуло його назад до праці.

Стоси мого каменю, звичайно, не йдуть ні в яке порівняння з доробком художника, та убий мене, я не покину каменоломні. Чим більше стосів, тим більше я прив'язуюся до них, вони стають мені рідними. Мабуть, на конвейері я не працював би жодної хвилини: мені треба бачити, що я зробив, тоді зможу продовжувати роботу. Досить мені глянути на купу набитого каменю, і я, забувши про мозолі і втому, вдовбуюся в скелі, як землеїд.

Я назвав би це інстинктом накопичення. Він властивий і бджолі, і тхорові, і мавпі, і людині. Лиш паразити не знають насолоди від результатів праці. Якщо в людей продовжуватимуть відбирати цю насолоду, то буде біда, люди звиродніють. Хто зна, чим це пахне.

Полічивши стоси, я невдоволено тру чоло: мало. Я витрачаю масу зусиль за мізерну винагороду. Здалося б свердло. Навертіти б дір, а коли підсохне, камінь почне клинитися — лишень встигай підбирати.

Мені це й раніше спадало на думку. Механічне свердло типу німецького дрільборера можна було давно зробити і не капарити. Мене лиш лякало, що це трохи марудне діло: нема доброго слюсарського начинання, але, зрештою, в кожного коваля знайдеться гострий майзель, молоток і шматок сталі. Інша справа — до кого звернутися. Головацький — з москвофілів, що кормляться з царської ласки, Іван Лобода — дурний радикал, Грицько Чурбан — націоналіст, де вкажеться, там і мітинг. Неохота самому сунутися під струмінь агітації. "Влипнеш",— казав Микола. Іти до Молотковського — то з горілкою. Якому богові цей молиться, в селі не знають. Піду до Молотковського. Якщо й заведеться, то при чарці легше стерпіти.

Я повертався від Шехтмана і міркував, як би то краще розіграти Молотковського, аби одразу признався і було ясно, з кум маєш діло. А втім, навіщо довго гадати? При сучасній складності речей розгублює найпростіше.

Із кузні виповзала, чіпляючись за стріху, бура кіптява: нині добре вугілля в бога за

пазухою. Прозоро дивлячись у заґратоване віконце, Молотковський роздмухував жар у горнилі. Шкіряний міх порипував охриплим баском, як жива істота.

— Молотковський!— гукнув я з-за паркана.— Ідіть-но сюди.

Неквапно витерши ганчір'ям руки, він пустився до мене. Ідучи, розправляв плечі, покректував, і був він настільки буденний, природний, що на мить зробилося шкода його. Але задум був надто привабливий, щоб відступити.

— Пане Молотковський, — запитав я, — ви яку секту підтримуєте?

— Секту?!

— Я маю на увазі партію.

— Я?... Яку?... Ках-хи, гм... Я соціаліст.

Коли я дивився на його зажурене обличчя, мені здавалося, що ця людина так само далека від політики і стремління прилаштуватися до влади, як пень недогорілого каштана на нашому подвір'ї.

— А чого власне?..

— У мене до вас діло,— поправився я, — і питаю, бо всяких москвофілів здалека не хотів би бачити.

— Соціаліст я, пане Повсюдо,— впевненіше і поважно сказав Молотковський і діловито відкашлявся. — То прошу вас.

Двометровий, худий мов скіпка, з оцупкуватими пальцями і прозорими спокійними очима, він пропустив мене вперед, причинив хвіртку, в кузні потягнувся До вікна за люлькою, подав пушку з тютюном.

— Сідайте, прошу вас. Ось стільчик. Тут трохи темнуватو, я відчиню двері. Так нервую, пане Повсюдо: нема чим вогню розвести! Тільки й того, що цілими днями махаю коромислом. Щось вогка наша зима. Пробирає мокротою до кісток.

Залізний брус міняв форму в його руках, як шматок глини. Коли я запитав, чи має він дрільборер, щоки його підвелися блідим рум'янцем, ніби він винен, що прогрес минув Колоброди. Та досить було показати вуглем на стіні що й до чого,— без зайвих слів приступив до роботи. Довгі, незграбні, мов чепіги, руки перетворилися у вивірені точні механізми.

Молотковський, забувшись, кумгикав якусь пісеньку. Я порпався в купі воєнного лому, вибираючи метал на деталі, наслухав. Третього чую в селі, що співає,— Загату, причинну Теклю і Молотковського. До Теклі під вікна мене вже не раз навертало. Вона співає, ходячи в хаті по колу, наче запряжена в кират: заклавши за спину руки, згорбившись і виставивши вперед усміхнено-скривлене обличчя. Першого разу, провівши гугнявим безрадісним голосом:

Вийшли в поле косарі

Косить ранком на зорі,—

вона раптом пішла навприсядки, метляючи ногами і дико лементуючи:

Гей, нуте, косарі!

Бо нерано почали;

Хоч нерано почали,

Та багато утяли.

Звівшись, стала мов укопана, добру хвилину дивилась в одну точку, наче чекаючи відповіді, потім сплеснула в долоні, вдарилася в боки:

До обіда покосили,

Гострі коси потупили...

По обіді спочивали,

Гострі коси поклепали...

Іншого разу я побачив її в чому мати на світ народила. Проспівавши:

Як поїхав мій миленький на базар, до рідні,

Купив мені черевички, ось вони, на мені,—

вона ступила в розтоптані личаки, розвела руками і, підстрибуючи, кричала:

Щоб я його голубом звала,

Щоб я йому правду казала,

Я не буду голубом звати,

Я не буду правду казати.

Текля зійшла з розуму, коли від тифу повмирали її чоловік і дворічна дівчинка. Хату її обминають, як пристановище спокути. Через пліт сусіди кидають недоїдки, а хлопчата зацькували сердешну, вона й на вулиці не показується, її страдницьки вишкірений рот і безумні очі, що кожної миті можуть спалахнути нестямним блиском веселості,— гримаса лихоліття.. Але чого вона всім підточує сумління? Цього я ніяк не можу збагнути.

...Три дні кумгикання, три півлітри горілки — і я отримав зручний та безвідмовний інструмент. Бронебійний шпіц придався на вістря. Скребли ми його на зміну старими напильниками, аж остогидло.

Молотковський не взяв грошей. Навпаки, дякував мені:

— Якщо не заперечуєте, собі таке зроблю, для металу.

— Навіть сто штук.

— Та, знаєте, чув, що самі будете ковалювати... То є ваш секрет.

— Я не боюся конкуренції, пане Молотковський.

— І все ж із солідарності...— Чи йому справді було ніяково, чи нащупував ґрунт для поважнішої розмови, важко було розібрати, такий він мав невинний вигляд. Він почухав зализину, розвозячи брудний піт, переставив обценьки, чогось збив набік дашок кашкета, ставши схожим на задерикуватого підлітка.— Правда, робітнича солідарність,— таки присмачив він партійним перцем,—це щось зовсім відмінне.— І очі його засвітилися журбою.

— А людська, пане Молотковський? Ближче вона чи далі?

— Інтереси...— Він нахмурився, підшукуючи слова.

— Не люблю ідей-скороспілок. Інтереси — річ тимчасова, а людина давня.— Я ще зі Львова знав заробітчанську платформу соціалістів, і хоч після того, як він мені став у пригоді, було трохи незручно, вирішив усе-таки дати йому зрозуміти, що даремно старається.— Мабуть, людська солідарність нині важливіша,— додав я.— А що нема

людей справжніх, то це клопіт тисячоліть. Ви ж знаєте, що християнство в нас не почалося після купелі в Дніпрі.

Молотковський розминав на долоні дрібку шміру, і мені здалося, що він не слухав.

— Пане Молотковський, — покликав я. — Усі владики на перших порах проголошували гуманізм своєю найсвятішою ідеєю і пальцем об палець не били, аби він утвердився в житті.

— Так-то воно так, — сказав він, — але питання нашого часу...

— Як і всіх часів, — перебив я, — мати совість, бути людиною. Бо ті, що підростають, не простять нам нашої легковажності.

— Вони продовжать боротьбу.

— Безперечно, — погодився я. — Коли вони здичавіють, з огиди до нас відкинувши наш досвід, боротьба буде та...

— Вони підуть далі, — не здавався Молотковський.

— Що вони там робитимуть?

— Будуватимуть соціалізм.

— Соціалістичне суспільство... — Я умисне не докінчив, даючи цю можливість Молотковському.

— О, не кажіть! — цмокнув він.

— Люди завжди хочуть мати щось з того, чого чекають. Я дотримуюсь тієї ж думки, що й ви.

На острові Гомера в Атлантичному океані мови не відають. Розмовляють з допомогою посвистування. Ми з Молотковським порозумілися приблизно настільки, наскільки б я порозумівся, посвистуючи, з мешканцями того острова. В душі я посміхнувся.

— Інакше і мріяти не варто, — сказав Молотковський.

— Тож-то.

Я залишив його в стані глибокого невдоволення і сам відчував якесь роздратування. Мене втішало, лиш те, що вдруге він не наважиться викинути щупальця.

Знову посипав сніг. Хмара крутилась над селом, наче щось вистежувала-чаклувала, опускаючи завіси зі снігу, які витягувалися і тремтіли під низовим вітром, поблискували в нетривкому сонці, спадали додолу широкими хвилями, несподівано переривалися, ніби через благість матеріалу, а потім валились велетенськими сувоями, заступаючи гори і село.

Сніг падав метрів за десять від мене. У каменоломню не долітала ні одна крупинка, мов і природа вирішила. мені сприяти. Я діркував скелю і підганяв себе: "Ось там наляж. Прокопе, тоді одвалиться цілий кубик. Отам наверти дугою, тоді, знявши штих, одвоюєш в дурепи скелі зручний плацдарм. А тут вдар молотом — відпаде..." Гур-р-р! Каменоломню окутало кам'яним димом. Із двадцятого сторіччя я повернувся в кам'яну добу з киянею, залізним молотом і сталевим свердлом, з ранами на тілі, заподіяними залізними плівками прогресу, і нерішучістю в характері, яку світ вручив мені, як міну,

щоб я ніколи не забувався, щоб пам'ятав: між тобою і твариною, яку ведуть на забій, усього нуль різниці.

А хто це тиняє стежкою? Невже сюди? О, та це ж двадцятье сторіччя вислало до мене, в кам'яну епоху, жінку, яка повинна мене втішити і розрадити.

— Ху! Легше до неба дістатися, ніж до тебе, Прокопику.

— Бо до неба — це вперед, а до мене — назад,— сказав я, мотаючи з надпочатого клубочка.

— Ой, дихнути нема сили.

— Тут повітря інше.

— Боже, як ти спотворив гору!

— Я не винен, що в мене безбожні смаки... Що там Діється в селі, Ревеко?

— П'ють. Покажи свої руки, Прокопику.

— Це неможливо — у мене нема своїх рук.

— Не жартуй,— вона підступила до мене і взяла мою руку в свої.— Боженьку! Та вони в тебе затовчені, як дорога.

— Я хотів би, щоб вони стали дорогою. Та чи підуть нею?

— Мені чути з долини, як ти вигримуєш. Хочеш яблука?

— Ні.

— Візьми, я не ворожка.

— Воно тепле.

— Я його біля серця нагріла, щоб ти горло не простудив.

— Дякую за тепло.

— А за яблуко?

— Одним менше в тебе, одним більше в мене — чи це щось міняє?

— Тоді я ще чимсь почастую тебе,— вона розстегнула кошушок і вийняла з-під поли загорнений у папір коржик.— Це я, Прокопику, з останньої муки. Спекла, сіла над ним...— В очах її виступили сльози...

— В такому випадку ми пообідаємо разом. У мене є риба, часник, хліб і квашені огірки. Хочеш? Смачне все — не опишеш. Від зайця. Колись мама напихала батькові кишені хлібом і вареними яйцями. Він. того не з'їдав і після роботи викладав переді мною. "Від зайця", Можеш собі уявити, як я смакував засохлі цілушки. Подарунок від зайця! Цього було досить, щоб згризти засушену, як кремінь, шкуринку.

"Чого вона прийшла поділитися останнім зі мною, а не з Федором?"

— Ти й вариш тут? — спитала Ревека, ставши при вході до печери і дивлячись на казанок, у якому я кип'ятив відвар з вишневих прутів.

— Сідай на плащ, а я принесу собі кам'яний стільчик. Я закотив до печери брилу, розмотав з старої Левадишиної хустки клуночок з їдою.

— Ти славна дівчина,— сказав я Ревеці.— Та була б ще милішою, якби принесла чверточку оковитої.

— Цього ніколи не буде,— сказала вона похмуро, зробивши круглі очі і надовго спрямувавши їх на мокру стіну печери. Можна було здогадуватися, що на цьому ґрунті

в них із Загатою виникла якась пропасть.

— Я випив би, аби зігрітися,— обережно додав я. Аби шлунок зігріти. Він від холоду іноді капризує в мене. З холоду, а чи держава поступово пред'являє на нього свої права. Знаєш, коли людині зіпсувати шлунок, вона перестає думати про державні порядки і всеціло спрямовує свій погляд в шлунок, як ти оце в тріщину в камені.

Вона пильно подивилась на мене і усміхнулась.

— Дай-но, дай-но Левадишиної риби. Подивлюся, як вона вміє готувати.

Левадиха її не святкувала, і вона це добре відчувала, не сміючи, проте, ні просити кращого ставлення, ні почати жити так, щоб на нього заслужити. Вона старанно пережовувала м'ясо, мов не вірила, що в ньому не вм'ята залізна скоба.

— Може бути,— сказала вичікувально.

Я кивнув, хоч Левадишині страви мені здавалися прісними. Я не звертав на це уваги, бо на фронті й не такого пробував.

Ревека розламала корж надвоє, довго дивилась на пухке, жовтаве від соди тісто, і нижня губа її затремтіла. "Що то був за поріг,— подумав я,— після якого вона почала плакати німо, в душі?"

— Мама пекла коржі з вишнями,— сказав я.

— Я не робила вишняку. Для кого?

— Тоді вони пахнуть чимсь свіжим, бентежним.

— Якби знала, що любиш такі, то позичила б вишень. Село міцне надіями. Не каже "випросила б", а "позичила б". І всі так кажуть, і слово "позичати" не міняє свого значення.

— Довго будеш тут пропадати? — спитала Ревека.

— Аби не збрехати, іще днів з десять. А може, лишусь довше і наколю на мур навколо обійстя. Не знаю.— Я закупив цигарку.— Батько завжди мріяв про той час, коли ми збудуємо нову хату. Інколи розбирає жаль Я її бачу, навіть не заплющуючи очей. От якби я поклав її при його житті. Яка це втіха родичам!

— Я своїх не запам'ятала,— Ревека на якусь мить завагалась, та пересклила страх.— З чотирьох років сиротою. Була за наймичку, поки не виросла, тоді почала підбирати до мішка, що відбилося від чужих рук. — Вона вирішила нічого не приховувати.— Ти знаєш, як мене від хреста звали? Оленкою. Було мені чотирнадцять, як придавив Охітва. Можеш повірити: священик збезчестив сироту, наймичку?.. Потім стала підночувати за гостинці Гривастюків, Задвірних — усіх, кому була охота.

Знову внутрішнє ридання. Тремтять ще соковиті малинові губи, і нервово сіпається легка, як пташине крило, чорна брова. Загату вона не спом'янула жодним словом. Мабуть, ще жила в її серці надія. Я подумав: "Ні, не страх вона поборолася, а знайшла в собі силу подивитися на себе збоку і навіть у чийсь присутності. Але... от загадка — людина, що її принувало це зробити?" Раптом вона звелась і, долаючи ніяковість:

— Скажи, Прокопику: може, тобі щось зварити, принести?

"Добра вижадналась, і хочеться їй добро зробити".

— Ну, — вдавано засміявся я.— Тільки покажи приклад, тоді мені з усього села

нестимуть. Як схимникові. Спасибі, Ревеко... Пробач — Оленко. Ой, до роботи...

Я на її місці образився б на Прокопа Повсюду. Вона довірилась мені, але я не захотів, щоб це довір'я закріпилось. Вона помітила це. Але Ревека була не з тих, що, даруючи, втрачають. Вона багата, як сам господь, і не бідніє через свою щедрість.

— Каменю ти вже наклав — дай боже! — мовила вона радісно і не йшла, крутилась, мов когось визирала. Може, їй хотілося, щоб я ще раз назвав її Оленкою? — Тільки вважай на себе, бо до пори знищишся.

— Стежкою і не пробуй,— порадив я, бачачи, що вона рушає.— Краще піднімися на гору, а тоді зійдеш попри цвинтар, там не так слизько.

— Щасливо, Прокопику!

— І тобі, Оленко!

Вона зупинилась, зміряла мене довгим поглядом і раптом широко усміхнулась — якоюсь молодою, іскристою і мудрою усмішкою, яка молодила її, як молодить дівчину шлюбний вінок на голові.

Невдовзі після Ревеки до каменоломні приперся Головацький. Я спустився зі скелі й перегородив йому вхід на стежці. Головацький наставив, як подарунок, руку, на лиці його було написане неспокійне запитання. Він вражено оглядав стоси і на мить затримав мою руку в своїй.

— У селі ходять легенди чи анекдоти,— почав він,— начебто ви будетеся.

— Це відповідає істині,— відповів я.

— Іванчук мені таке набалакав,— додав він з тим же сумнівом і майже з жалем, бо від Іванчука можна чекати чого завгодно.

— Так, я кладу хату.

Головацький переминався з ноги на ногу, потім обійшов мене з грубим наміром прорватися на поле бою.

— Камінь не сипчастий?— запитав він, обводячи поглядом скелі. — Я колись брав тут, то був сипчастий.

Переклав стіну в стайні і шкодую: викришується, як немішана глина. Курка лапою торкнеться — і цідиться зі стіни.

— Наскільки я розуміюся, — сказав я, — камінь будівельний. Я на нього не програю.

Головацький підійшов до стосів, і зацікавленість його змінилась розгубленістю.

— Гм,— промовив він. Запала незручна мовчанка.

— Куріть,— великодушно запропонував я і подав пушку.

Головацький довго слинив самокрутку, розглядав кінці, вагаючись, яким узяти до рота.

— Ви багато встигли, як бачу.

— Так воно буває, коли людина хоче щось мати. Особливо тоді, коли вона на повних сто відсотків працює на себе.

— Та я розумію...

— Але їй, як ви знаєте, не дають. Вона сьогодні хоче-мати хату, завтра — в хаті,

післязавтра думає про лазню і водогін, а тоді про свою книгарню, про фортепіано... Людина — це ненаситне створіння. Тому в неї треба відбирати частину дорібки. Як у бджіл — мед, як з-під курей — яйця. Тоді вона стає ще захланнішою і зовсім не щадить себе в роботі.

— Гм...

— А часто з нею треба поступати, як з дурною квочкою; нанеслась — дуже гарно, але гнізда не матимеш. Квочку кидають у воду, вона йде обсохнути, бо мокрою, як усім відомо, на гніздо не буде сідати, а коли обсохне — її знову кидають у воду. Кілька купелів — і вона зрозуміє, що треба знову нестися. Правда ж?

Головацький почав знижувати плечима, запідозрюючи якийсь підкоп.

— Думаю — піду подивлюся,— нарешті видавив він з себе,— бо чоловік може не знати, де тут добрий камінь, і потерпіти збитки. Але ви, на щастя, намацали жилу.

— Намацав,— повторив я.— Прикидав недавно: вирву , її з м'ясом, і залишиться тільки сипчастий камінь.

— На будуче кар'єр треба відкривати от-там,— махнув він невизначено в бік цвинтаря.— Там камінь податливіший для тесання.

— То в мене промашка?

— Ні, ви натрапили на добру жилу. Там, кажу, податливіший для тесання.

Я цих доброзичливців чую за милю. Сходячи до села, Головацький тричі гепнувся об землю і почав лізти назадгузь.

V

Левадиха, набурмосившись, щось розшукувала в запічку. Одне з двох: або справді щось загубилось, або збирається на розмову.

— Що сталося? — запитав я про всяк випадок. Крім того, я не почував себе ні в чому винним.

Левадиха вовтузилась, нишпорила ще настирливіше, а тоді зненацька:

— Прибігала Гривастюкова Гафія: завтра будуть трусити.

— Що?

Левадиха шпурнула додолу макогоном.

— Хліб! Хліб будуть реквізувати. — Перекривила: — Що! Воював! А був би тут — знав би.

— У нас багато? — спокійно запитав я. Лихо його знає, мене щось тішило в її страху.

— Ой,— зітхнула Левадиха, опускаючи руки.— Та скільки б не було! Чи ти дитина? — Вона сердилась не на жарт.— На стриху півдіжі пшениці. У сінях міщя кукурудзи. В коморі кірцівка з соняшником... Ой, содома і гомора! Пропаде наша праця ні за що ні про що!

— Не гнівайтесь,— сказав я нетерпляче.— Ліпше покажіть, куди зносити.

— Сіяли на цей рік обмаль,— торохтіла Левадиха, ходячи дзигією по хаті,— лиш аби з голоду не здохнути. Як держава повимітає шпихліри, тоді знову голод, а з голодом — пошесті: тифи, віспи, холери. Казала також, що будуть забирати пашу на військо.

Лишиться сільська худібка на бараболинні із загат, як у воєнні зими.

— Куди носити? — повторив я запитання. Левадиха несподівано вмовкла, мов вичерпала запас слів, і накинула на плечі кожушину.

— Ходи.

У сінях я наступив на кочергу, і держаконм вдарило в двері до світлиці.

— Боже мій!— зойкнула стара.— Та ліхтарку прихопи. Незугарний же ти в роботі!

— Отак нас учили бути недобрими,— вирвалося в мене. Під оборогом, де я склав порізану грушу і де з незапам'ятних днів валялися клепки з розсохлих цебрів і бочок, Левадиха постукала костуром.

— Тут, де стою, Прокопику, — вона по-дівочому, мов хто її ущипнув, відскочила од стіни.— Треба відкинути рішачко і сміття, щоб не насипалося досередини. Схрон небіжчик Антін викопав глибоченький, можна з усього села сховати. Бруси виважуй обережно, аби не впасти. А я піду ще один мішок полатаю.

— Добре, бабусю.

Коли вона зникла, я засміявся: серце її одразу розм'якло, як пересвідчилось, що "глибоченький" схрон на місці. Ось де бастіон віри і надії.

Я згріб сміття, перекидав дрова, підняв дві залізномзав'ялі дубові дошки. Зсередини запахло печерицями. Світло ліхтарні впало на клин муру — він димів теплом. Тепло, миртовими галузками повзло, ввeрх, мов добра душа землі.

— Опісля сповістиш Марину,— раптом сказала над моєю головою Левадиха. Вона наче від печі повернулась: щоки рясно палахкотіли, очі поблискували.— Від Марини повернеш до Байдиної жінки, того Байди, що його перед тижнем заарештували. Четверо діток у хаті.— Помовчавши, додала: — Марина від Ковальчуків відокремилась (лишень не подумай, що для того, аби мужиків занаджувати). То зайди з городу до комірчини, бо псяра може накинутися.

Попереносити до схрону Левадишине збіжжя не складало труднощів. Я акуратно присипав бруси сміттям і навалив важкий відземок. Левадиха примірялась примруженим оком.

— Ніхто й не подумав би! — сказала в захопленні.— До того ж оборіг непокритий, непримітний. То квапся, Прокопику, най тобі бог помагає.

Небезпека прибавила старій енергії. Здавалося, вона могла б командувати відступаючим у паніці полком. А я одного разу не дав стриму роті. Та й добре зробив. Розбіглися, як миші, і ще на день зберегли собі життя.

— Байдиха... До Байдихи не забудь,— кинула Левадиха навздогін.

Шибка спливала проти місяця тьмяним нереальним блиском. На стіні мерехтливо тріпотіли тіні від дерева з яким загравав вітер. Я злегка постукав. Із бузкової темряви комірки в недобудованій стодолі виринула біла тінь.

— Хто?

Я поманив Марину пальцем. Рипнули двері. Мабуть, вона мене впізнала, інакше не вийшла б. Але ступала в город трохи боязко, на ходу зав'язуючи хустину. Я рушив назустріч і зачепився за пеньок. Марина зупинилася, потім позадкувала до рогу

стодоли.

— Ти знову п'яний, Прокопе.

— Я? Знову? Хіба я тоді...— мені аж у грудях закололо.

— Авжеж,— сказала вона, і голос її наче повеселішав од такого переконання. Але вона продовжувала відступати за стодолу.— Інакше ти й не прийшов би, Прокопе. Ти навіть голови не піднімеш, коли я забіжу до Левадихи. Сидиш у світлиці, причаївшись,— ні звуку.

— Я не п'яний, Марино.

— Видко, мені вже не знати, який ти тверезий.

— Але ж...

— І не старайся, не повірю. — Вона шмигнула до дверей.— Не повірю.

Мені зробилось до гіркоти неприємно, але часу на виправдання не було.

— Завтра реквізиція, Марино. Прийшов попередити. Стара послала.— Останнє я міг не казати — по-дитячому.— Коли треба, то допоможу, сховати.— У горлі ніби терли гостряком коси.

— Мені не спішно,— озвалась вона, ховаючись за дверима, і, немов з іншого берега: — Сама справлюся.

— Прекрасно,— бовкнув я зловтішне.— Щасливо!

Але я залишився. Сів на пеньку навпроти віконця, закурив У комірчині спалахнуло світло, і до шибки наблизились ще засліплені ним великі, стражденні Маринині очі. Вона не побачила мене. Її тінь довго маячила на стіні, не рухаючись. Перегодом Марина знов виглянула у вікно, я забарабанив у скло.

— Куди діти, бог святий знає,— мовила вона, з силою штовхнувши раму.

Із комірки повіяло духом просушеної білизни, запахло медом. Був іще якийсь хвилюючий незбагненний запах, од якого ставало тоскно. Я подумав, що це, напевне, запах домівки, людського стійла, бо він розпирав груди не міцністю, а лише легким натяком і збуджував якісь невиразні спомини, як образ богоматері, що годує святе дитя.

Якби не очі, Марина виглядала б дуже молодо. "Я підносив зір до господа бога, складаючи йому хвалу за те, що він дав мені дожити до тої хвилини, коли людина стає справжньою людиною, доповнюючи своє життя життям іншої істоти..."

— Багато в тебе? — запитав я, перериваючи струмінь десь вчитаної беліберди.

— Чого? Ні, ти ніби випив.— Вона ворухнула ніздрями.— Скажи правду, Прокопе, чого ти мене мучиш серед ночі?

М'яка шалінова хустка легко огортала її ясне, без жодної зморщечки чоло. Якби Марина не відштовхнула мене, не звела суворо брови, не кинула вслід якесь образливе слово, я взяв би в долоні її голову і поцілував. Але вона вчинила б саме так, я це бачив по її очах. А окрім того, завтра реквізиція. У моїй душі прокидався неспокій, коли не щось гірше, брудніше, нестримніше — ота дика окопна темна сила, що жене в безвість. Я ніколи не дозволю собі навіть стояти близько біля Марини, коли в мені заворушаться ті скажені соки. Навіть не знаючи, що зі мною станеться завтра, я не наважусь

торкнутись до цієї ні в чому не винної і нещасної жінки.

— У Левадихи просторий погріб,— сказав я трохи тремтячим голосом.— Якщо зерна небагато, то можна верхом на коні перетаскати.

— Воно й небагато, а морочливо буде.

— Виводь коней.

— Ні, Прокопе. Нехай забирають, коли вистачить совісті.

Оце ті слова, які мене, мабуть, колись піднімуть з могили.

— Не журися,— зло посміхнувся я. — Власті — худоба така: обчистять і звелять за шерстю гладити. Виводь коней! Виводь і не доводь мене до краю.

— Цить, Прокопе, діти сплять.

— Я ж потиху.

— Ти розкричався, Прокопе. Я не сподівалась, що ти так можеш... Іду, виводжу...

Дивних погоничів могли б побачити тої ночі колобродівчани: легкою, скрадливою ступою ми тричі пересікли село туди і назад, притримуючи на кінських крупах роздвоєні кірцеві мішки. Під копитами тихо потріскував хрусткий льодок на калюжах, шмагав вітер, повернувши зі сходу і свавільно розгулюючи німим селом.

За першим разом я сповістив про реквізицію Байдисі й Ревеці, за другим — Молотковському і Загаті, за третім — Ковальчукові й Богданові Онуку. Ковальчук досвіта виїхав скрипучим, вивершеним мішками возом до вертепу.

Я вже не міг заснути. Мене дивувало, що Марина відчула тривогу лиш тоді, коли зерно опинилось у безпечному місці. Вони кілька хвилин тихо перемовлялися з Левадихою біля воріт, і до мене під оборіг дзвоном упало два слова: "На знищення..." Ще дбайливіше закидавши схрон, я став самозабутньо копатися в пам'яті, шукаючи в противагу цим двом словам інших — значливіших і загальніших. Та їх не було. Те, що таїлося за ними, було знайоме мені. Я його бачив колись дома, з ним не могли собі дати ради батько і мама, воно жило в інших хатах, але ще не мало назви. На війні щось близьке від нього збіглося з назвою "смерть", але там ми принаймні знали, що нас уб'ють, і це не мало магічного впливу на людину-солдата. А в цьому "щось" якраз була якась магічна сила. Це був злий бог, якого можна було бачити і не бачити, якого можна було чути і не чути, але його присутність ніяк не можна було пояснити, бо вона була така, що не піддавалась осмисленню і розчленуванню, як прокляття.

Зустрівшись поглядом з іноплеменцем, дикун не може відбитися від почуття, що його хтось переслідує. Те саме приблизно було й тут. Але воно гіпнотизувало мільйони, і не було ідола, в молитві до якого скріплювалися б сили душі.

Вранці я не пішов до каменоломні. Левадиха раз по раз виходила до воріт, запитуючи, "що чувати в селі". До ладу ніхто нічого не знав. То на одному, то на іншому кутку валували собаки, гавкіт поволі пересувався у наш кінець. Я сподівався, що до "гостей" всі підготувалися. І возів, як на таке село, справді назбирали мало. До півтора десятка. Зерно годилося хіба коням на фураж. Зате гнали худобу, везли сіно і конфісковану упряж. Робилося це з азіатсько-слов'янською богобоязливістю, методично, з вірою у святу неминучість подібних актів. На обличчях реквізиторів була

така невинність, що воістину про них сказано:

І селища, котрі найближче, ми
Даниною обкладемо: оддадуть
Вони нам гроші і добро
І годувать нас будуть не із волі.

Здебільшого постраждали незаможники, які вирішили не ховати зерно, мовляв, не загребуть же останньої пучки з комори. Татарина Параска бігла за обозом, заломивши руки, і страшно роззявленим ротом вигукувала:

— Най вас наглий шляк трафить, грабіжники! Най вам печінки повипадають! А щоб ви свої поганські нутроші повиригували!

Вона обводила лисі гори диким поглядом, щось шепочучи, наче пробуючи на смак прокльони, і знову голосила:

— Та вже й землю заберіте, турки-монголи! Най буде, як при панщині. На дідька мені земля, коли все, що вона дає, забира-а-аєте! Робіть панщину, кольки б вас скололи. Який я маю зиск із землі? Який?!

І знову губи її знесилено затремтіли, тіло підломлювалося, як ціп, здавалося, Параска зараз упаде і більше не зведеться. Але де та сила видобувалась з неї!

— Що з того, що поле вважається нашим? — питала вона, похнюпившись, тихо й жалібно.— Щороку підчищають як не одні, то другі, то треті. Що з того, людо-о-оньки-и! Гонить на панщину. Не хочу поля, могили моєї тяжкої.

— Наказ, матінко, наказ, — на ходу кидав якийсь м'якосердий вояк.— Держава, матінко, держава помирає.

— А щоб вона вам колом із грішного місця вилізла! — накинулась Параска мов ужалена.

Валка перекотилась на наш кут. Левадиха спровадила мене в городи.

— Узрять хлопа на оборі, то почнуть шукати. Іди, іди собі кудись.

Чужим і недобрим був її голос, а з лиця страх зігнав останні краплини крові. Я рушив відталою стежкою до Дністра, несучи наопашки шинелю. Чоботи облипли землею. Я зупинився у ваганні, думаючи, чи не піти мені до бункера. Та раптом на Загатиному подвір'ї гримнув постріл, щось заянчало. Через мить, волочачи задні ноги і швидко, п'яно перебираючи передніми, городом заколував ясно-гнідий Загатин Лиско. Роздираючи живіт об штурпаки гостро зжатоного соняшника, пес проскочив мимо мене і бахнувся в ріку. По воді пішли кола, захитали бистрину, зсунули струмись у бік протилежного берега. Та плесо знову вирівнялось і лагідно всміхнулося небесам.

У житті хвиля добігає до окраїн, накопичуючи в своїх горбах злобу і жорстокість. Тому-то на окраїнах більше гризні, боротьби і більше зрушень, які сприяють народженню хвилі протидії.

Лиско виринув. Шалено працюючи лапами і прищуливши вуха, він пустився було до берега. Але тут була людина. Він коротко бликнув на мене запотілими очима, і його покинули останні сили, немов радніше було йому прийняти смерть, ніж служити злим людям. Насунулась крижина. Легко торкнувшись собачої голови, підім'яла її під своє

холодне тіло.

Я повернув до Загатиного тину. На оборі стояв гамір, його покривав пронизливий Калинин вереск, ніби її різали. У мене від цього крику одбирало руки і ноги.

Низькорослий бородатий чоловічок в австрійській шинелі заломив Калині назад руки і тримав її посеред обори, абсолютно не звертаючи уваги на те, що діється навколо. Калина пручала його широким жіночим задом, фацакала ногами і репетувала на весь кут. На розі хати стояв, зіпершись на стіну. Загата і байдуже дивився, як виносять мішки із збіжжям.

Я підступив до бородача. Між його пересохлими губами запеклася зла посмішка.

— Відпусти жінку,— сказав я. З Калининого рота текла густа біла піна.— Не ламай же ти її рук, ради бога,— повторив я.

— Таже... б'ється,— оскалився бородатий.

— Відпусти.

Він озвіріло зиркнув на мене майже такими ж безтямними, як у Калини, очима.

— На, — жбурнув її на мене.— Сам тримай. Щоб не казав, що я — кат.

Нервова напруга передається. І Калина, і бородатий були близькі до запаморочення, і всі їх душевні й фізичні сили зосередилися навколо двох очевидних фактів: "Забирають зерно!" — "Ми не маємо права забирати!"

У нестямі Калина вхопилась за вилоги моєї шинелі і з божевільною цупкістю стала мене термосити.

— А бачиш! — зловтішне скривився бородатий.

— Бачу.— Я одірвав Калинині руки і рвонувся до нього. У моїй голові машинально спрацював присипаний сміттям часу досвід: через отаких свиней найбільше біди, бо, незважаючи на свою причетність до бруду, вони ще заграють з сумлінням і намагаються виправдатися.

Навперейми мені кинувся Федір. Узявши мене в залізні обійми і піднявши над землею, він спокійно заглянув у вічі.

— Ти що, Повсюдо! Не дурій, не пора.— Опустивши мене, він потягнув за рукав за собою.— З бабами — бабам і дертись. А ти не лізь. Не час. Давай ліпше заспіваємо.

І він заспівав тонким, десь перетятим у дорозі на волю голосом. Я з ненавистю глянув у його коричневі очі, та він уже витав у сонячному піднебессі:

Ой, поїхав за снопами, за снопами,

Сидить дівка під копами, під копами.

Я на неї задивився, задивився,—

Полудрабок уломився, уломився.

Один з реквізиторів, спіткнувшись, упустив з рук гичку. Мішок, упавши, роздерся, зацідив струменем золотої пшениці. Солдат дістав з-за хляви вишиваний кисет.

— Вуйку Онуфрію! — вищирив він товсті рожеві губи.— А ходім до біса з цієї... з цієї хати.

Бородатий сконфужено глипнув на купку текучого зерна, на Загату, на мене, на стріху, затикану гронами червоної калини, і махнув рукою.

— А я що? Я теє... Як скажеш, ти по чину вищий. Загата запер за ними ворота і, перевісившись через них, проводжаючи незрячим поглядом, в'яло продовжував:

Ой, не жаль би мені воза, мені воза,

Коли б дівка була гожа, була гожа!

А то руда та погана, та погана,

Ой, та й воза поламала, поламала.

На нього зглядалися з усього кута, коні стригли вухами і мордами вивертали дишла. Я ту пісню чув сотні раз, але ще ніколи не було в ній стільки пекучого жалю, стільки суму і докору, якоїсь могильної туги, що плила широко, як ріка на передвесінні, здатна потопити і спустошити великі простори.

За реквізиторами рушило все живе. В Ревеки забрали сплетені вогнисто-золоті качани кукурудзи, яка береглась на насіння. Ревека йшла за возом, обхопивши долонями голову.

Валка витягувалася з села Люди проводжали мовчки, лиш старий Западня воркотів без угаву, вп'явшись у рукав сивоусого підтоптаного стрільця.

— Скажіть мені, панунцю, Христа ради: що маю робити? Пане, ну пане! Та скажіть.. Забрались-те сінце, бо там далі в стіжку, кукурудзиннячко. Я вмисне добув сніпки під верх, бо корова має на днях розтелюватися. Що я маю тепер робити? Ну, скажіть, пане, красти? Пане, красти?

— І-і-і крадять!—огризнувся стрілець, якому увірвався терпець.

— Красти, пане? — здивовано перепитав старий. — Але ж я ніколи...

— Одчепись, діду, і-ііі масти собі голову.

— Значить, красти! — повторив Западня, і його обличчя стало таким зосередженим, ніби він відкрив для себе і для своїх нащадків на багато десятиліть наперед найбільшу в світі істину і за всяку ціну намагався її запам'ятати.

Стрілець похмуро зиркнув на нього і одвернувся. Мабуть, йому показалося, що Западня божеволіє.

— Повертайтесь, добродію, прошу вас,— сказав він плаксиво і оперіщив коня батоном.

Коли обоз вигнувся на Заліський тракт, почалися зойки і голосіння. Люди довго дивилися вслід темніючій вужівці возів, а назад поверталися мовчки, немов поворогували між собою або було їм до прикрості соромно. Було в цьому щось непевне, пічнявіюче, зловісне.

Я бродив понад Дністром до пізнього вечора. Вітер рябив зеленувату воду на крижаному віку, за островами погуркував далеким боєм скрухлілий лід, а навколо островів тонкою волосінню путалась піна. Усе було випадкове, жодного натяку на гармонію

З очей не сходив Загата. Він весь час ішов поперед мене, похитуючись і безвільно баламбаючи довгими руками. Десь збоку примарою тинялась Калина із зціпленим ненавистю обличчям, а далі — Гривастюк. Війта я бачив, коли виходили з села. Він запитливо глянув на мене, мовляв: "Ну, як — усе гаразд?" — а я опустив очі. Потім,

коли я підняв їх, Гривастюк дивився на мене з неприхованим презирством. Іванчук, жестикулюючи, щось йому палко доповідав. Я згадав, що цей бридкий тип вештався між реквізитами на нашому куті й міг бачити сутичку з бородатим йолопом.

Коли в природі все здається випадковим, то це, очевидно, передвістя змін. Це найсумніша і найнебезпечніша пора. Коли починає літати бабине літо, часом зацвітають черешні. А потім ця невинна надія припадає снігом.

У Левадихи сиділа Марина.

— Дякую, Прокопе,— мовила вона, обводячи мене тоскними очима, які в неї, як і в багатьох із нас, не в злагоді з виразом обличчя.

Левадиха вдоволено заплямкала. Ще крапелька — і я зіпсував би їй настрій, та в сінях загупали чоботи, і на порозі появився Ілля Гордій. Слова, готові зірватися з уст, як роздрочений пес із припону, забралися в лігво. Ілля підозріло покосився на Марину. Вона схопилась, пружинячи на ногах, пересікла хату і вже в дверях звернулась до Левадихи:

— Біжу, бо діти голодні. То завтра передам. Сама занесла б, але далеко ноги бити болотами.

— Я на вогник,— невпевнено почав Ілля, спантеличений нехитрою Марининою викруткою.— Як вам сподобалося? Я думаю, що якби попросили людей: "Скрута, допоможіть", — дали б хто скільки може. Що, не так, Повсюдо?

Збігла-зашкварчала юшка в печі.

— Ой, трясця б на тебе! — підскочила Левадиха. А в нас помилювалися голими стінами, — сказала вона, розганяючи долонею клуби пари,— та й з тим назад.

Ілля згідливо кивнув, хоч на лиці було: "Бреши, бреши",— і всім тілом повернувся до мене.

— Вважай, що сіяти не буде чим.

Я не відповів.

— Можна нам на чотири ока? — спитав Ілля трохи згодом.

Ми перебралися до світлиці, я запалив лампу. М'яко стулені Гордієві губи ліниво посіпувалися, йому явно не з руки було починати бесіду.

— Клопіт у мене. Прокопе,— нарешті видавив він. — Пам'ятаєш: ми кланялися цісареві після пиятики, спали в мене? Тоді я згубив членський квиток. Може, ти підібрав і забув віддати? — Він на секунду почервонів і зітхнув, наче виконав важкий обов'язок. Покрутивши головою і усміхнувшись, показав на жолуді в решеті, які Левадиха сушила чорт зна з якою метою. — Приповідку про жолуді перехопив. Цікаву для наших днів. Так от, хтось-то позаздрив жолудям, що добре життя мають: на висоті, під гонцем, на свіжому повітрі. Почув це жолудь і відказує: "Ой, не заздріть. Увійдіть лишень в моє становище: не знаю, яким вітром зіб'є, куди занесе і яка свиня з'їсть..." Ну, як?

— Десять уже чув.

— А цього не міг чути. Якось приходжу додому і кажу своїй старій: "Мамо, вступив у пепееси¹⁸". Для жарту, звичайно. Вона скривилась, сплюнула, відвернулась. Думаю,

вже й матінка несогірше розбирається в партіях. Але питаю: "Чого плюєшся?" — "Ой сину, сину, — хитає вона зажурено головою, ще більше насторожуючи мене.— Як ти мене мучиш! Позавчора ти ступив у коров'ячий ланяк — ледве відтерла штани і чоботи, а вчора тебе в псятину впхало! Чи ти не можеш обережніше ходити? Дивись під ноги, ти не маленький..."

18 Польська партія соціалістів.

— Нічим не допоможу, Ілька, — сказав я. — Не надібав твоєї книжечки. Це чимось загрожує? Виженуть з радикалів?

— Та маю дві догани. Тепер виженуть. Правда, що біда сама не ходить. Обчистили комору й коша з партії дадуть. Розумієш, поза партіями бути неспідручно. Напевне не можеш знати, з ким ліпше матися, але на неполітичних балабухів завжди кивали як на придурків.— Ілля скрутив цигарку.— Якби знаття, я б з гонором подався до іншої партії. Ті, кого вже десь відшили, не заслуговують ніде довір'я.

— Не признавайся, що згубив.

— Мислилось. Але Лобода галить: принеси, аби наклеїти значок. Завтра почнеться заваруха, а за один вечір не перекинешся до інших, бо не для моєї пам'яті завчити програму.

— Виходить, діло повертається клином.

— Угу,— гірко і весело засміявся Ілля, але тут же посерйознів: — Тільки, Повсюдо, нікому ні слова. Чуєш? Я тобі відкрив душу як фронтовому товаришеві: ми ж обидва були на італійському, хоч не в одному полку. От чорт, як згадаю ту катавасію, мороз іде поза шкірою. Було що пережити. Часом ляжеш спати — перед очі лізуть гори трупів. Не війна то була! Колись одним вухом чув, що в океані є такі потоки: один теплий, другий — холодний. Де вони сходяться, там ніщо живе не витримує, осідає земля, вічні громи і блискавки, а хвилі пересуваються з краю до краю величиною з Говерлу. Так арміями пересувало і нищило людей.

— Будь спокійний,— запевнив я.— Могила.

Ілля виричав очі, та згадав, з чого зайшла мова і підхопив:

— Могила, Прокопе. Не видай. У тебе не знайдеться випити?

— Нема,— розвів я руками.— Отже, дадуть під зад? Ілля безпорадно стиснув плечима і сплюнув. Він ще посидів трохи і попрощався. Я провів його під чорне, непевне піднебіння ночі. Я не міг з ним говорити про війну. Усі, хто її пережив, кому випадок подарував життя, як на мене, повинні твердо усвідомити, що просто існувати їм замовлено самою природою Вони не мають права губитися в юрбі. Вони мусять щось робити для життя Тим часом Ілля, втративши якусь книжечку, втратив своє обличчя. Я підняв свої покалічені камінням руки. Пальці майже не розгинаються, і руки схожі на два знаки запитання. Я дивився на них і думав, що мене вже тривалий час підточує якийсь сумнів.

— Лемішку будеш їсти? — запитала Левадиха з-за дверей.

— Одну ложку,— озвався я Думки сколихнулись, заметушились, але попередній стрій їх уже не відновився. "Іде голод", — видзвонювали краплини талого снігу під

стрілою.

Спав у замку. Миколи не було. Перед сном я прочитав у томику Гюго про компрачикосів. Досвіта мене розбудила, пошкрябавши шибку, потурбована вітром ялиця. За вікном косими смугами топився небокрай. Ніч плазом відступала в ліси і яруги. Але й тут її настигне день. Ніщо йому не перешкодить, ніяка сила не зупинить. Можливо, десь і в глибинах нашого буття визріває світанок, одвойовуючи в темряви позиції і плацдарми.

Я поголився, з'їв хліба з солониною, усе позамикав. Надворі посипав рясний, пухнастий, схожий на гусінь сніжок Падаючи, він так само, як гусінь, ворухився на землі, підламував під себе колючки і розпластувався.

У каменоломні я змастив олією свердло, витер від болота держак молота і майзель, повідкидав з-під ніг камінці. Відтак сів навпочіпки над урвищем. У долині, подібний до мурахи, наставляючи посувався маленький чоловічок. Покружлявши навколо бункера, він довго стояв, піднявши до чола руку: озирає погаратані мною скелі й стоси.

Я заховався між стоси, щоб Гривастюк не міг бачити мене Сніг пішов густіше. Слизькою стежкою вийт добиратиметься сюди добру годину. Що за лихо привело його?

Я вертів діри. Корба тихо поскрипувала, свердло почало бити в один бік. З'ївся трибок. Я підігнав мутру. Крутити стало важче, але свердло пішло рівніше. Мені його акурат вистачить.

"А коли сьогодні домовитися з Гривастюком?" Цей заверниголово може побоятися. Скажу, що бункер мені на заваді, а майданчик дуже привабливий — при шляху, рівний, головне, що каміння не треба буде возити. Усе начебто логічно і переконливо.

Гривастюк був зодягнений у новий сардак і чорну, поспіль вкриту краплинами талого снігу шапку. Він зупинився якраз у тому місці, звідки я спостерігав за ним. Віддихавшись, рушив понад проваллям до мене.

— Гай-гай! Та ви творите чудеса.

— Зопалу, пане Гривастюк. Допався, як бездомне котя до затірки.

Вийт з солідністю походжав між стосами, доторкався до брил, довго й замислено оцінював борлак скелі.

— До спілки не пристають, пане Повсюдо?

— Кому охота морочитися в цей непевний час? Один наживаю мозолі.

Губи його заходили, ніби їх сіпали невидимими поводками.

— Не шкодуйте. Поступаєте правильно, слово даю А працюєте — куди твоє діло! Це означає, що натогід восени новосілля? А це що за бомбомет?

— Дрільборер,— назвав я свердло по-німецьки.— Зразок відомий, Молотковський лиш побільшив. Дивіться.

Я наліг плечем на педаль і повів корбою Сталевий стрижень ум'як у вапнякову плиту і занурився до опори. Гривастюк примружився. Вперше в житті я побачив одверту гримасу: мене не тішить людська удача.

— Так-так, — буркнув він, і щоки його запалали, як пампушки на сковороді.— Але я гніваюся на вас, пане Повсюдо.

— Що замовив роботу соціалістові? Але ж він найкращий коваль.

— Ви перебільшуєте щодо здібностей Молотковського,— сказав Гривастюк, озираючись навколо — Соціаліст?.. Менше з тим. Справа, власне, в тому, що ви не господар свого слова Чекаю вас багато неділь підряд, виглядаю. Якщо вже обіцяти, то, по-моєму...

— Вибачте, пане Гривастюк. Оці штабелі мене з ніг валили. Мусив відпочити.

— Я запрошував не до лопати, Прокопе. Повеселились би і так далі... Компанія збирається завсіди вишукана. Тамтої неділі, приміром, гостював колишній ваш вихователь Мефодій Гірчак...— Він умовк, чекаючи, що я скажу.

— Гірчак?

— Ми з ним познайомилися через Володимира Майдана, секретаря повітового комісара. Гірчак і Володимира вчив, склав йому протекцію в Краківському університеті. Хоч він був єдиним українцем серед професорів гімназії, зате людина впливова. Я люблю гарне товариство.

"А ти — птиця!" — подумав я, водночас щиро жаліючи, що втратив нагоду зустрітись з Гірчаком.

— Загалом важко собі простити,— сказав я.— Але, їй-бо, з ліжка не зводився.

— Чекаю вас цієї неділі, що прийде. А помимо того,— Гривастюк дістав з-під поли папку і відкрив на потрібній сторінці,— розпишіться в отриманні документів. Нині ділочинство — комар носа не підточить.

— Хвалю: менше свавілля.

— Так. А як же з ґрунтом, пане добродію? — Згорнувши папку, він очікувально затримав м'ясисту долоню з короткими грубими пальцями на обкладинці.

— Ще подумаю,— сказав я несподівано для себе. Ні, я для політики не годжуся. Я розмовляю з людьми занадто прямолінійно, готовими оцінками, не даючи їм можливості побачити речі в розвитку. Тим самим я позбавляю себе можливості створювати ситуацію для нападу чи відступу.

Гривастюк повернувся обличчям до ріки, як полководець, викинув уперед руку:

— Вибирайте. На хазяйське око, то далеко й шукати не треба. Ось тут, під горою, відступивши від отих акацій, з богом починайте.

У мене аж у п'ятах похололо.

— Обійдеться без транспорту, рівно, городець викрається, річка, пасовисько, помешкання при гостинці. Для майстрової людини все це, знаєте, велика зручність. Якщо ви не надумали далі навчатися.

— Пізно, пане Гривастюк. Ви справді радите слушно.— Між іншим, я нічого не втрачаю завдяки своїй прямолінійності. Діалектика речей, якщо тримати долоню на її пульсі, не зраджує.— До речі,— додав я,— не раз уже зупиняю погляд на цьому клині. Мене лише стримує ота брила, бункер...

— Гейби тіснувато через неї, — погодився Гривастюк, але одразу ж просіяв:— А ви її під стіжок, чи що? Зрештою, нехай собі сидить десь у кінці городу під лопухами.

Гривастюк пішов від мене божественно-замислений, у прекрасному настрої. Коли

він сховався за пагорком при цвинтарі,— він сходив до села мурованкою,— я не втерпів і підкотив до шкарпу чималий кругляк. Увалень, важко відштовхнувшись од землі, полетів низькою дугою, вдарився і розбігся градом. Я розчаровано дивився вниз. Жоден камінець не досяг дна, Я постановив собі піти до Гривастюка в гості.

Левадихи не було дома. На столі я застав листа від Покутського і листівку із зображенням Львівської ратуші.

"Любий хлопчику,— писав Покутський.— Не знаю, чи доживу до твого одвіту. У нас у місті страх що твориться. Голод. Роботи нема. Сотні львів'ян щодня переселяються на Личаківку, попи не встигають проспівати "вічна пам'ять". Софія моя лежить опухла, я ледве глипаю.— Кілька рядків закреслено.— Помагай тобі боже. Нікуди не рипайся, бо й далі небезпечно, та ще появилось бандитство. Сиди в селі, раджу тобі як рідний батько. Думаю, ніхто до тебе не вчепиться, там на це повинні легше дивитися. На цьому не згадуй лихом. Дня 7 грудня 1918 року".

Я ліг на ослоні. Дрібно, жалібно дзеленчало під вітром вікно.

Безталанний Покутський! Можна сконати лишень від того, що попри будинок щодня тягнуться вози з мерцями. Забере скрута зі світу. Такі люди пропадають!..

У мене почалася гарячка. Я провалявся три доби в ліжку і ні на хвилину не переставав думати про Покутського. Це був єдиний чоловік, який міг мені простити найтяжчу помилку. Я не раз приходив до нього в такі хвилини, коли його з усіх боків цькувала біда, але й тоді він радий був зустрічі і все відкладав, щоб допомогти мені.

Мене підняла проста думка: поїхати до них. Адже не за горами. Поїхати, одвезти продуктів. Окрім того, спроваджу своє слюсарське начиння і взагалі не завадить відпочити, бо, чого доброго, справлю новосілля на цвинтарі.

Я згадав про листівку. Захотілося глянути бодай краєчком ока. "Терміново просимо сповістити, чи проживає в Колоброді родина Дмитра Повсюди, який є року народження 1864, син Пантелея. Розшукує..." Цікаво, скільки разів перечитав ці слова Гривастюк, якому адресована листівка? Особливо останні: "Радник державного секретаря"?

Я придивився до заліського штемпеля: листівка надійшла сьогодні.

— Дарма, що був злодій, аби тепер козак,— сказав я про себе.— Але до Львова все-таки поїду.

Микола чистив револьвер.

— Підкинеш завтра до Залісся? — спитав я, дивлячись на револьвер і відчуваючи шум у вухах.

— Дай подумати.—Микола машинально погладив лисину.— Завтра? А що сталося?

— Ці дурні запитання мені надійшли. Що сталося, Що скоїлося, що трапилось?.. Виїжджаю до Львова, бо від злидоти вмирає мій майстер Покутський. Ти вже носив би бергмана чи вінкерса.

Микола взяв із пушки цигарку.

— Дай-но вогню.

Солодко склепивши повіки, він глибоко затягся, потім очікувально втупився в мене

очима.

— Сідай, Прокопику.

— У державному об'явився мій родич,— повідомив я.

— Завадович?

— Атож.

— І що?

— Нічого.

— Ти донині не знав?

— Цим можна скористуватися? — спитав я. Микола мовчки витирав клоччям руки, ніби й не чув. У його очах скакали блишки.

— Наскільки мені відомо,— сказав я,— Йосипа вбили в Кракові в чотирнадцятому. Він злигався з бандитами. Я розшукав у Львові його товариша, той клявся на чому світ.

— Демагогія.

"Звідки Микола все знає?"

— Пригадуєш, як він приїжджав? — Я заходив по кімнаті.— Мама розчиняла на хліб, пекла пампушки, батько діставав з підвіконня бутель вишняка... Яким Йосип тобі здавався у ті роки?

— Було щось... Щось священицьке.

— Батько ніколи не відмовляв йому, коли він просив грошей.

— Родина!— Микола перебрався на канапу.— Як-не-як братів син,— додав він, запускаючи пальці в бороду.

— Вважаєш, що коли буде потрібно, можна просити заступництва?

— Прокопику,— розсердився Микола.— Якщо ти не можеш полагодитися з сумлінням, то...— Він повернув до вікна голову.— То не питай, бо гірше ж для тебе. Крім того... Крім того, в двадцять чотири роки вже дещо треба розуміти і бачити.— Миколині губи нервово сіпнулись. але подивився він на мене співчутливо.— Якщо на те пішло, ти й так за стіною. Чого забігав?

— Гривастюк...— почав було я, проте вирішив не розповідати.

— Що Гривастюк?

— Нічого. Кажеш — мені двадцять чотири роки?

— Я не збагну, чого ти хочеш.

— Жалить, Миколо, жалить гедзь життя.

Микола поплескав потилицю, суворим поглядом зміряв прямокутник вікна.

— Звертати на вік нема чого,— сказав я.— Нині долю планети вирішують безмізклі діди.

— Ти твердо надумав їхати?

— Відвезу продуктів, бо на пошті, сам знаєш, розкрадуть. І треба привезти свої речі.

— Чекай мене десь перед третіми півнями.

VI

Надія була, що із Залісся до Вигнанки дістануся поштовою таратайкою, а там, можливо, щось зустрінеться на Львів. Але пошту відправляли раз на тиждень, і на два

наступні рейси місця замовили січові чини.

— Турку!— шкірився Микола.— Здай мішок експедиторові і не мороч собі, голови.

Я ковтав переддорожню нудоту, вагався. Тоді з-поміж личаківських гробівців впливав худий, згорблений Покутський, дивився на мене понуро й тупо, ніби вже не володів словами. Я згадав, як Покутський одного разу повернувся від інженера роздратований і похилив над моїм верстатом голову. "Люди добрі,— сказав він пригнічено,— але страх спонукує їх гризтися, мов псів". Восени шістнадцятого року я переповів ці слова Крафтові. Ми півтори доби лежали в болоті під вогнем, а коли канонада припинилась, хтось нас утішив, що розбомбили кухню. Минула ще одна ніч. Досвіта ми побачили у вибалку сині димочки над котлами сусіднього полку. Рушили туди диким стадом. Надбіг сонний офіцер, черговий на кухні, почав стріляти. Його мовчки, мов бадилинку, затоптали в багнюку і поруч порозсідалися їсти кашу.

— Гони додому,— розсердився я на Миколу.— Не збивай з пантелику, бо й так не тямиш, на яку ступити.

Микола поправив, оздоблені мідними бляшками кантарки на рисаках, підтягнув підпруги.

— Сідай!

Коні рушили чвалом. Микола зігнутою пружиною перемахнув у залубні. Я ледве встиг стрибнути за ним.

З Вигнанки до Львова, здається, ходить дрезина. В усякому разі до Тернополя бігає. Якщо тобі пощастить,— Микола занурив руку під кожуха, — передаси у Тернополі оцей пакунок. Будь спокійний, це не міна.

— Передам.— Вітер забивав мені дух.

— Кость Грушевич,— Микола повернувся до мене боком, щоб я міг ліпше чути,— людина гостинна і покладиста. Можеш там навіть переночувати, як буде потреба. Він лікар. Йому завжди таланило, а от з жінкою сконфузився. Зрадила, покинувши з донькою. Виховав її, я сказав би, спартанкою. Трохи хлопчакувата.— Микола закинув назад голову і дзвінко розсміявся.— Зрештою, вона тебе познайомить з собою. Колись вона мене примусила признатися в усіх гріхах, а відтак процвірінкала, що в кожному їй хочеться відкрити засніченого Прометея.

— А що тут смішного? — запитав я, беручи віжки і стримуючи коней, які закидали нас снігом.

— Вона не знає людей, Прокопику.

— І Гірчак вистежував Прометеїв, і не все йому вдавалося.

— Ну, Гірчак бачив нас наскрізь. Та й не готував до самозамилування. Нас з тобою випросили із гімназії, але ми маніяками не стали. А ця дівиця вчує твій півнячий тенорок і буде пророкувати гори небесні.

— Гірчак бив по нашому тім'ї не своїми мозолями. — Інколи починаєш сперечатися тільки тому, що хтось уголос висловить те, що ти сам думав.

— Ні, Прокопику. Він якраз не проповідував. Він з'ясовував. Кожному було дозволено сприймати Гірчака так, як він для того придавався. І отримувати в його

науці власне обличчя, і вибирати з показаних ним турбот найближчий клопіт.

— Я на його місці вчив би одної турботи.

— Хіба він старався розворогувати? Він просто розумів, що нас повисиджували в різних гніздах і що ми рано чи пізно повернемось до них. Гірчак — філософ. Він не намагався заплювати протиріччя, як фарисеї. Пам'ятаєш, ми колись говорили, що й біблія спершу була цікавим збірником досвіду, але коли людей зрівняли в нерівності, біблію перестали поповнювати історією, — вона стала вмістилищем безглуздя. Отже, не маєш причини гострити ножі проти Гірчака.

— Я б і не гострив, якби ти не вдарився в софістику.

Микола образився. Так воно буває: щось збігається з далеких закутин пережитого на стежинку, котра веде до ясності, та варто ляпнути дурницю — і все щезає, мов марево. Зараз у Миколи, мабуть, таке відчуття, що хвилину тому за нього говорив хтось чужий. Він більше до цього не повернеться, і натрапить на його думку хтось через десять, а може, й сто років. Без привселюдної сміливості помислів пропадає багато цінностей, бо людині завжди хочеться заглянути в завтрашній день. Про це свідчать і передані нам, епохами безперервних руйнацій пам'ятники старовини, які десять поколінь дивують, і тільки одинадцять знаходить у собі мужність визнати, що ці пам'ятники створили не пусті люди.

Ми в'їхали у скований морозом лункий Чорнівський ліс, здавна знаменитий ватагами розбійників. У снігу рипіли сани, сніг капустяним листом похрускував під копитами. Обабіч шляху незворушно стояли височенні дуби, поміж ними чахнули стрункі сріблясті граби. Схоже було, що столітні велетні схопили тендітних колег попід боки і тримають у нерішучості, не знаючи, як із ними обійтись. Хто вміє хвилюватися, вдивляючись у людські обличчя, той, очевидно, схвилювався б і в присутності цих застиглих у холоді землі знаків трагізму.

Микола розслаблено вихляв у такт кінській ступі, поки не заплющив очі. В невинній позі, з легко притуленою до плеча головою, він виглядав беззахисним. Та тільки б натяк на небезпеку! Він зорієнтувався б, як випущена з торби черепаха. Нехай спить. Дай боже всім так економно жити. Я впоров дурницю, так грубо обірвавши його...

Ліс. Через десятиріччя од нього залишаться сумні клапті, де й заєць не наважиться присісти. Гельвецій мав рацію. До Австрії таки дійшло проміння північних світанків, і Габсбурги здобули любов підданців та щедро скропили їх чолом росаю істини. Чого заслуговує, наприклад, недавня реквізиція!

А що буде згодом? В уяві набудуємо казкових замків і повіримо. Що, навколо купаються в розкошах. Політики, коли всюди злидота, мають необмежені можливості задурювати люд подачками. Я офортечуся на австрійському бункері, а якийсь коростяний діяч з якогось центросоюзу звелить: поклонись мені, чоловіче, я ж для тебе старався.

Угорі плило важке, захмарене небо. Серед поля десь мете віхола, а тут лиш зрідка зірветься од власної ваги сирий сніговий леп, прошурхотить між гіллям підстреленим

птахом, і знову тиша. Вона нас супроводжуватиме всю ніч, і тільки на завтра надвечір покажеться Вигнанка.

Дорога надокучає, особливо взимку. Я, правда, давно вже чекав на таку вилазку. Та ось залишив за плечима Залісся, і стало сумно. Видно, я вже виріс з того віку, коли ходиш, не оглядаючись назад. Почався такий період, що відійдеш од домівки і стаєш тільки якоюсь частинкою самого себе, ніби прищепою на стовбурі долі.

Кінний роз'їзд спинив нас за лісом, біля висілка. Хлопці розгорланились, як за воєнного часу. До Миколи причепився хорунжий із свіжими відзнаками на потертій російській шинелі, у плюшевій мазепинці на кролячій підкладці. Так би мовити, цяця на підносі, бо коли загал умиває руки від сумнівної політики, влада потрапляє до людей сумнівних чеснот. Я мав ще одну нагоду нагадати собі Гельвеція, його вислів, що в кожній нації є моменти, коли слово "обачний" стає синонімом "підлого". Тільки-но хорунжий почав розпрягати Миколиного коня, я вигукнув прізвище Повсюди-Завадовича. І скороспечений ватаг став вибачатися за інструкцію вищих чинів — у разі потреби конфіскувати в селян стройових коней.. Сухо покашлюючи, він відступив до колег, і один з верхівців, спішившись, підсадив його в сідло.

— Боятися, одначе,— посміхнувся я. Микола окинув мене стурбовано-неуважним поглядом і повернув обличчя до стрільців.

— Сидить мов баба,— додав я.— Таким кавалеристам не настачиш коней.

Микола смикнув віжки.

На висілку ми зупинилися перепочити. Микола попідвішував коням торбинки з вівсом, і ми зайшли до хати. Огрядна, мов писанка, молодиця почастувала нас мамалигою з кислим молоком.

— Ой, біда-біда одинокій жінці,— торохтіла вона, поки ми їли.— Як не порожнем їй, то попитом. Доля, як у тій пісні співається: "Зеленая та ліщинонько, гей, чом без сонечка зів'яла?"

Вона сипала дрібною скоромовкою, перескакуючи з одного, на інше, і в кожній фразі було щось про втраток і згубу, ніби на цю оселю замірялися всі лиха.

— Отам,— показала вона на північ,— не думали, маємо чи не маємо, та й накинули на повіт ще цілий мільйон податку. А. на ваш повіт, соколики, так само мільйон накинули?

— Два,— сказав Микола.

— Ой боженьку-боже, аж два! Горенько наше, та як ми жити. будемо? Дивіться лишень на мене: поверне подорожній — стіжки трусить, стрілець зазіхає на жіночий гонор, держава — на останнє в коморі. Плач і тужи сиротиною, згубною-недорікою . найденому світі. То куди, людоньки, добираєтесь? Знати, далека дорога перед вами? Ой ні-ні, не питаю, бо то погана прикмета. Тільки зичу, аби щастило. Нехай не зле ведеться, нехай доля всміхнеться!

— Початок ти зробив непоганий,— сказав Микола, мабуть, думаючи про зустріч із стрільцями. Звівшись, подякував молодиці:— Спасибі, госпосю, за сніданок. Такого доброго молочка давно не куштував.

— Кінь розсипає обрік,— кивнув я на вікно. Микола нехотя подався у двір, за ним задріботіла молодиця, улещена похвалою.

— О, молочко від нашої корівки,— що медочок,— витьохкувала вона.—Повертатися будете, не минайте. Ласкаво запрошую.

На хвилю затримавшись, я швидко перевзусь, бо в дорозі вже, було, не чув ніг од холоду. З хати понурим зором мене випровадив Микола-чудотворець. Я подумав, що все повинно б врешті змінитися на ліпше.

Щось мене підстібнуло пильніше придивитися до молодиці. І я зрозумів, чого Микола зволікає. У неї були тий, ласкаві, мудрі очі — із чистим лагідним полиском і солодким теплом у зіницях, немов там хлюпотілися бездонні, невичерпні кринички любові. Та й уста були просто чарівні, на зло моїй неуважності.

— О, таке-таке,— співали вони на прощання, виціловуючи в пам'яті найсоковитіші слівця. — Від одного берега одстав, до другого не пристав, преш плуга, а заробляєш на сіль до оселедця, як кажеться, славні бубни за горами, а прийдеш ближче — собача шкура... Тож рада буду, заїжджайте, соколики. Пригощу, чим хата багата. Передихнете в супокій, бо, дякувати богу, на воротах слава не висить. Не гордуйте ж,— раптом посміхнулась вона. — Гордість виїжджа верхи, а повертається пішки. Ну, та не беріте за зле, я до слова сказала.

— Неодмінно поверну,— пообіцяв Микола.

Він, безумовно, дотримає обіцянки. І, думаю, з добрими намірами. Зрештою, хіба він наївся лотофазьких квітів 19?

19 Одною з дивних країн, куди доля закидала гомерівського Одиссея, була країна лотофагів. Покуштувавши вирощеного ними солодкого лотосу, пришелець тут же забував про свою батьківщину,

— До побачення, госпою! — сказав і я.

Ні з сього ні з того мене раптом охопили якісь душевні лінощі. Вже б нікуди й не їхав і не добирався назад, а взяв би лопату в руки і розчищав сніги біля повітки. Чи це був осадок від негаданої перемоги над хорунжим, чи ті клятві аналогії, спалахуючи в мозку могильними вогниками, конче мусять озватися під серцем смоктливою нудьгою.

— Рушай уже,— підштовхнув я Миколу.

Налетіла метелиця. Хутір заховався за білою безгляддю. Я настільки гречкосій, наскільки ж і ремісник, та чогось мені захотілося бути зараз по той бік снігового замурку. І не тому, що попереду невідомість. На фронті її було до біса, щоб призвичаїтись до становища краплини в морі. Просто манило щось нез'ясовне, якась предковична туга за загатою і запотілим вікном; вона все частіше падає на мене залізnodзьобим яструбом, і боюся в цьому признаватись.

— Продери сліпи, лежню! — розбудив мене Микола на Вигнанці.— До Тернополя стягують порожняк. Якщо впевнений, що не замерзнеш, то гайда. Я з машиністом домовився.

— За щастя та горя кувалася доля,— сказав я в манері хутірної молодиці.— Той машиніст не скине мене серед степів?

— Свій парубок. Але на станціях на очі ліпше не показуватись. Пронизливо дув східняк. Я змостився під низьким бортом платформи, поклавши під бік мішок із сухарями. Задзенькали тарелі, мене накрило стовпом задушливої кіптяви.

Я закутав коліна полами кожуха, відкотив комір, терпляче очікував ночі. Мене могли зсадити і з ім'ям Повсюди-Завадовича на устах, тому певніше було нишком коценіти на платформі.

Машиніст надав швидкості. Кілометрів за тридцять од Вигнанки пропустили ешелон з гарматами і покотили далі. Цю залізницю збудували десь півсторіччя тому. В Європі тоді була вже досить густа сітка колій. А мине ще якась сотня літ, і люди винайдуть придатніші засоби руху. Паровий котел зникне, як вавілонська вежа, лиш десь через кілька тисячоліть нащадки спохватяться, що й колись були несогірші речі. Бо скільки було тих веж! Тільки розженеться розум думкою — аж виявляється, що треба отруйних стріл, таранів, розривних куль, танків... Регулюючі чинники! Волею божою продиктовані оздоровлюючі моменти в житті людства. Тим часом історія показує, що не можна спрямовувати сили народів на розвиток одної галузі — це загрожує виснаженням і згубою. Вавілонські вежі — це обеліски мільйонам, які подвигались і вмерли. Але ж, війни, війни... Бич прогресу... У таємницях чорнокнижників є способи впливу на неосудних. Інки мали водоканалізацію. У Єгипті завбачували погоду і користувалися гальванізаційними процесами. Золото мало загублену в віках практичну цінність... Те, що берегли, бо воно продовжувало людське життя, тепер його вкорочує. Війна доводить людські зусилля до абсурду.

До химерних перспектив можна додуматися, коли боїшся замерзнути. Та ні, все це мені наче снилося. Туманніше чи виразніше, але я вже міркував про це. Воно має властивість знаходити на тебе час від часу, як той незмінний сон, котрий окутує тебе, коли лягаєш з гадкою про втрачені літа. Мені здається, що й на хуторі говірливої молодиці я був не один раз.

А знаходяться діячі, які прирівнюють війни до соціальних революцій. Розбери, на що сподіватися. Були революції, що переростали у війни. Кров текла ріками, а прогрес зводився до того, що винаходили наперсток на дівочий палець.

Уздовж залізничного полотна виструнчився предковичний ліс. І в ньому я колись блукав. Тоді так само падав сніг, я замерзав і з останніх сил намагався закутатись звірячою шкурою. Але тепер я мушу притримувати залякклою рукою мішок із сухарями для Покутського, а тоді Покутський міг самостійно роздобути собі свіжини.

Мої ноги вкрилися снігом. Щось давно поколює в плече. Одсунувшись, я намацав позад себе скульбачений дріт, яким прикріплювали гармати до платформи. Воюють, убивають, ріжуть. Забудь про спокій. Інакше станеш не тільки дезертиром, а й злодієм, якому світ тяжко помститься. Запитають: "Шукаєш затінку?.." Тож будь до всього готовий. Будь, будь... Перепадом вистукують колеса. Гомонять: "Що тебе чекає? Що чекає?.." І щось з їхнього вистукування ніби підцьковувало: "Сконаєш до часу. Як скотина. Як отемнений. Як сновида".

Важко, важко викраяти нагоду для доброго діла. Бодай для своєї дитини. А це ж

нікому не на шкоду.

Не на шкоду... Прокинувся я, увесь занесений шкарубким, утоптаним вітром снігом. Був ранок. Платформа спочивала в тупику. Я здаля обійшов вокзал, де могли сидіти патрулі, й за першим перехожим рушив до міста. Підсліпувато блимали віконця підвальних квартир, і до пазухи просилося їх вологе дрімотне тепло.

Старенький двоповерховий будиночок Грушевича до входу був сплющений вулицями, як ніс корабля. Мені відчинила русява пружна в ногах панна у квітчастому фартусі. Обличчя її було густо поцятковане ластовинням, на щоках синіли, ніби напічнявілі, гілочки прожилків.

— Кость Грушевич дома?

— Татка півгодини тому покликали до хворого,— озвалась панна сипчастим, немов простудженим голосом.

— Прошу передати йому пакунок.

Вона зиркнула на адресу, швидко перевела очі на мене.

— Ви з Буковини?

— З Галичини.

— Але ж заждіте! — метнулась вона за мною до виходу.— Куди ви мерщій утікати! Я думала, що це від нашого знайомого з Буковини, бо він мав передати татові якісь дефіцитні ліки. Там їх ухитряються спроваджувати через родичів з Німеччини. Але до татка приходять не тільки з Буковини,— вона усміхнулась.— Прошу, зайдіть.

Я й собі усміхнувся: десь уже-чув цю на польсько-російський лад ультраукраїнську вимову. А! Пані в клаповухій шапочці на банкеті в Заліссі.

— Ходіте до покою. Ви, мабуть, стомилися з дороги.

Адже вам не спішно? Так ще рано...

Я змахнув шапкою сніг з чобіт і ступив у півтемний, сповнений лазаретних запахів коридор. Я машинально встромив пальці в чуприну. Дівчина, не розуміючи, що мене вразило, звела брови.

— Як вас звати? — спитав я.

— Христина.

— А я буду Прокопом. Ім'я старе і нецікаве. Скидаючи кожух, я подумав, що так легко не знайомився з жодною дівчиною, тим паче з такої сім'ї... у білих панчохах.

— Сідайте, будь ласка, я вам наллю кави.

— Дякую. Забув сказати: пакунок від Миколи Павлюка.

— Павлюка? Він у нас був. Дуже зійшлися з татком.

Вона поривчастим рухом пригладила волосся і майнула сходами на другий поверх, де лікар, очевидно, виділив для кухні якийсь найглухіший закуток.

Я пірнув у м'якуш дивана, склепив очі. Навколо зашарудів лапчастий сніжок, вдалину метнулась залізнична колія. А потім блиснуло сонце, задзвеніли стрічки талої води. Северин Шутько громовим голосом гукнув:

"Снігова вода цілюща!" В одвіт батьків голос: "Був би насущний, Северине".

Тік-тік-тік! — поспішав годинник. Я озирнувся по кімнаті. Біля вікна читав часопис

гладко поголений моложавий чоловік з коротенькими вусами під орлиним носом.

— Доброго ранку! — привітався я.— Пробачте: незчувся, як задрімав. І лиш одна безсонна ніч. На фронті був витриваліший.

Грушевич усмішкою простив мені за промашку — було вже близько другої дня,— звучним баритоном одрік:

— Привіт, привіт, козаче! — Згодом додав: — Ось пишуть, що українська нація ні на що не здатна, що кілька сторіч зайшло їй сонце і досі не прокинеться. Навіть на становищі державної нації! Селяни пішли розбещені, не допомагають республіці...

— Пачкуни,— сказав я тихо.

Грушевич ковтнув диму з різьбленої гуцульської люльки, поклавши її назад на підвіконня, випустив сиву цівку.

— Коли б це не думка ста тисяч з мільйона! Христіно, неси каву... Тебе це не обходить?— Він простежив, як донька виставляє посуд з таці, наморщив чоло.— Так-так, ви, сироти мої, сприймаєте життя не так, як треба. Перед вами розпадайся милим богом — не навчиш обачності. Шастаєте категоріями, як картами. Р-раз!— в один бік, р-раз! — у протилежний. Без поблажок і без віри в себе, бо якби ви вірили в свої сили, то сортували б річі, оглядаючись на п'яти, адже чимало ще можна-поправити і використати.

В міру того, як він картав молодь, його очевидячки розбирала досада. Нарешті він замовк, ніби втратив надію на те, що його слова справлять бажаний резонанс, і взяв до рук паруючу чашку.

— Як там Павлюк? — запитав Грушевич, покінчивши з кавою.

— Товстіє.

— Ну, цей жиром до лежанки не прилипне. Нехай йому бог допоможе.— Уважно поглянувши на мене, Грушевич з питальною інтонацією додав:— У цьому разі таке побажання зайве?

— Зайве,— погодився я, даючи зрозуміти, що дуже добре знаю Миколу.

— А ви чим займаєтеся?

"Визирцями..." Я скрутив цигарку і пішов до столу за попільничкою.

Не дочекавшись відповіді, Грушевич і собі потягнувся за люлькою. Вітальня, де ми сиділи, настроювала на безпечність.

Не пригнічували ні фарби, ні меблі, ні розсипані довкола, мов у хижі старої діви, череп'яні лаковані вази і вишукано оздоблені шкатулки. Світло щедро сипалося через просторе вікно, створюючи привілля для гадок. Тут, мабуть, і жебрак повернув би свою гідність, бо все в кімнаті й господарева буденність розковували, а гідність приходить з волею.

Я думав, що Грушевич образиться за мовчанку, проте він запитав:

— А як село?

— На порозі голоду. Я чогось згадав свої гімназійні роки. Квартирував у доморощених українських панків, муштруючи в науках за щоденну пляшку молока їх дурника сина. На тиждень мені передавали з дому вісемку олії, ворочок сиру, хлібину,

прісних коржиків, які пахли кмином, і кілька яблук, а взимку — сушених слив. Лярницькі мовчки сьорбали бульйони, а я натирав часником злегка придурену олією грінку хліба. Три роки перебивався на сухому. Пани розмовляли зі мною тільки тоді, як їм ставало скучно. Неділями, відіспавшись після обіду, господар кликав мене до вітальні й просив розповісти який-небудь цікавий випадок з історії. Він, мабуть, не прочитав і десятка книжок у своєму житті, проте мав про все свою "вчену" — не яку-небудь — думку. Грушевич пройшовся по кімнаті.

— Біда,— зітхнув він.

— Була реквізиція. Поводилися мов чужинці.

Він скорботно похитав головою.

— Видно, ліпшого не здатні придумати,— мовив я. — Що ж, не буде за чим шкодувати, бо нині кожна раціоналізація здавалася б рятівною соломинкою і тільки розчаровувала б людей.

— Щоб розворушити життя, треба підтримувати окраїни.

— Стрижуть, совість забувши.

— Гай-гай!

— Вдруге оподаткувала села.

— Кажете — совість забувши? А що таке совість? Чи є вона чинником, суспільного життя? Як ви гадаєте?

— На якомусь щаблі... Наприклад, у часи Декарта...

— О!— не дав мені відшукати відповідь Грушевич. — Совість — страшна річ.— Він повеселішав, знайшовши це визначення.— До речі, я дійшов до цих здогадів, пишучи повість, але для книжки вони загроміздкі. Чудеса, які витворює з людьми совість, треба навчитися бачити. Якщо дозволите, я прочитаю вам маленьку лекцію.

— Татку, але ж наш гість з дороги.

— Що найочевидніше? — Грушевич навіть не глянув на Христину.— Те, що в добу ось такої невизначеності вона рано чи пізно примушує виправдовуватися, а виправдовуючись, створюють блудове євангеліє духу і віри. Наступний крок — це голий примус, з тим аби повернути до блуду всіх тверезих людей. Блуд видається за животрепетні ідеї поколінь. На цьому ґрунті виникають найжахливіші духовні поневіряння людськості, які не минають жодної особи.

— Чому ці думки не можна використати в книжці? — Я не хотів Ікаровими крилами підмітати припічки.

Грушевич потупився.

— Не пора, голубе.

— Татку, за тобою приїхали,— сказала Христина.

— Що замислився, козаче? — запитав Грушевич.— Не думай. Христіно, не забудь передати Павлюкові відповідь.

Він потряс мені руку і, взявши з шафи валізку, твердо закрокував до виходу.

— Пробачте йому, — сказала Христина.— Він щосекунди робить відкриття. Але то забавно, як не раз кличе: "Христіно, а ти знаєш, я тоді щиро помилявся. Коли

розкинути розумом, все виглядає інакше". — Вона голосно засміялась. — Якось він мені говорив, що "інтелектуальні" протиріччя будуть вибухати набагато тяжчими, ніж донині, війнами. За приклад брав хрестові походи, коли віра не зупинялась перед найстрашнішими жорстокостями. А повість його мені подобається. Іноді мені здається, що її написав не він, а хтось інший. Татко написав повість ще студентом, але літературні месії побоялися її видати (уряд однаково невдовзі заборонив українські друкарні). Татко посилав рукопис до Женеви Драгоманову. Отримав гарну відповідь, і раптом Драгоманов помирає. Окрема похвала була за мову — батечко мій з села, але в останні роки геть зінтелігентився. Тож рукопис згубився. Довелося відновлювати повість за чорновими записами. Вже за нашої влади татко возив її до Львова. Йому звеліли дописати розділ про похід Галицької армії. А він на військових справах зовсім не розуміється....

Вона навіть зраділа, що мені зручніше йти на станцію увечері. Вмостившись навпроти з шиттям, вона розповідала про гімназію, котру мусила покинути через війну, про колишніх друзів і дідів млин, де любила просиджувати цілими днями, слухаючи всяку всячину на колінах у якоїсь сільської тітки. Начулась там про дива, навчилась страхів перед духами і перевертнями. Коли татко через нестатки відправив служебку, не могла звикнути до самотності.

Одиноко-одинокє тепер тече дівоче життя. Грушевич дома гостем, родичів немає.

Я нишком поглядав на її білі товсто плетені панчохи, що туго обтягували безпечно розставлені ноги під куценькою, з якої Христина встигла вирости, спідницею. Неслухняне пасмо волосся весь час спадало їй на чоло, і вона пригладжувала його обома руками, забуваючи накрити коліна.

— А ви відповісте, — запитав я, — якщо я напишу вам листа?

— Атож, — підхопила вона весело.

— Писатиму. — Її веселість мене не влаштовувала.

— У нас лиш татко одержує листи. Мені часом так хочеться якоїсь несподіванки...

Голубка не вирветься на волю од бунтівних, невірноважених Грушевичевих балачок. Він свого роду натура чарівна і перевиховає зятя.

Христина була надто безпосередньою. Я не бачив у ній таємниць, які так хвилюють і приворожують. Проте й жінки цього гатунку, коли з ними пожити, сприймаються без особливих скидок, як щось неподільно рідне.

— Ви допоможете мені готувати обід? — раптом звернулась вона.

— Обід?

— Кортить посидіти, а тоді я не встигну. Татко не любить чекати.

— Чи я придамся?

— Знайду, знайду вам заняття, — мало не підстрибнула вона. — А тепер розкажіть про себе.

Я вже подумав, якого Прометея видам їй.

— Будь ласка, — мило прохала вона, — Я ж про себе все виказала.

— Я кладу хату, — сказав я.

— О!

— Так.

— Велику, гарну?

— Надзвичайно гарну і досить велику. На австрійському бункері.

— Невже?

— За селом, на березі Дністра. У нас Дністер широкий і тихий, мов літнє небо. Ми так до нього звикли, що відчуваємо в ньому щось живе, наче душу.

— Колись ми зберемось до Павлюка в гості і до вас завітаємо.

— Запрошую віднині.

— Обов'язково приїдемо. Тільки замовте собі по-міському великі вікна.

— Ага, причому на ріку. — "А в плетених гніздечках виростають зубасті пташенята".— Я насаджую цілий гай жоржин. Ви ходитимете в мене завітчана, як польова русалка.

— Чому ви одягаєтеся у військове? — запитала неспокійна бджілка.

— Звик. Так зручніше.

На фронті мені повитягувало руки, і мій підмайстрівський костюм прикуців.

Христина колихнула дещо заміцної сили, як для дівчини, плечима.

— А чи в Павлюковому замку дуже похмуро?

— Навіть привітно. Я там маю кімнату. Павлюк відпустив її мені, видко, думаючи, що я відмовлюсь будуватися. Але я непохитний.

— Я так і подумала про вас.

— Це гарна риса? — "Теревені, теревені... Микола казав правду. Та вже задля чемності потерплю. У місті небезпечно ходити".

— Гм...

— Ми з Миколою, можна сказати, повиростали, в замку.

— А...

Мій Прометей не захоплював її, і її неухважність мені не сподобалась. Так деякі жінки псують апетит своїм чоловікам, наливаючи їм в тарілку менше, ніж собі.

Вона ставала гарною, коли всміхалася. На жаль, після ночі на морозі я не міг настроїтися на веселіший лад. Христина віднімала від рукоділля очі, немовби чекаючи якогось запитання, але я переглядав старий календар. На полиці поблискували золотим тисненням томи з медицини. Польською, німецькою, французькою мовами.

— Татко перед війною пожертвував бібліотеку на "Просвіту",— сказала Христина, перехопивши мій погляд.— Випустилися — нема що й почитати.

Колись-то Микола сказав, що слово "Просвіта" походить від сполучення "просвітити кишені".

Христина обережно поклала шиття на підвіконня і висунула шухляду в шафці.

— А це ви читали?

Я пересік кімнату, Христина подала мені не товщу за шкільний зшиток книжечку.

— "Зів'яле листя". Тільки й усього, що в нас є. Навіть "Кобзаря" не зберегли. Це видання одинадцятого року, а більше не було.

Я перегорнув кілька сторінок. У Галичині подекуди досі не знають, що Франко помер, А на фронті нас сповістили: "Доктор Ян Франко..."

— Ви любите вірші? — повернувся я до Христини.

Вона закивала, примруживши очі.

— Прочитати?

— Я все знаю напам'ять. Ось послухайте:

Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі,

Розвійтеся, як тихе зітхання!

Незгоєні рани, невтишені жалі,

Завмерлеє в серці кохання...

На її очах виступили сльози. Чи здатні вони запалати вогнем?

— А це. ви пам'ятаєте? — запитав я.

Луги за ланами,

Село між садами,

І мир між хатами,

Спокій над селом,

А люди щасливі,

Брати мов зичливі,

На прадідній ниві

Працюють поспів...

І пісня лунає

Від краю до краю;

Тут пана немає,

Немає рабів!

"Такий енергійний чоловік, як Франко, зумів так багато зробити тому, що думки, які приходили до нього, коли писав прозу, він дарував поезії, а образи, які не вкладалися в поезії, жертвував прозі..."

— Браво! — вигукнула Христина. — Ви зворушливо, неповторно читаете.

— Пробачте,— сказав я.— Це, очевидно, під впливом вашого декламування.

— Ні-ні!— наполягала вона.— Ви обдарований оратор. Чогось зітхнувши, вона зробила крок до мене, сперлась боком на шафку, сховавши долоню під пахвою і покривши рукою опуклі груди. Я дав би їй років дев'ятнадцять, якби не ластовиння і невинна веселість обличчя, які робили її молодшою.

— У гімназії я сама писала вірші,— сказала вона, спускаючи очі.— Цікаво, як би ви їх читали?

— Чому не продовжуєте писати?

— Бо... Бо багато "бо". До вісімнадцяти всі, здається, пишуть.

— Я не пробував.

Вона поривчасто простягла руку, мало не торкнувшись моєї. Одну секунду ми дивились одне одному у вічі. І вона збентежено одступила. Я поклав до шухляди книжку і сів на крісло. Христина кволо з широко розплющеними від якогось

внутрішнього здивування очима опустилася на диван.

Смеркало. Попрощавшись з Христиною (Грушевич так і не повернувся), я перекинув через плечі мішок і подався на станцію. Ще вранці мені сказали, що поїзд на Львів відходить опівночі. Я пристроївся позаду двох калік-жебраків. Один із них, озирнувшись на мої кроки, замовк, але невдовзі заговорив знову:

— Поверне на весну, я заберуся кудись на хутір, а ти — як хочеш. Виберу собі обговтану молодицю, аби вміла шанувати,— там тепер мужика зі свічкою не знайдеш, — і переживу лиху годину. Щось то мусить змінитися. Тоді повернуся на копальні.

Видко, вони вже давно нерозлучно никають світами, зведені безвихіддям. Бредуть, не заважаючи один одному, але й цінуючи присутність іншого, бо принаймні можна балакати, не побоюючись, що втрачаєш розум.

— Я міг податися на схід. Міг. А італійський? Мало його мені? По щирості, то ніхто не знає, чого хоче. А я знаю одне: хочу жити. Я в полоні їв кору, їв... Ой, душить! — Вів зупинився, ковтнув вітру роззявленим ротом і, нагнувшись, поспотикався за товаришем.— їв, кажу, в полоні мишей, їв ящірок. Аби вижити. Тепер я хочу...

Він не доказав. Обидва миттю чудернацькою двотулубною істотою шугнули попри мене назад і, поки я оглянувся, пірнули в підворіття. Я перейшов на протилежний бік вулиці і з калатаючим серцем застиг, чекаючи, що буде далі. Але зокіль не було живої душі. Між дахами недолуго стогнав вітер, десь дзеленчала підірвана бляха. Вони не дарма повернулись, щось запримітили. Та дивно: вулиця, порожня; Ще перечекавши хвилину, я попростував уперед. У кінці кварталу в груди мені вперся, ошпарюючи лице, морозяний вітер. Вільною рукою я поправив шапку. Раптом, мов із-під землі вставши, мене оточили якісь люди. Я рвонувся туди-назад, та десятки рук потягнули мене вниз.

— Будеш кричати, — заревіли над вухом, — заткнемо ганчіркою пельку.

Я осліп від крижаного холоду, що заповзав в очі.

Під закоптілою стелею горіла плитка, як тарілка, лампа, ритмічно вибухаючи кривавим промінням. Голі стіни, подовбана підлога, надвалена грубка. На зсунутих столах хрипів сотник. Він був такий широкий у плечах, що вони звисали за краї стола. На дебелий ший ткацьким човником бігав зморщений кадик, мало не досягаючи квадратної неголеної бороди. Я кинув посеред долівки мішок і сів на лаві біля виходу.

— Одразу видно муштровану людину, — сказав приставлений де мене командиром "мисливців" стрілець. — Сотник відпочивають. Тоді я знадвору накину на двері защіпку, а ви... ви можете віддихатися. Адже ви звихалися, як помічник кухаря. Вперше бачу такого моторного козака.

Вони полювали на молодих хлопців, примушуючи їх "добровольцями" записуватися до стрілецьких загонів 20. Марш в "усуси", недобитий злидарю. Кажуть, розійдися, болячко, бо чиряки йдуть. Ніхто не питав, що ці ясирні добровольці масово здавалися в полон і після тамтешньої лазні повертали зброю проти своїх. Ото наори мілко, посій рідко, то вродить дідько.

20 Українські січові стрільці (УСС) — військові підрозділи, створені в 1914 р. командуванням австро-угорської армії (як і так звані гуцульські легіони). Формувалися

в основному з представників західноукраїнської буржуазії та куркульства і частково обдурених селян Входили до складу австро-угорських військ, були кинуті в бої а, російською Армією. Наприкінці 1918 р., після краху Австро-Угорської імперії, припинили своє існування. Окремі загони УСС стали опорою контрреволюційного уряду ЗУНР, ввійшовши до складу так званої Української Галицької армії. УГА в першій половині 1919 р. вела бої з військами буржуазно-поміщицької Польщі, яка розпочала агресію з метою загарбання Східної Галичини. Внаслідок зради зуярівських правителів УГА в липні 1919 р. відступила на Правобережну Україну, де була використана петлюрівською директорією в боротьбі проти Радянської — влади. Після поразки петлюрівців частина військ УГА, що складалася з вихідців із найбіднішого селянства, на початку 1920 р. перейшла на бік Червоної Армії.

Мисливців важко збити з пантелику. Вони реготали, чуючи, що я родич Повсюди-Завадовича, провадили, підбадьорюючи стусанами. З таким серцем діти знущаються над батьком, який не знав ні себе, ні життя, їх того пнувся навчити, а під старість спився. Вони ходили з карабінами напереваги, дихали горілкою. (Гордій сказав би: "аж закусити хочеться"), своєю лихістю могли збентежити наймужнішу людину.

— Хто? — ліниво, з хрипотою протягнув сотник. Щось зловісне було в його першому слові. Я знеобачки розв'язав мішок, виклав на хустину шматок солонини, два варених яйця, головку часнику, пару яблук. Він терпляче стежив за мною і все більше кривився. Коли я зупинив очі на ньому, він сів, звисився на руках і вперед ногами стрибнув до мене...

— Хто нині мудріший,— говорив він потім,— важко судити. Нехай це вирішує історія. Відпустити тебе не маю права. Ти родич Повсюди-Завадовича?

Я кивнув.

— Він тебе й може визволити.

— Я напишу листа.

— Але відповідь прийде не швидше як за місяць. А тебе треба чимось годувати. Якщо я скажу: "Прибуди через місяць",— хто за це поручиться?

— Тут є у мене знайомі. Попрошу доктора Костя Грушевича.

Він довго спідлоба дивився на мене. — Глупота — дар божий, але ним не слід зловживати. Приповідка є така. Французька. Я був там у полоні. Грушевич особа ненадійна. Або?.. Нехай буде Грушевич. Тільки, щоб ти не перешкоджав,— він підняв дверцята в підлозі,— опускайся туди.

У льоху темрява, покvapливо зашарудівши чорною мантиєю історії, прочитала мені довгу, нудну нотацію. Треба сподіватися, неостанню.

VII

Грушевич поручився за мене і безвтішно дав згоду на те, що я склепаю залізний парканець навколо будинку. Я списиками заточував кінці прутів, а думка ліниво кружляла над малозаселеною, але сповненою багатьох несподіванок латочкою дійсності на неозорій ниві життя. Власне кажучи, я все порозкладав на п'ятрини там, у льоху. Але в душі не випогоджувалось. На гадку навивалося то одне, то друге,

примушуючи заново все переживати. Мене мучило незрозуміле почуття вини. Отак іноді встаєш після кошмарного сну, який залишає в надрах свідомості гостре відчуття фатальної випадковості і, як дикуна, наводнює тебе страхом перед самим собою. Тоді й не дотямиш, що робити, аби позбутися цього страху, аби накинути гамівну сорочку на своє підсвідоме неупокоєне "я".

І я заново перетасовував карти. Грушевич склався в моїх уявленнях людиною без центра ваги, і його можна сприймати остільки, оскільки він зустрівся в дорозі. Покутський зникав з виднокола. Я вислав продукти поштою. Биковський, якого стрільці називали просто Биком, постать епізодична. Це собака на ретязі дурних потреб, і за неї несе відповідальність велебна система. Микола — весь у тумані прийднів. А Гривастюк, Гордій, Молотковський? Може, вони й мають рацію. Марина? Вона не може собі простити. Хто знає, хто знає?..

До мене співчутливо, аж зворушливо ставиться Христина. Якось у ту хвилину, коли серце напливною хвилею огортає відчай і коли він настільки сильний, що його яріння передається іншим, вона ніжно доторкнулась пальцями до моєї скроні:

— Сивизна...

— Так?

— Її не було, коли ти приїхав.

— Була.

— Ні, — заперечила. — Ні. Ти недооцінюєш дівочої спостережливості.

"Якщо від неприємностей не можеш ухилитися, то навіщо уникати ласки? — подумав я. — Правда, в ній щось хворобливе, але де шукати чистого і святого".

...Троє хлопців із синяками під очима проводжали мене з комендатури заздрісними поглядами. "Вибачення не прошу,—сказав Биковський, виходячи за мною в коридор, — бо такий уже час. Не смій нікому розповідати. Ясно? Ну, то з богом, Парасю", У підвалі я трохи чув, що говорилося зверху. "Ви потрібні Україні. Ви станете її військовою будучиною". — "Я ж вам казав, що в мене троє дітей, а жінка вмерла від тифу". — "Час вимагає від нас жертв,— не слухав Биковський. — Ви йдете на велике діло".

Це ж мені говорив перед відправкою на італійський фронт якийсь слабовитий священик з святоюрського храму. Я кивнув головою... "Помийся снігом!"— гукнув з дверей Биковський; він не хотів, щоб я виходив з комендатури забруднений кров'ю. "На велике діло! — думав я, йдучи до Грушевичів. — Люди великого діла вмирають безслідно. Вічно живуть люди великої мрії".

— Прокопе, мерщій снідати!

Христина у вікні на весь зріст, усміхається, сукенка до стану тягнеться за її руками вгору символом невинності.

— А татко? — гукаю я, збираючи начиння.

— Наповідав не чекати, — кричить вона.— Затримається.

Я заніс начиння до дровітні, помив руки, розчесався перед дзеркальцем. Сивизна — це втрата, її відчуваєш кожною клітинкою. Думки перестають тобі підкорятися, мов ти щось недосконале, і розбігаються тужити поодиночі.

Піднімалися сходами — я подав Христині руку. Вона легко перестрибувала через дві приступки. Можливо, і я багато чого перестрибую? Не можливо, а навіть напевне. Але чи за це на мене мусить впасти кара? Адже тіні минулого, населивши нас тривогами, не повідомили, чого триматись. Я все хотів би увібрати, якомога менше роблячи висновків. У часу, як завжди, багато очей, і справедливі оцінки прийдуть згодом. Та, щоб забутись, конче треба щось поділити, узявши і оддавши.

Поки я снідав, Христина, спершись на коліна ліктями, дивилась у вікно. Надворі стелилась снігова мряка. Я закурив. Христина пересунула крісло до мене. Вона розповідала казку. "І спала зачарована красуня довго, довго. А тоді..." Я поставив їй під ноги стільчик. "Ти?.." — "Знаєш, Христино.." Напружив пам'ять, але ніщо з того, що я беріг на такий випадок, не повернулось.

Вечір. Ніч. Мовчки, переплетений невисловленими запитаннями і відповідями, стікав час. Христина ледве чутно дихала на моєму плечі, дихала рівно, глибоко, ніби зосередила на цьому всі сили.

Засірів світанок. Розплющивши очі, вона непорушне дивилась, як він путриться між будинками голубими димами сподівань. Але ми читали-перечитували невідомі сторінки прекрасної книжки, не намагаючись заглянути в її кінець і не питаючи, з чого і як почалося.

Грушевич пропав. Христина після напруженого чекання знесилена впала лицем на подушку. Пройшовши в гадках якісь довгі дороги, вона забулась у тривожному сні й спала, плачучи крізь сон.

Ще день і ніч. Я боявся говорити Христині, що в мене неспокійно на серці, бо вона спочатку запевняла, що Грушевич уже не раз не ночував дома.

— У вас немає чого випити?

— В буфеті на кухні.

Я приніс графин спирту і пляшку горіхового сиропу.

— Я не п'ю. — Христина відштовхнула склянку, і спирт, обпікаючи морозом, пролився мені на руки.

"Совість — це..." Ах, на біса ці викрутаси!

Наступного дня я нашвидкуруч скріпив клітки огорожі, наколов гору дров, позбивав східці, що рипіли під ногами. Потім ми мовчки сиділи біля вікна — вона стримана і внутрішньо зібрана, я ж, навпаки, розслаблений, мов мене, не питаючи, кинули в гру без сюжету і я не тямив, чого від мене вимагають.

Раптом Христина сплеснула руками:

— Вони заарештували татка, і тепер їм ніщо не завадить тебе взяти.

— У двадцятому сторіччі в Тантала відібрали спокій. Татка сьогодні ж випустять. — Я накинув на плечі шинелю.

Почалася смуга невідання, стократ обтяжливіша, ніж бувало на фронті. Лавина безглуздя. Чи не надто я багато заправив від життя, і воно мені мстить? Та ні, я йому тільки освідчувався. Невже й це гріх?

— Але ж, Прокопе! Хіба це допоможе? Ти нічого не знаєш. — Христина вперше

якось гордовито подивилась на мене й одвернулась.

Не знаю... "Докори сумління є вид смутку, що виникає од сумніву, чи добре те діло, яке здійснюється або вже здійснилось".

— Я тебе нікуди не відпущу! — Вона зірвала з мене шинелю і закам'яніла, мабуть, відчайдушним зусиллям стримуючи себе, щоб не топтати її ногами.

Я посадовив її на диван. "Маючи схильність думати, що все повинно йти за їх планом, ці люди дивуються тої ж миті, тільки-но події відбуваються інакше, причому вони часто ображаються навіть у тих випадках, коли справа їх самих не стосується". О Декарте, наш миропомазанику! Я ніколи не старався запам'ятати те, що читав. Видко, в людської пам'яті є якісь автономні потреби.

Загрюкали в двері. Ми кинулись відчиняти. На порозі стояв листоноша. На моє прізвище надійшла індульгенція: "Свідчення, видане гр. Повсюді Прокопові року народження 1894, у тому, що він за станом здоров'я не може бути використаний для військової служби". Підписи. Ще у Львові за такий папірець я виміняв би свого ангела-хоронителя. Клопотання було віддруковане на гербовому аркуші. На клаптику з учнівського рахункового зшитка Покутський писав: "Не гнівайся, Прокопе, що о цій порі не пишу про себе. Чекай листа в Колобродях".

Я согрівив, почавши сумніватися в удачі, і наріканнями ніби заохотив стихію стати лагіднішою. Але якщо в мене становище виправилось, то на Грушевичів будиночок звалювалась напасть за напастю. Вночі, попросивши мене перечекати в кухні, солдати вчинили обшук. Метушилися, гримали, щось розбивали — паку чи скриню, — дзенькало скло. Коли стихло, я натиснув на клямку, але двері ззовні були підперті. Довелося їх виважувати кухонним гаком.

— Христіно! — гукнув я гуляючому поверхами вітрові.— Христіно!

Я запалив свічку й, ховаючи її між долонями, спокутуючою причиною спустився вниз. Сходи почали знову рипіти.

— Христіно!

Вона, видко, обурювалась, її зв'язали і заштовхнули до вбиральні з клубком фіранки в роті. Вона напівсиділа на долівці, спершись головою на унітаз. На віях росинками висіли сльози. Я переніс її до кімнати і звільнив від зірваного зі штори шнура. Христіна тихо, болісно заридала.

Вітер не мав доступу лиш на кухню. Я накидав на підлогу подушок, укрит Христіну ковдрами, а сам до ранку передригонів на стільці. Зійшло недоречно велике сонце. Христіна скидалась на мертву.

— Ми їдемо до Колобродів,— сказав я рішуче. — Ні,— простогнала вона.— Проведеш мене до наших знайомих, а сам чимшвидше їдь звідси. Я мушу залишитися в Тернополі.

— Я силою тебе заберу.

— Ні, — перебила Христіна.— Тобі треба їхати, я розумію. Їдь. Я більше собі не належу.

Назад я добирався славно-правно, на куплений квиток, заповненим стрільцями

поїздом. Навдивовижу — ніхто мною не цікавився. Стрільці співали:

Нині я з тобою,
Завтра їду воювать,
А позавтра десь в могилі
Буду вічно спочивать...

У їхніх поглядах була порожнеча. З розмов я довідався, що вони їдуть на Велику Україну допомагати селянам в обробітку землі

Із Вигнанки я мчав поштовими санками, із Залісся мене довів до Колобродів Клим Осадчук. Клим оповідав, що Микола Павлюк подав до повіту скаргу на чотирнадцять осіб, які самочинно рубали ліс. Всіх оскаржених оштрафували. Гривастюк не приховує, що невдоволений Павлюком, і відказує, мовляв, є в селі вїйт, котрий відповідає за порядки, а Павлюк на це не хоче зважати. І остання сільська новина — жінка Онукова народила близнят.

Чим ближче ми під'їжджали до Колобродів, тим гостріше я відчував, як немовби тверезію Перед тим сумним порогом у душі, за яким починалося пристановище туги і болів, я клявся, що ніколи більше не покину села.

На вулиці я зустрів Левадиху — вона дибала до Ковальчука ставити банки, бо простудився. Левадиха заплакала, узрівши мене.

— Іди відпочивай, — сказала вона. — Дома Марина. Покликала її, бо не було на кого хату лишити. Я швидко впораюсь.

Марина шила малим штанці. Мені, як ніколи, хотілося побути на самоті. Викликаючи ревність в Марининих очах, я запитав:

— Не знаєш, Павлюк дома?
— Нема,— відказала вона трохи зловтішне.— Поїхав, кажуть, до Чорткова.
— Як діти? — Я вагався, чи йти мені до замка, чи залишитися.
— Дякувати богові, здорові.
Роздягшись до пояса, я нагнувся над цеберком з теплою водою.
— Левадиха в нас,— повідомила Марина.
— Я бачив її.

Марина більше не підняла очей. Та коли я помився і перейшов до світлиці, вона рушила за мною.

— Постелити тобі?
— Діждуся Левадихи, — озвався я. — Причини двері, бо протяг.
— Стомився?
— Не дуже. — "В селі тим погано, що тут не вміють бути байдужими".
— То я постелю. — Ніби боячись заперечення, вона поспішила розкидати постіль.
— Ми вже гадали, що скоїлось якесь лихо. Поїхав, і прослідок за тобою застиг.
— Яке горе!
Марина випросталась.
— Що з тобою, Прокопе?
— Нічого.

— Ти сердишся, що застав мене тут? Скажи.

"Почуття — це право власності".

— Будь собі на здоров'я, Марино,— пробурмотів я. — Звідкіля ти це взяла?

— Може, тобі хочеться випити? Я принесу.

— Стій, не хочу.

Вона блискавкою повернулась, несучи пляшку горілки. Було затишніше, коли всеготовно, дивлячись чи не дивлячись на мене, вона стояла поруч. Вона наче про щось здогадувалась і терпіла. Якби вона образилась, я, мабуть, вигнав би її з хати.

— Дозволиш — і я з тобою? За те, щоб ти піднісся духом, повеселішав.

— Налий ще.

— Третьої не дам. За цей місяць ти так осунувся з лиця!.. Боже, сивіти став!

Я попросив ще налити, і вона уступила.

— Життя — це рани,— сказав я посміхнувшись.

— Чекай, я принесу закусити.

— Ще одну, і йди собі.

Вона нахилила пляшку, та горілка полилась на землю. Марина опустила очі, переждала, все більше розпливаючись переді мною. Я ще чув, як вона забирала чарку з моєї руки, як скрипнули двері і в сінях щось наче зірвалося з вішалки.

...Мене мучила спрага. Я брів степом у короні Тантала. Вдалині виднівся журавель, та я знав, що ніколи до нього не дійду, повернув назад — і прокинувся. До Світлиці зазирає повновидий, самовтішний місяць. У сінях коновки не було, видно, через морози Левадиха забирала її до хати. Горіла лампада. Марина сиділа за скринєю, поклавши голову на руки.

— Марино,— покликав я.

— Що, Прокопе? — схопилась вона.

— Левадиха не прийшла?

— Щось припізналася. Вже, напевне, не прийде, пізно й далеко.

Спросоння ще щось хотіла додати, але я зачинив за собою двері. Одягшись, я проковтнув пригоршню снігу з призьби і попрямував до замка.

Ніде ніщо не шеберне. Я довго сидів, дивлячись на полум'я свічки. Був такий настрій, що хотілося заспівати якоїсь тягучої, тужної, такої, як співав у бункері Станіслав Муравський. Але я не пригадував такої пісні. Перед зором вишикувались слова, стиха напливали мелодії, та я не вмів їх зібрати воедино. Огортала давка розпука. Я починав дрімати, і вона мені привиджувалась скам'янілим серцем. Я протер очі. Негаразд ускладнювати життя. Хтось сказав, що за кожним перебільшенням — абсурд. Це правда.

У Миколиному кабінеті я побачив запустіння. Сірим суконцем порохів укриті стіл і кушетка біля ліжка; в'януучи, настрішився мирт на підвіконні; у ніздрі бив запах притхлості. Я шарпонував дверцята в книжковій шафі. Шафа заскрипіла, захиталась, і на долівку посипались аркуші списаного паперу. Позбиравши їх, я зітер рукавом пилку, розклав аркуші на столі.

"Ліс чорним вороном розкинув крила над горою, і чути було його тихе, сонне дихання в густій темені ночі далеко в полі, біли вогнищ пастухів на лугах, над полукіпками складених при дорозі пшеничних снопів, над примовклим у супокій Дністром. Підходячи до лісу, ви чули шурхіт перепелів у травах, монотонне подзвонювання цвіркунів, сухе потріскування снопів, але понад усе те було дихання лісу, за яким угадувалась сила, здатна пережити найтяжчі злигодні. Це дихання приковувало увагу, як головний герой на сцені, про якого ви ще нічого не знаєте, але в якому за одну мить встигли побачити магічний запас енергії, що примусить вас іти незвіданими стежками, настільки близькими вам, що ви не мислите собі іншого поводиря у цій нелегкій дорозі..."

Все, про що б Микола не заводив мови, оживало і починало сплітатися у неосяжне, суперечливе полотно, над яким сизим голубом витала занепокоєність. Я з якоюсь ще слабо усвідомленою повагою і любов'ю перегортав аркуші. Подекуди Микола переривав себе на півслові, залишав місце, потім переходив до іншої картинки. Видко, щось йому перешкодило дошукатися виразного слова, а згодом наплило нове враження, яке він сквапно занотовував, щоб довести все до досконалості, коли трапиться зручніша нагода.

"Над вершечком гори плив збентежений місяць. На мить пригорнувся грудьми до щовбчка, звіркувате видивився на долину, мов на чужину, і пішов довкола гори, крадучись повзком, світячи криваво-червоним горбом. Село окутувалося тінями передсвітання, лиш хрест на церкві поблискував, мов кинджал, занесений невидимою рукою над спочилими у покорі хатами..."

Я подумав, що віднині завжди гіркої години приходитиму сюди. У цих нехитрих новелах про ліси і поля я знайду себе швидше, ніж на самоті, заходячи в двері Сучасності із задоволеної рівноваги. Тут билося серце вічності.

Я поклав рукописи на місце. Несподівано в мене вселилося переконання, що ніяка катастрофа не спроможна зупинити життя. Кожний трагічний кінець є початком оновлення. Про це я не раз читав, не раз чув, але це треба відчувати. Нас намагалися знищити, та самі впали в могилу. Ми стоїмо над нею, оточені сумнівами, однак тільки-но на цій могилі вибринить зелений шовк трави, як од вагань наших не залишиться сліду. По знаку життя ми підемо орати і сіяти. Можливо, через сумніви ми інколи скидаємося на дикунів, не розуміємо самі себе, але це сміху варте — сміх найкраща молитва по безглузду ..

Ритм життя міняється, як міняється все на світі. Проте буває час, коли хочеться той ритм сповільнити або прискорити. Ритм стає господарем нашої уяви. А причина одна — чекання. Дивлячись, як займається небокрай, ми не кладемо руки на серце. Якби поклали, то почули б, що воно б'ється швидше. Так само до ночі воно сповільнює свій темп. Чекаючи, жадаєш перемін, а настроюючись на їх ритм, оволодіваючи ним, стаєш ближче до вінця, який плетуть для молодії...

Я все перерив у бібліотеці, шукаючи якої-небудь збірки східних пісень, де пишеться, як лисиця стає людиною або як дроворуб, забувши, де заховав забитого

оленя, вирішує, що полювання йому приснилося. Я з задоволенням прочитав би про те, як пустельник умивав вуха, які забруднив голос владики пропозицією сісти на імператорський трон. Взагалі мені хотілося чогось східного. "Слава тобі, о великий з великих, сонце мудрості і краси..." Хто ще так уміє зупинити увагу перед величчю людини!

Якби я щось розкопав у цьому роді, мене не побачили б на майдані і я не коротав би суботній вечір на ослоні в Кухарчука, гладячи кішку. Словом, мені не вдалося сповільнити ритм.

Кухарчук забрав мене після мобілізаційного віча. Гривастюк коротко сказав, що дехто з молоді почав бешкетувати, і військові вправи, які намічено влаштовувати двічі на тиждень, настійна потреба, щоб угамувати дурну кров. Я пройшов перед натовпом з дорученою мені сотнею. У кінці майдану звелів Семенові Задвірному проповзти десяток метрів по-пластунськи за балачку. Після цього сотня стала досить слухняною. Натовп завмер від захоплення.

Ми випили з Кухарчуком. Я тому, що не міг позбутися неприємного осаду, бо ж стаю знаряддям у Гривастюкових руках, а згодом через це, очевидно, пошиюся в дурні; а Кухарчук — з приємності: він бачив, як Семен Задвірний нюхав пилюку, і сприйняв це як прилюдну розплату за доньчин сором.

Орися колише станом, спідничка то збігається, то розбігається хвилями навколо ніг. Я, що народився з тілом оленя, хвостом корови, копитами коня і м'яким рогом 21, дивуюся, чому від мене не втікає кішка, і посміхаюся подумки з Орисі.

21 Східне повір'я, згідно з яким такі дивні однороги народжуються тільки під час управління мудрих і справедливих владик.

— Боже, як хочеться піти кудись світ за очі.

— І мені,— бурмочу я.

Якби пахуче зелене літо, досягаюче поле, чисте небо і не це ярмо, яке зовуть політикою, якби довгий день — я закінчував би роботу в каменоломні рано... Іти стомленому зарослим чебрецем плаєм...

— Ще довго? — питаю я.

— Оце — мати такого кавалера! Надокучив би за один вечір.

— Який смисл вичікуватися? Однаково сповинешся в шалю.

Орися повернула до мене голову, на фоні вікна зринули повні, пишні груди.

— Ви всі повернулися з фронту якісь несповна...

— Дякую.

Вона зазирнула в дзеркальце, потім, поклавши лікті на підвіконня, дивиться в сутінки за шибкою, а насправді — на мене, бо шибка відбиває всю кімнату.

— Я передумала.— Орися сідає в куток за скриню. — Що в тій читальні цікавого?

— Чула, що казав Гривастюк: треба здобувати культуру, сама не прийде.

— Ну, зійдуться...

— Фронтіві сичі несповна...

Орися потупилась.

— То я пішов, Орісю...

— Та побудь ще.

Я знову сів, але тут же звівся і перейшов до неї, спробував її обняти. Вона відсахнулась до стіни.

— Мені здавалося, що я тобі подобаюсь, — сказав я.

— Так? — Очі її забігали. — Ти помилився.

— Що ж, я готовий відповідати за свої помилки. А ви шукаєте винних.

— Що ти таке кажеш?

— Коли щось робиш, то й береш на себе якусь відповідальність, Орісю. У свідомої людини одне без другого не буває. А коли вітриєшся з вітром, то, ясна річ, страшно брати на себе якісь зобов'язання. Тобі невтямки, чого заслуговуєш. Я таких людей боюся.

— Їй-бо, не розумію.

— Вірю, Орісю. Нас війна навчила копатися, але вміння не дала. Правда, бувають моменти — вгадуємо, як пророки.

— Поворожи ж мені, може, це такий момент.

— Спершу мушу тебе поцілувати.

— П'яний-п'яний,— вона дзвінко, з вибухом засміялась.— Почув би батько, похвалив би нас за цю розмову.

— Добре, Орісю?

— Ні. — Вона відштовхнула моє коліно. — Не можна,— мовила тихо, таємниче.

— Чому?

— В мене є хлопець.

— Де?

— Він сторонський. Дороги позадувало.

— Гаразд, поворожу. Ти його кохаєш? Ти вийдеш за нього заміж, у вас народиться троє діток. Ви будете жити в злагоді, щасливо. Але знову буде війна, і твої хлоп'ята підуть на фронт. Коли твоя хата опустіє, ти вечорами, не запалюючи лампи, будеш про них думати і... згадаєш мене. Я тобі привиджуся в образі Вічного Жида.

— Господи! Не треба.— Вона затулила мені долонею рота.— Ти коли п'яний, то від раю до пекла тобі один крок.

— Коли тверезий — так само. Але це від мене не залежить. Планети впливають. То не хочеш, щоб я тебе поцілував?

Вона похнюплено оперлась руками на скриню. Я подумав, що ця дівчина, мабуть, ніколи не тямить, чого хоче.

— Цей вечір такої туги нагнав на мене! — скаржно мовила вона.

— Ось бачиш. Спокійної ночі!

Оріся провела мене до воріт. Я став на майдані, де кілька годин тому муштрував сотню. Село мовчало, лиш на буковинському боці приразливо і гірко заходилося в плачі дитинчатко. "Мамо! Мамочко моя! Ой мамочко, я боюся!..."

У Шехтмана вікна були вже погашені. Куди податися? Раптом мені здалося, що в

плечі хтось уперся поглядом. Я закурив, перечекав трохи і повернув голову. То був цісар. Ба не він, а тільки постамент. Я підступив ближче. Статуї не було. Якби більше випив, то неодмінно забрався б на постамент і виголосив орацію. Зачовгали кроки.

— Дивися, знову поставили Франца-Йосифа.

— Дурний, тобі привиділося.

— Та ади!

Я відскочив убік, а ті двоє дременули врозтіч. "Стійте!"— гукнув я, та тільки затріщали паркани і загавкали собаки.

Я зареготав. Так голосно, від душі, я давно не сміявся.

Почалися якісь серйозні політичні зміни, що викидають стару декорацію. Завтра в селі піде поголоска, що ночами сновигає цісарева тінь, шукає кривдників. Обов'язково розійдеться, бо життя — химерне плетиво справжнього і видуманого.

Я згадав почутий сьогодні від Гордія новий анекдот. Із тюрми випустили ще "австрійського" злочинця. Поблукав він по Львову—жити нема де, красти нема в кого, і вирішив потрапити назад до тюрми, де принаймні тричі на день пригощають баландою. Та як не зловживав волею, за грати його не садовили. Після довгих розмірковувань його осяяла ідея: за політичну провину його напевне кинуть до в'язниці. Подався до державного секретаріату, до якогось поліцейського верховоди. З порога рикнув: "Францові-Йосифу віват!" Вірний слуга республіки зірвався з місця: "Що, наші прийшли?.." Гордій підкріпив цей анекдот ще й виразною коломийкою: "Я не Онисько й не Хома, зовуть мене Оникій, у мене чорних брів нема, зате я двоєеликий". Сміх нібито зміцнює почуття самозбереження.

Я добрів аж до бункера. По-дружньому поплескав холодну німу стіну. Нічого, вона відповість на мої почуття пізніше, коли я переміню їй місію. Я ласкаво погладив бетон. Так, мабуть, пестили нагнічений магічним смыслом камінь грабіжники фараонівських пірамід. О, навіть наймізерніша річ, якщо вона хоч трохи підкріплює наші сподівання, стає нам дорогою, і ми відчуваємо, що чимось їй зобов'язані. Це, звичайно, фетишизація. Але гідні жалю люди, котрі це засуджують. То слабохарактерні нікчеми, які не мають смілості, ані мудрості, ані сил для того, щоб щось поправити в житті або принаймні глянути правді у вічі. Хіба люди винні, що більше надій покладають на речі, ніж на прогрес? Це ж менш небезпечно, ніж реставрування ідеалів. Для істориків і економістів фетишизм — прекрасний індикатор, що вказує, наскільки справедливий суспільний устрій.

Дома Левадиха розповіла мені, що в селі ходить чутка, нібито заарештували Миколу Павлюка. Схоже, на те, що Микола — комуніст.

Розумні хлопці з народу, здібні керувати державою, щось робити для того, щоб не допустити нового нашестя, переселяються до в'язниць, а державою керують блазні. Треба забрати Миколині рукописи. Я виношував, було, думку підказати йому, щоб написав книжку. Це був би твір, який навчав би любити свій край, ще так слабко нами усвідомлений, як середовище, де ми сформувалися.

Загата замерз, п'яний, передріздвяної ночі. Замерз, тричі проспівавши в сотні, у

день свого народження, на двадцять сьомому році життя. Він лежав на майдані перед церквою з перекошеним ротом, скляно дивлячись на баню. Години зо дві біля тіла товпилися люди. Калина коценіла в головах з оксамитне чорніючими від німого ридання губами. У ногах тихо скімлила, поклавши пашу на лапи, сука. Бабоньки півголосом перешіптувалися, тикаючи на суку, і важко було зрозуміти, кого їм більше шкода — титаря чи собаки, що тужила за господарем. А під тином стояла, витираючи хустиною очі, Ревека.

Охітва недбало махнув навхрест кропилом, нашвидку відчитав молитву. Підкотила підвода з труною. На цвинтар рушила Загатиха, сука, позаду попленталась Ревека. А чесні християни подалися за Охітвою на відправу.

Перша безглузда смерть після війни розбудила в мені нез'ясовну ненависть до всього. Вона трохи притихла лиш через кілька днів, але в опаловій темряві душі продовжував тліти огарок недоброго. Біля нього витанцьовували зловісні блиски, здіймались вихрами полум'я у снах, поки щоночі не почав снитися охоплений синіми язиками вогню мрець — іноді Загата, іноді хтось інший, досить знайомий мені з обличчя, але я не пригадував його прізвища.

Облягали думки про те, що з недавньої пори мені пішов двадцять п'ятий, до п'ятдесяти навряд чи дотягну, отже, треба поспішати... Досвітками, задихаючись кашлем і хапаючись за серце, я з огидою поглядав на валізу, де зберігалось фронтове золото, Я ладен був його розтринькати, аби не пекло очей, як незакінчена осоружна робота.

Терпли пальці на ногах, ліва рука під кінець дня дерев'яніла. Голова розколювалась од болю, ночами не було чим дихати, і, незважаючи на люті морози, я спав при відчиненому вікні.

Я не щадив себе. Мої вужівки-руки безперестанку піднімалися й опускалися, наповнюючи каменоломню приглушеним гримотом. Пальці опухли, безкровні нігті блищали, мов черепащача луска. Я з жорстокістю ламав їх, поки вони не починали згинатися.

По йордані виходив затемна. Поки доберуся, вже й розвидніє. Люто я орудував. Спустив на шкарп, у сніг, силу каменю.

Якось спіткнувся на стежці. Під ногами валявся брезентовий плащ, начиння розкидане. Я обійшов каменоломню, проте свердла ніде не було.

Я чогось чекав — і дочекався. Це не жарт. Одні мені заздять, інші недолюблюють за те, що я нікому не скаржуся і не прошу допомоги, треті мене уникають, як судді, який знає їх провини.

Молотковський недовірливо косив очищами, потім повільно обвів поглядом наповнену димом кузню, мов пропонуючи: шукай.

— Хто ж згріб?

— А в мене свиснули деталі, так що це ніяка не помста. Ні, пане Повсюдо. Я сьогодні збирався скласти і...— він сердито махнув рукою. — Ніяка робота не йде. Підігнав, повідшліфовував, навмисне затримався, бо вечоріло, а я хотів докінчити при

денному світлі, і...

— Може, ви комусь хвалились? Розумієте, не така шкода, як невігода. Я поспішаю. Я дуже поспішаю, пане Молотковський.

— Я чогось гадаю, що це Головацький позичив. Злодій першого гатунку. Ревеці до нього як землі до неба. Тепер я недовірливо глянув на Молотковського.

— Це скидається на партійну ненависть.

— Ну, пане Повсюдо! — Він навстіж відчинив двері, наче запрошуючи в свідки січневий день.

— Ідемо до Головацького.

— Е-е, незручно ж-ж-ж.

— Селянська неотесаність повертається то злобою, то фанатизмом.

Молотковський зміряв мене похмурим поглядом.

— Згляньтеся, пане Повсюдо!, Не в неотесаності справа.

— Як хочете,— розсердився я.— А Головацькому я зніму його дурну голову. Молотковський притьмом вискочив за мною.

— Пане Повсюдо! — гукнув він. — Чи чули ви, що в Харкові поновилися Ради?

— Ні,— зупинився я.

— Поновились. Тепер Директорії каюк. Петлюра цофається.

— Того ви боїтеся зачепити москвофіла? — розсміявся я.

— Не того. Бити його — однаково що німину. Треба народові показати, куди вони гнуть.

— Ось і покажемо. Зігнемо його і відшмагаємо. — В його присутності я не міг довго злитися, та він все ще не вірив, що я облетівся і жартую.

— Не так,— сумно заперечив він.— Правдою їх треба притиснути. Правдою...

Дружина Головацького — присадкувата зизоока жіночка з порепаними від тяжкої праці руками — сказала, що чоловік подався на хутір до знайомого коваля, і накинула на двері защіпку.

— Ой, корові пора дати кукурудзиння.

Полишивши мене серед двору, вона пішла до стайні. Я вирішив чекати, бо часом подаруєш дурничку — втратиш усе.

Головацький повернувся через добру годину. Підсунувся цибатий, довготелесий, напідпитку. Я заглянув у його хитрі, полуджені золотим нальотом очі і чогось подумав: "Він".

— Дай боже здоров'ячка! — Головацький сполохано озирнувся навколо.

Я мовчки взяв його за лікоть, одвів трохи, хоч поблизу нікого не було, крізь зуби процідив:

— Я за свердлом, пане Головацький. Почуваю себе погано, хочу швидше покінчити з тим каменем.

— Але ж я богові духа винен.

— Коли свердло до вечора не буде, на місці, я постараюся, щоб вас вигнали з вашої партії.

Головацький ошелешено переступав з ноги на ногу, ніби його судомило в колінах. Проте він швидко отямився.

— Хто вам це сказав? — нагло визвірився він.

— Ручаюсь — виженуть. Я не хотів би, щоб між нами починалися чвари через шматок залізяки.

Обличчя його заплямилось рум'янцями. Я пішов з обори, а він перевальцем попрямував у город.

На майдані я стрів Ревеку.

— Знов на мельдунок? — криво засміялась вона. Щоки її пожовкли і зсохлися, очі посоловіли від туги за Федором. Видко, одцвітає дівка. — Як з хатою, Прокопе?

— На ній мені світ клином. Додому, Ревеко? — спитав я.

— Еге.

— Я теж. У мене вкрали інструменти. Почуваюсь, як у сорочці з чужого, плеча.

— Як?

— Вкрали. Схоже — Головацький.

— Зима якась непевна, — цмокнула Ревека. — Почнуться в полі роботи, то люди полагіднішають. Тепер ніби хто їх з мішка випустив.

— Колись батько розказував про дивного цадика. Міг вгадувати майбутнє, лікував, то з'їжджалися зі всіх сторін. Але свої тримали "диво", не випускаючи ні на крок, у темній хаті, щоб не розсіював уваги. Та не впильнували. Цадик утік до міста, мекав вулицями, качався, іржав, рикав. Його схопили, зв'язали, доставили додому. "Що ж ти натворив? — питають. — Що з тобою?" — "Ви мене держали взаперті. Малим я не вибігався, старшим своє не відбешкетував, от і спокусило". Те саме війна зробила: загнала людей в конури, то огинаються; кров, як казав Гривастюк, угамовують.

— Чи тільки війна? — Розлогі Ревечині брови стріпнулися, і зійшлися рівчаком морщинки над переніссям. — Таке життя з давніх-давен.

Якийсь час ми йшли мовчки. Потім Ревека спитала:

— З Мариною помирився?

— Я з нею не сварився.

— Хазяйновита жінка, гарна... — Ревека сповільнила крок. — Не те, що нинішні дівчата. Лиш для ліжка, як, приміром, Кухарчукова Орися...

— Неправда, Ревеко. Гривастюкова Гафія має звідки, та не гордує роботою.

— Як тобі так ліпше думати, най буде так.

— А що, женитися з удовою?

— Яке маю право радити? — Вона пішла швидше, губ торкнулась невиразна усмішка.

"Мабуть, кожному буває трохи відрадніше, що життя його робить щасливих винятків".

— Якось бачила — спішить до Левадихи, аж захекалась. Просвітліла, як сонце.

— Знахарюють.

— Гляди...

— Не боюся.

— А я не кажу, не виправдовуюся. — Обличчя її застигло під висохлою жовтою шкірою. — Так-так, завтра до Грушівки мушу йти, щось тітка заслабла.

Свердло і все начиння були акуратно складені в печері і накриті плащем. Сніг замів сліди, та мене не треба було переконувати, що побували тут Головацького чоботи "сорок шостий, трохи тиснуть".

До обіду я дірявив скелю і думав про Ревеку. Була в неї а Загатою оргія чи поема? Стало шкода обох. Вони жили потайсвіту "минаючим днем і стікаючою ніччю".

Обідав дома. Левадиха дала листа від Покутського. Кожним словом майстер дякував за посилку, аж ніби вирізьблював словами ту вдячність. Питав Покутський, чи гладко мені зійшло у Тернополі. Ще б пак!.. Лист був довгий, на чотири аркуші. Покутський розписував, який голод у Львові, яке безробіття. Заворушилися Дрогобич і Борислав, на порозі голодова революція. Петрушевич мав виголошувати промову, та відмінили, бо, видно, боїться появлятися серед людей. У промислових містах утворюються Ради, вони намагаються навести лад у постачанні продовольства, але урядовці ставлять їм палиці в колеса, конфіскують продукти для фронту.

Словом, з його повідомлень важко було визначити, коли громадянство більше любить свою вітчизну: тоді, коли міністри обіцяють рай, чи тоді, коли вони плюють на державу.

Прибіг задиханий Ілля Гордій. Сказав, що із Залісся привезли чотири кулемети, комісар призначив мене командиром сотні спеціальним розпорядженням, але віднині сотня називатиметься алярмовою.

— Гривастюк наповідав, щоб ти конче навідався до канцелярії. Треба описати зброю, скласти списки людей і ще там щось важливе вирішити. От здорово!.. Але де дістати тютюну? Перед тижнем продав за триста крон два кіло смальцю, в акурат вистачило на півтора кіло самосаду. Та вчора підпили трохи і висмалили до корінчика.

— Як у тебе закінчилося з Лободою? — поцікавився я. — Партизувався наново?

— Розпрощався з радикалами. Націоналісти прийняли і не питали, чи знаю програму.

— Виплутався?

— Надув, як циган коня перед торгом.

— А націоналісти мають програму? Зрештою, усі ці твої партії, здається, керуються одною програмою, якщо вони мають її взагалі.

— Аякже, — відказав він, пустивши баграми навскіс чола кошлаті брови. — Повинні б мати.

— Мені написали зі Львова, що ріпники в Бориславі домагаються націоналізації промислів. Це входить у програму націоналістів?

— Цілком можливо, що входить. Але я точно не знаю...

Грубо виходило, що каменю досить. До вечора я погаратав ще один щовб. Сідало сонце. Лід на Дністрі виблискував світлом далеких, ще несміливих зір. Село тарабанило відрами, надсадне поскрипувало дверима, заповнюючи долину клопітливим вечоровим

ГОМОНОМ.

— Мамо, де ви поділи цебер? — долинуло виразно.

— А ти приведена? Де він завжди?

— Під оборогом?

— Одчепися від мене!..

Та ось вщухло. Блишки поступово згорнулися де центра села, до найзаможніших газдівств, і блякло, несамохіть поглипували в згустілу невидь між горами. Скільки солодкого миру навколо? Не вірилося, що недавно в окопах лютувала смерть і серця ятрила кровожадоба. Не хотілося вірити, що десь, можливо, знову, лаштують на похід гармати.

Я бігцем оглянувся на фронтові дні. Не старався відібрати в людини життя. Може, когось убив, та не зазіхав, не карбував карабінні деревця зазубринами.

Мурованка оледівіла. Я зійшов до села, йшов поволі, поглипуючи на вікна. Світилося ще в Гривастюка. Ще блимав каганець на печі проти вікна в Мирона Байди. Я ступив на подвір'я. Діти спали на печі, Дарія сиділа на плиті й шила. Мені давно треба було щось в'яснити, і я злегка постукав у шибку. Дарія поклала полотно на скриню.

— Це ви, Повсюдо? — виглянула з-за дверей.— Прощу до хати.

— Я з кар'єру. Дивлюсь — не спите.

— Сороченята малим шию. Сідайте.

— Від чоловіка маєте вісті?

— Ой, запроторили... Як під лід пішов.

— Даруйте, Даріє; де і з ким він стявся? З Гривастюком?

— Хіба він спосібний був? — схлипнула вона.— Ні. Щось інше в ньому розпізнали, політичне. Мирон прибився з Росії з книжками. Вошей наніс і книжок. З Павлюком ворожили над ними... Осиротили діток. — Дарія голосно висякалася в полотно. — Таке в мене передчуття, що вже на світі його нема. Бог би їх тяжко за це скарав!

— Не одчаюйтеся,— промимрив я. — Не могли без суду і слідства... Притому якісь книжки...

— А більше Мирон нічим не провинився перед властями. Нічим.

Я відчув нелюдську втому. Дарія випровадила мене за ворота. Сходив місяць. Вибравшись городами до Дністра, я попростував берегом до Лісничівки.

— На толоці щось творилося. Хропіли коні, лунали, команди, метушилися людські тіні. Я присів у густому ялиннику, чекаючи, що буде далі. На толоці почало рідіти, незабаром тут нікого не було. Я звівся, але від несподіванки підломилися ноги. З-за лісу вихопився ескадрон вершників, у шаленому галопі лизнув толоку і хмарою посунув просто на мене. Виблискували шаблі, тупіт розчавлював землю. Кроків за десять, розсипавшись лавою, вершники здивили коней, викинувши перед собою блискучі сталеві вістря, і глухим хором протягнули якусь присягу. Хорові протяжно вторив ліс, мов пересторогу, яку намагався затримати в голих верхах. Без команди рвонули назад...

У замку не світилося. Я навпомацки відчинив двері до Миколиної кімнати. Тут коромислом стояв дим. Хвилини дві-три тому в кімнаті сиділо кілька чоловік. Отже, Микола на місці. Я перейшов до своєї "келії". Невдовзі зашаруділи кроки. Я кашлянув, двері тихо скрипнули.

— Прокопе?

— Миколо?

— Стій, не світи. Ходи до мене, там вікна заслонені.

— Ти чимось стурбований? — спитав Микола, запаливши свічку і побіжно глянувши на мене. На столі була розібрана гвинтівка, валявся недогризок огірка.

— Казали, що ти потрапив до каталажки.

— Ну?.. Ні. Був у сусідів.

— Що діється? П'ять хвилин тому я бачив на толоці ескадрон озброєних до зубів бандитів. Ти не був часом там?

— Стомився я, Прокопику.— Позіхнувши, Микола ліг на канапі.— Мені не до гарцювання. Це трикляте лісництво мене до гробу заганяє. Треба лишати цю мороку. Люди здичавіли. Та прийди, сучий сину, запитай, де рубати, і хай тобі біс. Кінець кінцем совість не дозволяє закривати очі. Ліс скарбовий, а тут знаходяться такі, що готові вбити.

— Сковує тебе ця робота?

— Є трохи. Але болить серце, не знаходжу виправдань. І от гризешся, мов собака, а в них немає іншої ради. Бальзак чи хто писав, що коли держава не піклується про своє громадянство, то кражі в очах громадян перестають бути злочином? Але ж бабка бере суху гілляку, а Ковальчук — із пня зрубане. — Він машинально почав збирати замок.— А те, що ти бачив — то поляки муштруються.

— Звідкіль?

— З хуторів.

— Якого дідька?

— Дерева весну чують. Збираються і тут піддати республіці в задок.

— Нісенітниці.

— Точно. — Все-таки для заходу Галицька республіка, яка вона не є, — сотворіння небезпечне. Там відчують, що тут є сили для соціалістичного перевороту, Польща виступить в ролі циганської вдови короля 21.

21 Нового претендента на трон у циганів призначає вдова короля.

— Що з цього всього вийде?

— В Росії громадянська війна,— замість відповіді сказав Микола.

— Распутіни б'ються за владу?

— Не мели дурниць, мене зло розбирає, коли ти корчиш блазня. Росія у вогні і в крові. Влада стала питанням мільйонів.

— До бійки за владу я завжди буду ставитися з підозрінням.

— І вмивати чисті ручки?

— Хоча б.

— Дивись, Прокопику. Насуваються бурхливі події. — Очі його засвітилися, як перламутрові гудзики на сонці.

— Як би там не було, мене ці поляки непокоять. Видко, республікою керують останні дурні, якщо таке твориться.

— А може, це з обопільної згоди?

— Тоді повертаюся до свого: вірити наділенням владою можна принаймні через п'ятдесят років після їх смерті. Він нетерпляче скривився.

— Ночуватимеш у мене?

— Мені однаково.

— То гайда, мені удосвіта до Залісся їхати.

— Зі скаргою.

Микола задув свічку.

— Не хочеться ще раз світити,— сказав він здавленим голосом.— Я показав би тобі підкидні листи і попередження, коли мене чекає куля. Гаразд, спи...

— Миколо!

— Чого?

— Ти безпартійний?

Мовчанка. З-за хмари вийшов місяць і тут же сховався.

— А комунізм буде, Миколо?

— Будуть комуністи — буде комунізм. Спи, хлопче. Він голосно зітхнув і засопів.

— Тебе хочать вбити того, що ти комуніст?

— Прокопику, прошу тебе...

Я його більше не турбував, але знав, що віднині мені зі всіма треба бути насторожі і бути готовим допомогти Миколі, якщо накидатимуть зашморг.

Микола повернувся із Залісся ще завидна і прийшов до мене в каменоломню.

— Дай-но,— нагнувся за молотом.

— Пізно, Павлюче. Теж благочинник!

— Закінчив? — зрадив він, і мені теж зробилося веселіше.— Слухай, тобі не складеш ціни. А що робити?

— Жбурляй, коли хочеш.

Микола штовхнув ногою брилу, вона зняла за собою куряву снігу і кометою шугнула додолу.

— Веселе заняття?

Микола кинувся до мене і щосили обняв.— Ні, ти справді золота людина, Прокопику. Ніби вчора почав і... А як з ґрунтом?

— Навесні вирішу.

— То знаєш що? Я привіз пляшку давнього, як небо, вина.

— Не маю нічого проти. На закуску придасться смажений окунець.

— Прекрасно.— Микола розстелив на штабелі брезент, обличчя його сяло.— Значить, у Росії, Прокопику, Ради перемагають остаточно. От до чого талановитий народ! Збіджений, визискавий, а духом — бог.

— У росіян більше, ніж у нас, самоусвідомлення. Микола загадково усміхнувся, і я додав:

— А ми звикли надіятися на доброго дядечка. Це вже в кості й в крові сотень тисяч, а то й мільйонів.

— А я тобі скажу, що українські військові загони першими стали на бік революційного Петербурга.

— І Галицька армія наступає на революцію?

— Пий.

— От побаламутили...

— Пий же! Тут в одній родині різні діти, а ти в народі хотів би чогось абсолютного.

— Бо я, Миколику, страшно набідувався.

— Дорога до правди, як казав твій батько, через Грецію і Рим. Погане само зіпсується. Плакати не треба. Тепер такі вітри, що швидко одвіють половину від зерна.

— Адже люди? Ні, я за того Наполеона, який би сказав нашій політиці: "Мадам, ідіть одягніться".

— Ти давно захворів на цей удовиний гуманізм?

— Удовиний? У такому разі я мовчу, Миколику.

— Ти даси мені пляшку?

Вино пливло, як мед, і пахло медом, Я пальцем одміряв половину і вицідив, смакуючи, трьома заходами.

— Цілющий напій. Де роздобув?

— Хлопці відкопали в старому Свистуновому палаці.

— І там маєш арсенал?

— Звідти перенесли.

— Скільки їх у вас?

— Вистачить. А тобі, чув, підкинули "максимів"?

— Та притаскали.

— На кого звів?

— На Іллю, він у мене за начальника штабу.

— Гордій... Слухай, ти вгадуєш, як ліпше зробити, чи доходиш розумом? Щось ти загадковим став останнім часом.

— Вгадую.

— Тоді вгадай, кого я бачив у Заліссі?

— Не можу.

— Грушевичеву Христину.

Я відчув, що червонію.

— Вітає тебе Христина.— Микола ще хотів щось сказати, але передумав. Нервово потягуючи цигарку, він незрячим доглядом дивився на скелі.

— Дякую,— сказав я. І згадалась наша перша розмова. "Ні до кого не вчащаєш?" — "Є одна на прикметі. Ти її не знаєш". Чому він такий відчужений став? — Як вона потрапила до Залісся?

— Христина,— замислено мовив він,— сильна натура. Після того як Грушевича заарештували, вона поринула в революційну роботу... Лікаря вивезли до Львова.

— У чому його звинувачують? — запитав я, обходячи десятки готових зірватися запитань про Христину.

— Він любив гостру фразу. Нині і цього досить, щоб сісти за ґрати, його можуть перекувати. Тоді Христина стане йому ворогом.

— З нею я дуже подружився,— сказав я.

— Знаю.— Микола запалив нову цигарку.— З нею легко. Вона мила в безпосередності і висока в помислах... Давай штовхати!

Я розбирав стоси, Микола докочував брили до спуску. В зубах у нього сизо диміла цигарка. Дим маленькою круглою хмаринкою крутився навколо нього, чіплявся за ріг стосу і поволі цідився в урвище.

— Поберіг би серце,— сказав я, ковтаючи віддих.— Облиш курити.

— Нічого,— буркнув Микола.— Я задухою не страждаю. Я випростався. Він — теж. Ми зустрілися поглядами.

— Розсердився? — спитав він.

Я заперечливо похитав головою. Микола посміхнувся, виплюнув недокурок і взявся за каменюку. Христина йому все розповіла. Отже, я вклинився через випадок. Якись переживання, Грушевич сподівався арешту... Ми здурилися, чи підштовхнула недобра хвилина... Збіг обставин, замість катастрофи — свинство. Знамено віку...

— Як до тебе ставиться Христина? Ти її і перше знав? Микола, не перериваючи роботи, неуважно відказав:

— Так, як до тебе, як до всіх.

— Ти на неї покладав якісь надії, Миколо?

— Ні. Пам'ятаєш, коли ми їхали до Вигнанки, я тобі казав придивитися до цієї дівчини.

— І що?

— Колись я змушений був провести у Грушевичів кілька днів, і вона мене трохи збентежила.

— Материна кров?

Одна з брил врізалась у сніговий видолинок. Микола направив туди другу, третю, але й ці захрясли.

— Не клеїться,— сказав він.— Поміняємось? Він одним махом згорнув у мій бік ріг стосу і сів навпочіпки.

— Скажи, ти одружився б з Христиною?

Я подивився на нього трохи спантеличено, та відповів, що так. Микола водив пальцем по снігу і мрійно вказав, що я її ні на один відсоток не вивчив протягом місяця. Я погодився, що вона "з великим душевним запасом".

— Помовч, помовч, Прокопику. Не балакай завченими кістками, одучись від цього.

— Не можу.

— А ти ще посилкуйся. Це тобі буде на користь. Принаймні в селі не почуватимеш

себе гавою.

— Тобто я був нею у місті?

— Безперечно. Христина про це, між іншим, згадувала.

— Он як!

— Я навпростець з тобою, бо впевнений, що зрозумієш мене. Чого замотав головою?

— Садна,— сказав я.

— Що?

— Руки побив.

— А-а-а...

— А ти думав!

— Думав-думав. Я думав, що і ти, і вона — люди зі страху, але вона знайшла в собі мужність побороти свій страх.

— Бачиш,— сказав я,— я маю більше чому противитися, від більшого треба одмагатися. Вона була готовніша до перевороту. А я? — я махнув рукою.— Я ще буду молитися на себе, на такого, який є.

Зрештою, ми розійшлися друзями. Не знаю, що нас зв'язувало, але ми мушили стрічатися, любити, а інколи шкилювати один з одного. За примхою долі наші шляхи перетиналися в таких місцях, де треба було бути уважнішими, але ми й не здогадувалися, що там, можливо, пастка; про це ніщо не натякало.

VIII

Весна. Великдень. Сонячно, безвітряно, тихо. Долина ще купається в солодкій дрімоті, а село випускає в небо перші цівки лінивих святних димочків. Нині печі розтоплюють бабусі, а все інше населення з піднесеним настроєм готується до великодної відправи.

Ми лежимо на пахучій, м'якій, як дитяча чуприна, траві на бивнеподібному щовбі, що звисає над каменоломнею.

Підставивши під промені голі плечі, я дивлюся вниз, на мерехтливу стрічку Дністра. Усе тіло відпочиває. Хоч мені здається, що воно чуже. Якби не руки, ніщо не нагадувало б, що не так. Серце здає з кожним днем. Терпнуть руки; тупо поболюють. Забуваючи про біль, я не рухаюсь. Тоді розтаю в землі.

Руки вже задубіли і посиніли. Я знехотя розправляю спершу одну, потім другу і розтираю жили в пахвах. Шкірою починають бігати мурашки. Думаю, що через тиждень закінчу тесати камінь, тоді дам собі спокій. Досить. Микола перевертається горілиць, прикриває долонею очі від сонця. Я сідаю. Дихнув вітерець, запахло чорнобривцями. Раптом Микола зводиться і дивиться на мене широко розплющеними очима, ніби вперше бачить.

— Тебе сильно порубцювало,— каже він.

— Не скупилося. І щоразу повертали на фронт. З інших відпускали після першої рани, а на нашому тримали і калік, і божевільних. Такі сліди переважно гнояться ненавистю до всього людського роду,— я відчуваю, що мені хочеться підвестися у вартості, як жінці, яка зачула під серцем надію нового життя.

Все дужче припікає сонце. Пасма туману, що забинтували долину, вже здіймаються на кряж на буковинському боці, збираються клубками, як гуси, яких підганяв невидимий пастушок, і недружною зграйкою перебираються через гребінь лісу.

Микола обхопив долонями лице, визирав тільки довгий хрящуватий ніс.

— Спи,— кажу я.

— Не думав, що тебе так...— мовить Микола, вражений басарунками і вибоїнами на моїх плечах.

Вітер мало-помалу заколисав мене. Я чув крізь дрімоту, як Микола викрешує вогню. Коли я прокинувся, він міцно спав

Сонце стояло високо, за димчастою пеленою. Микола лежав ниць, вітер колихав блаженський жмутик волосся над його лисим черепом. Я пещу поглядом бункер. Я його вже купив, це моє володіння. Тепер найму мулярів, але перед цим приведу до Левадихи жінку. Це вже остаточно. Хіба щось несподіване перешкодить. Дивина: я жонатий. Маю красуню в хаті. Он як! Як? Отак, зась, людоньки!..

— Ти чого розбубонівся?—Микола вигнувся хрестом і голосно позіхнув.

— Хіба?

— Ні, я на тебе набрікую.

День розрісся, мов на дріжджах. Вибамкують дзвони, зітханнями долинають басові партії церковного хору. Якби жив Загата, його голос чувся б за кілька миль.

Я поклав у траву цигарку і подивився на руки — нині я дозволяю собі трішки позалицятися до себе. Колись мої руки були пружні, з горбками мускулів, з ямочками, помережаними судинами, пальці були м'які, чутливі, гнучкі, як у музики, а нігті були рожеві, мов дівочі. Тепер це костюмахи, обмотані вужівками жил і задубілим брезентом шкіри. Баламкаються мов неживі, можна з розгону вбити людину і часто важко втримати голку.

Я переводжу погляд на ріку. Над водою кружляють, наче циганки в танку, невгомні чайки. Батько в доброму настрої наспівував про них якусь пісеньку. Це свято випадало не більше разу на рік, так як оце мені випало подивитися, що ж я таке нині, чи надовго ще мене стане... В'ються неквапливо, безжурно, та не спускають зору із плеса. Стрілами по черзі падають униз, на сполохані косяки риби, інші описують коло, а коли ті, що опустилися, йдуть вгору, падають інші. І так спіраллю зграя котиться проти течії до островів, а звідти поверне назад.

Вище самовпевнено плаває яструб. Йому невтямки, кого пильнують чайки, і він робить здалека хитромудрі колінця. Та ось у хвіст йому припнулась заздрісна сорока: верещить, лопотить короткими крильцями. Яструб гордовито оглянувся і попрямував на скелі.

Неподалік од нас бубонить джміль. Сліпота! Я збучавілою соняшниковою бадиліною відсунув сорочку, і джміль, задоволене протрубівши, кинувся на фіолетову китичку конюшини. Зненацька де не взявся шершень. Незграбний, лихий, бебехнувся на джмеля, збив сердешного в траву і, сердито подзвонюючи, почав топтати квітку. Джміль протяжно загудів і в розпачі потер лапками.

Складна штукавина — життя. Микола каже, що червоні взяли Київ, а Петлюра перебазувався до Вінниці. Тут засидиться недовго. Поляки оскаженіло метушаться. Неспроста: де двоє б'ються, третій користає. Гайда під Польщу, матінко!..

— Миколо,— кличу я. Він натягає на ноги чоботи — Що найцінніше в людині?

— Розум, дитино.

— Наскільки розум вище всіх багатств...

— Настільки ж нам безумство — ворог лютий...²²

²² Діалог Тіресія і Креонта з трагедії Софокла "Антигона".

— Ага.

Думки течуть самопливом, та згодом виходить під тиском турботи якесь загадкове плетиво. Про все мислено-перемислено, а мозок не втихомирюється. Інколи його робота схожа на поклін у спину його святості життю, а він продовжує розсотувати плетиво, видко, не здатний існувати поза рухом, то плентається бодай стурбованим свідком, треба того чи не треба.

Війна одгриміла. Світова війна закінчилася. Вона кожному остогидла, але більшість устигла забути. А я цій забудькуватій юрбі не можу пробачити і не знаходжу спокою. Я боюся того, що людям так швидко заступило розум і пам'ять. Це для мене рівнозначне появі можливості нової війни. Чи багато бракує? У березні в Тернополі на натовп кинули кінноту. Миколу легко поранили. Зажило, але схоже, що йому в те важко повірити, того кожний мій рубець наvertsає його на задуму. Христина в тюрмі. Більше двох тисяч політичних в'язнів.

Мою сотню підняли були по тривозі. Я її покинув перед Чортковом, а хлопці порозбігалися. Спасибі Іллі — кулемети привезли, а то б віддали мене де польового суду. У Заліссі повивішували гасла: "Заборонені суть продаж і споживання м'яса і м'ясних продуктів у середу і п'ятницю кожного тижня". Микола розповідає, що в Станіславі, де він був на робітничо-селянському з'їзді,— сипний тиф.

— А чого тобі раптом встрелило в голову? — питає Микола.

Я вже забув, що саме питав, і кажу навмання:

— Згадав.

Микола підозріло глипнув на мене:

— Тебе, Прокопику, не можна на самоті покидати.

— І правда.

— Ти не можеш, щоб не ускладнювати.

— Не можу.

— Обидва відчуваємо, що, зараз почнеться розмова вітру з банькою, і Микола пропонує:

— Я вже опікся. Ходи. За наші душі помолилися, можна поласувати свяченим.

Ми сходимо до села яром, щоб нас менше бачили, я тримаю в руці Миколину руку і в душі посміхаюсь: його недавно мало не побили.

Семена Задвірного і ще кількох сільських парубків виряджали в стрільці. Збирались у Задвірних. Мене спонукувала піти цікавість: що собі думають батьки, посилаючи синів

на погибель?

Чекаючи початку на подвір'ї, я без потреби ще раз оцінював нестаріючу заповзятливість трьох поколінь Задвірних, що дивно вживалися під одним дахом, і ніхто нічого не міг про них завважити, тільки захоплювались: от стогів, от пасіка!..

Запросили до столу. Горілкою розпоряджався Задвірний-дід, який, усміхаючись, наливав кварта з гарматних гільз. Дідок років вісімдесяти, тоненький, зморщений, як посічена колода, на якій рубають дрова, розливав нетремтливою рукою, його довга, підхоплена чересом сорочка поверх білих штанів встигала війнути часниковим душком біля кожного гостя з випорожненою посудиною.

Задвірний-батько шанобливо підвівся мені назустріч (я ж навчив його сина, як здобути собі смерть), охрестив золотком, сонечком, розсипався у вдячності, що "не погордував" у таку хвилину. П'яний, заплаканий Семен похапцем зробив мені місце побіч себе, бо досі розкидав на всі боки очима, але ніхто не виявляв особливого жалю, що село втрачає такого соколика.

— Розкажи ж, Прокопе, про війну,— попросив він, хоч я вже не раз відшивав його з тими розпитуваннями. Йому заводи було недошмиги, але видко, забув.— Коли судилося,— бубонів він,— то поляжу. Лиш би не трахнуло першою кулею. Проста це смерть.

Я відказав, що, навпаки, така смерть найлегша і наймиліша. Він не погоджувався, навіть злився, і я йому більше не перечив:

Уб'ють, Семене, будь певний, і — з заслугами.

Онук захоплювався успіхами полковника Болбочана і хоробрістю гуцульських куренів, що "тиснули москалів". Волосожар розповідав, що Америка постановила: якщо Європа не втихомириться — оголосить війну. Гривастюк закликав громадян приборкати польський ескадрон, який появляється ночами на толоці. Ілля Гордій переконував, що Росія без України не проживе і придумає якусь каверзу, аби заслати сюди своїх колоністів; що Росія заради хліба звойовує донське козацтво, а козацтво збройне опирається. Петро Стінковий вигукував, що треба допомогти республіці з останнього, а коли йому закинули, навіщо з Ковальчуком випакували зерно до вертепу, коли була реквізиція, страшно обурився і гримнув кулаком по столі.

Я полегло зітхнув, коли в дверях задренькали музики, і в присінку навкіл Ревеки закружляло парубоцьке колесо. Ревека вже призабула Загату і ходила навприсядки з голими коліньми. Танцюристам плескали в долоні, Микола з Гривастюковою Гафією витинали такі кільця, що й Задвірний-дід ударив підборами. Кухарчукова Орися безсоромно світила нафарбованими червоним папером щоками і глибоким вирізом у светрі, а Ілля, спершись їй на плечі, підпирав ручищами її повні, привабливі груди.

Миколу штовхнув Богдан Онук. Микола дав йому стусана і послав до жінки. На Миколу налетіли Онукові побратими. Микола підпер плечима двері від комори і відбивався кулаками.

Почали впереміжку гамселитися старі й молоді, представники різних партій і безпартійні. Я вчасно протопився до виходу; Онук вхопив з кута залізну кочергу.

— Ах ти, ситий бугаю,— кричав він.— Я тобі за все відплачу-ууу! Думаєш, ми не знаємо, в який ти бік тягнув на з'їзді в Станіславі? Не знаємо-ооо? Ах ти...

Зопалу я шарпонував держак на себе, і кочерга врізалась у стіну. Держак зламався. Онук не зумів його вирівняти або підняти над головою, а тут хтось Онука раптом штовхнув, і він полетів з штурпаком на Гривастюка. Сердешний віт дістав у груди такий лютий удар, що зарикав.

Усі розступились. Я поволік Миколу надвір. Тремтячи від збудження, ми довго сміялися. Онук досі обіцяє Миколі розмову сам на сам...

— Через півгодини я буду в тебе,— запевнив Микола.

— Пам'ятай, що без тебе я не покладу рісочки до рота.

— Добре.

Микола пішов до сестри за паскою. Три дні нудьгування ми вирішили замінити читанням книжок у замку і запасалися харчами. Якби не свята, я потесав би решту каменю.

Звечоріло, а Микола не появлявся. Я пішов до його сестри.

— Миколу і ми виглядали. Думали, він затримався у вас.

Вона хотіла ще щось добрехати, та я рушив геть.

Наступного ранку я озброївся двометровою лінійкою і подався до бункера. Плита мала форму квадрата з відтятими вершинами. Вимірявши одну сторону, я сів підраховувати. І тут загурчала бричка. Микола покинув коней під акаціями і виліз до мене на бункер.

— Ти що тут ворожиш? — Вій з зацікавленням почав озиратися.

— Хіба я тобі не казав? На цьому бовдурі буду зводити фортецю нащадкам.

Він остовпів.

— Ти з глузду з'їхав. Ні, справді?

— Справді ж.

— Ха-ха-ха-ха! — засміявся він. — Ну, й вигадник... А, між іншим, думка мені подобається: фортеця нащадкам!.. Авантюрист ти, як я бачу.

— Де ти вчора дівся?

— Образився? Був клопіт, Прокопику. Один знайомий вирвався з рук. Влаштував.

— Скільки тут дерева треба увігнати?

— Але ж він високо над землею? Драбину будеш приставляти?

— Сходи виведу.

Микола взяв лінійку, протанцював краєм плити.

— Тобі відомо, що ліс подорожчав?

— Дам Петрушевичу заробити.

— Не варто.

— А що вдієш?

— Ялицю тобі спровадити?

— Ялицю, хай їй чорт. Невже моє третє покоління не спроможеться поновити дах?

— Залежить, ким воно буде.

— Як не ремісниками, то землеробами.

— Політиками!

— Затули пельку,— крикнув я. Та, подумавши, погодився: — Невже людина буде змушена політикувати за право на чесну працю?..

— Отже, так, Прокопику: за дерево не журися, але я приїхав по тебе.

— Хто тобі сказав, що я тут?

— Я мав час помізкувати і трохи розібрався в тобі.

— Гай-гай,— сказав я.

...Напіввивітрені скелі на Лісничівці віддзеркалювалися в озерці зеленим гобеленом. Ми увійшли до замка не через вежу, а з парадного ходу і звернули на ліву половину, куди Микола мене ще не водив. Обстановка тут була — саме мистецтво, правда ветхе: точені, різьблені, інкрустовані меблі, кришталеві люстри, викладені кольоровим дубом підлоги, скульптури, килими... Все вражало нев'янучою гармонією, завершеністю, мудрим спокоєм.

— Ти в захваті?

— На сьомому небі,— озвався я.

— А якби ще порядний бункер поблизу? Це був би рай! Мені справді здавалося, що тут бракує чогось по-сучасному надійного. Микола поклав мені на плече пудові кулаки:

— Нині ми побенкетуємо.

Ми вийшли на засклену веранду з протилежного боку замка. На грубо збитому з ялинових дощок столі пишалась пляшка горілки, навалено консервів, у полив'яній макітрі дві смажені курки з задерними обрубками лап, пузата банка цигарок.

— Влітку люблю трапезувати тут, під небом. Калач у нас кольору сонця...

Я розрубав навпіл курку: давно вже м'яса не куштував. Унизу перед верандою засіялась першими квітами невеличка галявина. Щедро світило сонце. Потьохкували солов'ї.

— Літом безпечніше почуваш себе,— сказав я.

— Так, затишніше у всіх відношеннях.

— Тобі особливо.

— Усім.

— Твердині падають.

— В Угорщині і на Закарпатті перемогла Радянська влада. Петрушевич заборонив зібрання і з'їзди. Делегатів із Станіславського з'їзду не допускають до національної ради.

— Всюди рано чи пізно над сотнею грабів появиться один дуб і буде диктувати свою волю.

— Представництва треба добиватись і посилати в нього відданих народів людей.

— Які гарантії, що воно не стане ширмою? Продадуться віддані люди. Їм нікуди буде дітись.

— Ми стежимо за політичними торгами і оповіщаємо загал.

— Він і без цього все бачить.

— Не в однаковій мірі. Ти впевнений, що твоє універсальне недовір'я — найбільш правильна позиція. Та скільки тобі це коштує? Ти не перестаєш тремтіти. А інші володіють енергією, яка проситься в рух. Для таких ізоляція — знеосібка і смерть...

— Вип'ємо. Буде видно.

— За рух!

— За літо!

Гривастюк поправляється. Напевне, Катерина, спробувавши панських страв на учті в Заліссі, смачніше варить. Я чекаю, поки він дасть розпорядження, а він намагається блиснути господарською хваткою. Полонений червоноармієць, спроваджений війтом з Гусятина, падає з ніг. До його свідомості не доходять Гривастюкові накази, такий він виснажений. І війт здогадується.

— Повторіть,— велить він.

Плутано, російською і українською впереміжку, полонений викладає суть. Війт закипає.

— Чого ти морочишся з кацапом!— вигукує Катерина з сіней.— Це ж туман! Не ткни носом у гній — не підкине, не шпигни вилами — сніпок не подасть. Іди вже, ось чоловік дожидає, а з цим турком я сама впораюсь.

З вікна визирнула Гафійка. Її обличчя теж заокруглилось Гривастюк переродженим лагідним голосом питає:

— Як ваше здоров'я?

У канцелярії сідаємо навпроти, він застругує олівця, я лічу гроші — останній внесок.

— Знову з металом? — кидається він.

— Паперу нема.

— Боже праведний, ми маємо вказівку розпродувати землю за безцінь, уряд потребує валюти. Не ображайтесь, пане Повсюдо, і забирайте своє золото назад. Приносьте паперові гроші.

— Що ж мені, знову воювати заради них?

— Не воювати. Ви натерпілися, Повсюдо, черга для молодших. Але ж паперові гроші — доступна річ.

— У кар'єрі не виколупав.

— На камені гроші не родяться, це правда... Хоч камінь може давати зиск...— У війтових очах мигнули насмішкуваті іскорки.— Чому не напишете братові? Урядовці і їх родини користуються пільгами.

— Повсюди на дурничку не лакопляться.

Гривастюк прикусив губу. Мене пройняло морозом. "Що він знає? Адже він грає. Гадає, на дурника потрапив. Нічого, поки що ви, пане Гривастюк, можете мені пошкодити, як заєць кобилі".

— Маєте рацію,— каже він.— Але золото я у вас не візьму під загрозою смертної кари.

Останні слова він вимовив пригнічено.

Я пішов тесати камінь. Працював з озлобленням. З чола градом котився піт, заливаючи очі, та мені здавалось, що разом з потом виділяється з мене щось неприємне в моєму характері, яке я останнім часом відчував майже фізично, як виразку.

Стомившись, я нелегким словом пом'янув традицію придністрянців зводити хати із каменю. Це викликано необхідністю: ріка двічі-тричі на рік виходить з берегів, і вистояють лише кам'яні будівлі.

Місяць випустом нудьгував серед неба, поки сідало сонце. Я почав висаджувати на плиту бункера цеглини, підморгував безкебетникові, мовляв, учини благостиню і посвіти мені ще з годинку. Він холодно тріщився на мене, показуючи, що не збирається заходити, але не заради мене, а тому, що нього серйозніші плани. Можливо, йому дали замовлення поляки.

Вранці я не міг кивнути ні рукою, ні ногою. Левадиха докірливо поглядала на мене, думаючи, що десь пиячив або загулявся з дівками в прохідках.

— Підеш до каменю, синку? — спитала, міряючи мене недобрим поглядом за те, що лежу впоперек ліжка зодягнений.

Я неохоче встав.

— Поклич когось. Самому важко та й скучно, певне. Як ти витримуєш: день крізь день нема до кого слова мовити?

— Я з камінням розмовляю,— посміхнувся я.— Такі в нас бесіди, що важко повірити.

Нашвидкуруч поснідавши і прихопивши полуденок, я видрібцем, щоб трохи розім'ятись, рушив до бункера. Був визрілий, лінивий, як котисько, ранок. Небо встелене кучерявими хмарками, мов перед сонцесходом на його неозорій скатерці перекусив білим голубом і помахом крил розвіяв пір'я якийсь дивовижний орел. За селом Дністер повноводе заокруглився, немов хотів одчепитися від настирливих гір.

Біля бункера натружене лезо викресувало на сонці високу дугу. Микола, хекнувши, кинув сокиру на скирту натесаних брусків.

— Що даси за роботу?

— Мені й так випадає знову просити в тебе паперових крон, бо Гривастюк рішуче відмовляється брати золото.

— Сучий син! Хитрюга!.. Дерево, Прокопику, будемо возити на тому тижні. Віднині я цілком належу тобі, отже, не зівай, витискай з мене всі соки. Раніше я не міг тобі допомогти. Що нам потрібно в першу чергу?

— Тесати. Гасити вапно...

— Клич ще двох-трьох хлопців і домовся з майстрами, щоб, коли доставимо дерево, розпочинали дах, двері, рама і всяку мізерію, без котрої хата — не хата. А далі?

— Треба сирівки на внутрішні стіни.

— Тобто маленької толоки?

— Ага.

— Скликай на суботу. З музиками та забавою. Словом, щоб на бункері грали й

танцювали, з бійниць пиво подавали, а столи стояли аж до акацій.

— Коли так, то через місяць я матиму де сховатися від дощу. Не віриться: виворінь — присадився...

— Золото тебе запекло, і розігнався ти не на жарт, то чого мусолитись? До нового року навряд чи справишся, але це діло таке... Просто я хочу, щоб цей місяць тут кипіла робота.

— Мені вистачить твоєї присутності, щоб створити паніку.

Увечері ми відвели душу, насміявшись з Івана Лободи. Микола відігнав на Лісничівку коней, а я розтягнувся в бункері на оберемку соломи, прикидаючи, як-то в мене все красно вийде. Повернувшись, Микола приставив до рота палець: мовчи, мовляв.

— Дивись під акації,— прошептав він.— Бачиш? Чорніє. Наче хтось причаївся.

— Бачу.

— Іван Лобода. Сюди намірявся, та побачив мене і заліг. Ми зробимо вигляд, що забираємось геть, а тоді несподівано повернемося.

Помовчавши, Микола заговорив з обуренням:

— Невже і він за мною пазить? От короста! Не раз виводжу їх, що й інших повинні б застерігати, а наступного дня знову є.

Голосно розмовляючи, ми завернули у виярок, яким дорога вела на Лісничівку. Микола оглянувся.

— Можна.

Перебіжками ми пустились назад до бункера. Дністром пливла довга тінь, одділившись від акацій. Лобода нас не міг бачити, бо були ми в сутінку під горою. Коли Лобода махнув до бункера, ми чимдуж кинулися за ним.

Та він упорався швидше, ніж ми добігли.

— Вишколений, як диверсант,— сказав Микола.

Я кинувся за Лободою, закричав:

— Стій! Стріляти буду?

І не в жарт у мені спрацював старий; давно не мащений механізм окопника. Заступило слух, одібрало від швидкого бігу пам'ять, я нічого не бачив, крім метляючої по ярузі тіні. Бракувало тільки вибухів і посвисту куль.

— Сті-і-й! Стріля-а-а-ю!

Лобода посковзнувся і пластом гримнувся на дно яру. З мене струмками лився піт, волосся на чолі злиплося, груди ходили ходором. Я закашлявся і безсило впав біля Лободи. З неба, примружившись, стиснутий хмарами, на нас дивився місяць і був немовби сконфужений.

— Пани добродії! — залементував Лобода.— Даруйте. Змилосярдьтєся! Не розстрілюйте! У мене троє дітей і слаба жінка. Пани добродії! Змилосярдьтєся!

Руками Лобода міцно стискав моє свердло. Я спитав, де він воював.

— У Франції,— простогнав він.

Я поклав йому на плече руку. Він тихо просив пощади.

— Спокусило подивитися на машинку.

— Не міг чесно?

— Затуманило розум.

— Ну й тікали! — засміявся Микола, наблизившись до нас.— Що один, що другий.

Він сміявся так заразиве, що і я не втримався, і Лобода захихикав. Я сміявся, щоб забути фронтову неосудність, Лобода — що все обійдеться миром, а Микола — із нас.

— Щось не второпаю: то бункер входить у твої володіння?

— Звичайно, Миколику,— захопився я.— Просто не позначено, це ж план.

Гривастюк повернувся із Залісся п'яний, та Гафійка примусила приготувати мені папери. Гафійка була ледь присоромлена, що батечко розсипається крізь сон "цілуй-ручками". Пишна, стигла, мов вишня, готова до заміжжя і материнства, з привабливо крутими боками і м'якими ніжними руками, вона комусь буде славною парою. Я так і сказав:

— Либонь, засватали? Цвітеш, Гафійко.

Очі її спалахнули.

— Дехто й сватав би,— одрікла вона без лукавства, та йому рушників не ткала. За ким серце тужить, той хату минає.

Вона зіперлась на стовп при штахетах, закинула очі на полумінь таємниче згасаючої днини і могла б, я думаю, простояти не одну годину. Але я поспішав.

...Акуратно окреслений чорним чорнилом квадратик на пергаментному папірці. О, акуратність. Коли все робиться, акуратно, я почуваю себе спокійніше. Здається, тоді легше жити, менше в душі плутанини. У мене буде порядочок, як у читальні. Усе матиме легкий і спокійний вигляд. Навколо хати висиплю рінню доріжки, зі сходу зроблю палісадник, щоб не бив вітер, на захід — ґаночок, у світлиці — море світла. В разі воєнної заварухи або ще якогось лиха зжену всіх до бункера, чи пак до льоху, а зверху нехай діється божя воля.

Микола задрімав, підклавши під голову руку. Левадиха у хатчині видзвонює мисками. Іду з планом до неї.

— Пречиста діво Маріє! — кидається старенька.— Ой, це ти, Прокопику? Мені у п'ятах похололо. Хто, думаю, коли сінешні двері на засуві, а хлопці сплять?

— Не спиться.— Я вмостився на скрині, звівши ноги.

— Жаль, жаль, що закидаєш старий ґрунт.

— Там же прірва. Треба гори, щоб завалити.

— Так-то воно так, але шкода. Серед села, садочок, криниця. Небіжчик Повсюда любив пантрувати, щоб чисто було, зелено, привітно. А сам лиш по дню на місяць бував дома. Всю дорогу на заробітках...

Пахло зіллям. Рум'янками, сосонкою, любистком. Левадиха невтомно підливає мені розмаїтих відварів, а поправки?.. Одійду аж у власній хаті. Понасаджую квітів, досвітками, прокинувшись, вистромлю з вікна голову і буду вдихати їх росяний аромат...

— Чи не заснув ти, синочку? — вивела мене із задуми Левадиха і аж сплеснула: —

Що я казала! Спиш на ногах. Ну, втихомиришся нині? Павлюк десь перевертається на другий бік.

Мені приснилося: Дністер, залиті сонцем села на обох берегах, тополі, як воцано-медові свічки, які висуюють до парастаса, і наш двір. У кінці сліпої поперечної вулички наш двір завжди був наповнений тишею, аж мліло від неї серце і охоплювали якісь бентежні передчуття — якогось неймовірно великого, хоч і трохи далекого щастя. Я побачив себе в потаємному закутку між парканом і оборогом, де я до часу виростав і жив подумки інакше, ніж усі ті, кого я знав. І уві сні замліло серце, мов колись наяву. Але замліло немовби від туги: за давнім, чи то за теперішнім, чи за тим, що мене чекало.

Виразно приснився батько. Він ступав у садок з граблями через плече, курив люльку, дивлячись просто себе. Я підбіг до нього, щоб притулитися до стегна (я був хлоп'ятком), але переді мною завалився якийсь мур. Я скам'янів. А батько пройшов мимо, навіть не глянувши на мене.

Потім я опинився у зовсім незнаній стороні серед всіяної квітами долини, на вершечку маяка чи церковної вежі. Коли я зиркнув додолу, в голові все пішло обертом, так далеко була земля. За щось я втримався, що не впав, а коли приглянувся ліпше — в імлістій глибині показалась плита бункера. На ній і стояв маяк. Я щось вигукнув і... зірвався.

— Останнє волосся на мені висмикаєш! — Микола сердито припер мені руку до побічній. — Звихнувся хлопець. На моїх устах замерло слово "бункер".

— Я падав,— пояснив я. Я спантеличено бурмотів, що взагалі сон у мене чуткий, як у матері біля грудної дитини.

— Біжи запрошуй на толоку. А завтра підскочиш бричкою до Залісся за пивом.

Під час повені берег вкрило мулом, і він порозтріскувався на сонці сріблястим паркетом. З ріки пахло рибою. Вода ще не очистилась і відливала кольором слабкої кави. Я зіптив з болота щось на взірець дарівниці і, поклавши так, аби було помітно, пішов швидше. Метрів за сто за мною підскоком біг Маринин старшенький, Василько. Я ривком оглянувся: він стояв над дарівницею, як дорослий, схрестивши руки, з опущеною голівкою. Коли я озирнувся вдруге, Василько вже кудись зник.

Йому пішов п'ятий. Тільки-но починає відкриватися світ, усе хвилює, усе хочеться досягнути маленьким розумом, а відкриттів а кожним кроком більше й більше, і мучить стремління стати вже дорослим.

Чи давно і я був таким?

...У селі, аби скликати толоку, не треба ходити з двору в двір. Досить сповістити кільком ґаздам на кутку, і зійдуться, наче бог звелів. Толока — це свято стрітень. Ніхто вже не відчуває, що це обов'язок честі. цей відтінок давно згубився. Люди збираються до людей, щоб при спільному. ділі погомоніти й почесати випощені у плітках-вигадках язики.

Я першим ділом повертав до майстрових людей і до тих, де під одним дахом кілька пар робітних рук. Я не хитрував. Так велося. Більша повага тим, хто більшого

заслужував працею. Мабуть, колись у цьому не обходилося без зацікавленості, а тепер узвичаїлось, і, зробиш інакше, осудять усім селом. День залежати від громади — вік шанувати її закони.

Почалися городи. Над Дністром розносився тряскіт праника. Побачивши мене здалека, Кухарчукова Оріся зачерпнула пригоршнями води і зосереджено помочила щоки. Певне, плакала перед цим. Коли я порівнявся з нею, вона всміхнулась, викручуючи скатерть. Підкасана повище колін спідниця відкривала точені, як прутики штучних лілій, ноги, голобіжки взуті в шкіряні личаки.

— Не холодна вода, Орісю?

— Трішечки крижана. Ти куди?

— Толока у мене в суботу. Іду просити.

— Коли ти вже з друзбами підеш селом?

— Ніяка сила не примусить.

— Будеш затятьком, як Ілля Гордій? А коли дівчата стануть купатися — мерщій підглядати з верболозу?

Її розчервоніле лице пашіло здоров'ям.

— Дівчата й винні, що Ілля занапастився.

— Ага! На сходки його вистачає, а на залицяння — ні? Нехай постарається. Готовеньке під ніс не подадуть.

Блиснувши чорними, як віконні шиби серед ночі, очима, вона забризкала по воді скрученою скатертю. Від берега побігли тремтливі кола, та вода хутко змила пруги, віддзеркаливши дівчину, склепіння неба і самотню лебідку-хмарину. Відображення дівчини поволі плило, наближалось до хмари, потім хмара випередила його і стала поводити у голубий фантастичний світ.

— Прийдеш на толоку, Орісю?

— Як дуже попросиш.

— Іншу не запрошував би,— сказав я, думаючи, що ці загравання тепер зайві.

Оріся моргнула на знак згоди.

Я побував у десятку хат і завернув до Шехтмана. Хлопці примусили мене поставити заради толоки відро вина.

Микола прибився удосвіта, розбудивши мене, пішов за кінями. Левадиха в оточенні сусідок заходилась куховарити. Місили тісто, смажили капусту з курятиною, кришили буряки на борщ, перебирали гречану крупу. Готуються. Завтра за правом господаря покладу на бункер першу цеглину — і нічого більше мені не треба. Боже, якби хто знав, як це дорого мені коштує. Скільки я передумав, пересумнівався. Прийди подивися, батьку, як гордо я вийду завтра до людей.

На оборі, підвішена до шнурка, на якому Ленадиха сушила білизну, горіла ліхтарня. Сновигали діти, обліплювали, мов мушва, вікна, гамірно ділилися враженнями.

— Що, сусідоньки? На покорм стали? — запитав я хлоп'ят, які з цікавістю оточили мене, адже на майдані, коли я командував сотнею, мабуть, здавався їм легендарним князем.

Я побачив через вікно усміхнену Марину. Жіночки своїми приповідками здатні викурити з серця смертельну тугу. Марина усміхалась так, як колись — її усмішка схожа на притриманий слід зірниці і збуджує веселу іскорку на чужих лицах. Чоло Маринине обрамлювала нова турецька хустка.

Микола звалив бочку з брички і влаштував жіноцтву пробу пива. Оріся довго відпльовувалась, але під дружній галасливий сміх попросила налити "ще наперсток".

— Ти голодний?

Я бачив Марину ще біля воріт, але тоді, один на один, вона не наважилась підійти до мене.

— Нехай розглотиться трохи, Марино.

— Та вже розходяться.

— Пізніше.

— Я занесу до світлиці.

"От уперта молодиця!"

Я сів напотемки. У сінях без кінця цокотіли, прощаючись, потім несподівано впала заставка тиші. Пропустивши димчастий промінь, відхилилися двері.

Сталося те, що давно назрівало. Марина нечутно пройшла до мене, застигла у темряві. Я тихо, з якимсь маркітним почуттям звівся, якусь мить вагався і, не звладавши з собою, пригорнув її до себе, цілуючи коси, ніс, щоки, уста. Вона зітхнула і міцно, із дозрілою жіночою силою, обвила руками мою шию.

Щоки її пекли вогнем, і той вогонь висушував сльози, що раптом хлинули з її очей, мов збиралися в них з нащадку віку. Вона плакала мовчки, поклавши мені на груди свою голову, а все тіло здригалось, дедалі м'якнучи і важніючи.

— Ходи поїси,— нарешті мовила вона, ховаючи уста.— Вже нікого нема.

— Марино!

— Що, Прокопе?

— Годі, Маринко. Віднині ми будемо разом.

Я не знаю, як для неї прозвучали ці дивно прості слова, та для мене вони означали, фронт, рани, безнадія — все ставало десь обіч. Я міг на нього глянути, бо воно більше не тяжіло над головою.

— Прокопе... Прокопику, — шепотіла Марина, ніби кликала звідкілясь здалека, з якоїсь темної прірви.— Мій... мій рідний. Рідний до смерті.

Згодом вона сказала:

— Прокопику, а ти знаєш, що Василько...

— Знаю,— стиснув я її в обіймах.— Давно здогадуюсь. Я його сьогодні бачив. Він у нас характерник.

— Я на нього перенесла усю любов до тебе. Часами Семенка шкода; що воно, бідне, винне?

— Постараємося, щоб він не відчував різниці.

— Так, коханий. Боже, який щасливий день! Я вже його не чекала. Господи, зроби так, аби він ніколи не кінчався. Зроби, боженьку.

— Це залежить від нас, Марино.

— Я не переставала молитися і не перестану,— продовжувала Марина, не слухаючи мене, забувшись.— Я гріх взяла на душу, я ворожила, щоб доля звела нас. Повіриш, Прокопику,— ворожила? Але я молитвами спокутую, я буду до престола повзати навколішки кожної служби божої.

— Поцілуй мене, Марино,— покликав я.

Ми завмерли. Фронт, рани, тяжкі роздуми і вагання сховала ніч. Ніч плила у супокій, накрила нас м'яким обрусом відбитого стінами місячного сяйва.

Перед досвітком затарабанили у вікно.

— Прокопе, Прокопе!

Я пішов до дверей. Марина притьмом за мною.

— Чого ти, Маринко? Спи.

— Боюся.

— Це, здається, Гордій.

Ілля збуджено схопив мене за обидві руки:

— Слухай, ми зібрались провчити поляків. Ходи, сотня вже за селом. Тебе чекаємо.

— Усі при зброї? — запитав я.

— Так.

— Кулемети взяли з собою?

— У повному бойовому.

— Я нікого бити не хочу і не буду! — крикнув я.— Звели розходитись.

— Прокопе! — Гордієві перехопило дух — Ми, Прокопе, підемо без тебе. Але ти мазурню знаєш: кляті, будуть між нами покійники. Ходи, бодай розстав хлопців, тоді, будь ласка, можеш досипляти.

— Любий мій.— Тепер я взяв його за обидві руки.— Ілля, ви збожеволіли. Стріляти із засідки?

— Ми їм тільки коней переведемо.

— Вночі куля не вибирає.

— Прокопе, це мазурня. На твоїй совісті буде, коли хтось із нас поляже.

— Не піду.

— Їх муштрує підісланий полковник. У них...

— Не піду! Відкривайте між лісами фронт. Якщо вони приймуться з вами воювати, тоді подумаю.

— Ой Прокопе,— мало не плакав Гордій.— Не одна мама завтра заголосить. А сотню вже не стримаєш.

— Хто вам нарадив?

— Самі. Стояли коло читальні, балакали, коли прибігає чорногуз Молотковського: "Поляки поїхали на Лісничівку". Ну, доки вони будуть ментрежити село?

— Скажи хлопцям, що це безглуздя.

— Як хочеш...

Гордій в'яло, мов поранений у саму душу, подався до воріт.

Хвилин через десять заскреготав кулемет, сполохано озвався другий, потім заговорили ще два. Зачастили карабінні, постріли. Я вийшов на подвір'я. Стрілянина тривала недовго. Відтак надплив далекий гомін. Сіріло на день. Долина наповнилась півнячим криком. На вулиці почувся тупіт копит і зараз же загупали, десятки чобіт. Поверталися, стиха перемовляючись. Не несли нікого. А що твориться на толоці?..

У тому місці, де Дністер піл-на-піл розділили острови, колись була бездонна глибінь. За півкілометра вище по течії рибаки перегородили частину ріки на міліні косим насипом. Течія зрушила з місця, заносючи поступово яму, поки з води не висунувся піщаний язик, що через рік вкрився млакою, а ще через рік заріс кущиками лози. Квола порість витримала кілька повеней, дощі обмили її від намулу, і острів піднявся. За ним вирости другий і третій.

Так і в річищі життя Колобродів: після невинних маршів. перед дівчатами на майдані, після створення алярмової сотні й Гривастюкових закликів провчити поляків рівновага порушилась, обережність і страх змінилися безпечністю, молодецтво помутило голови, і доброї мирної ночі за селом появився струп, на котрий важко повернути очі.

На толоку зійшлися з кожної оселі по двоє, по троє, але чим людніше ставало на вигоні, тим тривожніше перешіптувались, тим неспокійніше поглипували на ліс коло замка.

Микола ходив по хаті мов зачумлений і стискав у кулаки безкровні пальці.

— Там півсотні забитих коней, до десятка пораниених і розстріляних поляків. Іди до Гривастюка, щось треба робити. Люди стікають кров'ю. Навколо хрипіння і стогони.

— Знає Гривастюк. Це його, сучого вїйта, робота. Я не хочу за цю катавасію відповідати. По суті, то я в сотні не появлявся відтоді, як покинув її під Чортковом.

— Але ж...

— Що, Миколо? До чого ти мене спонукаєш? Скажи одверто.

Він раз у раз хапався за голову, і лисина його запалала, як спіла диня.

— Гривастюк...— Я прикусив язик: на порозі показалаь Гафійка.

— Татко просить вас прибути до канцелярії — сказала вона, уставившись на мене наполоханими очима.

Ми з Миколою Perezирнулися. Микола кивнув: їди, мовляв.

— Вам, Прокопе, завихторили розігнати толоку,— сказала Гафійка.— Приїхали з Залісся якісь пани, кажуть, що всі зібрання забороняються, бо почалися епідемії віспи і тифу. Татко їх всіляко затримує, але вони от-от будуть тут. Я прибирала канцелярію і все чула.

— Татко тебе послав?

— Ні, я сама.

— Спасибі, Гафійко.

"Коли діти повстають проти батьків, вони повстають проти всього, що вважалося святим. Але якщо батьки своєю смертю ще можуть відкупитися перед дітьми, то їх помилки не знайдуть виправдання, у помилках батьки не воскресають, щоб не

воскресити фальш минулого".

Коли я заходив до хати, Микола городом прямував до ріки. Я переодягся у військове, приколов хрести. Відчував, що виглядаю божевільним для всього села, але я мав деякі надії.

Їх було четверо: санітарний поліцай, чиновник з повітової управи і два січовики — сотник і простий стрілець. Вони вже сиділи в бричці, і Гривастюк, побачивши мене, піднявся з сидіння.

— Та ось, панове, Повсюда.

Війт виглядав невиспаним, на лиці появилася розгубленість, а в руках — метушливість. Проте він намагався володіти собою і, ховаючи очі, здавалось, якимись прикритими думками обшкрібає внутрішню оболонку душі від шкідливого накипу.

— Ардатій Криж,— відрекомендувався сотник.

За ним назвалися інші

— Іван Ярина, Юрій Степовий, Андрій Хопик.

Сотник носив сині вилялі шаровари і потерту блузу із зібраним коміром, до якого не прилягали золоті нашивки. Мій мундир справив на сотника більше враження, він розглядав мене, не приховуючи заavidків. Цим, здається, скористався Гривастюк.

— Чим теліпатися в кінець села, може, владнаємо діло в канцелярії? — запропонував він, але я чогось відчував, що це, либонь, швидше говорить для мене, ніж для прибулих.

— Ні,— заперечив чиновник.— Вказівки недвозначні, і їх треба виконати.

З виразу обличчя, манери триматися й розмовляти хотілось зробити висновок: зносок інтелігента і дурник. Я знав людей, що вийшли з робітничих чи селянських сімей і, помокнувши в інтелігентському кисляку, поривали зі своїм родом. Але й ці люди зберігали що-небудь від свого середовища. Їм часто можна було відкрити душу, хоч цього й не варто б робити: щось у їхній поведінці все-таки приваблювало. Та інтелігент-дурник, виходець з інтелігентів,— це дурень у квадраті. Цей Ярина нітрохи не заслуговував поблажки уже з першого враження. Ось він: змалку захвалений, змалку купований бубликом і брязкальцем, отримавши права віку, став зарозумілим, як попова льоха, і утверджується в житті, не замислюючись, чого вартий. Тупі зеленуваті очі виражали дурну категоричність.

— Річ ось у чому, пане...

— Повсюда,— підказав Гривастюк.

— Пане Повсюдо,— продовжив чиновник, звівши брови.— У навколишніх селах прокинулись заразні хвороби. Є тільки одна можливість попередити епідемії: заборонити сходки, вечорниці, навіть богослужіння.

— Пане Ярино,— сказав я.— Зараз же перепрошу людей. На толоку навіть не всі зійшлися.

— Дозвольте, ми це влаштуємо самі.— Чиновник криво посміхнувся — Мені потрібно зачитати інструкції.

Ні, не заради толоки вони приперлися, це й безмізкий би зрозумів. Мені досить

було одного сигналу: Микола пішов від мене, не попередивши. Але я вирішив точніше з'ясувати ситуацію.

— Пане сотнику,— звернувся я до Крижа.— Може, ми справді обміркуємо, як попередити людей, щоб не образились Та ось зглядаються,— показав я на Ревеку, що стояла біля криниці.

Сотник зиркнув на поліцая, який банно дивився на постамент з-під цісаревого погруддя, на стрільця, що навпочіпки зіщулювався на дні брички, на роззявлену Ревеку — і зіскочив на землю. Чиновник не встиг відкрити рота, як ми вже сиділи в канцелярії.

— Я з сусідніх сіл нікого не запрошував. — звернувся я до Крижа.

— Вірю вам,— посміхнувся сотник.— Проте справа складніша. Сьогодні вранці Гривастюк прислав вістового з сигналом про те, що в Колоброді є випадки дивного захворювання. За наказом повітового комісара сюди з хвилини на хвилину прибуде карантинний загін.

Він зіперся на лікоть, утомлено випростав під столом ноги. Ні, сотник не поспішав. Війтисько, увійшовши до канцелярії, почав теребити вуси. Цього щось більше нервувало. Покровитель! Я завше уникав подібних людей. Вони тобі чимось прислужаться, а тоді їм починає здаватися, що забагато тобі добра вчинили, і заходяться цькувати. Горів нетерпінням і чиновник. Якщо вони прибули, щоб провести арешти, то досить нам ще затриматись на п'ять хвилин, і Микола з хлопцями покине село.

— А хто зліг, пане Гривастюк? — запитав я війта.

— Зайчиха,— зітхнув він і облизав губи.— Щось непевне.

— Ця стара слабує, як правило, перед новим місяцем. Карантин, очевидно, треба накласти на ті господарства, де працюють полонені більшовики. Пошесті здебільшого заносять фронтовики.

Війт промовчав.

— На толоці, кажете, нема сторонських? — запитав сотник.

— Повсюда всіх не може знати в лице,— прогудів Гривастюк.

Коли я надійшов, війт на щось розраховував, запрошую чи всіх до канцелярії. Тепер я його розчарував.

— Мусите вибачити,— мовив Криж.— Наш обов'язок не зіпсувати вам okazji, а попередити біду.

Він пильно глянув на Гривастюка, ніби чекаючи, що той щось скаже для підтвердження його слів, але війт замислено дивився у вікно.

— Сідайте з нами, пане Повсюдо.

Я прилаштувався на передку біля Гривастюка. Він передав мені віжки і закував люльку. "Спільник ти мені чи не спільник?" — було в його короткому заклопотаному погляді.

— Що нам робити, пане Повсюдо? — заговорив він з удаваною досадою після довгої мовчанки, витираючи слізне від тютюнового диму око.— Комуністи начебто стали виступати збройне. Учора в керунку Лісничівки чулась якась стрілянина.

— Вночі?

— Так.

— Що ви кажете?

— Не завадило б на ніч виставляти патрулі. Я думаю порадитися з сотником. Ви мене підтримаєте?

— Хіба не досить вашого слова і авторитету?

— Та воно ліпше, коли голос від громади.

— Підтримаю, звичайно.

У відповідь — міна кривоприсяжника за дверима суду. Як би люди не маскувалися, їх завжди видає почуття втіхи.

Навколо бункера кишіло гамірне муравлисько. Чиновник щось вихоплював примруженим оком, подавшись уперед. Я подивився на майдані метляючі хустки, поблискуючі відра, порожевілі на сонці потилиці.

"Чого він шукає?"

На лицях стрільців блукали тіні зніжовіння. Криж перебирав товстими, незграбними пальцями, які колись знали чорну роботу і криваві мозолі. Та його не вчора відірвало від цієї стихії, встигло перелицювати. Зараз це людина того жалюгідного сучасного гатунку, яка хитається між безоглядністю тупого виконавця й сумнівами невдахи: чи потрібне те, що мене примушують робити? Чиновник не стане замислюватися. Поки несправедливих порядків, доти такі при твердому ділі. Життя викидає їх за борт у години докорінних зрушень.

— Ач як наш сотенний ошатився,— пискнув Богдан Онук. — Чепуркуватий, мов дівка. Правдоборець нещасний.

— Сучий!...— довго й гидко вилаявся Микита Волосожар.

— Показав би, як ставити приціли, не наварили б каші.

— А хто це пришкварився до них?

Всенощна не за мене. Хлопці дивилися оскілками, як на чужосторонця. Минеться...

Одкашлявшись і витерши з чола росинки поту, Криж насунув на очі мазепинку, та одумався і зняв її з голови, завертів у руках. Грудним тихим голосом почав:

— Панове громадянство! Прошу до уваги.

— А хто ти такий? — заволали з гурту. Чиєсь сумління уже стало орця.

— Не бачиш — сотник.

— Цс-с-с! — зацитькали крикунів. Панове! Повітовий комісар уповноважив мене довести до вашого відома, що збори, толоки, церковні відправи з нинішнього дня припиняються з тої причини, що епідемії.

— Себто читальню, церкву і хати — на колодку? — видобувся наперед Микола Трач. Такого ще зроду не траплялося,— охнула Байдиха.

— Читальня — марниця, а церква?

— Комуністами нас поробити?

— Прошу не злорічити,— сотник підняв шапку.— Село оголошується в стані карантину. Церкву ніхто не замикає, моліться, але по одному. В цей спосіб церква буде

відчинена денно і нічно, але. будемо наглядати, аби строго по одному. А непокірних будемо обкладати штрафами.

— З хуторами як буде — відрізаєте? У мене на хуторі родич.

— При потребі буду виписувати перепустку. А як до толоки, Криж із помітним ваганням подивився навколо,— то ухвалено сей момент розійтись.

Юрба загула.

— Дайте закінчити чоловікові цеглу.

— Недавно почали.

— Ми всі вже заражені...

Сотник нахмурився, заграв скулами.

— Будемо допоминатися в Заліссі.

— По недомислу можна й не те втнути.— Криж оглянувся на чиновника, але, видко, передумав кликати його на підмогу і додав: — Я ж казав, що розпорядився повітовий комісар. Хто не хоче наптити собі біди на голову, прошу шанувати владу.

Раптом гомін спав, ніби натовп пронизало електричним струмом. Всі скосили очі під гору. Я остовпів. З Лісничівки, хитаючись, плівся метрів за сто жовтий як віск, з чорно запламленою сорочкою; що трималась на одному рукаві, з чорними плямами на голих грудях, ніби осліплений чоловік.

Оціпенівши, юрба сторожко дивилась, куди він зверне: у яр чи на простинець до села. Крім Гривастюка, ніхто з приїжджих не встиг побачити пораненого або робили вигляд, що не бачать.

Криж читав інструкцію.

— Підіть хто, заведіть у яр,— зашушукали між рядами.

— Песиголовці! Хлопці, що ж ви вирячилися? Сховайте!

— От люди!

Несподівано од гурту відділилась Кухарчукова Оріся. Раз у раз повертаючи назад голову, спотиком, дрібнобіж, поспішила назустріч полякові. Та він уже й сам звернув на пагорки.

Коли Оріся, подавши руку полякові, щезла з ним за горбом, натовп немов переступив з ноги на ногу.

Сотник закінчив читати і поманив Гривастюка. Коротко переговорили.

— Панове! — вигукнув Криж.— Я зважив на просьбу пана Повсюди, чоловіка без рідні й притину, недавнього фронтовика з ще не загоєними ранами, то постановляю,— обличчя його стало веселішим,— не лишати роботу, як перше казав, а покінчити, що почали.

Окіль загомоніли. Та не важко було зрозуміти чого: вони ще ні про себе, ні загалом нічого не усвідомили і нічого ще не вирішили. їм треба було сукупно наступити на привида, піти на примирення з сумлінням. І хоч тут не треба було розкидати розумом, адже нинішні пробунки поляків — це завтрашнє ярмо, людська пролита кров зворохоу була їх, наповнила душі страхом.

— Відлягло від серця? — посміхнувся Криж, торкнувшись до мого плеча — Ошукав

я Ярину, признатись, бо мені доручили. Будуть тут усілякі хруні тикати носом упоперек.

— Широ вдячний,— сказав я і на більше чогось не знайшовся.

— Йолоп,— бубонів сотник.— Приїхав і поїде, а мені припало раду давати, світити перед людьми лицем.

Він, здається, був прозірливіший, ніж я сподівався. Або чоловік справді не простяк, яким виглядає, або те, чому служить, валиться без часу, не претендуючи на виправдання і поблажки.

Впродовж усього дня я один раз презирнувся з Мариною. І не було коли думати про неї. Лиш, ніби добра надія, жила вона десь у глибині ества, зігріваючи хвилями тепла.

Карантинний загін, а вірніше — до зубів озброєна бойова сотня, прокотилась мимо бункера і здивованих толочан на Лісничівку. Я скрізь розшукував Миколу, та він наче крізь землю провалився.

Гостина після толоки не вдалась. Випили усе, а варене й печене позалишалося на столах. Левадиха бідкалась: — Пропадає, пропадає, людоньки, праця! І почала наліво й направо пригощати малечу. Ненаїсні жевжики збігалися мов на сполох.

—Ой, наївся! — гладив живота Байдишин Федько.— Ото наївся! — зітхав, потіючи.— Алем наївся. Га, Дмитре? Ох, і смачні пампушки з маком.— І з заavidками поглипував на Дмитра Лободу, який поквапливо, трясучись, уминав рум'яні балабухи.

Слухала, слухала Левадиха, та й відтануло старече серце.

— Може, капустоньки смаженої додати? Поїжте, дітоньки, каші, вона з медочком...

— Завтра, бабусю, ми вам за це скопаємо город,— хвалився окастий Гринь Молотковський. Левадиха схлипнула, потім сплеснула:

— Завтра неділенька свята, шибенику, лукавий чорногузе. На понеділок не обіцяєшся!

— То в понеділок,— по-індичому надимаючись і поводячи головою, поправлявсь Гринь.

— Так би й зразу.

— А то правда, бабусю,— осмілів Загатин, що од рук відбився, Омелько,— ніби між лісами коло замка забили сто поляків?

— Хтось вигадав.— Стара кинулась мов ошпарена і закусила запалі губи.

— Не знаєте, не балакайте,— схопився на ноги малий Стінковий,— я видів своїми очима: побиті коні й люди.

— Видів, видів! — перекривила його Левадиха.— Ось не видиш, куди ложку несеш, заївся по самі вуха.

За столами, весело метляючи долоньками ногами, жирувала молода республіка, прокурор історії.

Поночіло. У піддашші хмар мигнула перша весняна блискавка. Через мить небо почало без угаву розтинати вогненні коси, мов хтось за горою, гострячи їх об скелю за

каменоломнею, штрикав над долиною розпеченими лезами У безлистому верховітті понурих берестів зашарудів краплистий дощ.

Хлоп'ята порозбігалися, покинувши Левадісі два довгі ряди замурзаних варивом тарілок. Узявшись за руки, ми з Мариною бігцем пустилися до бункера. Студені, важкі, мов налиті оловом струмені падали на її розмаяну за вітром спідницю, прибиваючи додолу.

— Ой,— простогнала Марина, падаючи на сніпки сіна в бункері.

Я поцілував її в мокру щоку.

— Прокопе!

Схлипнув і розтріскався над долиною високоголосий грім.

— Чуєш, рідний?

По-змовницьки поклавши на уста пальця, небо склепило повіки. Та з-під опущених вій капали, безнастанно текли сльози.

Шум. Спертий пружним низовим вітром, Дністер сердито хлюпав у кам'яністі береги, ніби наблизившись, майже при вході до бункера. Шелестливі хвилі рухались чатівливо, мов дикі звірі. І знову дзвінко стріскував грім.

Марина здивовано підвела голову.

— Як довго.

— Перестає.

Хвилі шаснули геть, злива відступила. Мить повагавшись оддалік, поминули вигін і горобиним шурхотом пішла схилом гори на ліс.

— Прокопику! Як ти жив, скажи ж мені? — мовила Марина стиха.

— Перебивався, Маринко.

— Я хочу знати;

— Розповім завтра.

— Сьогодні.

— Крутив світом, Маринко. Сердився на світ, заплутувався, виплутувався... Завтра.

— Прокопику...

— Ти можеш собі уявити, що означає втікати од війни?.. Почекай до завтра. Злива повертається знову.

Під цементною долівкою в бункері весело цюркотіла вол

— Послухай,— сказав я.

— Потічок?

— Я тут зроблю перегородку, і в нас буде лазня. Поставлю залізну піч, балію...

Грім погуркував на буковинському боці. До бункера хтось наближався. Марина звелась, я став у дверях. Кроки стихли. Небо над ковшем долини хутко очищалося, ясно, за хмарами залишались зоряні сліди, наче за отарою овець з золотими копитцями.

— Ти, Миколо? — гукнув я.

Захлюскало болото, до бункера повернули дві тіні. Спалахом блискавки освітило Миколине обличчя.

— Я до тебе,— сказав Микола.— Там щось залишилося перекусити?

— Ходімо,— вийшла з бункера Марина.— Нас тут дощ застав.

Мельник усівся за столом перший. Марина принесла м'ясо. Вони їли мовчки, дивлячись у тарілки.

— Чиновників спекався? — запитав Микола, обтерши цілушкою губи.

— Сотник виручив. Здається, порядна людина. Каже: "Мені доведеться перед селом світити лицем". Видко, отаборяться надовго.

— Надовго,— озвався Мельник.

— Замок окупували? Микола зиркнув на Мельника:

— Якби застали, довелося б зараз задовольнитися льохом.

— Що ти?!

— Для тебе сотник — чоловік порядний, а для мене...

— Мені пора, Микола.— Мельник згорнув учетверо рушник, щось міркуючи, поклав проти себе.—Дозвольте дітям сухарців узяти,— звернувся до Марини.

— Прошу, беріть.

— Звикли,— ніяково сказав він.— Коли день мене нема дома, то мушу повертатися з гостинцями. Це ніби відкупна.

— Беріть більше.

Провівши Мельника, Марина постелила нам з Миколою —на ліжку, а сама забралась у хатчину до Левадихи.

— Кепські справи,— пробурмотів Микола.— Криж має розпорядження провести арешти.

— Гривастюк нашептав?

Микола закивав головою.

— Гривастюк до чогось готується, якийсь політичний капітал збирає. І, розумієш, має в повіті сильну підтримку. Де ще в селі розквартирований гарнізон? А сюди спровадив. Стрільці позакопували трупи, пустили поголос, що це натворили комуністи. Але чогось не ворущаться.

— Побачимо. Вийде на поверхню, як олива на воді.

— А голод вижене на холод, як вошей... Треба розкусити Крижа.

— Дивуюсь тобі,— сказав я.— Створюєте арсенал, а якогось війтика не приборкаєте.

— Терор?

— Я колись дійду до того, що проїдуся по його голові києм.

— Га-га-га! — закудкудахав Микола.— Ха-ха-ха-ха! Ти? Повсюда напав на Гривастюка! О-га-га-га!— Він подивився на мене довгим поглядом і мляво промовив: — Не те, друже.

Вранці, накинувши на плечі рушники, ми пірнули в сад, продудоніли босоніж по вологій утоптаній стежці до ріки.

Пахло гіркувато-п'яним вранішнім димком, що прозоро вився над коминами. Сонце мережило проміж віттям сріблясті фіранки, спускаючи їх все нижче додолу,

вичісувало з полинових меж загублені світанням краплини роси.

У хмільному забутті заливалась співами пташина, в оборогах воркували голубині пари. Лиш Дністер байдуже виконував свій одноманітний обов'язок, перекочуючи в залиту серпанком далину розніжено ліниві води, які злегка опиралися і збиралися зверху в полискливі гребені, мов морщили лоба, намагаючись запам'ятати вигляд оповитих смутком придністрянських гір і юно усміхнених до сонця садів.

Ми поплили за течією, скосили на бистрину, і вода швидко понесла нас мимо пустинних берегів.

— Го-го! Тут не менше трьох метрів.— Микола зробив кілька дужих змахів до мене.— Все ж міліє наш Дністер. Дід розповідав, що колись він був набагато глибший.

— Мені малому здавалося, що тут хтозна-яка широчінь. Похибки віку.

— Ні, ріка .пересихає. Винищують ліси, то щезають стави і озера, струмки. Серет і Збруч почорніли в намулі.

Назад ми бігли один за одним. Тіло після плавання стало пружним.

— Сотник учора непогане казання мав,— кинув я вслід Миколі.

Він пішов повільніше.

— Воячина стинається з бюрократією. Між іншим, військові завжди недолюбливали чиновників, але владолюби. зрештою, загнздували їх і робили слухняними.

— А не візьмуть вояки верх?

— Взагалі вони цього прагнуть, але з них нікудишні політики.

— Так чи інакше, їм завжди буде забезпечена дарова кухня.

— Ти забрав Марину до себе?

— Так.

— Справиш весілля?

— Як закінчу з хатою.

— Дивися, аби не шкилювали над жінкою.

— Вона мені вірить.

— Не легковаж: люди!

— Собаці вільно й на владику брехати. Ми обмили землю з ніг і почали одягатися. Трусячи штаниною, Микола ніяк не потрапляв у неї ногою.

— Ади, яке нещастя! Прийди, Криже, візьмеш голірuch.

— Думаю, він тебе не буде вистежувати. Він тут з примусу, і здається, що використає нагоду пережити тихо лиху годину.

— Ну, я піду до сестри. Коні в неї. Надвечір пильнуй, щоб я не скочив у пастку. Вийди назустріч.

— Тільки сирим не допоможи.

— Ялина добра. Витримає до четвертого покоління.

IX

Тодор Мельник, маленький полисілий чоловічок з сивіючими вусами, закінчив виміри, і ми сідаємо перекурити.

— Можна сміло замовляти Прокіпчукові вікна й двері,— каже він.— Ліпшого столяра в Колоброді нема: і сумлінний, і зайвого не візьме. Правда, трохи млявий.

Він розмовляє спокійним грудним баском; часто приплющуючи очі. Чоло порізане борозенками, як тютюновий капшук, сіть морщин навколо очей.

Муляр Михайло Хрущ кладе кельню і, спираючись на палицю, яка йому заміняє коротшу від народження ногу, зігнуту в коліні, шкутильгає до нас. Хрущ працює зі стільчиком, підкладаючи його під хвору ногу. Спершись на палицю, він скручує самокрутку.

— Трохи негарно,— каже він.— Не подобаються мені ті зрізані кути.

— Сапери не передбачали, що на бункері буде хата, — сміється Мельник.— У Грушівці таких аж чотири. Ото буде комусь вигода, як здогадаються.

— Тепер не дуже, щоб будуватись,— бубонить Хрущ.— Люди навчені. Як десь літ через десять буде показувати на спокій, то й почнуть старатись. Мій знайомий з хутора спалив новісіньку стодолу, порубав сад, вулики, цямриння з криниці, паркан. Каже: "Треба буде — надбаю всього. А так мені ніщо не мило, нічого не хочу". А воно й голод починається. Я от...— Він обірвав Себе на півслові. Видко, хотів сказати, що ніколи в світі не пішов би класти мені стіни, якби не заставила скрута.— Туди далі в Галичині люди пухнуть...

— Понад Дністром трохи легше. Правда, не в усіх. Є такі, що в чоботях ходять, а босі сліди знати. Он Байдиha: галушка та лемішка. І то випрошене, вспоміжне.

— Лихе життя.— Хрущ став відкашлюватись, довго підбирав якісь слова, дивлячись похмуро на Мельника,— Казав якийсь: більше разу не вмереш. Пішли до роботи, хлопці.

— Від дурного життя і люди дуріють,— сказав Мельник, пересівши навпочіпки і погойдуючись на ногах.— Хтось-то мені розповідав, що старий Ковальчук купив у Заліссі труну і спить у ній. Щоб тіло, мовляв, звикло до вічного спокою. Нібито ніде так не висиплявся, як у труні.

— Я хотів у цього відьмака позичити брусів на одвірки,— сказав я — Бруси дубові, обстругані. Ще подумає, що зичу йому скорої смерті.

— Ліпше не майте з ним ніяких сходиh,— порадив Мельник.— То чоловік недобрий.

Спроквола шелестів вітерець у високій траві, що мало не в очевидь піднялась над землею, майже сягаючи колін. Побачивши на стежці дві маленькі постаті в довгих на випуск сорочках, я пішов назустріч.

— Тату, мама наповідала, що обід за годину.

У мене щось замліло від того "тату".

Швидко, по-осінньому покvapливо насувалась ніч передвоєнного тринадцятого року. Заповнила душу тривогою, котрій ніяк не хотілося вірити. Усе мовчало, причаївшись і дожидаючи. Я торкнувся рукою холодної Марининоі коси і вона, мов по вістрі, сповзла їй на груди. Марина нагнула голову і притулилась до зап'ястя пересохлими устами. Крізь довгу гірку і солодку знемогу, крізь біль і сум, безконечну задуму і вагання — тихий, проймаючий серце шелест губ:

— Ти будеш моїм.

Це прозвучало, немов веління землі і неба, веління чогось вічно живого.

— Нас ніщо не розлучить...

Засірів туманом світанок.

— Маринко,— сказав я.— Я чекаю, що ти приїдеш.

Вона запевнила, що прилетить голубкою, бо... бо одне ми ціле, як яблуня і цвіт, як небо і сонце... Якби не війна, випробування, не гідні не те що людини, а допотопної німини, яким війна піддала людей, вимірюючи їх вигадані, відносні чесноти, то в нас усе було б щиро і чесно. Од замолоду закопаний сатрапами російський хлопець обурювався тим, що гідність людини вимірюють труднощам підносячи до ідеалу те, що є просто наслідком поганих суспільних умов. Але, боже! Досить! Кому це скажеш? Нема кому.

На фронті я з неспокоєм згадував наш останній вечір. Марина з'являлась мені у коротких і кошмарних окопний снах між артилерійськими атаками, в хвилини непритомності — в госпіталях, бо потім, прийшовши до пам'яті, я надзвичайно гостро відчував полегкість від того, що вона була зі мною. Вона приходила до мене тінню. Так, тінню. Тому що образ її витіснили з моєї уяви понівечені трупи — без лиць, без голів, без рук і ніг. Голос її заглушили канонади і хропіння конаючих. Усмішку погасили спалахи вибухів. І вона навідувалась до мене духом небес, водила квітучими лугами, поїла холодною водою, годувала, як дитину, із рук, прикладала до спалених місць стулений, змочений рушник. Та щезала з першим пострілом, з першою командою. А потім продовжувала перервану турботу, і сон накладався на сон, утворюючи шматок неподатливої, глибоко потайсвіту захованої в душі дійсності.

Відтоді, як я побачив Марину з санчатами на дорозі, що пересікає Буштинський тракт, вона стала для мене іншою. Відтоді переді мною у мряці застряли її очі, а далі — сповиті туманом — ідуть якісь руїни, розрита земля, настовбурчені скелі, вирвані з корінням дерева. І з того часу я почав задумуватись, і вагатись: ми стали людьми, які ваг вчились зосібно, по-своєму терпіти, і цим двом силам терпеливості буде важко разом, між ними не можна перекинути місток.

Та я все частіше здогадувався, що цей малий характерник — не Панька Середи син. І цей хлопчина дивний, з пригладженою русявою чуприною, з неспокійними карими очима примусив мене згадати батька. Батько привидом піднявся переді мною з хмільного чаду, зупинився в образі докору. Я знайшов себе у п'яних снах малим хлопчиною, який хотів жити не так, як усі, кого він знав. І, взявши те хлопчатко за руку, я пішов назустріч оцьому. Якийсь час мене зупиняли посеред дороги засмучені Маринині очі. Вони ніби промовляли:

— Правда. Була війна. Але можна було їй не скоритись. Можна було зберегти себе.

Тоді собаку, що біжить манівцями,— випадок,— я не відгонив од себе і ще ненадовго пускався за течією. І дивно: завжди мої ноги нащупували міліну, я виходив на берег. Знову дорога стелилась сюди...

— Чого мамка наварила?

— Вареників,— поспішив чоловічок з синіми очима, Паньків син.

— І гречаної каші,— додав Василько, не образившись на брата.

— І болсцу,—підказав Івась. У сінях я шепчу Марині:

— Ти оковирна.

Щоки її розпашілися коло печі, чистим вологим блиском відсвічують терново-чорні очі, на устах усмішка.

"Усе буде добре,— думаю я.— Прийшов таки туди, де мене чекали".

Нас за столом четверо: Мельник, Хрущ, Ілля і я. Поки Ілля лащить зором до пляшки, я спішу повідомити, що беру Марину за жінку, але весілля справимо пізніше, коли заберуться лісничівські наїзники. Новина справляє на Іллю сильне враження. Коли Марина виходила до другої воловини, він пильно зиркнув їй услід, коли повернулась, видивився, наче вперше побачив, і знову провів до дверей вже закінченим заздрісно-захопленим поглядом.

— Диви, яка молодиця губилась у Колобродях! А я, дурень, і не примітив. Вогонь!.. Станом колише, що й порядна дівка може сховатися... Став, слухай, ще півлітру. Відкупного. Я ж міг перешкодити... Ні, подумайте! Де я був? Пробач, слухай. Ти забагато загарбав. Добувай ще пляшку, бо кину будувати хату. Ні, по пляшці на брата, тоді ми в розрахунку. Це ж готовеньке багатство. Що нині маєтки? Пусте А добра вродливиця — це ж квітуче життя. Де я був?.. Усе моя проклята пам'ять. Пеня пнем. Читаю програму, лиш починаю доглупуватись, зирк у вікно — забув. Якось я цілий місяць ночував над москвофільською програмою, Головацький муштрував, і чорта лисого — не запам'ятав ні словах Приймали, то Головацький говорив поперед мене, як піп, а я повторював. Лобода мене мучив два місяці. Коли зі брався їхній молебень, я все переплутав і виказав москвофільську програму замість радикальської. До мене запізно доходить. Виказав, значить, москвофільську, а між радикалами шепіт, мовляв, можна його і у верховоди брати. А коли я крикнув: "Боже помагай москвофільському братству!" — піднявся переполох, і мене виперли за двері Нещасний чоловік з такою пам'яттю. Малим мене мама послала до Савчихи вставити клинця в штанці. Наказувала: "Ілька, клинці! Не забудь: кли-ин-ці". Ми повторили з нею кілька разів: "Кли-н-ці!" — і я чкурнув городами. "Клинці, клинці, клинці..." Повторюю, слухай, аби не забути. Раптом з кукурудзи — псисько. Я закам'янів, а язик меле: "Рубці, рубці..." Кажу до кравчині: "Мама просили аби-сьте позашивали рубці". Та розгорнула штани, стиснула плечима і взялась за голку. Погаптувала, слухай, усі вшитки на моїх старих штанцях. Забрала десятеро яєць за роботу — і з богом, хлопче. Ох, і набрав я гаманів від мами! "Це,— каже,— я до штанів, які треба викинути, десять яєць доклала! Марш мені з хати, абим тя не виділа".

Ми слухали і бралися за животи, а Ілля, розповідаючи, ухитрився висьорбати миску борщу. Мельник витирав очі й бурмотів:

— Най тобі добро буде, Гордію! Най тобі добро буде!.. Пообідавши, хлопці пішли до бункера. Я тим часом замовив Молотковському завіси, клямри, защіпки, цвяхи, стояки під ринви, косинці до вікон.

— У Задвірних плачі,— повідомив Молотковський — Семен умер від черевного тифу.

Десь наче за Підволочиськом. Про інших нема чуток, пропали без сліду.

— Вони самі цього шукали.

— І шукають,— прогудів Молотковський.— Хто таке видів, щоб з кулеметів косити непереджених людей? Що це за вояцтво таке? Це те саме, що підпалити село. Кортить вам зрізатися, майте гонор: викличіть на бій.

— Відтак на комуністів тикають,— сказав я, не спускаючи очей з Молотковського.

— Тикають,— промимрив він.

— Викликають стрільців...

— Ат! — Сердито махнув він рукою.— Щось незрозуміле твориться.

— І я такої гадки.

— В Шевченка ото сказано; "Той будує, той руйнує..."

— Історія — це комедія.

— На крові і на кості.

— Так-так,— сказав я.— Видко, без крові нема чого сподіватися на поліпшення в цьому житті.

— А я завжди буду думати, що можна поліпшити без крові. Просто люди темні, й з ними нічого не доб'єшся. Треба вчити.

Заспівав Молотковський! Замість відуклінного я зазирнув в йому у вічі. Там був крайній відчай.

За тиждень біля бункера вирости штабелі дерева, і Микола кудись зник. Мабуть, трапилось щось настільки нагле, що він не встиг нічого сказати.

Щовечора з Мариною ідемо ночувати до бункера, бо хтось було внадився красти ялиці. Марині подобається місцевість. Каже: весела. Весела буде тоді, сказав я, коли ми її заселимо. Дім без ужитку — пуста, а пуста виплоджує щось вороже людині.

Накрапає дощ. Він падає ночами. Я такі дощі хвалю: вдень муляри вивершують стіни, задалегідь накривають соломною, а вночі іде собі дощ. Позначені цифрами, під бункером лежать крокви, лати, одвірки, бруси для віконних рам, вже є штабель дощок на веранду, я нарізав з відходів штахет, натесав кілля.

Бункер тепер зачиняється міцними на штабах дверима, бійниці засклені й загратовані; справжній льох. У куточку, де сапери пропустили струмок під днищем, я розколупав цемент. Крижана вода. Але до хати вона не підніметься, потрібен водотяг. Зроблю. Мені залишиться тесаного каменю на простінок — буде кузня і лазня. Зашмиряєшся за день, тоді нагрій води, розпечи на горнилі каменюку, скропи — маєш пару. Тут же балія з теплою водою. Аж свербить шкіра... Яка держава дасть мені все це безплатно, з поваги до мене як до людини, із справедливості — адже я, навіть працюючи по три години на день, буду їй виплачувати.

— Прокопе, вечеряй, підемо.

— Малі вже позасинали?

— Левадиха ледве повклала. Вони пустують, а ти їм потакаєш

— Знаєш, батько колись мені розповідав про одного цадика...

— Я ще була дівчиною, як ти мені це розказував.

— Хіба?

— Забув? А я пам'ятаю все, про що ми балакали.

— Я теж.

— Що ти казав тоді, як Охітва побив Кухарчукову Орісю, коли вона медівки трусила в його саду?

— Що він свиня.

— Ні.

— Бугай?

— Е, ні!

— Словом, дикун?

— Ось бачиш! Ти казав, що страшні ті люди, які вірять глупо, і страшні ті, які не вірять ні в що. Пригадав! Ай-я! Прокопе! Ми зустрічалися всього дев'ять днів, і ти все перезабув. А що я казала, коли ми йшли попри цвинтар до вертепу? Тоді світив місяць, і на буковинському березі горіло багаття рибаків навпроти Грушівки?

— Що ти мене без пам'яті кохаєш.

— Невже я говорила б це, йдучи мимо цвинтаря?

— Що велику рибу спіймають.

— Ти нині вередій... Граєш якогось недотепу.

— Я граю маленького чоловічка, якому раптом стало добре. Виходить, він виглядає недотепою?

— Господи, застигло! Я ж думала, що ти їси.

— Нехай маленький чоловічок наковтається холодного, тоді його скрутить вчетверо від болю в шлунку, і чоловіче стане серйозним.

— Хтось іде попід хатою.

— Микола.

— Звідки знаєш?

— Я звик до його кроків.

— Чи ти й жінку свою так знатимеш?

— Я її ще не повністю оглянув.

— Ой, ти сьогодні...

— Добрий вечір! — Микола зняв на порозі шматок глини з чобота, підняв ногу, дивлячись у ваганні на темний вивідець болота. — Молода газдиня буде незадоволена, що наношу бруду. Скинути чоботи?

— Заходь, Миколо. — Марина зиркнула на мене. — І цей не в гуморі. Дати вечеряти, Миколо?

— Не більше, як наливаєш Василькові.

— Він у мене їсть, як старий.

— Лий, як йому.

Коли Марина вийшла, Микола мовив стурбовано:

— Прокопе, тиф. Нема ніякої ради. Косить напропалу. На дорогах карантинні інспектори й стрільці. Не впускають у села і не випускають. Хто без документів — того

хапають і до в'язниці. А в мене ніякого посвідчення немає.

— Я тобі випишу,— сказав я. Дістав з валізи два аркуші гербового паперу.— Та ні, пиши сам. Пиши, що душа жадає. Колись я мав щастя потримати в руках Гривастюкову папку. Один аркуш використав у Тернополі.

— Гай-гай, Прокопе!

— Гай-гай, Миколо!

— За них Гривастюкові дадуть рік тюрми.

— Але ж не дали?

— І він не здогадується?

— Це сталося в Заліссі на банкеті. Гривастюк віддав папку Гафійці, а коли почали стріляти, я подивився, що в папці. Я тоді потерпав, що мене можуть заголити на фронт. Придалося.

— Пробач, я розігрівала,— сказала Марина, подаючи картопляний суп.— Я ще молока принесу.

— Дякую, Марино. Не треба.

Раптом у хату вдарила блискавка. Ні, це був револьверний постріл. Куля свиснула над Миколиною головою — він сідав за скриню вечеряти, відбилась рикошетом від стелі і врізалась в одвірок. Чимала скалка, що одлетіла при цьому, застряла в Марининій руці.

Микола вистрелив у лампу і вилетів надвір. Пролунало ще два постріли. На другій половині запищали діти. Я вивів Марину до кухні, Левадиха світила каганця.

— Цитьте! — гримнув я на дітиськ, і вони, здивовано закліпавши, сховалися за Левадиху.

Маринина рука розпухала, ніби її надувало. Я висмикнув скалку, залив рану гасом.

Криж із рулеткою ходив по оборі, щось без кінця вимірював, малював у записній книжці, розпитував і знову вимірював. Мені увірвався терпець.

— Шановний сотнику! Кинь займатися криміналістикою, бо не вмієш. Не муляй марно очей.

Він дивиться на мене з подивом, та мені плювати, як він на мене дивиться, адже він тупий у таких справах.

— Чого тоді сусіди кажуть, що чули чотири постріли? Не один, як ви заявили?

— Якби промахнулися в мене, а я мав при собі зброю, то я гнався б за тим невдахою, поки не поклав би його під боже благословення. Микола нагрітий тим самим духом.

— Ви трішечки необережно розмовляєте.

— З сьогоднішнього дня я буду носити з собою зброї. Тоді понюхайте мою обережність. Якщо ви приїхали замети сліди за постріляними з Гривастюкової науки поляками, то не займайтеся тим, що вам не хочеться робити і не має на це певних вказівок.

— Пане Повсюдо!..

— Що, пане? Вас Гривастюк прислав, сотнику?

Криж упритул підступив до мене і, бризкаючи слиною, крізь зуби процідив:

— Але ж люди слухають, пане Повсюдо. Заспокойтеся. Ходімо до хати.

Ми сіли під затканим подушкою вікном.

— Слухаю, сотнику.

— Ви не знаєте, де дівся Павлюк?

— Знаю: шукайте вітра в полі.

— Не сердьтеся,— сказав він тремтячими губами.— Павлюка не поранили?

— Ні.

— Я розумію,— сказав він, помовчавши.— Скалічили вашу дружину, і ви маєте причину озлобитись. Але я боюся думати, що ви з Павлюком в усьому сходитесь, того його захищаєте.

— Схожуся я чи ні — це моя особиста справа. Мене чорти беруть, що ярлик комуніста припікають до кожної тверезої і одвертої людини.

— Ви, очевидно, не все збагнули в теперішньому житті.

— А коли ти збагнув і совість твоя не кричить проти безчинств, прошу геть з цієї хати! Тут ніхто ніколи нікого не обдурював. Нікому не замилювали тут очей, не кривдили. Це свята хата. Прощу. Прийдеш вночі і вб'єш мене.

— Що ж?— Криж втомлено, звівся.— Я вірю, що це, як ви кажете, свята хата. Може, я справді не гідний того, щоб переступати її поріг.

Плечі його затряслися від якогось внутрішнього корча, ламав його надвоє.

Микола як ні в чому не бувало сидів на дошках під бункером і розмовляв з Мельником.

— Ох і всипав я Крижеві,— сказав я, думаючи: якщо я зірвався — бути біді зі мною, тепер я зсунувся зі свого укріплення, як пес з полови.— Свята, кажу, прошу геть, не сій блуду...

— Хто свята? — засміявся Микола і презирнувся з Мельником.— Я люблю, коли ти злостишся, Прокопику.

— Хата свята.

— Ти його вигнав?

— Витеребив, як зогниле зерня. Кажу — прийдеш вночі і підстрелиш мене. Я звалив на нього всю вину за вчорашнє.

— Ти недалеко від правди. На Лісничівці народилося. В нашому замку.

— Та це ж...— Мені раптом це стало повітря.

— Те саме, те,— засміявся Микола, подумавши, що я не знайшов потрібної лайки.

— Чого ти бродиш? Хочеш, щоб заарештував?

— Не боюся я твого Крижа. Коли починається зуб за зуб — мене живим не візьмуть. Уб'ю десять, поки мене накриють. Нехай іде зі своєю сотнею. Республіка дригає в конвульсіях ногами. Побачимо, куди він кинеться через кілька днів. Баби закоцюблять.

Я зайшов до бункера за общеньками. Коли повернувся, Микола вже доходив до в'язарку, куди недавно повернув, побачивши толоку, поранений поляк.

— Пане Повсюдо,— звернувся Мельник.— Хлопці ось, ідуть, і Миколі ліпше піти з

очей, щоб ні на кого не кидати підозріння. Він просив вас допомогти. У мене є його книжки. Я їх принесу сюди ніби полуденок, а ви вже постарайтеся доставити їх до вертепу. Там біля кринички є плитка, під неї і покладіть. Я сам би це зробив, але й за мною підглядають. Не завадить вам при тому бути обережним, дивіться, чи не йде хтось назирці. Це Миколине прохання.

— Добре. Дома я спитав:

— Маринко, що в нас нині за влада?

— Якась зурна, Прокопику. Чого питаєш?

— Просто так. Я подумав, що ти спиш. Болить?

— Шпигає. Гарячка менша. Ти не бійся, я швидко видужаю. У мене тіло швидко гоїться. Та й зілля... Ти даремно не віриш,— сказала вона трохи ображено, попереджуючи мою посмішку.— Зіллям лікують здавна-прадавна. Усі способи перевірені. А скільки їх загубилось!.. Що з Миколою?.

— Приходив.

— На що вже війна — і то такого не було.

— Ось тобі нова влада... Бандитство. Спочатку, посвітять в очі, аби вивідати, хто чим дише, а тоді насилають бандитів на розправу. Проклятий шпигунський вік! Іудівська демократія!..

Вкривши Марину шорсткою веретою, я сів на ослін, глянув по хаті. Переді мною стало велике "треба". Треба дітям сороченят, бо мають по одній, треба нам сорочок, маємо по одній. Треба одягу, взуття, простирал, подушок, посуду, інструментів. Мушу зібратися, поки зі мною і нічого не скоїлося, до Залісся.

Онук перед тижнем поховав жінку. З весни животом канділа. Оплакує і лютує: нечепурна була, всі закутки позахаращувала дрантивими кошиками із гнилою квасолею, лушпинням і зацвілими ганчірками.

— Прокопику, лягай, чого задумався?

Заліз на кривобоку, затовчену лежанку, поклав голову на тверду, як плита, подушку, натягнув тяжку, як бляха, верету. Ну от, змінилась влада. Ще будуть мінятися. А яка не лементує, що старається полегшити людям життя? Кожна кричить, розперізується, прагне замерзити очі надіями, а душу — вірою. А спробуй упімнутися за цих нечепурних Онучок; затурканих Головацьких, схожих на опудала; за тих, що таскають вози бур'янів, повертаючись з поля, котре, як казала Татарінова Параска, перетворили в тяжку могилу для людей; за Марину, яка крадеться з санчатами дров поза Лісничівку... Та що тут балакати...

— Не зітхай, Прокопику.

— Не буду.

Х

Ковальчук задушився у своїй труні. Лягаючи, він підкладав під віко скручений рушник. Очевидно, рушник висунувся, старий твердо спав і закоценів.

Голосять. На оборі повно. Покійник, здається, спить. Накликана смерть не спотворила обличчя — воно синювато-чорне і зливається з погано поголеною щетиною.

Побачивши мене, Ковальчучка заходиться жорстоким ревом, та через мить вмовкає, вибирається з-поміж свічок і бабусь до мене.

— Прокопику, дитинко,— шепче гарячити віддихом,— слаба Марина? Ти прости йому, грішному. Бусурмен він був, і най бог не противиться, залишив нас без нічого, без нічогісінько...— Губи її розтягнулись від вуха до вуха тонким білим рубцем, підборіддя затремтіло, чорно заплямившись зморшкуватою ямочкою.— Ади, записав усе добро на церкву! Ой-ой... залишилась я сама! Сама...—Повівши навколо сухими запаленими очима, Ковальчучка вчепилась руками у вилоги чорного кафтана.— Сама, Прокопику. Піди, прошу тебе, до грабарів, най викопать яму. І виторгуй, Проколику, аби не взяли багато. Все бусурмен записав на церкву-у-у-у... Місце вибери, Прокопику, щоб видко було ріку і село. Най спочинуть очі бідолашного на тому, де він вік свій змарнува-а-а-ав...

Обминаючи кущі свербивуса, я переступав запалі могили і пощерблені хрести в траві. На хрестах ластівки зліпили гнізда. Перекладинами моталась повитиця.

— Агов, пане Повсюдо! Де велите копати? — Герасим Спілка — потомствений грабар у Колобродях.

Я невизначено махнув рукою, і кмітливий могильник, спираючись на лопату, почвалав униз. За ним побіг його підручний Андрусь Журавель. Весело перекинувшись кількома словами, вони почали копати. Я сів на постаменті з-під хреста.

Спілка набив тютюною потерухою люльку, сів на держак лопати, перекинувши її через яму.

— Колись мій дід наказували перед тим, як копати, цілувати землю. Признака в тому така: якщо поцілуєш, то можеш викопати скарб. І якось уже на старості літ бог їх винагородив, видобули казан з золотом. Але що дурний — свят-свят, про небіжчиків так не годиться казати,— що дурний може вчинити з золотом? Пропити. Спився дід на нінащо. І вмер у ямі, яку копав іншому. То я оце напучую Андруся, аби цілував землю, а він ні в яку силу. Даремно впираєшся, хлопче.

— На місці вашого діда я б золото пустив у діло,— вищирився Андрусь.

— У яке? — питаю я.

— Го-го! Я б скупив усі поля в Колобродях і став паном.

— А далі?

— Ну, що далі? — мовив Андрусь трохи розгублено.— Далі їв би три рази на день холодці, душеники, пив би ром з медом, мав на щовечір файну дівку...

— Ого!..— Спілка ще хотів щось сказати, коли лопата його об щось заскреготала, і з глини надважився присадкуватий десятилітровий казан, закоркований облитим смолою дерев'яним чопом.

Не встиг Спілка отямитися від здивування, як Андрусь, зробивши круглі очі, опукою скотився в яму, схопив обома руками казан і, висадивши його з протилежного боку, чкурнув зі знахідкою в глиб цвинтаря.

Спілка в нестямі зарепетував:

— Стій, сучий сину! Стій! То я відкопав...

Андрусь біг униз до села. Спілка, важко теліпаючись, подався за ним. І тут казан випав з Андрусевих рук. Прокотившись кілька метрів, ударився об чорний оскал каменюки і розбився. Уцілів лиш людський череп величиною з півлітрове горнятко.

Андрусь і Спілка стали над черепом як укопані. Потім Спілка для більшої певності оглянув осколки казана і надщемлений камінь.

— Чого на світі не буває! — сказав він і, проткнувши затичкою люльку, набив її знову потерухою.

— А ця голова одрубана,— сказав Андрусь.— Чого б її інакше захоронювали в казані? Може, її відсікли в татарське нашествя? Тіло пішло з Дністром або згоріло, а череп поховали.

— Цілком може бути,— спокійно погодився Спілка, потягуючи люльку.— Скільки тих голів пішло за Татарщиною!.. А ти — моторний,— мовив він трохи згодом, звертаючись до Андруся.— Шпаркий, бестія.

— Хи-хи! — засміявся Андрусь.— Ви наклали б на себе руки, якби я втік з золотом.

— Чогось довго не несуть мерця.— Спілка з-під долоні зиркнув на село.

— Принесуть, нікуди він не дінеться,— запевнив Андрусь. Нарешті з вулиці виповз затиканий корогвами язик процесії. Всупереч звичаєві, труну везли підводою, бо Ковальчук вмер не природною смертю і не заслужив такої пошани, щоб тіло несли до могили. У першому ряді процесії, вся в чорному, йшла Марина.

На фронті мені самому доводилося закопувати вбитих. Та це робилося в мовчазній, запеченій болем скорботі за тих, хто на черзі. А Ковальчука ховали поспіхом, машинально, перешіптуючись. Лунко загримав молоток по труні. Гриміт пройшовся по юрбі схлипуваннями. В цьому останньому гримоті є щось таке ж таємниче і маркітне, як у крику новонародженого.

— Не його жаль,— зітхнула Марина.— Жаль того, що він міг бути добрим.

Зверху хляпає змішана з вапном глина. Я дивлюсь на павутину балок і кроков, на сітку лат, за якою чисте блакитне небо. Якби сьогодні вийшов Мельник, з боку Дністра вже можна було б бити драниці.

Звечора Мельник просив мене зачинити до льоху начиння, аби не нестися з ним уранці, а наступив ранок — прибігла його жінка:

— Не ночував дома, не повернувся.

Ми обійшли бункер, оглянули каменоломню, перепитали всю вулицю — ніхто нічого не знає.

Непевно стало. Швидше б укрити хату, вимастити хоч один куток і переселитись. Тоді нікого на слово не підпущу. Гордій ходить похмурий, Хрущ насвистує одну й ту саму мелодію і вдає, що його не обходить ніщо на світі. Гордій невиспане хмуриться, витягується, спльовує. Мельник пропав, і це всіх пригнічує. Теж сплюнувши, я іду на Лісничівку до Крижа за перепусткою до Залісся. Збираюся дещо купити, поки не розійшлись гроші.

Під замком, відмахуючись від мух, стояли осідлані коні, навколо ліниво бродили роздягнені до пояса, брунатні від загару стрільці. Одного з них я запитав, чи можу

побачити Крижа.

— Поцікавтеся у чергового. Ось він на ґанку. Вродливий юнак років двадцяти недбало кинув на мене синіми очима, поправив поясний ремінь з кобурою і загородив вхід.

— Чого треба? — вавкнув він, не поворушивши губами.

— Криж нікуди не поїхав?

— Сотникові ніколи. Не приймає.

— Я протиснувся мимо чергового. Він біг за мною і щось голосно шепотів, та я вже відхилив двері до колишньої панської стравиці, де тепер висів напис: "Карантинний інспектор А. Криж".

— Слава Україні! — привітався я за новими правилами.

— Пане Повсюдо? Слава, слава. Заходьте.

Черговий ні в сих ні в тих постояв на порозі і тихо причинив двері.

— Пане Повсюдо! — звернувся сотник весело.— Ви не мали будь-яких підстав ображатися. Я дуже хотів би, щоб ви змінили свою думку про мене, але, признаюсь, не наслідуювався зайти до вас. Я зовсім відрізаний од світу. Може, брат вам писав цим часом?

— Скаржитесь,— почав я брехати,— що в Галичині нерозбериха, плутанина.

Криж зітхнув:

— Цього в нас не бракує.

Він вийшов до суміжної кімнати і повернувся з пляшкою горілки і чарками.

— Посидьте в мене, пане Повсюдо. Бодай десять хвилин. Ви не уявляєте собі, що зі мною твориться між цими чотирма стінами. Сидиш йолоп йолопом між закінченими йолопами і переконуєш їх і себе, що безглуздя — це політична неминучість. Я, правда, змушений був зодягти мундир. Потім втягнувся... За ваше здоров'я... Потім втягнувся і повірив, що так треба. Просидів тут тиждень і думаю— чим так нидіти, ліпше ходити красти. Я вам по-доброму заздрю. Ви знаєте, чого хочете. А я?.. Не прийміть за зле, але ви — хитрий, дідько забори, чоловік. Ви більше державна людина, ніж Петрушевич. Прошу ще по одній.

Криж розрізав кишеньковим ножиком скибку хліба і половинку подав мені.

— Вибачте, без закуски. Ми живемо на пташиних правах. Мені в Заліссі сказали не церемонитися з Гривастюком і присилувати його збирати з села продукти для сотні. І от ми живемо на пташиних правах. Сотня моя об'їдається ще зеленими черешнями і потиху нарікає на Крижа...

— Де ваша вітчизна, пане Криж? — спитав я.

— На Золочівщині. І дідизна, і вітчизна. Я з села, пане Повсюдо. І розумію, мені здається, село. Може, вам здається, що я побоююсь і тому запобігаю, то помиляєтесь. Оце мені, може, єдиний раз довірили силу, дали великі повноваження, і я хотів би як не зробити щось добре, то не пошкодити. Та допивайте. Повторимо... Якщо мені...— Він тихо підійшов до дверей і ривком відчинив їх, але за ними не було нікого.— Якщо мені звелють кривдити, я кину все і поїду до жінки й до дітей.

— Давно пора.

— Ще по одній, і все. Ви мене тоді несправедливо огріли. Мені приблизно відомо, до якого розряду належить рушничник, який стріляв у Павлюка. Я одне хотів знати — чи Павлюка не поранили. Потім хотілося передати через вас, щоб Павлюк кинув витребеньки. А ви мене випросили з хати... З святої хати. В мене було таке почуття, що я найогидніший сволотник. Та пробачте мені... Якось я був присутній на допиті справжнього комуніста. Переконаного, освіченого. Коли його запитали, чому на Україні комунізм не настільки впливовий, як, наприклад, у Росії, він, не криючись, сказав: "По-перше, немає політичного загартування. По-друге, прочитавши одну брошуру, комуністом не станеш. Такі люди лиш заважають. І, по-третє, продажність, викликана тим, що цей народ ніколи не покладався на свої власні сили". Павлюк звіркуватий, більше на себе надіється, того його ще не підбили. Але тут у замку запертий один його однодумець. Просидів одну ніч і все чистенько розповів про їх діяльність. Тут навіть організації немає. Просто збираються читати заборонену літературу. Подумайте: весь захід і схід горять революцією, а тут обговорюють брошуру якогось Баха "Соціалістичне господарство". Якщо говорити тверезо і щиро, то пора братися до зброї, а вони никають попід тинами із в'язанками часописів. Далєбі, розумніше класти собі хату, як ви робите, чи сидіти біля бочки з вином у Шехтмана. Мене перекидали з карними загонами з місця на місце. Я цим, скористувався, щоб придивитися до життя і вибрати собі якусь стежку. Може, ви чули про справу Коцка і Михаця? Там не грали комедії, зворохобили все Підкадпаття. Але знову ж через донощиків завалились Ви знаєте: я чогось шкодую цих людей. Може, вони справді потрібні будучині, та з дурного розуму занепастануться, і перестріляють їх ще більші політичні комедіанти, які взагалі не мають ніякої шани в народі. Ви здогадуєтесь, кого я маю на увазі?

— Люди мали нагоду на своїй шкурі все випробувати.

— Прошу вас, пане Повсюдо: передайте мої слова Павлюкові. Дивіться, ні в одному селі немає вчителя. А хлопець майже закінчив гімназію. Та він стократ більше користі приніс би, збираючи до себе в замок дітей та навчаючи їх грамоти. Я навіть погоджуюсь, щоб він, коли вже на те пішло, нагрівав їх, як ви казали, своїм духом. Я загалом стою на роздоріжжі й готовий хилитися і туди і сюди, лиш би марно не гинули люди. Галичина вже й так спустошена. Туди на північ — тільки згарища. Якщо Росія, така велика країна, повернула проти старого ладу, то якщо вона досягне добра, ті люди, що гинуть, і ми, і всі підемо за нею. Нам багато не треба — лишень показати трохи тої волі. До цього й треба збирати сили. Я вам ще раз повторюю: в селі навіть організації немає. Нехай Павлюк не підписує собі вироку.

Неслухняною рукою Криж налив горілки.

— Чи той, запертий, часом не Мельник? — запитав я. Криж зажурено похилив голову, потім узяв мене за руку і, нерівне ступаючи, поволік за собою. Ударом чобота вибив затичку на дверях до льоху.

— Ось ваш Мельник.

Зарослий, засумований, з плямою засохлої крові на щоці, Мельник сидів недалеко біля входу на лаві. Він різко примружив очі від світла і знову опустив голову.

Описавши рукою широке коло, сотник боком сів на поріг.

— Ось ваш Мельник,— повторив він.— Ваші ж сільські побили його вчора вночі і привели сюди.

Я підсів до Мельника, і по-змовницьки потис йому руку, мовляв, не звертай на вояка уваги. Мельник напружено подивився на мене.

— Марію мою бачили?

— Приходила, питала.

— Передайте, що зі мною нічого страшного не трапилось.

— Прошу, пане Мельнику,— сказав сотник.— Пожалійтесь Повсюді на мене.

— Пан Криж твердить,— почав якимось дуже поволі Мельник,— що мене могли б закатрупити. Але вони досі не розуміють, як він розцінює стрільянина на толоці, й прийшли примаститись. Тобто привели йому мене. Але це бабська самовтіха, пане сотнику,— промовив Мельник з занепокоєнням на лиці.— Це бабська самовтіха. Вони почули вашу підтримку і розперезались. Ви у селі, і цього доволі. Вони думають, що чинять щось потрібне вам.

— Пане Мельнику,— з докором сказав Криж, і з нього злетів увесь хміль.

— Біда.— Мельник розвів руками.— Завжди знаходяться апостоли добра, що присвічують головорізам. Ті намагаються нас знищити, а цей намагається переробити на свій лад.

— На свій лад я нікого не збираюся переробляти.— Сотник схопився на ноги і заходив по коридорчику за входом.— Я тільки радив вам поберегтись.

— Ось я і побережусь отут у льоху. Лиш дозвольте моїй Марії приносити їсти.

— І такі люди думають щось змінити в житті,— сказав Криж сиплим, глухим голосом.

— Не просто думаємо. Ми, якщо вже пішло на одвертість,— Мельник гірко посміхнувся,— ми щось робимо для цього.

— Книжки читаєте!

— Читаємо.— Мельник знову посміхнувся.— Купуємо зброю в Чехах. Показуємо людям, де правда.— Помовчавши, він попросив у мене прикурити і продовжував: — Ви скористувалися тим, що в селах пошесті, і хочете нас подушити, як бліх. Не вийде. Я вчора вже сказав вам, що в селі нема організації, але не тіштеся. Я не в організації, та я вам заявляю: не знищте! Ось...

— Пане Мельнику! На силу відповідають силою. Але ви для мене не сила, і мені вас по-людськи шкода. Ось чому я намагався попередити кровопролиття. В інших селах, знаєте, що діється? Щоночі різанина. Все вже опутала кривава помста, і на політику тільки звалюють.

— Знаю,— похмуро відповів Мельник.

— То якого дідька впираєтесь? — крикнув Криж.— Напишіть, що пориваєте з комуністами, і волос з вашої голови не впаде. Поки я тут...

— Моя голова облізла до того, як я зійшовся з комуністами.— Мельник засміявся.— Кому ви служите, сотнику?

— Я прагнув би служити людяності.

— Ви прикладом рубайте.

— Ну, республіці,— з викликом обізвався Криж.

— Республіці холоуїв і товстосумів? Здирників?

— Їм, коли хочете. І це краще поки що, ніж служити тому богові, який розрізняє народ, щоб кинути його розірване тіло під ноги гієнам. Однак я...

— Чув.— Мельник замахав руками.— Чув, пане сотнику. Що ви, їй-богу, доказуєте мені, що ви ні в чому не винні. Я вас почасти виправдовую. Та не жадайте від мене неможливого. Присилуйте Повсюду,— він нахилив голову в мій бік,— вплутатися в політику, коли він їй не довіряє. Чого ж ви мене примушуєте відректися переконань? До речі, примушуєте своїми переконаннями. Це якась несусвітня нісенітниця.

— Пане Повсюдо,— звернувся до мене Криж.— Розкажіть же панові Мельникові, яких я дотримуюсь думок про все це.

— Слухати вас прикро,— сказав я.— Бачити гірко. Кепські у вас справи. Коли вже довелося зійтися під одним дахом, поживіть мовчки. Будьте по-сучасному ввічливі, потримайте свої переконання про себе. Я сумніваюсь, чи вони можуть що-небудь вирішити у цьому содомі.

Вони, мабуть, стомилися, сперечаючись, бо жоден не відповів на мої слова.

— Що переказати дружині? — спитав я Мельника;

— Щоб принесла їсти. Правда ж, сотнику?

Криж не відповів.

— Диво на диві,— посміхнувся я.— Щасливо, пане Мельнику.

— Усього найкращого!

Він, не чекаючи, поки ми вийдемо, перекинув на лаву ноги й ліг.

— Здається, я заїхав дишлом у чужий тин,— зітхнув Криж нагорі.— Навіщо це мені? Та нехай собі. Був на світі божому колосок без зернини, чого за ним тужити? Не так, пане Повсюдо?

— Ми обидва чимало пережили,— сказав я.— Нам ліпше не наводити один одного на розум. Радитися — одна річ, повчати.— інша... Та мені пора. Я хотів у вас просити перепустки до Залісся.

— Ви збираєтесь до Залісся? Може, разом поїдемо?

— Тоді я завтра вранці прийду.

Повертаючись додому, я думав, що справді нема чого носом землю рити. Тут такого добра накували, що десять поколінь нащадків будуть уже готовеньке сортувати, і то правду важко буде визначити.

Перед світанком був проливний дощ. Не розхмарювалось, похолоднішало. На дорозі матово світилися калюжі. Глина розмокла і розповзалась під чобітьми. Сіре каламутне небо низько висіло над горами, засмоктуючи з долів пасма бродячих туманів.

Криж жадібно курив, висунувшись з вікна і струшуючи мізинцем попіл з цигарки.

— Як настроїй, пане Повсюдо? — гукнув він, дивлячись, як я витираю чоботи. А в кімнаті спитав: — Похмелитися не бажаєте?

— Щось не кортить.

— А я вас очікую, щоб за компанію. Я уступив.

— За добрий настроїй, пане Повсюдо! Це нині найважливіше.— Закусивши шматком хліба, він пильно подивився на мене.— Я не міг заснути. Усі нутрощі перевернув мені Мельник.

— Не беріть до серця.

— Ви — нейтральна смуга.— Криж похитав головою.— Та хай йому сто чортів, поїхали.

"Нейтральна смуга!.. Чи були колись зойки сильніші від терпіння?"

Баскі коні, розбризкуючи болото, шарпнули двоколку. Одкинувшись в глиб сидіння, я примружив очі і, як у дитинстві, дивився на спливаючі колом луги.

— Куріть,— Криж подав пушку з тютюном.

— Отут збігли мої дитячі роки,— сказав я.

— Я, знаєте, що робив у дитинстві? Фантазував на різні лади одну й ту саму історію: стаю невидимим і добираюсь до ласощів у поміщиці Золотницької (і прізвища в них як на підбір). Мала також поміщиця доньку. Ну, прищепилась, може, ще з маминим молоком настороженість проти багачів. Так я ту панянку лупцював, поки вона не просила в мене пощади і не закохувалась. Я ставав господарем фільварку і роздавав усе майно людям. Правда, й собі трохи лишав.

— У недолітків одне на умі. Я примушував бути добрими.

— А ви боялися? Мене років до сімнадцяти переслідували страхи. Спершу боявся темряви і мерців, потім — духів. Але спав завсіди сам, на горищі. Зціплював зуби і одбивався від видінь. Потім ледве зведешся, та побігаєш — забудеться втома. Так само в мене було з голодом. Брати опухали, а я кину до рота, кілька черешень — і все гаразд. Черешні їв з кісточками. Я не стільки виносливий, як терпеливий. Я терпів з жорстокістю де себе. І одного просив у господа: щоб нещастя, які мені відпущені на все життя, спіткали мене до двадцяти п'яти років. Я боявся стати жебраком на старість. І ось мені минуло двадцять дев'ять...

— У мене було інакше,— сказав я, побачивши, що він не збирається продовжувати.— Я все хотів сам зрозуміти, соромився питати в старших. Почую уривок якоїсь розмови — і домислюю, що далі. Незабаром я всіх вражав здогадливістю. І треба так статися, якась дурна тітка прохопилась при мені: "У Грушівці вмер п'ятирічний хлопчик. Такий уже розумник був!.. Чогось бог забирає до себе розумних дітей". Після цього й почалось. Я не хотів до бога. Мати похвалить: "Ти в мене розумник, синку",— я чекаю смерті. Днями і ночами чекаю. Згодом я став пустувати, аби мене не хвалили. В селі захоплювались моїм батьком: "Боже! Як вам не страшно вилазити на ті височенні комини в ґуральнях?" Батько посміхався: "Я не боюсь смерті". Відтоді я придумував собі небезпечні випробування. Ходив по кризі, стрибав зі скель, забирався далеко в ліс. Словом, я кинув смерті виклик, і вона відступила... За чотири роки на фронті я бачив

тисячі смертей, та я не тремтів: "Уб'ють чи не вб'ють?" Так-так, дитячий вік — це велика смуга в житті. Мої ось скритні. Чого?..

— Не знають, чому старші так дивно живуть,— сказав Криж, дивлячись кудись у порожнечу. Раптом він запропонував: — Називай мене. Прокопе, Ардатієм.— І журно додав: — Сумно ми, мабуть, виглядаємо. І всі, хто намагається зберегти в собі людину.

— Що ваша інформація сповіщає про Павлюка? — запитав я, думаючи про Миколу, у якого на всі випадки життя вистачає мірила.

Ардатій здивовано окинув мене очима:

— Ховається.— Помовчавши, сказав якимось наче замріяно:— Павлюк — це не Мельник. Якби всі комуністи... Давай побалакаємо про щось інше.

Та до самого Залісся ми не перекинулися жодним словом. На вулицях було безлюдне, крамниці тупилися жовтими більмами віконниць. Під мурами сиділи з протягнутими руками інваліди — ще одне повоєнне нещастя. Ардатій сіпнув віжки, і коні пішли підтюпцем.

Біля костюлу ми повернули на торговицю. Під дзвінницею стояв, нерухомо дивлячись перед себе, згорблений бородатий чоловік з набряклим обличчям і опухлими, відкритими до ліктів руками. Коли ми поминули його, він раптом кричав пронизливим, скрипучим голосом:

— Повсю-уу-до! Гей!..

Ардатій нерішуче зупинив коней, я сплигнув з двоколки і підступив до жебрака. Він дивився на мене блискучий нерухожими очима.

— Іван Крутій, Прокопе. З Мокирця. Ми разом училися в Покутського. Львів...

Я закивав головою, не впізнаючи його, і доторкнувся до його м'якої, гарячої руки. Видно, він по-своєму розцінив моє замішання і зітхнув:

— Що ж! Іди. Тебе ждуть.

— Почекає,— сказав я.

— А я — бачиш?..— у Крутієвих очах виступили сльози.— Доживаю під мурами... Сухоти. Пенсії не дали... Став непотребом.

— Давно так?

— Заразний уже...— Голос його затремтів і обірвався.

— Родина де?

— Ат!..—скривився він.

— Ну, не відчаюйся,— сказав я.— Ти кудись у село переберись. Що ж тут?.. Місто голодує.

— Та я вже скоро помру. Чую смерть...

— Ну, ні. Дивлячись на тебе, цього не скажеш. Поправишся. Ось почнуться жнива, на новому хлібі одійдеш за тиждень.

Крутій насуплено глядів під ноги, опустивши червоні, закислі повіки. Дихав він з перебоями, схлипуючи, через рот. Опухлі губи безвладно звисли у якійсь насмішкуватій міні.

— Іди, Прокопе,— сказав він тихо.— Дожидують...

На мить у його очах блимнула здорова, ясна іскорка, та вона не довго могла втриматися в палаючих зіницях і розповзлась, мов її спопелило.

— Хто такий?— спитав Ардатій.

Я коротко розповів про Крутія, закінчивши:

— Першокласний фахівець. І що ти скажеш! Коли держава розкидається такими людьми, то що це означає?

— Залиш ти її, Прокопе,— невдоволено мовив Криж.

— Дай йому хліба,— не здавався я,— і він...

— Усім неба не прихилиш,— пробурчав Криж, опускаючи ноги з двоколки.— Словами цей вузол не розв'яжеш,— додав він скоромовкою, з якимось винуватим виглядом.

Ми пройшли вздовж лавок. Незважаючи на розруху, тут дещо можна було придбати. Я купив Марині гаптований лейбчикок з гранатового оксамиту, вовняну шалю, шеврові черевики-румунки, собі й дітям — матерії на костюми, взяв три пушкові шапки, на мене знайшлися юхтові чоботи. На Левадишине щастя, трапилися запаска і хустина. Виторгував ще сувій льняного полотна.

Під парканом дідок розклав на землі вкриті голубою окалиною молотки, зубила, щипці, барди, долота. Все було зроблено на совість, і я купив собі трохи інструментів на заробок.

Назад ми рушили надвечір. Крутія вже не було під дзвіницею. Небо очистилося від хмар, і сонце ласкавило теплом поля. Дорога хутко збігла до круч над Дністром і запетляла між чагарниками — ми їхали понад рікою, бо в лісі дорога ще не встигла просохнути. Навпроти Грушівки наздогнали Івана Крутія. Він стомлено волочив босі ноги, звисивши велику голову на груди і тримаючи через плече порожній мішок. Криж допоміг йому вилізти на двоколку.

— Піду десь на села,— сказав Крутій, віддихавшись. Чого тільки не витворює з нами надія!..

— Ти правильно вирішив,— сказав я.

Ардатій мовчки озирнувся на Крутія і дав коням по батогу.

Грушівка лишилась позаду. Проскочивши краєм лісу, ми під'їхали до замка. Криж передав коней вартовому, а ординарцеві звелів нагріти води. На хвилину покинувши нас, він повернувся з парою натільної білизни і із зв'язаними шнурівкою черевиками. Поклавши це перед Іваном, він подав йому бритву і дзеркало.

— Поки приготують воду,— сказав він,— спробуйте, пане Крутій, поголитися.

Іван почав знімати густо полатаний сардак. Розвівши позад себе руки, закашлявся, на чолі виступили краплини поту, щоки налились кров'ю.

— Дозволь, я допоможу,— схопився я.

Він судорожно закивав і захлинувся, впавши немичним снопом на канапу. Посинілі нігті вгризлися в дерево. По бороді текла кров. Я підняв йому голову; схлипуючи, він дихнув, знову закашлявся, але цього разу приступ був слабший. Крутій відкрив наповнені сльозами очі і безтямним поглядом обвів кімнату. Він довго мовчки дивився

на мене, потім на Ардатія і застережливо помахав пальцем, мовляв, не торкайтесь до мене.

Звечоріло. Ординарець приніс засвічену лампу.

— Піду,— сказав Крутій, беручи на руку сардак.

— Сідайте, пане Крутій, і не рипайтесь,— сказав Криж. Я сам сухотний і знаю, що це означає.

Крутій недовірливо зиркнув на Ардатія, але сів. Через якийсь час йому стало легше. Ардатій розповів про десятки випадків, коли видужували хворі на туберкульоз. Іван пошамкував товстими, пересохлими, потрісканими губами. Потім узяв бритву, потримав секунду, заніс вістря над щокок Стрільці внесли цебер з водою. Ардатій поманив мене з двері.

— Нема підходящої одежі,— сказав він.— Але тут Павлюк дещо з себе полишив. Хочеш — принеси.

Крутій уже поголився. Верхня губа по-старечому зібгана, нижня одвисла, підстроюючи засмученим очам огидну гримасу. Масивний, схожий на шматок кишки ніс то роздувався, то тулився до обличчя.

— Тепер ти більш-менш нагадуєш Крутія,— сказав я. Іван майже не їв. Відпив кілька ковтків липового чаю, поклавши до рота грудочку хлібної м'якушки, довго пережовував її, нарешті подякував, чужакувато відсторонився. По шибах бурхавицею вдарив дощ. На толоці заіржали коні.

— Відпочинете, пане Крутій,— сказав Ардатій,— тоді я попрошу вас перекувати в сотні коней.

Іван глипнув на Крижа з якоюсь безтямною, острашною надією.

Черевний тиф звалив одного за одним Лисюка, Хруща, Івана Тимоша. Ілля Гордій посвистує, добиваючи дах, ми з Мариною викладаємо мачульцями стелю.

— Агов, Прокопе! — кричить Ілля.

— Чого?

— Звели жінці не вертітись піді мною. Весь час кручу головою, так і звалитись не тяжко.

— А ти на Марину не задивляйся.

— Бо що?

— Що? Ніяка партія тебе не перекувала, а я це зроблю в одну мить.

— Ким же я тоді стану? — сміється Ілля.

— Півнем.

— А диви!

— Будеш кукурікати перед сходками всім партіям.

— Е, пощади, брате. Пощади, відрікаюсь від політики. Ці дурні почали вибивати один одному вікна. Щось вони не довіряють Крижеві і перестали стріляти. Зате щоночі вікна дзеленькотять. Вчора Іванчукові вибили. Катерина десь живцем доїдав Гривастюка. "Який ти верховод! — пищить по-бабськи Ілля.— Який? Га? Нема ладу в селі! Нема в Колобродях ві-і-йта!.."

- Невже вона з Іванчуком?..
- Аякже. Гафія —— викапаний Іванчук.
- Викапаний.
- Вилитий,—сміється Ілля.

Я їду з відрами до Дністра. Жовтаво-зелені дощові води швидко минають. Отак і життя: нап'ється зла — і тече каламутною повинню. Коли я їду назад, мене перестріває Василько з конвертом. Я із здивуванням дивлюся на дату. За штемпелем виходило, що лист прийшов у листопаді минулого року.

- Хто приніс?
- Стінковий,— каже Василько,— Гривастюк просив його, щоб тобі передати.

Лист був заадресований на Гривастюка, конверт розпечатаний. Йосип писав коротко, великим, розмахистим почерком. Дорікав Гривастюкові, чому він не повідомить, що сталося з Повсюдами.

Порвавши листа, я біжу до Левадихи і напихаю конверт гербовими аркушами.

- Що сталось, Прокопе? — задихано питає Марина.

— Нічого,—сміюсь я.— Ми з Гривастюком влаштували переписку. Сьогодні з нашого кута ніхто не їде до Залісся?

- Молотковський, але він уже, здається, поїхав.

— Мариночко,— прошу я,— побіжи довідайся, може, він ще дома. Але ні. Почекай, я заклею.— Розвівши клейстер, я густо намазав дашок конверта.— Біжи, Маринко. Нехай кине до поштової скриньки.

- Але що це? — стоїть вона мов укопана.
- Швиденько, Маринко. Потім розкажу...

О, бестія! Що ж він собі подумав, отримавши два майже однакові листи від Йосипа, причому написані різними почерками? Збагнув. Йосипів притримав, тепер торжествує: "На! Брат справді перепитував про тебе. А ти? Ти його не бачив і не хотів бачити, не писав і не хотів знатися, хоч скористався його іменем і становищем".

- Я його ще застала.— Марина повернулась захекана.— Що воно за лист?

— Колись, Маринко.— Я ліг на ослін і заплющив очі.— Колись, їдучи сюди... Словом, я знав, що брат Йосип заправляє якимись справами в державному секретаріаті. Я хотів було до нього піти, але... Словом, передумав. Половину хлопців, з якими я переїхав кордон, забрали на східний фронт. Решта розбіглась. До Львова я сяк-так добрався. А що далі? До Йосипа я не хотів іти. А знав, що будуть питати. Ну, я від йосипового імені написав Гривастюкові, мовляв, чи проживає в селі такий-то. Поставив: "Ради секретаря". Словом, до мене після цього не сміли чіпляти. Та я не сподівався, що Йосип теж напише і теж Гривастюкові. І от Гривастюк одержав водночас два майже однакові листи. Йосипів заховав собі, а мій — мені прислав. А тепер ось і Йосипів підкинув. Сучий син. Він уже тоді доглупався, але мовчав. І от раптом присилає... Це виклик.

- Прокопику, я чогось боюсь.
- Нічого він мені не зробить, Маринко.

— Не кажи. Потерпаю.

— Що ти, Маринко? Велике цабе — Гривастюк.

— Боюсь.

— Але ж не хочу я з Йосипом нічого мати,— гримнув я роздратовано.

Вона мовчки закивала головою і сіла на стільчику біля мене.

— Казав Молотковський, що Криж зліг на тиф.

— Як?— Я полапав кишені, але кисет з тютюном залишився коло нової хати.

— Вже без пам'яті. Стрільці порозбігалися хто куди.

— Самого покинули?

— Прокопе, Прокопику!.. Не смійі — Марина заломила руки.

— Я не буду заходити до замка.

— Прокопе, не роби цього,— застогнала Марина.— Прокопе!

Її надтріснутий голос вивернув у мені душу. Але я непослухав. А дорога на Лісничівку ще ніколи не була таю довгою. Журно погойдувалися на вітрі берести. Журно лився спів пташини з ялиць. Все ніби попереджувало про небезпеку.

Навколо замка вітер перегортав жмутики сіна, гримали двері, дзвеніли шиби.

Криж головою звисав з канапи, слабо ворущачи, губами. Опухлі повіки конвульсивне напливали на очі, то відкривали їх. Це вже була не людина, а нагнічена вогнем грудка м'яса. Над нею метушились у снопі сонячного проміння іскри пилу. Такий же хаос, мабуть, у Крижевій голові. Він то насторожувався, наче до чогось прислухаючись, то хмурився, ніби не йняв чомусь віри, то на перекошений ріт набігала несподівана усмішка, розходилась зморшками на щоках, перетворюючись в оскал болю.

Надворі почувся гомін. Я вийшов на поріг. Перед замком зупинились три верхівці — двоє стрільців і санітарний поліцай. Вони довго перемовлялись, показуючи руками на вікно, за яким лежав Криж, нарешті повернули коней і галопом помчали на тракт.

Потім прийшла Марина, принесла вінок з нанизаних на нитку зубків часнику.

— Візьми на патик і повісь йому на шию,— сказала вона.— Кажуть, часник помічний,— Але, заглянувши через вікно до кімнати, вона тихо додала:— Він не виживе. Виживають слабші здоров'ям, не такі...

Зволоженими очима заглянула мені у вічі.

— Ти не торкався?

— Ні.

— Куди ж ти?

— У льоху запертий Мельник. Піду випущу. На дверях висіла колодка.

— Мельнику! — гукнув я.— Пане Мельнику!

— Я тут,— почулося з підземелля. Уламком підкови я виважив скобу. Перш ніж відхилити двері, я попередив:

— Криж захворів на тиф, ні до чого не торкайтесь.

— Чув той гармидер,— прогудів Мельник. Глянувши на сонце, він розправив плечі.— Ну, вдруге я їм облизня дам.

Ми вдвох підійшли до вікна в стравниці і стали поруч Марини. Крижа кидало в гарячці. Та ось в горлі забулькало, він судорожно ковтнув і, витягшись, завмер.

— Кінець,— сказав Мельник.

Марина мовчки підтвердила кивком голови.

Через день поклато Іллю Гордія, а через добу я прокинувся від спраги. Марина повернулася з кухні з Левадихою. Старенька дала мені напиться якогось відвару і звеліла Марині засвітити лампу. Вони плавали переді мною тінями.

— Дай мені дзеркало,— попросив я Марину. Вони презирнулись, і Марина подала дзеркало. З нього мов крізь туман на мене глянули прозоро-сині очі. Вони були спокійні. Навскіс і впоперек буквою "М" над переніссям викарбувалися короткі гострі зморщечки. Дві продовгуваті зморшки обабіч рота, губи зіп'яті докупі, підборіддя розчленоване затіненою впадиною. Чоло високе, з півкруглими закутинами, спертими на рухливі борозенки. На вухо спадало пасмо русявого волосся. Я подумав: "Оце я". Ще раз глянув у дзеркало, щоб запам'ятати.

Досвіта гарячка відпустила. Коли Марина принесла опечатаний смолою конверт, мені здавалося, що нічого не станеться, коли я встану. Марина розрізала конверт і подала мені віддрукований на машинці аркуш. Я кілька разів перечитав і поманив Марину.

— У валізі золоті крони. Однеси всі до Гривастюка.

— Що з тобою, Прокопику?

— Однеси. За те, що я поклав на бункері хату, на мене наклали контрибуцію.

— Яку?

— На, прочитай.

Вона стиснула плечима:

— Але ж я не вмію читати.

— Контрибуцію,— повторив я, відчуваючи, як до голови вдаряє кров.— Бункер їм потрібний. Буде війна... Однеси крони... Я іду на фронт...

Навколо — химерні стовбури з обривками коріння.

— Божечку наш! — скрикнула Марина.— Журна розпалась!..— Боже!.. Прокопе!..

Вони сходилися ранесенько-вранці, потомлені і вкриті стертою в порошок землею, з усіх чотирьох сторін і несли в руках—хто дощину, хто обтесаний на стіну камінь, а хто просто жменю свіжої, що пахла надрами і вільгістю, глини. На них були попанахані австрійські й російські шинелі, кожухи з вицвілою вишивкою, міллю поїдені сардаки і киптарі. Ішли вони з непокритими головами, низько опустили очі, ніби вже припало їм збродити усе піднебесся у попитах, прихистку, а сюди збиралися з останньою, надтозапізнілою і соромливою надією.

Аж до Лісничівки запрудивши вигін, аж до каменоломні заповнивши круті спадисті схили над селом, вони стояли і чекали якогось знаку, і всі мали мою подоби і темні сліди крові на тілі. Мені було тужно і маркітно серед них, я чув, як перестає битися серце, покидають думки, і я за пам'яттю читав останню молитву — до смерті: "Одпусти мені ще хвилиночку духу, бо мені треба сказати моїм веселим гостям, двоє-трое

сирітних слів про те, до чого я вже не доживу".

Край неба горіло сонце. Я дивився на нього заслізненими очима, Ще раз питаючи, чи є щось на світі певніше і справедливіше. Але тут серце вмовкло, потемніло в очах, і я ледве встиг відкрити уста:

— Вірою і правдою устаньте до свого прийдня...

— Тиша.

СПАДОК ВІКУ

Книга друга

Вже знято урожай, ллє дощ, і вітер віє.

Р. Тагор

— Хочу сина, Надко,— прошепотів Тодосій, притискаючи її до себе сухими, як грабові притужини, руками.— Сина, Надечко,— повторив з банною мольбою і розпачем.

Її залило малинове проміння.

— Надко,— покликав він.

Тепер голос його прозвучав вільніше. Вона. підняла голову. Ще не торкане бритвою, запилушене степовим порошшям Тодосієве лице всміхалося і ніби запотілося жалем. Крізь стріху до стодоли цідився глицюватий промінчик і золотив Тодосієві сторчкуваті брови й високе круто спадисте чоло. Якби Надія придивилась ліпше до його обличчя — до ніздрів, якоюсь судорогою стягнених до потилиці вух і звужених, полискуючих зіниць, їй стало б з Тодосієм ще лячніше. Але зміни на обличчі близької людини впадають в око лише після розлуки. Надія нічого не завважувала. Окрім того, вона носила в серці таємницю, яка мов глуха стіна заступала перед нею усе, на що інший звернув би увагу. Ось і тепер їй здалося, що Тодосій трохи облетівся, і хотіла було всміхнутися, але одне почуття зірвалося наполоханим голубом. з чашечки душі, а натомість косоокий яструбом всілося інше.

Її мучила тривога за Тодосія. Була ця тривога така незвичайна, ніколи не чувана, що Надія соромилась про неї думати. Якось минулого літа, коли Тодосій заїжджав до стодоли зі снопами, в дверях заклинило віз. Тодосій підважував то з одного, то з другого боку, тоді розізлився і, ухопивши розвору, так двигнув тічкою, що проламав обидва одвірки. З того дня Надії відкрився чоловіків двійник, який не давав їй спокійної години. Вдень і вночі вона відчувала його присутність, він закривав перед нею світ. Це було схоже на страшну напасть: був у неї Тодосій і був попри нього ще хтось. Часом вона не могла їх розрізнити і тремтіла цілу ніч, поки не зазоріє, поки той другий не покине хати.

...Тодосій притискав її до себе, а вона не насмілювалась глянути, чи це він. Раптом холодком по її напружених стегнах пробіг такий переляк, що вона, машинально занурівши в зерно, аж до землі, ногу, вигнулась і зіпхнула Тодосія.

Під стріхою шемрав вітер. Надія встала, витрусила з-за пазухи пшеницю і вклякнула край гірки збіжжя. Ніздрі їй свердлив запах поту, насильства над еством. "Боже! — скрикнула вона в душі.— За що така кара! А може, я люблю Тодосія?!"

Він подобався сусідським дівчатам. Їй ще не минуло і шістнадцяти, а Тодосій був

набагато старший, то вона й гад не мала, що він, можливо, її суджений. Та чула, як хвалять за смирну вдачу, шкодують, що не вибитися сироті в люди. Одного разу Кухарчукова Оріся (в селі її мали за пусту дівчину), з ніжністю дивлячись Тодосієві вслід, зворушено сказала:

— Я віддала б йому все, що маю.

Видко, це була така хвилина, бо несподівано для себе Надія почала думати про цього мовчазного, відлюдкуватого парубка, а Оріся стала їй найсердечнішою подружкою.

Тодосій був бідний. Запримітивши, кого покохала, родичі запротестували. Але Надія вперлась на своєму. Вибрала нагоду стрітися з Тодосієм наодинці, потім носила йому в поле полуденки і дочекалась сватів.

Старі відписали їм трохи поля. Надія перейшла до Тодосієвої хатчини, і десь з півроку їй гадалось, що в світі нема і щасливішої пари.

"Ой боженьку!.."

Надія заридала. Незграбно, ліктями падаючи Тодосієві на груди, мов боронячись, залепетала:

— Нічого, що на весну? Буде багато роботи. Чи зможеш без мене?

— Справлюсь,— відказав Тодосій.— Весна додає сили. А ти чого, дурненька, розплакалась?

— Дивися. Не знаю. З мене підмоги не будеш мати. Хіба що зварю...

Він сів, поклав на коліна голову, довго думав. І знову він став ніби чужий, їй хотілося щось діяти, аби від нього захиститися, хоч він, може, вже кудись забіг у розмислах, забувши про неї. Ледве пересиливши себе, вона притулилася щокою до його мокрої від важкого ціпа сорочки. Тодосій був затишний, з налитим тілом. Та десь підсвідоме вона думала: "Навчи, богородице, що робити. Не дай пропасти".

Тодосій ліг горілиць, задивився на попролизувану вітрами стріху. Надія вирішила сама його знайти. Зосереджено торкнулась устами його уст і легко, покійно витягнулась біля нього.

Через якийсь час у stodолі знов загував ціп, забризкала по дощаних стінах вибита з колосся пшениця. Надія, озираючись, вийшла на обійстя, нагнулась до землі за решетом і почала віяти.

...Тодосій народився на переломі двох віків. Був це вже шостий "при здоров'ї" злидень у Сліпчуків, однак своєю появою вселив підтоптаному Юстимові надію на те, що аж тепер йому заживеться ліпше. Поцілувавши Катерину в спітніле чоло, він окинув немовля розчуленим поглядом і хрипло прорік:

— В добру годину, синку!

Тихіше додав:

— Написано тобі бути маєтним, бо прийшов до нас між двома віками. Може, це всім щось провіщає?.. Ану, злазьте з печі,— скомандував він принишклим під ряднами дітям, що все бачили і тихо пощипували одне одного, аби не видати змови.

Вони, як коти, зіскакували додолу в довгих сорочках, наввипередки прямуючи в

куток за скринею, далі від батька, який схвильовано забігав по хаті.

— Цілуйте маму в руку,— звелів Юстим теплим і приємним голосом.

Катерина вдячно дивилася на них помутнілими від знесилля очима, рот її засікся німим риданням. На груди ніби примостилося лонно ласкаве літо, на очі враз рушили золоті полукіпки. Полукіпки йшли до хати рівними рядами, як черкеси на веселих вистояних конях, вимахували кудлатими, мов дубові верхи, гичками й подзвонювали:

— Щедрий вечір... Святий вечір...

Катерина пильніше приглянулася до горішніх сніпків і мало не зойкнула: з-за них то показувалися, то ховалися дитячі голови. В одній вона признала Йвана, що задушився в бочці, куди садовила, йдучи жати, а в другій — зроду слабовитого Мирона, якого бог забрав до прощі, а в третій — Михайла, цього з човном збила крига на Дністрі.

Дивилась, дивилась на синів і знову знепритомніла.

...Минуло багато літ. На поправку Сліпчукам не випогіднювалось. Юстим з Катериною запитливо позирали на свого найменшого, поки кожне зосібно не застановилося на тому, що прикмета їх не стосується, що, як бог дасть, лишень Тодосій заживе веселіше.

Хлопець день при дні чув: "Ти в нас щасливенький, дитино". Слухав, звикся і повірив, що так має бути. Змалку навчився чекати, чекаючи — терпіти. Ніяке лихо не могло його збентежити. Від тифу вимерли родичі. Тодосій подав на копальні в Карпати. Півроку на баланді під земле Потім возив сіль із Солотвина. Далі голодував, плакав вошей, але ні на мить не сумнівався в прийдешньому. Оженившись, зчорнів у полі. Дещо пристарав, перешив стріху на хаті, але це було не те, що йому судилося; непомилна в мандрівці до нього благодать ще десь простувала вдалині. Тому Тодосій не хотів дітей. Він мріяв про той час, коді вчепить колиску над повною скринею.

Добровільно взате на себе ярмо так само, як примусове рано чи пізно доводить до бунту. Тяжка робота і забарні сподівання достатку виснажили Тодосія. Його все частіше сковувала байдужість. У такому стані одні пустилися б берега, почавши кочівне життя, інші перетворилися б на лежнів, а Тодосій почав нишком божеволіти. Скривленого, його, можна було побачити де-небудь у ярузі з грудкою землі в кулаці. Він стискував пальці, ніби хотів видушити сік з грудки, або брав землю на зуб, довго смакував, поки очі йому не заливали сльози. Вечорами він не дозволяв Надії світити лампаду, стояв перед вікном, заціпенівши, майже не дихаючи, і очі його в такі хвилини палали ненавистю або, навпаки, були повні якоїсь неземної ніжності.

На людях Тодосій старанно тримав себе в руках, і про його недугу ніхто не здогадувався. Та якось він знемігся під час приступу, а коли спробував на ясний розум пригадати, що витворяв, пам'ять зрадила. Він жахливо мучився, затужив за дитинством, його охопило почуття страшної втрати. Якось, коли зрозумів, що уникнути безумства є тільки один шлях — заподіяти собі смерть, він тремтячими руками пригорнув до себе Надію. Того дня на купі намолоченої на податок пшениці він зачав сина.

І його відпустило. Загублений у міражі марних сподівань дух життя знову завитав у душі. Тодосій заспокоївся, скріпився якимись потаємними думками, які беріг, як скнара — кривдний набуток. Надія була задоволена тим, що перестала відчувати в чоловікові чужого, і не допитувалась, про що він мізкує. Та через рік у Сліпчуків скоїлося лихо. Докладно ніхто нічого не знав, але здогадувалися, бо Тодосій серед зими покинув Надію з малою дитиною і щез із села. А може, отримана у спадок од віку надія викурила його з-під рідної стріхи?..

Тільки ночами, далеко обходячи повітові містечка і великі села, до Львова добивався півторатисячний загін солдатів.

Два передостанні бої загін мав з німцями і махновцями, останній, на Збручі,— з поляками. Солдати були неймовірно зморені й брудні. Мундири висіли на них лахміттям; зотлілі підошви прив'язували до ніг обмотками; у багатьох голови були вкриті носовими хустками. Але при солдатах була справна зброя.

Кілометрів за тридцять від Збруча солдати зупинилися в лісі на постій, щоб поховати вбитих, яких забрали з поля бою і несли на руках. Тіла склали до одної ями, насипали високу могилу: Потім старший виділив караульних і команду за продуктами, а коли вони зникли в лісі, дозволив спати.

Це був сивий, згорблений і похмурий чоловік. Він не носив відзнак і був зодягнений так само жалюгідно, як підлегли, зате зброї не мав. Чи причиною цього була недолугість, чи взагалі не брав її до рук — годі сказати. І все-таки жодне його слово не залишалось без уваги.

Старий ліг після всіх, постеливши під бік соснового галуззя. Дивлячись на нього, коли він заснув, можна було подумати, що це труп. Груди не підіймалися, обличчя закам'яніло, навколо рота і під очима ніби хто припорошив дрібно розмеленим синім суглинком. Старий був високочолій, з круглими залисинами енергійної, але розважливої і поміркованої в оцінках людини. Видублене знегодами обличчя було дрібно посічене зморшками. Мабуть, почало старітись не на повітрі, а десь в кабінетних сутінках, в'януучи від душевних змагань і переобтяжень. І руки в Старого були довгі, сухі, невінчані слідами чорної роботи.

Галявину пражило сонце, диміла і гуділа мушва. Солдати спали мов мертві, дожидаючи судного дня Старий прокинувся, тільки-но в лісі зашурхотіли кроки хлопців, які поверталися з провізією. Очі його дивилися чисто й спокійно. На мить він затримав їх на свіжому насипові землі посеред галявини, тоді звівся і рушив до солдатів.

— Чи не трапився вам десь поблизу струмок? — запитав він.

— Ми бачили за лісом озера.

— Як далеко?

— Зо двоє гін. Якщо йти просікою, будемо минати їх.

— Треба набрати свіжої води,— сказав Старий, дивлячись, як солдати розкладають і ділять на брезенті мамалигу й сир.— Підіть хто, розбудіть хлопців на зміну вартовим.

Підкріпившись, солдати розійшлись досипати. А з присмерком вишикувалися в

колони і рушили далі.

Перемишляни загін обійшов з півночі. Тільки-но вступили в ліс, почало розвиднятись. І знов Старий відібрав вартових і команду за продуктами, а решті дозволив відпочивати. Та цього разу він підкликав до себе високорослого, ще зовсім юного солдата, узяв з його рук туго напакований наплічник і рушив у зарості. Хвилин через десять на тракті до Перемишлян показався змучений, мов із тюрми випущений, священик. Назад він повертався надвечір. Тепер він йшов швидше, з непокритою головою, чого святі отці не дозволяють собі навіть серед пустинного поля. На узліссі священик став солдатом. Загін уже відтрапезував. Старий взяв залишену йому скибку мамалиги і цибулину, сказавши солдатові, який прийняв від нього наплічник:

— Цієї ночі за всяку ціну мусимо дістатися.

— Вмерло двоє пораних,— повідомив солдат; очевидно, він виконував обов'язки ад'ютанта.

— За всяку ціну,— повторив Старий.

— Ще одне самовбивство,— сказав солдат.

Старий болісно примружився, підніс руку до очей і нервово, судорожно ковтнув повітря.

До кожного його слова прислухалися, як до батьківського благословення, а запобігти самовбивствам він не мав сили. У когось з солдатів починається гарячка, і він прикладає до скроні дуло карабіна. Розбери — тиф чи віспа. Між ними нема лікаря. Солдат накладає на себе руки заради інших. До того ж хворого ніхто з селян не візьметься доглядати: бояться розстрілу, бояться заразитись.

— Поховали разом з тими... пораними,— сказав ад'ютант.

Старий глипнув на скибку мамалиги в руці, звів очі на верхи берізок над галявиною, постояв, постояв і, пригинаючись, ніби на його плечі звалили непосильний вантаж, рушив до куща ліщини, під яким йому приготували купу галузок.

— Пане письменнику,— пішов за ним солдат.— Після полудня над лісом кружляв літак. Нас, либонь, помітили.

— Я бачив,— озвався Старий.— Бачив...

Поволі, дроблячи мамалигу тонкими пальцями, він пообідав і ліг. Над галявиною розносився шепіт. Серед високої трави глухо перемовлялися солдати. Загляdivшись на ще не пересотану літом основу стебел, Старий чогось згадав маленького веснянкуватого хлопця з-під Бережан, якого спіткала німецька міна в Криму. Стрільчик ходив у розвідку і приволік пошитий з телячої шкіри повен махорки ранець. Тільки гукнув хлопців розбирати здобич, як під ноги шипучи впала міна. Він глянув на неї неповторно здивованим поглядом, і тут пролунав вибух...

Стрільчик ніяк не йняв віри, що перед ним живий письменник, прохав розповісти, як пишуться книжки. Старий тлумачив йому "П'ять додати до п'яти, відняти два, розділити на чотири — буде два. Отак і книжку пишуть, щоб дія була зв'язана з дією, щоб суму можна було розкласти на множники і кожний з множників був висновком про дію".

- А ви багато писали? — спитав він з дитячим зацікавленням.
- Більшість своїх книжок я проїв,— відказував Старий.
- Як то?
- Я не мав з чого жити. Ми вимінювали свої сили майже задарма.
- А хто ви?
- Я з-під Рівного.

Цей тверезо-наївний сільчук так глибоко переймався кожною його фразою, що ніколи не затримувався на довгу бесіду. Ухопить те, що цікавить, і втікає куди-небудь подумати і повклати в доброму ладі. А згодом приходять з новими сильцями-запитаннями. Лиш про одне перепитав двічі — чи Старий насправду не німець або поляк. Вислухавши відповідь, він засвітився якоюсь потаємною ідеєю. Розміркувавши, Старий уже не радий був знайомству. Чого не буває! Повернеться хлопчисько додому і продасть спадковий городець, щоб послати якоїсь півсотні крон. При новій зустрічі він пояснив, що справа не в тому, що він не мав змоги влаштувати своє життя. Книжки можна писати впроголодь. За три останні десятиріччя на один том на нашій мові припадає двадцять на польській і німецькій. Притому з місцевих друкують усіляких підбрехувачів, а своїх — справді обдарованих — не друкують, аби всім було видно, що нема в цім куті світлої голови. Минає час, нікчемна писанина починає фігурувати документом доби, тоді як вона є тільки примітивною фальсифікацією життя.

Взяти оцих людей, що другий місяць у дорозі, йдуть з пекла в пекло. І про них напишуть. Пороблять їх попівськими синочками і зятьками, які в садочках біля пасік виголошують перед пашіючими здоров'ям нареченими пишномовні тиради про вісімнадцятий рік. А як же інакше? Гіркий досвід народу завжди прикріплюють до гетьманських і попівських шликів, розвішуючи ганчірки замість знамен над розтоптаним краєм. "Та вже пора збиратися..."

Старий розумів, що без бою не прорветься до Львова. Поляки, безумовно, забарикадували вулиці й готові до зустрічі. Проте Підзамче мовчало. Загін без жодного пострілу просунувся до середмістя і оточив ратушу. Вламлюватися до ратуші Старий не дозволив, бо всю надію покладав на вуличні бої і те, що до нього приєднається повсталий народ. Але всюди панувала тиша. Вона була рівнозначна зраді.

Старий звелів іти на тюрму, гадаючи, що до солдатів пристануть в'язні. Проте й тут його спіткало розчарування. Охорона склала зброю, наглядачі принесли списки заарештованих і слухняно розійшлися відчиняти камери. На подвір'я виходили сотні в'язнів. Коли Старий вигукнув: "Воля, братове!" — натовп відповів незрозумілим перешіптуванням. Старий тричі повторював, що вони звільнені, та слова його залишились без відповіді.

До в'язнів підходили солдати, щось пояснювали. Старий заточився на ногах, його одвели на тюремні східці. Коли він отямився, на подвір'ї були тільки його хлопці і розгублені тюремщики.

Вранці нічні патрулі доповіли бригадирові гарнізону, що в місті появилася загін невідомих жовнірів. Полковник надіслав до Варшави термінову депешу. На цьому й

закінчилося. Загін покинув Львів. Перед цим Старий доброї півгодини розмовляв з якимсь діячем розгромленої республіки на квартирі неподалік від пам'ятника Міцкевичеві. Повернувся до солдатів немов розбитий паралічем і ледве вимовив:

— На Стрийський тракт.

Минувши останні кам'яниці, загін зупинився. Солдати взяли Старого в середину кола.

— Панове, я вам не маю що сказати,— почав Старий, суворо дивлячись на малиновий небосхил.— Панове... Я не маю що сказати про тих, до кого ми добивалися...

Він махнув рукою, опустив голову, і голос його перехопило страшне чоловіче ридання. В рядах зашморгали носами, кривлячись, відводили очі. Вони йшли вмерти або звільнити місто, але в жертovníку часу вогонь погас. Змінившись на обличчях від жаху, вони вже не могли пізнати один одного і стояли як мерці. Викотилось сонце. Воно непорушне стояло над обрієм добру хвилину, наче не сподівалося, що доведеться світити цього тихого благословенного ранку.

Заспокоївшись, Старий продовжив:

— Прощайте, панове браття! Мені сказали, що не пора для виступу, що виступ готується. Будьте пильні. Прощайте. Не кидайте зброї. Ідіть додому мужами і батьками, не забувайте один одного, кажіть людям правду.

Солдати не розходились.

— Ви добре воювали,— сказав Старий крізь сльози.— То будьте також добрими людьми. Прощайте!

Перед ним розступились. Він одійшов метрів за сто і оглянувся. Солдати все ще не рушали з місця. Навколо них колихався синій димок ранку. Здавалося, в клубах цього димку неспокійно гарцюють осідлані коні, перекочуються гармати, пливуть тисячі наповнених військом човнів. Старий упав і довго не міг підвести голови.

Вже зовсім розвиднілося. Трактом гуркотіла підвода. Молодиця, що везла до Львова решета з яблуками, злякано зиркнула на німечного старця на узбіччі шляху: він блудив очима мов неосудний. Молодиця оперіщила конячину грабовим пужалном.

"Нема при хаті господаря,— подумав старий.— Видко, вдовиця. І без батого їде..."

Від'їхавши на таку відстань, що підводи вже не можна було наздогнати, молодиця озирнулась. Старець стояв навколішки і наче когось виглядав, але на тракті, скільки сягало око, не було живої душі. Так він стояв, аж їй навтіялося. "Божевільний",—подумала молодиця.

"Ще одна тінь історії впала на Стрийський тракт,— шепотіли губи Старого. — Тіні, тіні!.. Про що ви оповісте людям? А це залежить від запитань. Отой хлопчисько з-під Бережан був химерний хлопчисько. Щось своє будував із запитань, щось незвичайне. Чудовий це дар. Бо як не дошукуватися, як питати в тіней одне й те саме, то вони сторіччями залишаються недорікуватими".

Тодосій кружляв по камері важкими поривчастими кроками нервово розладженої людини.

— Сядь же ти каменем! — гримнув на нього Грушевич. За півтора року

арештантського життя Грушевич забув, що він інтелігент, лікар, і ставився до інших не краще, ніж злодійчук з Підвальної Григорій Кмич.

— Та сядь же! — grimнув він удруге.— Чуєш? Тодосій і бровою не повів. Перед цим Кмич присилював його розповісти, як він опинився в каталажці. Тодосій надумав майнути до Канади. У Львові він сподівався заробити грошей, але наскочив на поліцаїв. Розтривожений, він метався з кута в кут, навколо рота в нього зібралися скорботні борозенки зморщок. Грушевича й сон похилив, а він усе ще ходив по камері. Прокинувшись удосвіта, лікар побачив його з піднятими до карниза над дверима руками. Тодосій стояв, упершись головою у візитерку наглядача. Грушевич перелякався, подумавши, що він у зашморгу.

— Ти знаєш, що безграмотному треба добре підплатити, аби виробили закордонний паспорт? — питав Грушевич Тодосія, посадивши на свій матрац.

Тодосій знизав плечима, проте по обличчю промайнула тінь занепокоєння. Він зіперся головою на стіну і тихо схлипнув.

— Хочеш — навчу читати і писати?

Із віконечка під стелею у камеру падав сніп сивуватого світла. Грушевич порився в клунку, який використовував замість подушки, видобув олівець і папір.

— Дивися сюди.

Тодосій одвернувся.

Грушевич з ваганням позирнув на олівець і надув губи. Він уже не міг зупинитися і почав ненавидіти Тодосія, який відмовою хотів зіпсувати йому настрій на весь день. Вже тепер у нього було таке відчуття, ніби за ним шпигують.

— Ну що я тобі кажу,— зашепотів лікар, бризкаючи слиною.— Дивись: оце я пишу слово: "Польща".

Професор історії Володимир Кривов'яз посміхнувся. Студентом він влаштував отаку студію Степаниді, легковажно почавши зі слова "любов". Степанида так і не збагнула таємниці письма, зате, рятуючи її гонор, мусили скороспішно готувати весілля. Потім він не міг без гіркоти згадувати ті канікули. Степанида була вірною дружиною, але він ніколи не знав, чого від неї чекати. Поки не махнув рукою — нехай робить, що заманеться,— вона попсувала йому немало крові.

— Польща. Пе-о-ел,— бубонів Грушевич,— м'який знак, ща, Польща. Польща загарбала Галичину. А це літера "ка". Ка-на-да. Ко-ло-бро-ди. Я знаю з вашого села По-всюду.

— Прокопа? — втішено перепитав Тодосій.

— Розумний хлопець.

— Він кудись виїхав.

— То нічого, він розумний хлопець. І Миколу Павлюка знаю.

— Павлюк має спілку з комуністами.

— Тихо, дурню! — Грушевич з внутрішнім страхом глипнув на Тодосія, ніби в ньому була вмонтована бомба.— Польща. Поль-ща нас усіх по-витлум-лює.

...У Степаниди був депресивний психоз. До речі, і в цього Тодосія щось схоже. Якби

Грушевич не занепав, хлопця можна повернути до здоров'я. Більшість душевних недуг — це недуги волі.

— Га-ли-чи-на. По-польськи Галичина — Ма-ло-польща.

...Медіатори руху в Степаниди накопичувалися продовж тривалого часу, відтак вона відчувала потребу кипучої діяльності і вносила в професорове життя такий розгардіяш, що він зрештою почав її боятися. Якось Степаниді завихторилося іти та грибами. В лісі проколола ногу, дістала зараження крові й померла. Вдруге Кривов'яз не наважився одружуватися.

— Ти маєш добру пам'ять, парубче,— радів Грушевич.— Покажи літеру "ер". Так. Тепер — "ща". Так, прекрасно. Слово даю, через місяць ти станеш тюремним писарем. А лікарем ти хотів би бути?

— Ні.

— Чому?

— Не знаю, не хотів би.

— Дивак! — прикро образився Грушевич.— Напиши "ел".

— Не хочу.

Тодосій переповз на свій матрац і натягнув на голову сардак. З-під поли виглядали тільки затоптані зеленкуваті п'яти.

— Дурень! — розізлився Грушевич і перекинувся на другий бік, але одразу ж звівся на дибки, крадькома зиркнув, чи не прокинувся професор.— Боже! — зітхнув він,

Він притулився чолом до холодного муру і з болем думав, що огрубів отут, у проклятій тюрмі, здрібнів душею. Навіщо обзивати хлопця? Сам же йому відбив охоту, спитавши, чи той не хотів би стати лікарем, адже такими речами не забавляються. Добре, що професор спить. У вічі було б соромно глянути.

Грушевич думав, що якби молодший, то не піддався б хвилевим настроям. А йому вже за сорок п'ять, у тюрмі сам для себе став нещасною і жалюгідною істоткою і чогось не відчуває потреби причаститися до минулої чистоти й цільності.

Наглядач з гримотом поставив біля дверей миску і відро з водою. Треба було вставати, бо повернеться рівно через чотири хвилини і забере відро, але Грушевич не мав сили ворухнутись. "Дідько з ним,— подумав він.— Нічого не станеться, коли день буду немитий".

Тим часом арештанти схоплювалися і займали чергу.

— Пане доктор! — штовхнув його ногою Кмич. "Грубість — від збайдужіння. Грубіян — це боягуз, пуста пересичена тварюка. Завдяки грубості ця тварюка самообілізується і утверджується. А хай йому чорт! Треба вставати... Я брутальний з Тодосієм, бо він слабший, я можу зігнати на ньому злість і відвернутися від цієї гидоти..."

Змочуючи водою голову, Грушевич постановляв собі: беруся за книжку. "Пишучи, очищаєшся. Мене доконує марновірство. Досить нищіти".

Він із замилюванням згадав роки практики в Тернополі. Робота його бадьорила, не давала впасти. А взагалі ніколи, здається, не мав ні сталого погляду на речі, ні твердої

опори. Як би там не було, в Тернополі минули його кращі роки.

Грушевич витирав лице одним кінцем рушника, професор — другим. Лікар одним оком косив на професора. "Що за неймовірний чоловік! Весь вік уникає переслідувань, а дивіться, що за спокійні мудрі очі, яке благородне обличчя яка стриманість і ощадливість у рухах. Ніби збирається почати ще одне життя..."

— Сьогодні ви в ліпшому гуморі,— сказав професор.

Грушевич здригнувся, промовчав. Потім, складаючи рушник, він сказав з посмішкою:

— Гумор цілком залежить від нас, пане професор. Що — що, а це у нашій владі.

Кривов'яз кивнув і став розчісуватися перед надщербленим дзеркальцем. Над дзеркальцем поволі пересувалися тіні від ґрат. Самі ґрати знаходилися глибоко в ніші віконця, їх не можна було побачити, навіть ставши на табурет. Вночі тіні не рухались — проти вікна, мабуть, висів ліхтар. А вдень повзли по стіні, хтось вуглем поробив знаки, і тіні оповіщали арештантам: "Наглядач несе воду для вмивання", "Почали роздавати баланду на сніданок".. На двох метрах муру вклався весь тюремний розпорядок.

Грушевич чекав, щоб професор відійшов од дзеркальця, думаючи: "Ми живемо тільки тінями..."

Після сніданку вони порозсідалися на матрацах ґрати в шахи. Фігурки були виліплені з хлібної м'якушки колись, за ліпших часів, коли в'язням видавали хліб. Трохи згодом наглядач кинув до камери сувій польських газет. З першої, же прочитаних уголос заголовків почалась, як і щоднини запекла суперечка. В'язні спалахнули в присутності газет і очима, й обличчями і горіли тривожно, як сторожові вежі в степу перед наближенням орди. Газет чекали мовчки, неспокійно. Коли наглядач відчиняв двері, всі насторожувалися, мов дикі кішки, і кидалися на згортки. А газети були дворічної давності...

В центрах воєводств і в повітових містах гарнізонами стояли польські війська. У Галичині польські вожді вербували джур з колишніх місцевих партій. За республікою вже зникли і дим і нитка... А в камерах точилися політичні дискусії про тактику державного секретаріату і стратегію Антанти.

— Послухайте, що пише Пілсудський,— забігав з газетою по матрацах Григорій Кмич.—"Русини і більшовики, які до цього часу воювали між собою, тепер порозумілися, щоб атакувати нас".

— Брехня! — заревіла камера.

На стіні тремтіли тіні від ґрат, тремтіли губи і руки, під стелею гойдалась мішанина охриплих голосів. Нарешті, почали пробиватися окремі репліки.

— Вони не мають приводу почати війну з республікою.

— Світ проти цього грабежу.

— Вільсон — твереза людина. Вільсон посилає дипломатів перевірити версію Пілсудського.

— А "Покутський вісник" пише, що республіка продається Польщі...

Не брав участі в цих оргіях Кривов'яз. Якось Грушевич запитав, чому він не читає газет.

— Соціальним спіритизмом не займаюся,— відказав професор.

Він задумливо стежив за іншими і наче милувався. Одного разу, коли суперечка мало не переросла в бійку, він пробурмотів:

— У тюрмі ач які гарячі! Тут їм нічого втрачати. Тут нема надії. А на волі мовчали б.

Переважно оргії закінчувалися тим, що арештанти підсідали до професора і вимагали його думки. В такі хвилини їх цікавила не істина — їм треба було почути спокійний голос, щоб самим втихомиритися.

Професор бачив, що вже всі втомилися і зараз звернуться до нього. Та Грушевич роздув ще гострішу перепалку. Мова зайшла про просвітянські громади. Чи дозволять їх поляки?

— Не дозволять.

— Мусять!

— Дурниці!

— Ти, видко, хочеш, щоб не дозволили.

— Йолоп!

— Хам!

— Запроданець!

— Від йолопа чую!..

Сякалися. Кашляли. Нервово скручували цигарки. Сварка всім остогидла, та ніхто не хотів поступитись, прикусивши язика. Вгомонилися лише тоді, як Грушевич повернувся до того ж, з чого почав: що громади розпалися де через заборону; більшість їх складу в тюрмах. Тепер навперебій заговорили, що їх повинні випустити на волю. Влада не втримається без місцевих кадрів, найактивніших представників громад. Усі відчули себе молодими і сповнений устремлінь...

У житті накопичилося стільки диких, як на здоровий розсуд, засобів впливу на людей, що з них, за поодинокими винятками, щодня можна, як із глини, виліплювати щось інше. Тому такого поширення набрала торгівля ідеалами,! і величезні маси народу час від часу безоглядно поринають у багно фанатизму. Хто був у камері, кожному раптом стало ясно, що без них не зможуть обійтись, їм хотілося думати, що уряд їх спеціально ув'язнив, аби зберегти, адже на волі навісніє голодна смерть. Лиш досвід предків — страх — стримував готову істерію рабопоклонства. Цей самий страх зіграв з ними жарт, коли прийшло звільнення.

Серед ночі в коридорах появилися наглядачі і, повідчинявши камери, гукали:

— Виходь! Виходь з речами!

Вони стікалися в тюремний двір. Якийсь недолугий дідусь кричав:

— Воля, панове!

— Провокація,— прошепотів професор.

Хтось знайшовся:

— До камер підводять труби. Заженуть назад і пустять гази.

— А ворота — навстіж,— злякано мовив Тодосій.

— Там, певне, поставили кулемети,— голосно продудонів Грушевич.— Лишень

висунь голову!..

— Треба перевірити.

Хтось відокремився од натовпу. Грушевич поволік за собою Тодосія. Крадучись, попід муrom рушило ще кілька чоловік.

Грушевич ліг на землю і виштовхнув за ворота клунок з пожитками. Тихо. Тоді він виглянув на вулицю і оторопіло рикнув:

— Утікай. Доки не пізно!

До світанку Грушевич з Тодосієм пересиділи в Стрийському парку. Коли почало розвиднятися, Грушевич спохватився:

— Тут можуть вчинити облаву. Нам ліпше змішатися з людьми.

Місто вже ожило, селянки торгували під фасадами фруктами. Грушевич купив яблук.

— Їж, їж.— тикав він Тодосієві тремтячими руками.— Солодкі.

Він відчув прилив ніжності до цього придуркуватого і безпорадного селяка й готовий був вимінити за його личаки свої чеські бештайгери.

Вони й не помітили, як біля жінки з яблуками зупинився поліцай. Він нагнувся до кошика, взяв яблуко, відкусив корінець, поремигав і кинув селянці монету. Вона догідливе напакувала його кишені плодами. Поліцай навіть не глянув на Грушевича і Тодосія. Посміливішавши вони йшли за ним до Ринкової площі. Протиснувшись крізь ярмаркових до ратуші, стали під стіною біля худорлявого юнака, який продавав різьблені хрести.

— Я ж казав, що випустять,— усміхнувся Грушевич, косячи очі на сонце.— Звичайно, це хитрість, вона мене не тішить. Але нічого. Яка рука, так і гребе. Будемо мати на увазі. Так просто вони нас не куплять, ми будемо вимагати прав для всього народу. На силу будемо відповідати силою. Ми і в пригоні вміємо брати те, що нам належить. Як ти скажеш?

— Мені б до Канади,— простогнав Тодосій.

— Поїдеш,— запевнив Грушевич.— Спершу стань до роботи, зодягнися, відчухайся. Треба обдивитися, примірятися. Нічого не роби навмання.

Грушевич весело поплескав Тодосія по руці, поблажливо всміхнувся. Дихав він покvapливо, ніби перед цим зійшов з марафонської дистанції.

— Передовсім треба роздобути інструменти. Чогось мені не кортить до Тернополя. Розпочну практику у Львові... Гм! Аж не віриться. Вони, сучі діти, переодягли охоронців, підстроївши під банду. Нічого. Вони хитрі, але й ми биті.

Ночували в парку, а наступного ранку знову вигрівалися під ратушею, біля юнака, що торгував хрестами. Тут несподівано побачили Прокопа Повсюду. Він приніс юнакові якийсь клунок.

— Не забудь купити тютюну,— попереджав Повсюда, примружено дивлячись на хрести. Тодосій почув його голос,— аж підстрибнув. Прокіп був блідий на лиці, дуже марний, погляд став суворішим, бесіда і рухи млявіші, ніж півтора року тому.

— Краяни! — розпростер він руки, коли Тодосій сійнув його за куртку.— Ти як тут

опинився, Тодосію?

— Ми з каталажки,— пошепки відповів Тодосій, сяючи з радості, як дитина.

— А з дому коли ж?

— Та вже давно. Я поїхав невдовзі після тебе.

— То чим пахне світ? — засміявся Прокіп.

— Ой, не питай.

— Куди ж ви, хлопці?

— Нюхаємо запах сонця,—стаючи ближче, мовив Грушевич.— Земля нам просмерділась.

— Де зупинились? Я мушу йти на роботу, але хотів би з вами побалакати.

— Ніде,— простосердно сказав Тодосій.— Ночуємо в парку.

— Тоді я проведу вав до нашого готелю. Приймемо до товариства, Олексю? — звернувся він до юнака.— Приймемо. Люди свої.

Юнак байдуже кивнув.

— Ми живемо в підпіллі, — ведучи їх за собою, розповідав Повсюда.— Думаю, не подивуєте. Нині весь світ у підпіллі. На щирість не проживеш, не виживеш. У душі плачеш — очі усміхаються, ночуєш у льоху — вдень гордо несеш голову, ходиш без документів — зате вештаєшся під носом у поліція.

Вони перейшли площу, забралися у захаращений дошками дворик, крізь розвалений мур перелізли в другий дворик. Тут Повсюда підважив старі двері, що ніби випадково лежали на цементній приступці, й показав пальцем на темний отвір:

— Прошу до господи. На добровільне ув'язнення.

Льох освітлювався двома заг'ратованими віконцями. Уздовж стіни з покладених на цегляні підмурки дощок були влаштовані нари, а біля протилежної стіни, впершись закуреною трубою в склепіння, стояла залізна піч.

— Справді, з камери до камери,— зітхнув Грушевич, кидаючи на нари клунок.

— Воля ваша,— сказав Повсюда.— Я тут сплю близько року. Тинявся парками, а коли похолодало, цей льох для мене був знахідкою. Якось уночі йду вулицею і чую — ніби з-під землі озивається скрипка. Ледве дошукався... Ну, мені ніколи.

Грушевич видряпався на нари, сів, прилизав нижньою губою вицвілі в тюрмі вусики.

— Лягай, Тодосію,— підохотив Сліпчука, що сиротливо озирався навколо.— Лягай.

— Я під вечір повернуся,— сказав з дверей. Повсюда.— Зрештою, тут і Микола Павлюк ночує, він прийде швидше, розважить вас. Можете спати спокійно, про криївку ніхто не знає.

Увібравши голову в плечі, Тодосій ступив до нар, розгублено подивився на Грушевича і тихо застогнав.

II

Через кілька днів Грушевич привів ще одного жильця. Хлопці вже спали, я тільки-но вклався.

— Присядьте ось на тапчані,— запросив шанобливо лікар.— Я розведу вогонь і

зігрію чаю.

— Не турбуйтеся, пане Грушевич, я не проголодався.

— О, тут ще є грань. Десь товариство роздобуло вугілля. Це недовго, пане Кривов'яз.

Я колись чув це прізвище, але вбийте мене — не пригадаю. Грушевич мені не сподобався з першого разу, і я вирішив почекати, може, з розмови вдасться зрозуміти, кого він привів. Ми берегли криївку потайсвіту, як святиню, але коли Грушевич почне сюди водити знайомих, нас викурять.

Спалахнули скалки, гість підшляпав до дверцят.

— Гай-гай,—схлипнув він, сідаючи на цеглину.— А ці мури витримують ще тисячу років.

Грушевич підвісив над полум'ям казанок з водою і теж опустився на долівку.

— Чорна кам'яниця, Корняктів палац,— вів далі гість, похиливши голову.— Життя насміхається над ідеалами, пане Грушевич. Вам відома історія цього будинку? Його побудували наприкінці шістнадцятого сторіччя. Костянтин Корнякт, отримавши дворянство, розмахнувся на шість вікон. Він підігрів марнослава архітектора Петра Барбони, спрямовуючи удар проти Софії Ганель,— її Чорна кам'яниця була найпишнішою спорудою на Ринковій площі. І палац її справді потрапив у тінь Корняктового будинку. Він став предметом заздрощів. Його за великі гроші відкупив орден кармелітів, а в ордену — воєвода Якуб Собеський. Відтоді він став колискою не тільки багатства, але й політичних інтриг. Між іншим, тут вкладався мир між Річчю Посполитою і Московщиною, архітектурним вивінуванням захоплювався рятівник січової республіки Петро І, коли готував коаліцію проти шведів, за переказами, Хмель наш теж ходив палатами з прискуленим оком.

Кривов'яз випростав ноги, зняв капелюха. Полум'я з печі освітило сиві, дашками, брови, лукою вигнутий ніс, під яким темніла тонка лінія з'їдених старістю губ.

— Перепрошую,— сказав він.— Я розговорився, мов за кафедрою. То через оцей пам'ятник. Свідки розв'язують язики. А тут інше не треба забувати: наші нащадки не знатимуть, як історія ховала в Корняктовому льоху композитора Павла Ганиша, про якого ви мені розповідали, різьбяра Олексу Чорноту...— Він на хвилину примовк, ніби вагаючись, чи називати інші прізвища.— Живцем поховані,— мовив, зводячи брови.— Що може бути страшніше?

— Закипіла.— Грушевич вийняв з печі казанок.— Всипати цинамону?

— Дякую, не треба.— Кривов'яз узяв горнятко з окропом.— Не шукайте, пане Грушевич, у мене нежить, я однаково не відчую запаху.

— А мені не кортить вечеряти,— сказав Грушевич, розчулено дивлячись, як гість попиває окріп. У мене виникло підозріння, що він уже почав смакувати нашу сумну ідилію.— Сьогодні прочитав у газеті,— порушив мовчанку Грушевич,— що під час громадянських війн світ втратив ще понад десять мільйонів чоловік.

— Я про це маю одну думку,— озвався Кривов'яз.— Коли добро здобувається ціною таких величезних жертв, то ніякі вітри не відженуть від нього запаху крові.

— Поступ завсіди дорого коштував.— Грушевич підкинув скалок у піч.— Що не вміщується в рамки часу, те мусить доступатися. Але на практиці це перетворюється в сумну трагедію.

— Бо час мусить закарбувати в історію кожний крок.

— На практиці,— додав Грушевич,— часто не завдають собі клопоту з вибором засобів. Іноді повертається так, що засоби ототожнюються з ідеями. Один з трьох не розуміє ідеї, яка засіла в головах двох інших, і цього досить, аби його звести зі світу. А натовпові байдуже до причин, йому влаштовуй видовища...

— Мабуть, це все-таки споконвічна біда, пане Грушевич,— м'яко поправив лікаря Кривов'яз. Я подумав, що зараз засоби переконання стануть засобами війни, але Кривов'яз був людиною вихованою і сказав: — Не хотілося б посилатися на чужий розум, та що вдієш, коли зловживають правом оцінювати явища. Чи не тому після сплину літ дев'яносто дев'ять відсотків того, що робимо, здається пустою тратою сил? Отже, я пошлюся на чужий розум. Я колись подумки сперечався з тим висновком, нібито люди готовніше служать ідолам, аніж ідеям, проте це так.

Грушевич, видко, не збагнув, як тонко обійшов його професор, і згідливо кивнув.

— А жорстокість — породження неосвіченості,— додав Кривов'яз, не даючи можливості заперечувати. Він зміряв лікаря допитливим поглядом і сказав: — Над загалом запановують окремі істини, ними намагаються загнuzдати практику... Та, бачу, ви стомилися. Либонь, пора спати. Того папства ніколи не пересудиш. Через нього впала ЗУНР, люди гинуть як не в тюрмах, то в сирих льохах... Завтра спробую найнятися за репетитора.

— А мені в одному місці пообіцяли медичне устаткування. Треба раніше встати. Добраніч, пане професор.

Тільки-но запала тиша, в мурі піді мною заворушилась щуриха. Вона, здається, вивела малят і знахабніла. Я вважав, що всяке живе створіння, плекаючи потомство, повинно триматися обережно, а ця щуриха здуріла: я міг її знищити, але не підіймалась рука. Видко, їй надокучило чекати, поки стихне бесіда, бо діяла швидко і необачно. Вибравшись на нари, вона стала шукати чоботи, та я їх попідвішував до гаків на стелі. Щуриха відчайдушне зашкрябала в торбі, де ще, певне, тримався запах м'яса, яким мене почастував військовий кашовар, і навіть дозволила собі пискнути, розлютившись.

Гидка істотка! Вона теж не впевнена в собі, інакше чого доходить до такої несамовитості? Я всім розхвалюю льох, переконую, що тут міцнієш духом, адже наш дух прагне до вічності, а це стихія вічності. "Серед цих старезних мурів лиш дивак може втратити рівновагу",— кажу я. Хлопці краєм рота усміхаються, а на серці в них, мабуть, те саме, що в конаючої з голоду щурихи. Вона ще недавно контролювала всю Ринкову площу і дещо знаходила, а тепер боїться лишати потомство і теребить клапті газети під нарами.

Я повернувся на другий бік, і щуриха заніміла.

Тепер я не скоро засну. Думати не хочеться, згадувати нема що. Я злажу з нар, скручую цигарку. В темряві тиші важко сидіти один на один з собою. Ніби накрили

тебе рядом ганьби, і нема тобі ні життя, ані смерті.

Проклята щуриха. Викурила душу з притулку вічності. Історія, сивий патріарх підлабузництва, подарувала мені куточок в Корняктовому льоху. Як це мило! Бо що людина без притулку? Дикун. Німина в сідалі сонця, якщо сонце можна порівняти з доброю, нерозумною квочкою. Людина без пристановища не має ні обличчя, ні майбутнього. І я стану дикуном, як, не дай боже, нас підслідять поліцаї, бо в хаті, яку я збудував, гуляють вітри, а штраф за те, що я поставив її на бункері, не сплачу продовж усього життя.

Де в битві з перешкодами програють наші надії, звідти не виносиш прихильностей. Та в мене, як у тієї щурихи після родів, інстинкт самозбереження перетворився на свою протилежність, і я готовий віддатися катові, щоб тільки люди змогли пересвідчитися, що в моїх жилах тече кров.

Я рушив у куток, де спав Тодосій. Прокинувшись, він ніяк не міг зорієнтуватися, куди потрапив. Я сів біля нього на нари.

— Розкажи, Тодосію, як там на селі. Він щось пробурмотів і нарешті отямився. — Що розповісти, Прокопе?

— Хату мою не валяють?

— Ні. Марина запросила попа, хату освятили. Тепер трісочки ніхто не візьме.

— Знаю, що люди не посягатимуть. А власті?

— Гривастюк нібито казав, що ґрунт ти купив, це твоє, а штраф виплатиш.

— Гривастюк далі вітєє?

— Хто ж візьметься? Тут треба і нашим, і вашим... Треба вміти. Лиш писаря взяв.

— А Марина, Тодосію?

— Від Левадихи вибралась. У Ковальчучки. Помирились. Ти знаєш, що старий відписав поле на церкву? Ну от, тепер рівні, нема за що ненависть роздувати.

— Марина нічого не вимагала,— сказав я.

— Але Ковальчуки потерпали. Знаєш: підніми палицю — винний пес дає ногам знати.

— А ти чого зірвався з місця?

— То, Прокопе, якась мана,— мляво відказав Тодосій. — Все мені осоружним стало: поле, дім, жінка... Мені з голови не виходило, чого ти не розпитуєш. Гадаю, невже і в нього таке, як у мене.

— Я мусив піти. Мене могли засудити. А твою Надійку я пам'ятаю. Мила дівчина. Злагоди не було?

— Де там! І на суперечку не заходило. Розумієш, біда. Мені не переставало здаватися, що зв'язав Надії руки, кривджу своєю долею, що чим далі, то буде їй тяжче зі мною. Туманів, туманів та й зібрався до Канади.. Ти ще був дома, як Крочакова Ревека розбилась?

— Ні.

— Скочила зі скелі в кар'єр, де ти камінь рубав. Ніхто нічого не знав, аж навесні дітиська знайшли. Вона вже— лиш кісточки. Мала якусь тугу, не могла перенести.

— Шкода.

— Шкода,— погодився Тодосій.— Вона була ніби з іншого світу. В серці носила біль, а де з'явиться — там веселість. Прокопе, а Павлюк коли тут знайшовся? — пошепки запитав Тодосій.

— Він поїхав після того, як у нього стріляли. Пам'ятаєш, він тоді був у мене, тоді Марині поранило руку?

— Чув, чув. Він досі з комуністами?

— Вертайся назад, Тодосію,— сказав я замість відповіді.— Бачиш, тут нема життя.

— Та бачу.

— Я не маю іншої ради. В місті мене не будуть шукати. Ти ж повертайся додому.

— Ні, Прокопе. Хочу дістатися до Канади.

— Надія сама зачакне.

— А на моїх очах висохне — ліпше? Я, Прокопе, думав. Тут нема мені ні щастя, ні долі. Навчуся грамоти, пристараю грошей і піду, як той журавель, за теплою хвилею.

Він тепер дограє на одній струні. Ліпше не відраджувати, бо нарікатиме до смерті.

— Тобі не холодно? — запитав я.

— У тюрмі звук до всього. Інші мучилися, а ми з професором навчилися терпіти.

— З яким професором?

— Був з нами такий. Кривов'яз. Статечний чоловік.

— Грушевич привів його сюди ночувати.

— Так? — завоцзузався Тодосій.— Поговори з ним. Прокопе. Він мені як батько. Мене як посадили до них, то тиждень не видавали матраца. Кривов'яз їм сказав, що не буде приймати їжі. Миттю принесли. Небагато таких людей.

На газеті під нарами затанцювала щуриха. Тодосій замовк, наслухаючи, потім ліг і більше не озвався. Я кашлянув, та він, видно, не чув, поринувши в німу бесіду з якимись гадками.

— Тодосію! — Я поклав йому на плече руку.

— Га? — стрепенувся він.

— Ілля Гордій у селі?

— Так.

— Гаразд, спи,— сказав я, не маючи охоти зачіпати ще один неприємний спогад.

Після того, як, виходячи з оточення, уряд ЗУНР перебазувався до нашої закутини над Дністром, Гордій одного дня підбивав мене втікати за Збруч, а наступного агітував пристати до якогось, йому одному відомого підпілля.

У Заліссі з осадників уже була створена повітова управа, і доходили чутки, що в Колоброді розташується прикордонна сторожа. На буковинському березі Дністра румунські солдати покvapливо будували укріплення. Польські загони мали прибути в дня на день. Якось Ілля Гордій, якого швидше відпустив тиф, ніяково усміхаючись і ховаючи під набряклими повіками позеленілі білки, повів на мене атаку.

— Ми й не здогадувалися, що зунрівська влада тримається на волосинці,— сказав він.— Ми думали, що коли фронт по Сяну, то Львів мусить здатися. Але польська армія

мала коридорець уздовж залізниці а Перемишля, і до Львова весь час прибували свіжі сили і продовольство. А стрільці не одержували підкріплення. Навесні Петрушевичеві вдалося перерізати коридор, та Львів уже не було кому брати.

У голові не зовсім прояснилося після гарячки, і бесіда мене стомлювала. Та Гордій до чогось мене підводив і гудів, як млин.

— Ти колись казав, Прокопе, що уряд ЗУНР не той, який потрібний Галичині, аби гарантувати від нової окупації. Але посуди: у лютому Антанта надіслала державному секретаріатові ультиматум з вимогою скласти зброю або йти на більшовиків. Ультиматум не прийняли. Тоді з Франції сюди перекинули армію Галлера. Петрушевич робив усе, що було можливим.

— Не знаю,— мовив я роздратовано.

— Правда,— вів своєї Ілля,— більшовики пропонували йому мирний договір. Але в нас багато хто гадав, що більшовики — тимчасова течія. Та були й такі думки: нехай Україна буде комуністичною, але сукупною. Може, Петрушевич дав маху. Пам'ятаєш, на селянському з'їзді в Станіславі всі делегати виступили проти нього? Він відмовився од переговорів і тим самим перешкодив сполученню червоної Росії і червоної Угорщини; революцію в Угорщині задушили, а тоді приборкали Галичину. Тут надвое гадати.

Гордій зітхнув і скрутив нову цигарку.

— Ходімо на сонечко,— сказав я, спускаючи з ліжка ноги.

Надворі кошлатив листя на ясенах злегка схвилюваний і задиханий перед приходом осені серпень дев'ятнадцятого року. Марина з Левадихою і з дітьми пішли в поле по бур'ян. Під стіною сохло кукурудзиння і піняве лушпиння з качанів. Я розглянувся по оборі і сіпнув Гордія до хвіртки — захотілося навідатись до своєї хати.

— А ти знаєш, чого я сумнівався? — запитав я, коли ми вийшли на вулицю.—Я одного ніколи не міг вибачити: Габсбурзька імперія розпалась, я, солдат її, добираюся з фронту додому, а у Відні старі дипломатичні баби домовляються з тіннями від трону про передачу влади в Галичині. За три тижні змінилося три вожді, які керували обороною Львова: Вітовський, Коссак і Стефанів. Не вмієте, сидіть та попивайте каву. Вони ж, мало того, навперебій галасували, що всі невдачі через комуністів. Усю молодь, яка могла повернути хід історії, називали комуністами.

— А торік ти про це недобалакував,— закинув Гордій. Ми наблизилися до хати і дерев'яними східцями піднялися на ґанок, стали біля незаскленого вікна на Дністер. Ріка бігла собі кудись, мов нічого не сталося. На затіненому тополями буковинському березі румунські солдати копали траншеї, у виярку на тлі неба лопати вихлюпували маленькі фонтани землі, і схоже було, що рвуться шрапнелі. Не без обопільної домовленості розділивши галицьку землю, сусіди не довіряли один одному. А галичанам залишалося нарікати на самих себе.

— Будеш закінчувати хату? — запитав Гордій.

— Так.

— Якась неясність довкола...

Я в душі посміхнувся. Щось намисливши, Гордій не відчував певності. Я знав, що він буде мене марудити натяками і притиками, поки в суперечці не висмикне десяток жил і не вибере ту, яка йому потрібна.

— Мені аж тепер стало ясно, як поляки все добре спланували,— мовив він.— Від Львова до найменшого хутора — всюди мали організації. Стрільці не встигли виїхати, а вони вже створили управу.

Він нагрів купу трісок і сів. Протерши мізинцем око, пильно подивився на мене, зітхнув і чи з жалем, чи з спокійним захопленням сказав:

— А галицька армія два рази здобувала Петлюрі Київ.

— У тому, що галицька армія перейшла Збруч, дуже довго буде відчуватися трагедія краю,— відказав я.

Гордій хворобливо скривився, і мені здалося, що він почне заперечувати, проте оскал на його знекровленому тифом обличчі несподівано розплився широкою усмішкою.

Вільно, поблискуючи, мов прощаючись, біг мимо очей Дністер. На буковинському боці на тлі голубого неба у видолинку вибухали фонтани землі. До ріки городом зійшла молодиця в підіпненій спідниці — десь, видко, прала в садку, зачерпнула коновкою води і, не глянувши на цей берег, знову щезла між соняшниками.

Дністер холодно поблискував на сонці, як злі сльози. Мене раптом осяяло, що стихія війни теж прокидається за якоюсь дивною логікою. Узяти хоча б мій бункер. Він австрійцям не придався, зате був потрібний республіці. Либонь, усе в житті так побудовано, що людська енергія не може пропасти.

— Я так думаю,— перервав мої гадки Ілля,— що треба не менше двадцяти років, аби тут знову зворохобилися, як у вісімнадцятому.

Я низав плечима.

— Вже нема людей, що можуть організувати народ,— додав Ілля.

Я назгортав купу трісок в протилежному кутку ґанку і, сівши, зустрівся з пильним поблискуючим поглядом Іллі.

— Скажеш — ні? — спитав Гордій.

— Що ти вимагуєш? — запитав я навпростець.

Ілля, мов з переляку, здригнувся і нахмурився.

— Щось мусимо робити, Прокопе,— сказав він після хвилевого вагання.— Поляки нам показали приклад. Треба організовуватись, щоб не дати людям зневіритись.

Я похитав головою. Гордій невдоволено поморщився.

— Мені здається, що можна б і з комуністами робити один фронт,— додав він.

А вранці наступного дня до мене в нову хату прийшов за дорученням Гривастюка Іванчук. Не церемонячись, дістав з війтової папки документ і похмуро ковзнув по ньому очима.

— Штраф за зловмисне пошкодження військового об'єкта. Я перечитав постанову повітового суду.

— Якщо спробуєте ухилитися від сплачування, вас заберуть на примусові

відробітки.

— Заарештовуйте,— сказав я байдуже.— Таких грошей, про які тут мова,— я потряс перед його носом постановою,— у мене не буде ніколи.

— Діло ваше,— з посмішкою відказав Іванчук.— Мені було велено попередити.

— Іди з очей! — сказав я, не в силі звладати з собою.

— Но-но! — погрозово підняв руку Іванчук.— Ви не дуже... Ми вам нагадаємо, як ви побили поляків на Лісничівці.

— Геть! — Заточившись, я позадкував до сходів, опустився на дошку, тремтячими руками почав скручувати цигарку.

Надійшла Марина. Ми довго радились, нарешті вона сказала:

— Прокопику, тікай з села. Тут — смерть. А в світі, може, збережешся.

Вночі, перекинувши через плече торбинку з сухарями, я рушив до Залісся.

Ішов лісом, силкуючись зібратися з думками, але мої намагання ні до чого не привели. Я більше не вмів чесно розмовляти з собою навіть у тій мірі, як розмовляють з руїною. Усе було втрачено. Я передчував, що ніколи не ступлю на перехрестя доріг за Колобродами. Земля, котру я не за своєю волею покидав, здавалась мені ворожою пустою, а там, куди я вирушав, були темні невідомі нетрі. Народжений від старовинної і до неймовірного сучасної тріади — війни, недуги й голоду, я, куди не робив крок, усюди чув жахливу колискову цієї тріади: вона співала про смерть.

У Заліссі при таємничих вогнях ліхтарів залізничники формували поїзд із покинутих січовиками платформ і товарних вагонів. Коли поїзд рушив з місця, я в останню мить, ніби кимсь невидимим підштовхнутий у бік, стрибнув на тамбур відпливаючого вагона.

У Львові мене зненацька захопив кремезний вусатий провідник, лагідна байдужість якого викликала в мене підозріння, бо мені здавалося, що за мною весь час стежать і ось-ось підійдуть з наручниками.

— Ви з нами в Польщу? — звернувся залізничник. Від його запитання у мене пробіг мороз по спині.

— В Польщу? — перепитав я.— Ні, я ліпше зйду у Львові. По-своєму розцінивши мою розгубленість, залізничник усміхнувся і подав машиністові сигнал рушати. Піднявшись на тамбур, він окинув мене співчутливим поглядом, а я мимохіть скорчив усмішку бродяги. На секунду в мене виникла думка розшукати Повсюду-Завадовича. Йосип не пішов за Збруч, я міг у цьому заприсягтися. Він навряд чи виїжджав зі Львова після того, як місто потрапило до рук польських офіцерів. Мабуть, сидів у комфортабельних покоях і, обклавшись газетами, писав спогади про одісею державного секретаріату. Якось перед втечею з дому я надібав на глечики клопоть газети з наказом Петрушевича:

"Зважаючи на Найвищу раду держав Антанти, як представника сил, які мають впорядкувати Європу, наказую українській армії перейти Збруч на велику Україну проти більшовиків. Таким чином, даємо доказ, що ми мали і маємо протибільшовицьку орієнтацію". Йосипові є про що писати. Уявивши собі його одутлувате полискуюче

обличчя на тлі синього оксамиту крісла, я відмовив собі в щасті побачення, одразу відчув полегкість і попростував на Личаківку до Покутського.

Старі прибирали в кімнаті. Майстер дивився на мене здивованими очима і схлипував схвильованим, здавленим смішком. Витерши рушником руки, він ступив назустріч, смикнув себе за вуса і гукнув до дружини:

— Постривай, стара, гляди, хто прийшов.

Я обох поцілував.

— Яким вітром, Прокопику?— запитав майстер.— Лагодь, стара, що-небудь на стіл,— звернувся до дружини і взяв мене за лікті.— Як же ти так?.. Негадане. І не написав...

— Так уже трапилось,— відказав не своїм від зворушення голосом.— Покровителі витурили з села. Покутський вмиль посерйознів і засмутився.

— Ти хочеш сказати — визволителі? — Він гнівним жестом махнув на вікно.

— І свої, і ці.

— Ну, сідай, розкажи до ладу.

Я коротко оповів, як Гривастюк вилами двох урядів приколов мене до землі. Покутський сплескував долонями і бурмотів: "Ах ти, бестія!", "Ти дивись!", "Ну й сволотник!" Очі його погрозово блищали, на обличчі появився вираз муки. Кинувши погляд на накритий стіл, він махнув рукою.

— Після цього й чарка не мила. Забери, стара, наливку.— В кутиках його очей зібралися болісні зморшки.— Що ж це діється? Не вір своїм, не вір чужим. Кому .тоді вірити?.. А ми сьак-так перебиваємось. На ріденьких борщиках, на городині. Вже забули, як хліб виглядає. Стара он як-подалась. То йди посьорбай юшки. З дороги тепленького хочеться.

Я зиркнув на східне вилицювате обличчя майстрової, що посіріло і взялося довгим пухом од недоїдання, і мене огорнув жаль до цієї доброї і мовчазної жінки. У її лагідних очах завсіди ніби світився ранок, а тепер вони так запалились, що з них годі що-небудь вичитати. Покутський так само змарнів, постарівся, чоло ніби осіло, вуси, якими він завжди пишався, загострювали і спотворювали обличчя.

— Може, вип'єш? — кивнув він на плящину.— Ми тримаємо замість ліків. Міць має... Пригуб і ти, стара, задля такої оказії.— Він налив у чарки по наперстку густої, майже чорної рідини.

— Їжте, Прокопику,— тихо мовила майстрова. Потім протягом трьох днів я не почув од неї жодного слова. А з Покутським ми переговорили про все на світі. Я помітив, що розмови про знегоди нас стомлюють і ми ними надокучили один одному. Це й природно: виходу не було. Балачки діяли на нерви як хміль і викликали огиду. Третього вечора з будиночка Покутських мене виполошили поліцаї. Підночовував у Стрийському парку. Досвіта на горбку між липами нестямно заголосила якась божевільна.

— О-га-га-га! — моторошним великоднім калаталом заплескало між стовбурами.— О-ха-ха-ха-ха!..

Я вибрався на вулицю в околиці Франкового будинку. На протилежному боці,

нудьгуючи, походжав поліцай, ще одна тінь стовбичила нижче, на повороті. Поліцай, який прогулювався, недбалим жестом поманив мене до себе. Простягнувши руку, він потер пучками великого і вказівного пальця.

— Документи?

— Не маю,— пояснив я по-польськи.

— Moze skonczysz z tymi zartami?23

23 Може, перестанеш жартувати?

Мене врятувала бездоганна польська мова. Та на майбутнє я вирішив знайти собі яку-небудь щурячу нору...

Грушевич намагався зробити ввічливість прапором нашої комуні. Після тюрми він проповідував ідею всеосяжного гуманізму. "Дякую" і "прошу" лилося з вух. На всіх, крім Тодосія і Кривов'яза, Грушевич дивився з докором, ніби ми навмисне уникали, тюрми, щоб не відчувати туги за культурним ставленням. Павлюк спробував було його напоумити, але це не допомогло, а тільки пошкодило: Грушевич, як сектант, благословляв Миколу при кожній нагоді. Побачивши Грушевича на вулиці, ми старалися прошмигнути кудись у підвороття і перечекаати, поки він пройде. Але він щоднини встигав провести кожного з нас під руку і намозолити слух повчанням.

— Світ почне нас шанувати тільки тоді, коли ми станемо високовихованим народом,— виголошував він.— Почуття братерства — ось що нас врятує.

І вижидальне поглипував, мружився, енергійно стріпував сивіючими патлами.

У нього була блискуча пам'ять. Він знав, що кому казав, і двічі не повторював одне й те саме. Мене він примусив повернутися до нашої першої розмови в Тернополі.

— Не забули моєї сентенції про совість, пане Повсюдо?— запитав він, з тривогою вивчаючи моє обличчя.

— Ні,— відповів я.

Грушевичів погляд потеплів, очі од зворушення навіть злегка затуманилися сльозою.

— Правду кажучи,— вирішив він винагородити мене,— я спершу було допустився помилки, подумавши, що ви маневруєте то мовчанкою, то несподіваними вивертами, аби набити собі ціну. Але, розміркувавши, я зрозумів, що він серйозний чоловік, навчений обставинами життя ховатися, як артист. Це непогано, Прокопе. Довірятися кожному стрічному не треба.— Зробивши паузу, він додав: — Мені однаково. Я вже небагато встигну зробити. До того ж серцем чую: мене чекає тюрма. Ще день, ще два...

Поки не ратував за любов до ближнього, він говорив розсудливо і викликав співчуття. Та в агітаціях був такий настирливий і потворно бридкий, що не було сили витримати. Якось я прийшов трохи пізніше і застав комуну, розділену на два табори: з одного боку Грушевич, з другого — всі хлопці, включаючи Кривов'яза і Тодосія. Треба мати певний талант, щоб так остогиднути. Вранці Микола розбудив мене і, з відразою киваючи на сонного Грушевича, покликав на вулицю.

— Ходи звідси, ну його до біса. Встане, знов заскиглить.

— Що сьогодні робиш? — запитав я Павлюка.

— Що роблю?— Микола зморщився, ніби не міг розібрати, чого я від нього хочу. Мені, між іншим, завжди здавалося, що він собі щодня видумує якесь заняття, аби, як кажуть, слава не пропала.— Перейдемо на той бік,— запропонував він.— Покажу дещо й хочу порадитись.

На розі вулиці Микола зупинив мене і показав на старовинні залізні двері.

— Твої свердла візьмуть їх?

— Кувалися, мабуть, ще при Данилі Галицькому.

— За ними конфісковане устаткування з друкарень. Я маю намір забрати шрифти.

— Я до них не наважуся підступити з свердлом,— сказав я.— Двері кували ювеліри. Глянь, які тендітні пелюстки, грона, зірки. Це історична пам'ятка.

— Гріх на мою душу, Прокопику.

— Бабаки тут ходять?

— Це не твоя журба. Підпою.

— А де дінешся з касами?

Микола нетерпляче знизав плечима.

— Потім ще раз обдивлюся,— пообіцяв я.— Та не надимайся, як соборний диригент. Кажу, що подивлюся.

— Гаразд.— Микола засміявся.

— Не тішся, ось дибає Грушевич. Аж руки потирає, що спіймав тебе.

— З камер лиш фанатики виходять з менше надвердженою психікою. Пересічні люди між чотирма стінами стають рабами почуттів, на яких, мов на казкових конях, вириваються з пут відчаю.

"Так, так,— подумав я.— У спеку кожний затінок — порятунком".

Якось на пошті я прислужився польському жовнірові, написавши йому листа до матері. Розбалакались, і солдат мені сказав, що в його полку потрібні слюсарі монтувати систему парового опалення. Я мало не підстрибнув. Не гаючи ні хвилини, поїхав з Віктором Живецьким — так звали солдата — в казарми. Командир полку погодився прийняти, бо моя робота обходилась казенній касі майже запівдарма: мені платили продуктами і по дві марки на тиждень. Через день я ублагав полковника взяти Покутського. Ми з Покутським монтували труби, після роботи я писав Живецькому листи і під вечір з тимчасовим посвідченням спокійно повертався до Корняктового льоху.

Цього разу Живецький чекав мене біля воріт, весело потиснув руку.

— Пане Повсюдо, ви зможете сьогодні затриматися? Відписала Ванда.

У зорі його штормив тріумф: "Ми переможці, пане Повсюдо!..".

Він не встиг освідчитися дівчині до армії і ніяковів, хвилювався. На хвилину покинув мене і прибіг з фотокарткою дівчини. У неї було гарне опукле чоло, розчесані з боковим проділом і короною заплетені навколо голови коси, тонкі, злегка вигнуті брови, глибоко посаджені, але щирі очі, маленький рівний носик і цнотливо, пелюстками складені губи. В рисах обличчя цілий лан невинності й ненадчерпнутої ніжності. Я уявив собі, що це моя сестра, з котрею розлучився в дитинстві й мав

незабаром зустрітися. Слова самі попросилися на папір.

— Може, завтра, Вікторе? — запитав я. Живецький засмутився. Він дивився такими сповненими подиву очима, що все здавалося недоречним.

— Якщо вам ніколи...— Він хотів усміхнутися, але смуток спотворив усмішку, як натяк на близьку смерть.

— Завтра ж ти на місці?

— Так. А післязавтра стаю на вахту.

— Патрулем чи на пост?

— Патрулем.

— Попросись до ратуші. Я мешкаю поблизу, і ми змогли б скласти листи всю ніч.

— Я скажу капітанові Сідлецькому.

— То післязавтра?

— Добре.

Солдат бігцем на радіощах рушив до казарми. "Щастя же Павлюкові",— подумав я.

Покутський уже був на місці. Він і сьогодні мав для мене новину.

— Мій сусід,— повідомив він,— десь роздобув російську газету. Там реквізують фабрики й банки. Прибутки призначаються народіві. Письменник,— Покутський називав письменниками всіх, хто підписувався під статтями,— додає, що такого світ не знав.

— Уряди змагаються в піклуванні про громадянство, — сказав я, згадавши недавнє розпорядження польських властей зменшити податки в зв'язку з розрухою.— Закон видали і посилили конфіскаційні банди.

— Ні, Прокопе. Ленін виконає, що обіцяє.

— Чи я проти того, щоб людям жилося ліпше?

— Як ваша комуна?

— Грушевич привів якогось професора.

— Візьмеш і мою пайку. Ми зі старою заклали на місяць запасу.

— Професор мені сподобався,— сказав я.— Грушевич розповідав, що він закінчив Віденський і Краківський університети, вів кафедру філософії у Львові, знає безліч мов, а від Грушевича немає порятунку. Почав проповідувати на вулиці. Дивись — трясє гриву поруч з якимсь пузанем, то веде під руку панянку або й польського капрала.

— В нас ніколи не бракувало обдарованих людей, та недолугість духу зводила на манівці. Почисть шурупи... Мудрі й талановиті люди в нас умирають од сухот, у самобичуванні й сумнівах. А знаєш чого? Бо силкуються вирвати дрібничку, вважаючи це великою політикою. А тільки дадуть по руках — і нема чоловіка. Або зрадив, або манія з'їла... Не так уже старайся. Потри трохи, аби припасувати.

— По-вашому, ця хапливість приводить до гірших наслідків, ніж сердите мовчання?

— Я цього не казав, але що правда, то правда: в нас уміють з водою вихлюпувати дитину. Ну, та це старожитності. Тут нічим не поправиш — ні мовчанням, ні укусамию "Так закінчуються всі розмови. Втома. Загальна втома".

— Нашою пасивністю завжди користувалися баламути,— сказав я вголос.— Тільки

зведеться покоління — і розпсотили. Загинемо, як тури.

— Не мели дурниць,— розізлився Покутський і роздув ніздрі.— Наріж різьбу.— І кинув мені на верстат залізяку.

— Допоможіть виламати один хитрий замок,— сказав я., Покутський не підводив голови. Я закурив і став біля вікна. На подвір'ї шикувалися солдати. Взад і вперед походили офіцери, чекаючи командира полку. Кудись на грабіж збираються. Воно кинути б оті теревені до біса, але ж навколо безвихідь. Знаю я у Львові півтора десятка людей — ні у кого нема якогось виразного особистого життя. Усі надіються пережити, і всі ждуть кінця.

— Де? — несподівано запитав Покутський.

— Замок? У друкарні на Підвальній.

Покутський минав мене поглядом, як старовинний актор глядачів. Він більше нічим не цікавився, і я не повертався до сказаного. Але за ворітьми казарми після роботи запитав, куди і о якій порі прийти.

Накрапав дощ. Він пах небом, і хотілося дивитися на небо, недбало і ненатривко закидане білясто-синіми ліліями хмар. Та в місті неба мало. Люди відвикають од сонця, пам'ять не сприймає краси міста, бо витвори людської праці запам'ятовуються лише тоді, коли дивитися на них разом з сонцем. Найдосконаліші нічні пейзажі не справляють враження. На сонці й смердючий лісовий гриб не був би таким огидним, як у сутінках нетрів. Якщо я довго не бачу сонця, мене охоплює туга і здається, що на мене щось чигає.

Дощ полив як з відра. Я зняв шапку. На чолі розпліскувалися вистуджені розбудженим вітром краплі. Вітер напинав виноградні лози на фасадах. На вулиці збиралися струмки, і мчали до каналізаційних стоків, до похованої під кварталами Полтви. Там вони змішаються з нечистотами, потечуть до фільтраційних збірників і лише після цього отримають доступ до землі.

Закони природи суворі. Порушивши їх в одному місці, ми мусимо за це розплачуватися в іншому. Мені колись світ здавався неосяжним, подорож Магеллана — фантазією. А поїздив, походив — земна куля не такий уже гігант. На ній треба уважно господарювати, бо ми ще не все дослідили. Ми знаємо, що життя зародилося у водах, і недооцінюємо їх ролі. Вода за приклад править нам, за приклад... І ми, нерозважливі мельники, проганяємо воду з землі, а вона кидається на нас спустошливими смерчами.

Sub specie aeternitatis 24 люди — черв'яки. Це помилка. Ми страшна сила. Ми не уявляємо всього зла, яке виходить з-під наших рук. Нашого зла не окупити нашим добром.

24 Під знаком вічності (лат.).

Провидці розгавкались, що до тридцятого року наша земля стане землею перевертнів. Подивись, як запопадливо спольщують населення,— ніби так. Але й не так. Ми навчилися підлещуватися, а приходить час — стріпуємо личину. Та біда — де терпіння, там застій. У терпінні більш зла, ніж добра. Покутський шпурляє в мене

залізякою, коли я стаю на позицію провидців. А може, варто ворухнути страх?

Не розхмарювалось, але дощ перестав. Сутеніло. Колись я любив блукати в таку пору без мети, думаючи, що ступаю по слідах загублених кимось сподівань. Тоді мені було добре, сам собі я здавався цікавішим. Мабуть, коли життя починає відрафінувати досвід, перетворюєшся на машину. Непомірне згущення якостей суперечить природі. Треба жити простіше.

Показавшись у глибині вулиці й побачивши мене, Покутський з Павлюком повернули назад. Покутський ніс у руці скриньку з інструментами. Живецький ще з одним солдатом стояв під ратушею. Щось сказавши товаришеві, він пішов мені назустріч.

Усі ми чекали ночі. Закохано вдивлялися у німотні неосвітлені вулиці, в глухомань підворіть, у беззоряне небо, на якому мов навмисне вляглися і тулилися докупи, як вівці, дощові хмари.

Трохи згодом Покутський підійде до заповітних дверей, Микола буде стежити, чи хто не йде, а я під коридорною ліхтарнею в ратуші почну писати до прекрасної ляшки листа. Перед цим попрошу Живецького розповісти про Бещади і приспану легендами Тарніцу. Літо там у квітах і росах, ліси в дзюрчанні потоків, а потомки кріпаків-утікачів помутнілими зорами прощаються з горами, вмираючи від сухот. Під смерековими борами босоніж бігає худорляве, але спокійнолице дівчисько, тепер вражене тривогою чекання. Її хата, як каже Віктор, на пригірку за містечком, дерев'яна, вкрита ґонтами і непривітна всередині й зовні. В хаті ніби поселився дух суворої непокірності, що недолюблює зручності, затишок, квітки на стінах.

Віктор прийшов сюди з-під такої ж похмурої, підпертої сволоками стелі. Але він прийшов з завойовниками, і в його природній стриманості й лагідності пробивається погорда. Він неписьменний, та вважає, що робить мені добродійність, адже я невибаглива людина, що складно виписує любовні листи за шматок хліба. Конфузить його лиш те, що зі мною, як із рівним, розмовляє капітан Сідлецький, родовід якого губиться на шляхах польського невільничого сторіччя і повстанчих еміграцій.

— Пане Повсюдо.— Віктор затоптався на місці, не сміючи сказати відверто, що вже почав нервувати.— Я вас заждався.

— Встигнемо,— відказую я, відчуваючи легке хвилювання і повну незалежність від цього солдата.

Ми прямуємо до ратуші. По млявості Вікторових кроків я визначаю, що він вражений відповіддю і його підмиває якесь недовір'я.

Живецький підкрутив гніт і підсунув ближче до ліхтарні клишоногий столик, на якому писар вдень реєструє відвідувачів. Коли мало людей, я писаря завжди бачу з вулиці. У нього застигле обличчя черстої і тупої людини.

Починаю писати під диктування першого ж, що заворушилося в мені, почуття:

"Добридень, Вандзю!

Я так самотньо почуваю себе на цій незрозумілій чужині..."

Якщо Живецький звелить прочитати листа, я йому щось зімпровізую.

"Народ тут непевний, ми ходимо по вістрію ножа. У Львові щодня стрілянина, когось убивають, ріжуть, розпинають. Ми вже поховали багато наших жовніріків..."

Я пишу на польській мові. Іноді мені не вистачає слова. Шукаючи його в пам'яті, дивлюся на сповнені подивом Вікторові очі. В них мені ввижаються всілякі жахи, і я не ладен себе стримати, аби не змалювати їх з найменшими подробицями. Ванда зомліє. А мамочка її розбубонить усьому містечку, який лютий, озлоблений край Галичина.

"Тут, Вандзю, голод і пошесті. Немає роботи. В нашому уряді сидять віслюки, якщо вони думають, що тут можна нажитися".

Скажеш це саме словами — не так пройме. А на письмі звучить, аж любо серцю. Для вигляду перечитую Вандину відповідь. "Я не сподівалась, що ви до мене напишете. Я зворушена вашими побажаннями". Той лист розбудив уяву, а цей впаде на неї вихором. Байдуже, цим куріпкам навіть до смаку, коли перед ними скаржитися на долю.

"Єдине мене тримає: надія, що Ви думаєте про мене".

Під стелею дзижчала муха. Голосно дихав Живецький, нагнувшись над столом.

Я виніс за двері недокурок. Тихо, озерне плесо ночі, весела сходинка в світлі ліхтаря. Я повернувся і дописав:

"Я мрію про Бещади і Тарніцу, Вандзю".

Я ще тримав у руці перо. Раптом: голоси, метушня, приглушений уривчастий свист. Живецький схопив з-під стіни карабін і кинувся до виходу. Я знав, що на такий випадок його будуть підстерігати Миколині товариші.

— Стій, Вікторе!

Наздогнавши його, я повернув за плечі до себе і ногою причинив двері.

— Пустити! Пустити! — пищав він. Я відпустив його і став біля дверей.

— Одійди, пся маць!

— Ти чого? — Я засміявся, але серце в цю мить огортав жаль.

— Одійди!

Він підняв карабін. Дзінь-дзінь!..— задзвонило у вухах.

Вулицею з тріскотливим торохтінням промчала підвода, виразно чулося полускування бичиська. Я став боком до дверей, прислухаючись до стихаючого гуркоту коліс. Коли я повернувся до Живецького, він, запінившись, трясся на кріслі за столиком, звисивши набік голову. Через хвилину його відпустило, він уперся у мене своїми здивованими очима, але подив поступово сховався, натомість у них залискотіла шалена веселість.

"Тепер він вистрелить".

Та ні. Він знову затремтів, мов осиковий лист, і впав грудьми на столик. Я наблизився на нього.

— Пане Живецький!

Його лихоманило, як скупаного пса. Я тихо вийшов. Місто спало. Тоді я повернувся, видобув з-під Живецького листа, вклав до конверта, заадресував.

— Живецький! — покликав я знову.

Він не озвався.

На розі ратуші висіла поштова скринька. Опускаючи конверт, я подумав, що треба Марині послати вісточку про себе. Прихилившись до муру, трохи постояв. Мое тіло обливалося холодним потом.

На Миколу і Покутського налетіло двоє патрулів. Хлопці їх пов'язали і в тому ж таки будинку винесли з зав'язаними ротами на горище. А Живецького довелося забрати до льоху. Він міг мене виказати. Ми поклали його на долівці й очікували, коли він опритомніє. Раптом він затих. Микола не витримав і розбудив Грушевича.

— Хто це? — запитав той, нахилившись над поляком.

— Бачите — людина в біді,— розізлився Микола.— Що з ним?

— Хіба я бог? — відпалив Грушевич.— Огляну, тоді, скажу.

Він довго кукав біля Живецького, щось бурмотів, повертав його то боком, то горілиць, нарешті вже в сутінках світанку втомлено звівся і сказав:

— Нервовий шок.

— Це й без вас видко,— пробурмотів Микола.— Як це довго триває?

Грушевич помовчав, дивлячись на сіру пляму полякового обличчя.

— Кволий здоров'ям,— сказав він, мов розмірковуючи.— Нерви слабенькі... Боюся, що він довго не прокинеться.

— Летаргія? — підхопився на нарах Микола.

— Якщо не подіє денне світло, то він не скоро зведеться. Микола голосно, невдоволено засопів.

— Треба його переодягти,— шепнув він мені згодом.— А загалом йому пощастило.

Так, його мусили б убити. Мене пройняв дрож.

У мурі дратівливо попискували щури. Миколою кидало на нарах. Грушевич метушився по льоху. Я втомлено склепив повіки. Потім, коли я відкрив очі, був уже день, на Миколиному місті лежав роздягнений до білизни безживний поляк. Тепер нас стало восьмеро.

У кутку, приперши посірілого Грушевича до муру, стояв Микола. Він обсилав його обличчя голосним шепотом, погрозово махав кулаком. Роздивившись, я побачив, що нари порожні, видко, всі, крім Миколи і Грушевича, порозходились.

— Ви що там не поділите? — запитав я. Микола відступив од Грушевича, і лікар підійшов до мене.

— Що робиться, пане Повсюдо?—мовив він зі сталевими нотками в голосі. Губи його набрякли і посиніли від хвилювання.

— Нічого страшного не сталося,— сказав я — Чого ви зчепилися? Ще мало вас біда товче?

— Я цього не подарую! — ще більше наїжився Грушевич.— Ви занапастили невинних людей.

— Заспокойтеся, пане Грушевич. Ви ж фаталіст. Зрозумійте, що так мусило бути.

Перевзуючись, я позирав то на одного, то на другого. Микола був фіолетовий від злості.

— Так мусило бути,— повторив я.

Вони обидва покосилися на мене, і Микола сів на цеглу, а Грушевич почав порпатися у десь ним роздобутий валізці з лікарським причандаллям. Так я їх і залишив, поспішаючи на роботу.

Братчиків од мистецтва Павла Ганиша і Олексу Чорнот мені рідко доводилося бачити. Я приходив — вони вже спали, я ще вранці дивився сни — вони щезали. Тодосій як мара тинявся за Грушевичем, Кривов'яз переважно залишавс в льоху, читав або писав, натягнувши на очі маленькі окуляри в золотій оправі. Тепер професор буде ділити самотину з Живецьким.

Коли я повернувся з казарми, поляк дивився прискуленим оком на піч. Він, мабуть, усе бачить і запам'ятовує. Мені зробилося не по собі.

Кривов'яза не було, був Микола. Він щось писав на крайніх нарах. Поклавши до ніші торбу з хлібом і м'ясом, я нахилився над Миколиною спиною.

— Щоденник? — запитав я.

Микола завертів головою, ніяково усміхнувся.

— Протокол.

— А...

Це був докладний звіт про вчорашню операцію. Я перечитав кілька рядків і одійшов, бо Микола неспокійно повів плечем, ніби за комір йому кинули черв'яка. — Обов'язково все описувати?

Микола зосереджено подивився на кінчик пера.

— Навіщо?

— Документ.

— Устаткування — не документ?

— На основі цих протоколів складатиметься історія.

Я не міг збагнути, жартує він чи каже серйозно.

— Он як! — посміхнувся я.— Більше засідань, більше резолюцій — зворушливіша історія.

— Дай дописати,— нетерпляче загудів Микола.— Завжди тебе наднесе, коли...— Та він не договорив.

— Працуй, працюй. Добре, що паперу приніс. Я і собі протоколець складу.

Я вмостився на сусідніх нарах, шматком скла підстругав олівець. На мене скулив око Живецький. Мене знов огорнув жах, але я все-таки присилював себе писати.

"Мила Вандзю,— почав я.— Я вже тобі писав, що це за непокірний народ. Учора вночі ці люди напали на нас. Взагалі нас тут ненавидять від п'ятирічної дитини до білоголового діда. Вони нас обсипають прокльонами, камінням і кулями. Ми у вогні. Уяви собі таку картину. Якось наші хлопці робили в селі облаву, шукали зброю. На околиці побачили хатчину з забитими вікнами. Двоє пішло на обійстя, бо двері були відчинені. Тільки вони ступили до сіней, як луснули з'єднані з якимсь механізмом двері, й хату охопило полум'я. Хлопці згоріли живцем. Я думаю, що коли народ так уперто обстоює свою волю, то його треба пошанувати. Пиши мені, Вандзю, до

запитання, бо є випадки нападів на військових листонош. Зичу тобі веселого настрою. Віктор".

Я ще написав до Марини. Розповів, що маю тимчасову, але несогіршу роботу. Гроші я вислав окремо, але в листі попередив Марину, щоб не сплачувала штрафу за бункер. Грошовий переказ я підписав прізвиськом Івана Крутія.

Щоб згаяти час, я повертався з пошти околичними вулицями. Тут очам більше відкривалась злиденність і легше було скидати з себе окуття журби. Поки дійшов, серце стало на місце, я знову ввійшов у звичну роль людини поза простором і часом, якій відомо, що таке неминучість, але яка вміє себе щадити на той день, коли настане потреба в її силах і розумі. Мені здається, що це взагалі формула людини першої половини двадцятого сторіччя, та боюся робити це припущення переконанням. Свідомість величезних мас людей ще плаває на кораблях тих чи інших істин. Багатьом здається, що зійти на голий берег і спитати себе: "Хто я? Що собою являю?" — означає втратити себе. Ясна річ, що за подібні заклики мене кожний намагатиметься проковтнути просте зі страху за себе. І проковтнули б. Що я скажу? Що я жалюгідна, закостеніла, нецікава істота? Що я поки що непотріб? Ні, ніхто не змилюється. В добу цього неймовірного бичування розуму ідеями девіз "Пережити!" спалено. "Жити!" — галасують ідоли, без прийдешнього, і галасує гайвороння над людськими окописьками.

В льюху я застав Тодосія і Кривов'яза.

— В долині Тігру і Євфрату...— шепотів Тодосій, нагнувшись над книжкою.

— А Грушевич де, Тодосію? — запитав я.

— Лишився в місті.

— Де ви були?

— Грушевич обходить квартири. Ой, що твориться, Прокопе!... Йдемо вулицею, а нас зупиняє дівчисько й каже:

"Кохані пани, я мешкаю сама, прошу до мене". На одній квартирі ми побачили четверо опухлих від голоду дітей. Мами нема, і вони не знають, де ділась. На столі трохи грошей, купка муки. А вони вмирають з голоду. В селі діти дали б собі раду, а ці лежать покотом і пухнуть. Найстарше дещо вже розуміє, одинадцять років, та що з того, як його нічого не навчили! Грушевич каже: "Зварив би, хлопчику, затірки братам". Воно усміхається опухлими губами, відповідає: "Вони кричать. Вони мені надокучили". Я швиденько розтопив піч, приніс води, наварив тирби. Їй-богу, повмирали б.

— В долині Тігру і Євфрату,— почав він знову.

Професор перегортав побляклий енциклопедичний словник.

III

Олекса Чорнота став частіше затримуватись у підземеллі. Він підсідав до мене на нари, ми говорили про Рембрандта і Гойю, про Великого сфінкса і Тутмоса. Я не знав деталей, але відчував вагу мистецтва. Виснажившись у шуканнях і втомившись, Олекса приходив до мене.

— То на чому держиться світ? — питав він, усміхаючись крізь занепокоєння на

подив чистою і лагідною усмішкою.

Я відказував:

— На гімнастиці розуму і душі.

Або:

— На вічних ідеалах.

Або ж:

— На людях, котрі зводять до спільного знаменника досвід сторіч і мають сміливість подивитися, куди прямує людство.

— Я ніколи наперед не думав, що відповідатиму. Мені було радісно зненацька кидати сачок в Глибину тої суміші, яку поначерпував з книжок і власних спостережень. І не соромився повторювати чужі слова. Є дуже точні, хоч, можливо, трохи односторонні висновки. Але є і обставини, які несподівано примушують нас відчувати їх гостроту, є періоди в житті, коли вони то домінують, то забуваються, то повертаються в доповненому нашим баченням освітленні. Дуже прикро, звичайно, коли ці висновки, пристосовуючи до потреб, перетворюють у догми. Ми зі смутком простежували, до якої ганьби доходить розум у таких випадках, до якої доводить сліпоти. Але тоді Олекса переважно залишав мене і, осяяний якимсь замислом, брався за пензель.

Бувало, що Олекса довгий час обминав мене. Тоді я питав у думках:

"Перескочив, братчику, Повсюду? Не заносься. Я кріпкіше стою на ногах..."

Та річ, можливо, була не в тому, що художник погорджував слюсареві. Мабуть, захопившись роботою, він забував і про мене, і про себе.

Це був гарний з обличчя, високий, статурний юнак, завсіди втомлений на вигляд, та починав говорити чи сміятися — усе оживало в його присутності. Досить було його слова, і предмет ставав прекрасним. Варто було йому з чогось посміятися, і ми бачили неймовірно смішне.

Вечорами Павло Ганиш награвав на скрипці, пробуваючи виношену за день мелодію. Ми мимоволі стежили за Олексиним лицем, а коли було темно, хтось уставав світити недогарок свічки. Якщо Олексине обличчя прояснювалось, музика тут же підхоплювала нас і несла в казку. А якщо воно залишалося втомленим, ми починали нудитись.

Та картина його, щиро кажучи, мене шокувала. Назвав він її "Вербницею". Його метод ґрунтувався на суцільних протиріччях. "Знаки в мистецтві стерлися,— говорив він.— Обійтися без них, правда, не можна, отже, лаконізуючи їх до краю, треба їх класти під прес думки і водночас, як засобами виділення, ширше користуватися образами негативного змісту".

Я не раз підходив до полотна. В повітрі відчувалась весна, але берег річки ще сковувала крижана скалка. Це була пора, коли земля і небо ожили, а в стовбурах верб і гіллі затримався холод, який не могли пробити теплі соки, прагнучи напоїти бруньки. Допомагав сокам шал вітрів, хурделиця з дощу і снігу. Вербки гнулися майже до землі, справа насувався темний вихор, над ним витало тепле небо, а в лівому куточку прямою розплилося апатичне обличчя.

Контрастом,— вербниця — апатичне обличчя,— Олексій пишався. Я ж радив перекласти цей сюжет на людянішу мову. Все разом, коли не підходить настільки, щоб пробивалося обличчя, виглядало прекрасно. Але до схематичності в композиції або треба було звикнути, або народитися іншим, щоб її сприймати.

Олекса не погоджувався.

— За мною майбутнє,—казав він жартуючи і серйозно.

— Рама в рамі,— сміявся я. Відступаючи деталі зливалися, і я бачив шедевр. Я відходив убік, деталі перетасовувалися, щось починало чіткіше виступати на передньому плані, але й це був шедевр. І так — з якого боку не стати. А з двох метрів усе йшло врозтіч; ніби заглянув у воду з плаваючими диковинними звірятами.— Штукарство,— додав я.

Чорнота на мить споважніє і знов усміхається. А може, йому треба було вигадувати. Хіба "хлопові" вийти в люди? Навіть з геніальними творами? Їх запотарайкають, вони не будуть осмислюватися і вмруть. Олекса це розуміє.

— Це епоха, Повсюдо. Це — епоха,— повторює він.— Як ти не збагнеш?

— Гримаси епохи, Олексо.

— Хочеш посваритися зі мною, Повсюдо? Вражий ти син! Тобі отаманувати, а ти печінки товаришам псуєш

— Давай побавимося в підлабузників. Я тобі пообіцяю влаштувати персональну виставку, а ти мені — бунт.

— Бачиш, і в жартах видно, що в кого на умі. Либонь, і побавитися зрідка не зашкодить, аби ліпше відчутти, чого хочеться. Але —почекай, Повсюдо. Будуть і репетиції.

Він збивався на якусь загадковість, чого я не зношу, і я залишив його.

Ніхто з нас, окрім Олекси, не міг зблизитися з Павлом Ганишем. Це був чорнявий низькорослий парубчак років двадцяти трьох-чотирьох. Він усе знав. Він листувався з половиною України, з ним не можна було спокійно перейти вулицю, стільки йому зустрічалось знайомих. Але він був верткий, як хорт, і слизький, мов лин. Сьогодні перед ним відкриєш душу, і він буде підтакувати, а завтра хтось буде казати протилежне — і він киватиме головою. Ми про нього знали лиш те, що коли він починає співати, люди відводять наповнені сльозами очі. Коли він брався за смичок, ми ставали серпанком на світанковій галявині, ми ставали безтілими, як ангели. Достеменно довідатися про його "сферу впливу" було немислимо. Та ми не раз захоплювали його з сліпим лірником чи вуличним музикою, коли він вищупував на скрипці якусь мелодію, а стрічний музикант у відповідь, як давно очікуваній людині, щось йому довірливо нашіптував під вухом.

Він часто ходив з Олексою. Павло на ходу щось палко говорив і розмахував руками, Олекса ж наздоганяв його широкими кроками, і збоку вони досить кумедно виглядали: один — високий, розмашистий, другий — куций, прудкий і напружений, як тятива. Очевидно, вони були щирі між собою. Знаючи, наскільки, непокладистий Павло, я інколи допускав, що й Олекса фальшивить. У мене виникало побоювання, що в скрутну

хвилину на них небезпечно надіятись.

Один випадок насторожив мене ще більше. Того дня я дуже стомився — ми з Покутським протягом кількох годин прошили трубами три поверхи, причому старий знемагав і найважча робота падала на мене. Я ліг на нари і слухав, як Тодосій читає газету.

Олекса затермосив мене за коліно.

— Вставай.

— Чого?

— Підемо в одне місце.

Я через силу звівся. На вулиці звечоріло. Ми минули кілька кварталів і піднялися на другий поверх якоїсь кам'янички. У кімнаті, куди ми ввійшли, було накурено і людно. Ми стали біля порога. В протилежному кінці, зіпершись руками на стіл, говорив сухорлявий чоловік у шкіряній куртці.

— Не тільки поодинокі люди цим стурбовані,— цідив він глухим баском.— Незліченні маси народу бачать, що животіють заради жалюгідного шматка насущного. Безбожна і жалюгідна щодо своїх наслідків боротьба за існування випиває людські соки. Тільки мікроскопічні краплини їх перетворюються в скарби, що рухають уперед цивілізацію і розорюють перелogi для нових поколінь. А громаддя мускульних і розумових зусиль стає димом. Люди поневіряються, продаються, тоді як у справедливому суспільстві досить п'яти років розумової чи, фізичної праці, і ви забезпечені на весь свій вік, можете без страху працювати на загал. Ще гірше тут, у колонії. Ми поза законами, ми не маємо на що надіятися, хоч нам і пробують вселити сподівання на ліпшу долю. Я повертаюся до того, з чого почав: пора піднімати працюючих на боротьбу.

Виступали інші. Говорили приблизно те саме.

— Повсюдо, скажи кілька слів,— торкнув мене Олекса.

— Іди,— ліктем підштовхнув Ганиш.

Я подивився на них і знизав плечима.

— Що ж ти підводиш? — зашипів Ганиш. Брови його тремтіли.

— Я ж не готувався,— сказав я.— І я не знаю, перед ким маю виступати. Хто ці люди?

— Не знаєш, то й не треба.

— Якщо ви самі вирішуєте, кому з вами бути...

— Хто бажає виступити? — гукнув на всю кімнату якийсь молодик, піднявшись зі стільця в перших рядах.— Я думаю, що все ясно. Читайте резолюцію.

За резолюцію проголосували і, розкурюючи цигарки, почали розходитись. Резолюція ні до чого не зобов'язувала, незважаючи на заклики промовців. Микола пише протоколи, ці приймають резолюції... Я постановив собі не вв'язуватися у ці привиденції. Мені, можливо, важче, ніж будь-кому з цих людей, але я нічого не бачу попереду і не хочу виставляти на оглядини свою біду. До того ж рефлексії — погана зброя. Це зброя приречених.

"А може, ні? Може, я погано бачу? — питав я себе, плетучись за Олексою і Павлом.— Людям, які погано бачать, сучасність здається неосяжною. Е, нісенітниця. Хочеш, щоб тебе знали, нападай. Так і роблять ці хлопці. А від того, що за межами Галичини будуть знати десяток-другий відчайдушних молодців, котрі ризикують собою, нічого не вирішиться Коли йдеш угору, добре розрахуй сили".

І все-таки мене роз'їдали сумніви.

— Чого, хлопці, поопускали голови? — звернувся я до Ганиша і Чорноти. Мене підмивало виправдатися перед ними. Нема паскуднішого.

— Дитинство своє згадуємо,— буркнув Павло.

Вони вважали, що зроблено бозна-яку велику справу.

— Ти додому? — запитав Олекса.— Нам ще одна зустріч усміхається.

Вони звернули в провулок. Вони просто відокремились і тепер "обговорюють" мене. У Колобродях у це слово вкладають негативний зміст. Воно означає "пліткують". Кидають собі під ноги все, що ти маєш і чим живеш.

Вони відокремились, щоб відокремити мене від Галичини Але і я дурний. Сказав би, що стомився. Ні, моя поступливість завжди доводить до непорозумінь. Спершу я подаю людям надію, а тоді підбирається така ситуація, що я мушу їх. розчарувати. "Я вважаю за краще помилятися сам, ніж з мудрецами і цілим світом",— написав би в наші дні один француз. Біс із ними. Нехай відокремлюють. Крім них, є ще логіка життя.

Я помітив, що, йдучи мимо віконця у нашому льоху, вона уповільнює крок. Так було щоранку. Ми виходили один за одним через три-чотири хвилини і намагалися одразу згубитися в ярмарковому натовпі. Я завжди чекав під ратушею Миколу — він мене відпроваджував за місто. В цей час вона випливалала з-за рогу чорної кам'яниці і йшла попри мури. Вона йшла легко, плавно, трішки випнувши груди під льняною вишиваною блузкою, ледь нахиливши набік голову. Пшеничного кольору довго підстрижене волосся спадало на ліву щоку. В неї були високі пружні ноги, чітко окреслена талія і м'які круглі плечі. Лице було бліде, брови настільки чорні, що виникав сумнів, чи їх не торкався вугіль, очі волошкові. У її ході, поставі голови і в тому, що вона щодня виходила однаково зодягнена, з одним і тим же виразом обличчя, і, нарешті, в тому, що вона кожного разу сповільнювала ходу біля нашого віконця, було щось таємниче. Якось я показав на неї Олексі.

— Нічого надзвичайного,— крізь зуби процідив художник.

Мені захотілося щось розвідати про неї. Я згадав одну ще гімназійну дискусію про якусь — уже забув яку — повістину. Перспективний українець після довгих пошуків національного ідеалу закохався в хутірну дівчину, одружився і почав господарювати. Гімназисти змішали автора книжки з болотом. Хіба мав право українець одружуватися?..

В дійсності так воно здебільшого і бувало, й ті гімназисти голосисті врешті-решт поженилися й розводять діток, але в літературі боронь боже про це згадувати.

Хіба я, українець, можу дозволити собі йти слідом за якоюсь незнайомкою і милуватися її станом?

Було якесь релігійне свято. Я допоміг Олексі винести оберемки хрестів під ратушу, захопився, розхвалюючи крам, і прогавив, коли вона виходила. Я побачив її уже біля віконця. Вона стояла на тротуарі й дивилась повз мене на мур ратуші. Мені раптом стало соромно, ніби вона могла мене знати раніше, ніж я став бувати на ярмарку.

Я пірнув у натовп і, не спускаючи її з очей, пробрався до Чорної кам'яниці. Вона вернулась, минула, мене, не глянувши. Я оддаєки рушив за нею, бажаючи, щоб вона мене вела якомога довше. У цьому нескромному переслідуванні знаходиш якусь насолоду, але я переслідував її лишень як дух таїни, як туманний слід чогось незабутнього. Я обзивав себе дурнем і маніяком, та продовжував іти, не бачачи в рухах її тіла нічого, крім досконалості.

Я б не осмілюся заговорити з дівчиною, бо між нею і мною вже щось стало, якась священна завіса, яку я не наважився б підняти, якесь тендітне коштовне плетиво не для моїх замозолених рук. Хвилинами я ще підбадьорював себе, мовляв, це явина, це життя, це земля, проте — марно. Сон брав верх. Я потрапив у сніп світла і перестав розуміти, чи світло йде за мною, чи я за світлом. Тут починалась невідома течія, гра, яка визволяла мене від мене ж самого.

"Ось вона зараз повернеться,— жахався я.— Вона зникне в отому підворітті!.."

Вона зупинилась і стала боком до вулиці. Мені не лишалося нічого іншого, як іти далі.

— Чого ви ходите за мною? — почув я раптом, коли порівнявся з дівчиною.

Я ледь устиг побачити її суворі очі, й поема закінчилась. Я мало не запитав, чого вона шукає біля нашого віконця, але вчасно стримав себе. Попростував до Замкової гори і, сівши неподалік од десятирічних картярів, став стежити, як вони міняються на лиці, відчуваючи близький виграш. Одна пара облич засвічувалась світанком, друга окутувалась тінню тваринної туги.

Тодосій був у похмурому настрої, мало не плакав. Він сидів на цеглині спиною до Живецького, обхопивши руками голову.

— Що з тобою? — запитав я.

— Не можу більше, Прокопе.

— Яка ще стіна перед тобою стала? — переждавши трохи, спитав я. В той же час це запитання стосувалося не лише Тодосія: перед нами всіма виросла ворожа кам'яна стіна, що відгородила нас од світу, і ми не можемо себе знайти.

— Треба їхати, Прокопе. Побуду тут ще тиждень і збожеволію.

— Ти посварився з Грушевичем?

— Лікар добрий чоловік. Всі ви добрі люди, але я тут більше не можу.

— На тебе впливає Живецький?

— Ні, Прокопе. Мені однаково, що він є, що його нема.

— Де ти стільки грошей візьмеш?

Тодосій звівся, ступив крок до мене, стріпнув рукою і пішов з льоху.

Невдовзі і я вийшов. В присутності Живецького мені було так, ніби мене замкнули до глухої залізної скрині, куди пробиваються лиш льодяні сутінки. Я покvapливо — це

вже була звичка — перейшов вулицю. На будинку Корнякта лежали смуги хворобливості. Він потускнів, заstrupився пучками моху, од виразок рябіли колони й гірлянди над аркою. Будинок скидався на недоумкуватого дідугана. Зсунутий портал, аттіковий поверх, фігури короля і рицарів над карнизом кривилися гримасою огиди, доповнюючи враження виняткового розладу, бездушності і нарочитої вульгарності.

Подекуди вже світилося. Я минав мовчазні корпуси фабрик. Колись у них весело поблискували шків, вимахували коромисла шатунів, захоплено сплескували паси. Підприємства оповивала похмура тиша.

У Візняків, видно, нікого не було дома. Колись вони тримали продуктову крамничку. Візнячка хвалила мене: "Ви чемний хлопець, Прокопе, але не встрявайте в політику. То нещастя. Я знаю, що дає людині спокій. Кажуть, краще солом'яна згода, ніж золотий процес".

Я постукав до Покутського, будиночок якого стояв поряд з кам'яничкою Візняків.

— Що сталося, Прокопе? — стривожився майстер, побачивши мене.

Я не був у його хаті з того вечора, як утік через вікно від поліцаїв.

— У мене невідкладне прохання. Тодосій божеволіє. Позичте грошей. Я дещо дам, Микола допоможе, і відправимо бодай до Польщі. Може, йому пощастить влаштуватися кочегаром на пароплав. На устах одне слово: Канада.

Старий заходив по кімнаті, цмокав. Потім враз зупинився біля стола, тупо подивився на складені газети, знов пройшовся з кутка в куток і пробуркотів:

— Що це за пошесть така? Я питаю тебе, що це за пошесть?

Я не мав що відповісти.

— Немає більше терпіння? Коли так піде далі...

Він не докінчив. Видобув з шафи гаманець, поклав на стіл гроші.

— Бери.

Я заховав гроші, погляд мимохіть упав на газетний заголовок: "Тимчасовий відхід з Києва".

— Поляки здали Київ? — запитав я.

— Відступають.

Покутський стояв біля вікна, зігнувшись і закривши за спину руки, як втоптаний у долівку. Він навіть не відповів на моє "добраніч".

Виявилося, що ми дещо маємо. Принаймні Тодосієві вистачить добратися до Гданська. Наступного дня я випросив у кашоварів телятини, позбирав зі столів у їдальні залишений солдатами хліб. Коли я прийшов з роботи, Грушевич походжав по льоху в піднесеному настрої, а Тодосій сидів на нарах.

— У нас великі успіхи, — похвалився Грушевич. — Ми дістали Тодосієві паспорт.

Олекса виніс з кутка пляшки з самогонкою. Ми порозсідалися на долівці, пішла по колу кварта. Хміль одразу вдарив у голову, і почуття розлуки загострилось. Ми тихо заспівали. Ганиш жалібно виводив:

Ой піду я до млина

До дірявого,

Чи не найду Василя
Кучерявого.

Тодосій звівся на ноги, раптом постарілий, зашморгав носом, закрутив квартою, та так нічого й не видушив з себе.

За пустеє, за пусте,
За пустесеньке,
Та й за теє яблучко
Червонесеньке,—

співав Павло, обминаючи зором Тодосія і похитуючись такт мелодії. Тодосій на очах старівся від якихось передчуттів. Я обвів поглядом хлопців і жажнувся — вони так само зів'яли, поскульбачувалися. З-під професорових окулярів зморшками просочувались сльози. Тодосій встав, спотикаючись підходив до кожного, подавав руку. Ми посхоплювалися, обнімали його, востаннє зазирали в вічі.

— Прощай, Тодосію.
— Напиши з дороги.
— Не забувай.

Він шльохав, поривався щось сказати, м'яв шапку тремтячими руками.

Ми провели його до поїзда. Повертаючись, знову наспівували, а в льоху я, мало не плачучи, переконував себе: "Тодосій поїхав..." Ми цього чекали, та не стало його з нами — і важко було повірити.

З того дня ми збігалися до підземелля, як члени сім'ї, як зі школи діти. Балакали, чи мовчали, чи, лігши на нари, читали газети, та кожен дорожив цими хвилинами, і коли кому-небудь треба, було піти до міста, він напружувався, ніби, повернувшись, міг нікого не застати.

Кілька разів я помічав, що Ганиш з Чорнотою начебто хотять мені щось сказати, та я робив вигляд, що поспішаю, а коли життя в людини — поспіх, їй важко довіритись, нема внутрішньої певності, що до тебе поставляться з бажаною увагою. Проте, думаючи про цих хлопців, я нітрохи не сумнівався, що ми прийдемо до одного. А поки що не завадить побути окремо, аби не вкралося личкування.

Робота наша в казармах закінчувалася. Покрутившись до обідньої пори, ми з Покутським крадькома вибиралися за ворота. Я йшов у поле. Після пізньої весни літо надолужувало спекою, горіло, як рано овдовіла жінка в обіймах несподіваного коханця. А там білявими пролизами в блакиті надбіжить осінь. Так і в житті. Нібито нічого особливого нема, минають звичайнісінькі дні, але повільно і неминуче наближається щось дуже істотне.

В полі я складав листи до Ванди. В одному я написав:

"Ми собі шукали релігію розуму і добра, а прийшли до релігії насильства". Я нападав на Пілсудського, потім захопився, що цим можу відстрашити дівчину, але розпочинати заново було ліньки. Я навіть пишався, немов учинив подвиг.

Сьогодні перед тим, як рушити в поле, я повернув на пошту. Вандин почерк став для мене тим самим, що змовницький потиск руки. Опустившись у глибокий, зарослий

ліщиною яр, дном якого протікав струмок, я розпечатав конверт, припав поглядом до аркуша, як сатир до лона насолоди. Потім витягнувся на траві, мов кіт після сніданку.

"Ти думаєш, ми не розуміємо, як це несправедливо? Тут дехто кричить, що Польща повинна відшкодувати своїх сто років. Мені таким людям хочеться плюнути в лице..."

Хіба це мало — мати сміливість плюнути в лице? Ми часто до цього йдемо такими завулками, що сумно. Але нам інакше не можна. Як почнемо зрізати гострі кути, то чи дозріємо до якогось здвигу. Не раз уже намагалися перескочити вибоїнку, а тоді були змушені вертатися і тратити час на те, щоб покласти місток, бо за очима на місці вибоїнки утворилась прірва, відрізавши дорогу туди, де знаходивсь відпочинок.

Тепер Ванді можна написати, що Віктор нездужає. Наша одвічна тривога, тривога нашої людської природи примушує нас з неясним смутком дивитися у той бік, де сідає призахідне сонце. Там, у нереальному, реально простягається в сонному позіханні земля. Там не знають, що їх чекає. А я повернув очі дівочої тривоги на схід. Сюди Ванда дивитиметься зі спеки дня, і буде їй дуже важко, бо коли ми спрямовуємо погляд на захід, ми вже все, призначене нам цього дня, пережили. Слідкуючи за призахідним сонцем, ми тільки співчуваємо тим, до кого воно несе сповнений гірких несподіванок рух життя. Світанок все-таки леліє для нас надії, а Ванді світанок не даруватиме втішних сподівань.

Я вклав до конверта оранжеву квітку нагідки, В нас нагідки майже не ростуть у дикому стані. Вони квітнуть біля призьб, під стріхами, з яких скапує вранішня роса. Просто дивно, як у цій ярузі насіялись нагідки. Може, під берегом була хата і її знищила війна?

Я ступив на стерню, пішов попри межу. Деревій; материнка, птича гречка, тягнучись угору, утворили на межі ще один пруг, який ділив поле. Стерня м'яко похрускувала під ногами. Я недавно розмовляв з одним польським солдатом. Повернувшись з маневрів, розтривожений полем, він лаявся як скажений. Його мобілізували до австрійської армії в чотирнадцятому році, після війни присилювали служити в польській, з того часу він як не на брукованих плацах, то в казармі. Він грубо, по-солдатськи лаявся, та обвислі русяві вуса робили його обличчя добрим.

Комуна була в якомусь зговорі. Щось від мене ховали. Так ми й повкладалися спати. Рано, збираючись на роботу, я не побачив Кривов'яза на нарах.

— Де професор? — запитав я в Миколи.

Рум'яний зі сну Павлюк подивився на мене насмішкливо.

— Ти хіба не знаєш? Йому високу посаду призначили.

Я згадав, як кілька днів тому Микола витискав з Кривов'яза текст листівки. Тричі повертав зшиток. Професор, замислившись, поправляв окуляри і поквапливо бігав по паперу кінчиком олівця. Прочитавши перероблений текст, Микола задоволене усміхнувся, а мені за нього зробилося соромно.

Професор попередив Павлюка, щоб більше до нього не звертався. Микола, мабуть, знайшов іншого помічника. Він друкував відозви раз на місяць.

Крім кількох реплік і тієї розмови з Грушевичем, яка відбулася, ще коли професор

вперше прийшов до нас ночувати, я від нього так нічого й не почув.

— Під квартиру пообіцяли дати цілий поверх,— додав Микола.— Цього й слід було сподіватися. Ще видасть, старий дідько.

— Що таке? — наставився Грушевич.

Ми не озивалися.

— Хлопці, ми повинні радіти за професора,— зайшовся гарячим шепотом Грушевич.— Він тепер має можливість щось робити для народу. Я так само невдовзі піду, мені нараяли посаду в психіатричній клініці. Ви й про мене так подумаете? — Грушевич ображено опустив на груди голову.— Кривов'яза я знаю, як своїх п'ять пальців. То наша біда, що живемо, як чужинці, а тоді збираємо шкіру в зморшки. Люди пізнаються через довір'я.

Микола стиснув мені плече, мовляв, мовчи. Раптом скрипнули двері, й до льоху зайшов Кривов'яз. Обличчя в нього було стомлене й незнайоме. Побачивши, що всі вперлися в нього настороженими поглядами, професор невиразно кивнув головою.

— Вони мені запропонували обстріхувати мій край,— мовив він і нервовою старечою ходою обійшов льох, зупинився біля нар.— Я, либонь, ляжу відпочити.

Миколині очі ніяково нишпорили по долівці. Щоб зам'яти незручність, він звернувся до мене:

— З Кракова приїхав один прогресивний літератор. Буде у мене в редакції. Приходь послухати.

Він пояснив, як заходити, щоб не накликати шпиків. Я пішов туди просто з роботи. Редакцією виявився перегороджений навпіл коридор. Вікно виходило в темний колодязь між стінами. Викладена кольоровими плитками долівка була ретельно застелена домотканими хідниками. Тут умістився маленький столик, шафка для книжок і чотири стільці.

— Повинен бути з хвилини на хвилину,— сказав Микола.

— Тісно в тебе. А де друкарня?

— В льоху через дорогу.

— Що за птиця цей літератор?

— Закінчив Краківський університет, викладав у гімназії в Тернополі, брався перекладати Жеромського, знайомий з Яворовським, листується з Стефаником. Передали мені, що можна довіряти.

— В такому разі мені випала велика честь.

— Тільки не перебільшуй. Іноді чоловік — мов та енциклопедія, а придивишся... Іде...

Микола взяв у руки відбиток листівки, я схилився над газетою. Двері відчинив чорнявий середнього зросту чоловік років тридцяти п'яти. Про його обличчя я міг би сказати, що скальпель сумнівів ніколи не торкався до нього. Низьке чоло, настовбурчена чуприна, довгі, покриті заростом руки. Микола запропонував йому сісти і сам сів поруч.

— Мені дуже приємно,— усміхаючись почав він,— що скрізь, де не буваю, чую

тверезі голоси на захист збідованого населення. Особливо радує, що всі виявляють правильне розуміння національної проблеми.

Колись щире серце — Гірчак прохопився перед аудиторією, що більшість галицьких інтелігентів добрі спеціалісти, але всім бракує культури. Це патріоти мужицтва, наймані плаксії. Народ мовчить, терпить і ненавидить, а інтелігенти скиглять.

— Різке полівіння у свідомих українських сферах,— продовжував гість,— віщує істотні зміни. Польща буде змушена поступитись. Бажано ще ширше популяризувати національні здобутки.

Він розповідав про страйковий рух у Франції, заворушення у Варшаві й час від часу робив кислу міну: "За такої ситуації треба показувати... треба створювати, було б добре, якби...". Потім торкнувся питання про нашу селянську літературу, знову збився на басові партії: "Треба записувати народні говірки... В літературі повинні говорити традиції..."

— А чи немає можливості,— запитав я,— видати Франкові записи фольклору? Гість спохмурнів.

— Якби ж то добивалися. Збірник, безперечно, мав би успіх.

Я встав нібито відчинити вікно, та, закуривши, залишився стояти і не слухав дальшої розмови. "Якби ж то добивалися!" А ти? Серед української професури в Польщі є люди з світовими іменами, однаке ніхто не добивається, "Біс із ним, автохтоном, коли б не взяли на підозру..." За посади бояться.

— Чого ти так очевидячки виказав неповагу? — накинувся на мене Микола, коли літератор пішов.—Треба бути дипломатом.

"Треба".

— Він і мене знудив,— вів Микола.— Але такі люди потрібні.

— Він потрібен тобі, ти — йому. Щоб не почувати самотності?

— Будь ласка, на мене не поширюй своїх дефініцій. Заглянемо до друкарні?

— Ходімо.

У просторому льоху під стінами стояли шкільні лави, на них — каси з шрифтами. Посередині — друкарський прес.

— Він мене втомив,— признався я Миколі.

— Чого?! — знизав він плечима.

— Прогулюєтеся по ранах, граєте поняттями, які озиваються в душі як виразки. Я розумію, ви цим самим підноситеся духом, але слухати вас — каторга. Тебе з твоїм мозком і з серцем кладуть на кувадло, а ти не смій виявити неповагу. Це що — метод збудження? І не сприймаю настанови на те, що література не повинна готувати купелі з медунок. Розвиток мистецтва відбувався навколо осей: людина — природа, людина — людина, а нині навколо осі людина — суспільство. Лопатою сучасної літератури треба вивертати ґрунт соціальних умов, а не містифікувати традиції та медунки, запряжені в жалях і тузі. Думаю, лиш так можна розвивати почуття людської гідності. Досить пам'ятників. Люди з лінивою душею завжди вигадують собі богів. Замість того, Щоб показувати людину, пишуть про цвіт папороті, тонкі натяки між рядками перетворюють

у...

— Стій, гімназисте! — перебив мене Микола. І засміявся.—.Але в тобі є щось геніальне. Воно химерно переплітається з предковічно темним.

Я завертів корбою преса.

— Кампанелла сказав би, що я тримаю в руці штурвал епохи. Як усе це опошили...

— Мрію, Проколіну, про журнал.

— Візьми мене коректором.

— Та от своїх не переконаю. А сам не справлюсь.

Іван Деркачук співав у всіх європейських столицях, близько десяти років був окрасою Варшавської опери. До Львова повернувся в похилому віці під час війни. Свої заощадження він потроху витратив, підтримуючи обдаровану молодь, взятую на облік польською жандармерією і загнану в підпілля, і університетських вчених, які залишилися без посад.

Це була невимовне чуйна людина з енциклопедичними знаннями. Природа зрідка дарує таку пружнострунну душу і такий високий розум. Олекса підійшов до мене, схлипуючи, не в силі що-небудь вимовити.

— Помирає Деркачук,— сказав він, трохи заспокоївшись. Ганиш стояв чорно замислений біля одвірка.

— Підемо, Прокопе?

Я заховав у лахміття на нарах томик Моатеск'є німецькою мовою,— його Грушевич звідкілясь приніс, маючи намір перекласти кілька витягів для Миколи,— і приєднався до хлопців.

Біля кам'яниці, де мешкав Деркачук, ходили поліцаї і переодягнені агенти. Всередину не пускали. Гуртками по п'ять-шість чоловік стояли, тихо перемовляючись, Деркачукові друзі й знайомі. Ми зупинилися біля одного з гуртків.

— Давно вони тут? — запитав Павло, показуючи на поліцаїв.

— З обідньої пори. Якийсь доброзичливець дав знати.

— Біля хворого є хто-небудь?

— Усіх попросили вийти. Привезли санітарку й монаха. Ми вже говоримо: Деркачук зберіг багато цікавих документів, щоденники, листи од відомих людей. Усе піде з димом.

— А завтра в польських газетах буде написано, що відбулися похорони видатного співака, що проводжало його в останню дорогу багато люду, що, на жаль, Деркачук жив тільки сценою і не залишив ніяких літературних матеріалів

— Час і папір усе витримають,— сказав я.

Я бачив, що всі тут близько знайомі Олексі й Павлові і для чогось мені треба було з ними заприятелювати. Коло мене стояв юнак з довгообразим обличчям і витрішкуватими щирими очима. Ми перекинулись кількома фразами, та продовжити розмову не вдалось, бо до нас наблизилось двоє дівчат, одною з них була та, що підслухувала нас у Корнятовому льоху.

— Познайомтеся панове товариство,— запропонував юнак, узявши дівчат під

руки.— Марійка Вістун і Зоряна Мигельська. Марійка — музикознавець, Зоряна,— юнак ввічливо усміхнувся,— наша поетична надія.

Я відчув, що червонію, але, на щастя, Марійка Вістун мене не впізнала або тільки вдала, що не впізнала. Вона була одягнена в малинову до стану сукенку, коси скромно підхопила синьою стьошкою. Це було таке прекрасне створіння, що мені перехопило дух, і я не одразу зважився торкнутися її простягненої руки.

— Варвари,— кинула Мигельська вслід жандармові, що минав нас.

Як багато означають слова, коли ненавидиш! Скільки викликають асоціацій...

— Їх послали,— сказав юнак.

— Варвари! — повторила Мигельська, презирливо надувши губи.

До однієї з груп приєдналися Микола з краківським літератором. Там почалась жвава розмова. Там обурюються, шукають в історії аналогій. Тим часом старий співак умирає під поглядом агента-монаха.

Був теплий вечір. Неосвітлена вулиця скидалась на якесь казкове підземелля. Ми стояли на протилежному від кам'яниці тротуарі. Тихо стелилися гомони, сновигали поліцаї, побрязкуючи шаблями. Близько півночі до нас наблизився поліцай і повідомив, що Деркачук помер. Поліцай ходив з цією звісткою від групи до групи, а через десять хвилин розніс нове повідомлення: можна віддати покійному останню шану, тільки прохання не товктись.

Монах клячів над молитовником біля голови померлого. Деркачук лежав майже в порожній кімнаті, на низькому дерев'яному ліжку, застеленому знятим зі стіни килимом. Двері до суміжної кімнати були зачинені, й до них ніхто не наважувався підступити. Я ще раз глянув на обличчя мерця. Воно було сумне і ледь-ледь скривлене. Ніби перед смертю старий спробував повернутися і тут його настиг невгамовний біль.

Я зловив на собі Марійчин погляд. У ньому була боязка цікавість: як я сприймаю цю картину? Я опустив очі, бо не відчував ні жалю, ні болю. Мене переймало тільки одне: поліцаї навколо будинку, куди завітала смерть.

Ми поверталися разом. Ішли мовчки. Не доходячи до середмістя, нас покинула Зоряна Мигельська, потім юнак з довгобразим обличчям. Я, Олекса, Павло і Марійка Вістун заглибилися у Валову вулицю, і нам уже треба було прощатися, щоб не показувати, де наш притулок, але й залишати дівчину в цю пізню годину не годилося.

— На добраніч! — сказав я, звертаючи в провулок.— Мені сюди. Олекса на мить зупинився у ваганні, та рушив далі.

— Щасливо вам! — сказала Марійка.

Мене проводжала музика її слів.

Ми з Покутським обмірковано розтягували роботу, але всьому є край. Ось ми вибрали свої останні порції, одутлуватий полковник заплатив нам гроші, й ми опинилися на вулиці.

Весь наступний день я пролежав на нарах з томиком Монтеस्क'є, немало дивуючись, що деякі мудрі люди, широко і досить часто розшифровуючи його думки, не посилялися на француза. Колись я прочитав у журналі статтю чеського літератора про

сучасну епіку. Він стверджував, що описовість поза раціональною обробкою почуттєвих даних здатна породити лише натуралістичну пародію на дійсність. Цю ж думку, тільки висловлену німецькою мовою, я знайшов у томику Монтеस्क'є.

"Не хотілося б на кожному кроці посылатися на авторитети..." Отак-то воно. Та я чогось вірю, що такі люди, віддалившись од нас через панування ідей безпосередньої практики, повернуться знову, коли наступить пора оцінювати цю практику і осмислювати нові потреби людства. Діти часто прагнуть побути без батьків, тим паче, коли батьки такі молоді духом.

Повернувся Микола. Зняв сорочку і ліг на нари. Невдовзі Ганиш приніс яблук. З'ївши одне, замислено почав водити корінцем по шибці.

Я з зацікавленням стежив, що з цього вийде. Олекса склав біля печі хрести, витер піт з чола, взяв двоє яблук з нар, одне поклав до кишені, друге надкусив. Прийшов професор з Грушевичем. Професор роздягся, виклав газети й брошурки і ліг. Грушевич сів на цеглину, задумався.

Я давно зауважив, що, позбігавшись, хлопці починають перестроюватися. Це триває п'ятнадцять-двадцять хвилин.

Ось Микола потяг якусь брошуру в історика, Грушевич зняв з гачка інструменти і почав оглядати, чи не поржавіли, Олекса впорався з другим яблуком, пройшовся уздовж нар і кинувся до картини, Павло вистрелив корінцем у бік дверей, відкрив футляр. Провів пальцем по струнах, вийняв скрипку і смичок. Сьогодні мені не хотілося музики, і я вийшов на вулицю.

IV

"Невідомий добродію,— писала Ванда.— Я передчувала, що з Віктором щось скоїться. Дівчині не годиться так казати, але полетіла б горлицею до того проклятого Львова, аби турбуватися про свого коханого. Я буду за вас вічно молитися — не покиньте його між чужими людьми. Окремо переказую, вам гроші, може, йому треба їсти фрукти, а нині всюди така дорожнеча... Скажіть йому,— не знаю, чи то добре,— але я показувала його листи багатьом у нас в місті, один лист навіть надрукували під вигаданим прізвищем у газеті. Наші люди не хочуть, щоб тамтешній народ їх проклинав за вчинки нерозумних синів. Але діти не винні. Вони мусять... Пишіть, будь ласка, частіше, як відчуває себе Віктор. Зичу вам щастя!"

Ми третій день перебивалися на яблуках. Кривов'яза брали корчі. Грушевич поїв нас якоюсь мікстурою, але вона мало допомагала. Тільки Грушевич і я ще сяк-так трималися. Миколу перед цим поклав грип.

— На пошті є на моє прізвище Вікторові гроші,— сказав я.

Першим озвався Грушевич.

— Одішліть назад, пане Повсюдо.

Олекса став навкарачки, застогнав і знову ліг.

— Не годиться брати ті гроші,— сказав Грушевич.

— Пане Грушевич, розкажіть анекдот. Щось з лікарської практики,— попросив Олекса.

Грушевич кинув на Олексу швидким поглядом і чогось зблід. Я боявся, що він зараз дасть Олексі ляпаса, але він зблід ще дужче, схопився за живіт, зігнувся в три погібелі і заквапився до виходу.

Не було його з півгодини. Коли він повернувся, обличчя вже подобріло і розм'якло.

— Розповім одну бувальщину,— несподівано зголосився він.

— Залиште ради бога,— простогнав Кривов'яз.

Грушевич потупився, рушив до Олекси і почав розказувати пошепки.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготав Олекса і тут же, скривлений, зліз із нар і поніс вражений недугою живіт надвір.

Хто його знає, як ми виглядали б комусь збоку. Але в хлопцях, які вирішили познущатися над людською недосконалістю, було більше витривалості, ніж у Кривов'язовому мовчанні. В ці хвилини він нагадував здичавілого трагіка.

На завтра в нас і яблук не лишилось. Завтра буде важкий день.

— Чогось мене хилить на сон,—сказав я.

Хлопці почали влягатись, ніби чекали команди.

Я здав перепустку, але мене знали всі офіцери в полку, і я вирішив піти до казарми.

На пропускному пункті чергував Стефан Сідлецький. Колись він простояв біля нас кілька годин, придивляючись, як ми працюємо, бо й сам був слюсарем. У війну Сідлецького контузило. Він гикав. Мабуть, офіцерська аристократія кепкувала над ним.

— Пан-нові Повсюді м-моє в-йтання,— перестрів мене в проході Сідлецький.— Як ж-життя? В-ви чогось д-дуже п-подалися.

— Кепсько,— покрутив я головою.— Нема роботи.

— М-мені з д-дому те сам-ме пиш-шуть. Йдіть до ді-да,— так усі в полку називали командира.—М-може, щось знайдеться.

Я по-дружньому потиснув йому руку.

Полковник засідав з штабістами. Я опустився на лаву в коридорі. Темніло в очах, млоїло. Я мало не падав.

Минуло близько години. В. Кабінеті почався гомін, офіцери виходили курити. Я переступив поріг. Полковник ще розмовляв з начальником штабу, батьківським, наставницьким тоном щось розтлумачував. Він кілька разів зупиняв на мені погляд, та не бачив. Але ось начальник штабу відступив од столу, я привітався.

— Що вас знову привело до нас?—запитав полковник, видко, ще не забувши, як я молив його, щоб, крім мене, взяв на роботу Покутського.

— Чи не знайдеться яке-небудь діло?

Полковник звівся, втомлено випростався.

— Нічого не можу порадити.

Я не рушав з місця. Мнучи шапку, думав: "Тільки б не впасти". Військові витрачають половину життя на умовні ігри й не люблять комедіантства.

— Водогін працює добре,— мовив полковник.— Ви кваліфіковані спеціалісти. Та що вдієш? Не можу вам нічого запропонувати. Хоч... Дивіться самі: треба розібрати старі туалети й позасипати ями.

— Згодний,— сказав я.

— Тоді попросіть у чергового інструменти і приступайте.

— Але якби ваша ласка, то я взяв би продукти наперед. Тільки тепер полковник глянув на мене пильніше.

— Я розпоряджусь,— сказав він, опускаючи очі.

...Коли тобі вкрай погано, думай, що комусь ще гірше. "Вони десь нанівець пропали. Бідні мої хлопці..." Я пригортав до грудей пакунок з продуктами. Вишневе пруття за пазухою терпко поколювало шкіру. Я то підбігав, то йшов повільніше, віддихуючись, то знову пускався підтюпцем. Чому ніхто з психологів не напише дослідження "Людина в біді"? Це була б надзвичайно актуальна книжка. Грушевич клявся, що Живецький крутив головою і силкувався дістати рукою до очей.

— Це рідкісний різновид захворювання,— твердив він з нар, випнувши по-старечому гостру, розділену надвоє бороду.

Закінчив він тим, що тепер можна сміло йти по Вікторові гроші. "Тепер можна..."

— Вже завтра,— сказав я. Наблизившись до нього, я розгорнув пакунок з їжею: — Ділити все? Грушевич здивовано підняв брови.

— Діліть, пане Повсюдо,— мовив він, чогось випнувши груди.— Все...

Покладатися на нього як на лікаря я все-таки не наважився. Я загрів води і половину хліба роздробив на юшку. Всі повертали голови і дивилися тужними очима, не розуміючи, що я чарую. Я розлив юшку в горнята, дав вистигнути, тоді розніс кожному.

— Даремно ви мене не послухали,— мовив Грушевич з сумом і звів очі до стелі.

На прохідній мене чекав Сідлецький.

— П-пане П-повсюдо! Сюди переб-базовують ще два полки. П-поспіша-шайте на П-підзамче. Й-їм треба л-лагодити буд-динки.

Я подякував.

— Постараюся і вам стати в пригоді.

— Вже ні,— заперечив Сідлецький. Я п-подаю рап-порт. Над солдатами збиткуються, казав він не ховаючись. Нищать людей. Командир полку чоловік побожний і добрий, але офіцери казяться від бездіяльності, поринають у зади, знушаються над підлеглими. Начальник штабу — картяр і сука. Полковник його побоюється і дивиться на все крізь пальці Начальник штабу під'юджує проти нього офіцерів.

"Якщо починається гризня між посіпаками, мусять бути якісь зміни".

Я розібрав один з офіцерських туалетів і пішов на Підзамче. На будинках справді висіли оголошення. Я, очевидно, наймався першим, бо квартирмейстер від нудьги влаштував мені справжній допит.

— Поляк? — запитав він.

Він наскрізь пронизував мене поглядом. Я подумав, що цим поглядом він міг примушувати казати те, що йому хотілося вчути.

— Так, естем поляк.

Капітан випитував, чи був я на фронті, де воював, у якому чині демобілізований, чи не служив у галицькій армії, чи не був на сході. На останні запитання я впевнено відповідав, що ні, і капітан записав моє прізвище.

За Покутським я поїхав каретою. Старий оторопів, побачивши мене з їздовим. Я його майже витрутив з хати, на ходу розповідаючи, як поводитися з квартирмейстером. Потім через усе місто пішов до Адама за продуктами.

Хлопці вже снували по льоху. Я зрадів, що й Микола піднявся. Олекса вуглем komponував нову картину. Грушевич варив чай з вишневих прутиків і слухав художника.

— На руїні, під цією самотньою колоною, я намалюю грека-жебракa. Уявіть, як це буде контрастувати. Минуле і сучасне Греції.

Історик, зіпершись плечима на стіну, розмотував струни для Ганиша — музикант натягував на скрипку новий комплект.

— Є робота, хлопці,— гукнув я з дверей.— Треба сказати, що ти поляк і не був за Збручем.

Усе полишивши, Грушевич, Ганиш і Чорнота пішли до міста. А наступного дня ми сушили сухарі. Почалась інфляція. Колись для мене за цим словом ховався якийсь потворний різновид гадюки. У місті зчинилась паніка, гроші знецінювалися з катастрофічною швидкістю. Після роботи ми ходили по ярмарку і виторговували хліб. Напаковані сухарями торбинки підвішували на стелі, аби не дістали щури. Ми запасли сушених груш, в'яленої риби. Грушевич без угаву торохтів, що знецінення німецької марки, яка досі перебувала в обігу, примусить польський уряд вжити спішних заходів, що, можливо, до влади прийде революційніша партія, яка візьметься за економіку й на окраїнах.

У льоху появилися свіжі газети. В них про інфляцію і згадки не було, але ми це тлумачили по-своєму: власті бояться викликати заворушення. Мовчання — це ознака страху і безпорадності.

— Економіка — це такий кінь, якого не втримаєш ніякою уздою,— заявив професор.

— Треба чекати змін,— підхопив Грушевич.

Микола, який останнім часом усе частіше ночував з нами, чогось усміхнувся. Ми зустрілися поглядами. З виразу його обличчя я не міг збагнути, що він думає, і про всяк випадок сказав: '

— Все-таки я не радив би відпускати ремінці. Секрет далі ярмарку не піде. Якби щось мало перемінитися, то вже і тут би знали.

— Отож,— озвався Микола.

Мені стало приємно, що потрапив, у тон Миколиних думок.

Та взагалі ми ожили. Олекса намалював гігантську колону на руїні, Павло щовечора награвав на скрипці, Грушевич зворушливо упадав біля Живецького, гроші якого ми завбачливо розпустили.

Для мене особисто старалась Вікторова Ванда. Вона називала мене батечком, добродієм і квітиком. Я написав, що Віктор починає видужувати, бо Грушевич таки

переконав нас, що організм Живецького "витримав кризу".

Кривов'яз після голоду подобішав, як улещена теща. Він жартував, сміявся, намагався кожному сказати що-небудь приємне.

— Все минеться,— запевняв він, захопленим зором обводячи нари, збираючи у веселі снопи дрібні зморшки навколо очей.

Ми щовечора розкошували над казаном з вишневим варом, ще більше почали дорожити підвальними задумливими сутінками і нашими невибагливими розмовами. Ми говорили про те, що поляки продовжують у місті облави, очищаючи його від бездомних. Цих неборак партіями гнали в концентраційні табори. Ми потай втішалися, що тут, у самому серці Львова, ніхто не здогадається нас шукати. Ми були вдячні брукові старовинної площі, на якому день при дні гомоніли ярмарки, і ми могли виринати з підземелля непоміченими, і так само пірнати назад.

Нам щастило. Грушевич знайшов клієнтуру, Олекса успішно торгував хрестами, а якимось, узявши з собою "Вербницю", вже не приніс назад. Картину купив якийсь можновладець, варшав'янин. Ми справили по ній поминки. В долю з Чорнотою увійшов Ганиш, який влаштувався репетитором у польського офіцера. У мене відкрилась перспектива постійної роботи в казармах. Я колов на зиму дрова, їздив на товарну станцію за продуктами. Але потерпав, що все це може одного дня закінчитися. Для біди, як кажуть, багато не треба. А вона ходила в місті пішки.

Справжній страх охопив мене трохи пізніше. Я встав уранці з відчуттям якоїсь небезпеки і почав собі втокмачувати, що на світі нема такого, що могло б мене здивувати. На площі вже ярмаркували. Ця площа була ніби гамівкою, де накопичувалися сили життя. Я йшов між рядами перекупок і раптом побачив Марійку Вістун. Вона продавала книжки і скрипку. Я нагнувся до книжок. Це були збірники народних пісень, музичні хори Лисенка, твори Шопена, Баха, Бетховена. І в цю мить відчув біду. Зневірившись у тому, що це добро куплять, Марійка навіть не глянула на мене. По дорозі до казарми, під час роботи і потім, коли повертався, мене не покидало відчуття якоїсь загрози. Воно осідало в душі, як цемент.

Ярмарок потроху розповзався, та Марійка все ще стояла на тому самому місці, де я її побачив уранці. Вона так слабо трималася, ніби звелась після довгої недуги.

— Що чувати. Прокопе?— спитала вона першою.

— Та нема чогось добрих новин,— відказав я.

— Ви працюєте?

— Комфорт воякам створюю. То водогін монтував, а тепер дрібноту різну лагоджу. Будучи вами, я не пускав би з рук ці збірники. Коли хочете, знайду покупця.

— Так? Ні, не треба. Якщо досі не трапився, то тепер не продам.— Вона потупила очі, нервово смикнулись брови і куточки рота. Я повірив, що вона помре з голоду, а більше не покажеться тут. Ми стояли мовчки. Потім вона присіла зв'язувати книжки.

— Треба йти.

— Допомогти вам?

— Дякую, не треба.

Вона знизу вверх глипнула на мене затуманеним зором, збрала позв'язувані книги й попрощалась. Я обійшов ратушу, як сліпий кіт мишачу нору, і побачив Марійку вже на розі Чорної кам'яниці. Постояв, вагаючись, поплівся вслід, потім наздогнав Марійку, взяв з її рук один пакунок.

— Ви ж поріжете собі долоні мотузками.

Вона йшла поруч, не озиваючись. Мовчки добралися до її будинку. Я на крок відстав, вона озирнулась і звернула в підворіття, поволі стала підніматися на другий поверх. У вузькому напівтемному коридорчику поклала на долівку свій пакунок, дістала ключ.

— Не несіть книжок до кімнати. Залиште в передпокої. Крізь відчинені до кімнати двері я побачив низенький столик, а на ньому — порожню вазу і зчервоніле недоїдене яблуко. Марійка сховала яблуко за фіранку на підвіконній й запросила до кімнати.

— Вибачте, в мене трохи неприбрано. Я сів на єдиний стілець. Марійка опустилалась на канапу, Ця квартира — теж свого роду льох. Життя тут так само в заперті, а це означає, що ні думка, ні мрія не вириваються на волю. Зрештою, для чого їх туди треба перти локомотивом, та й то чи вийде з цього що-небудь.

— Ви зустрічаєтеся з тими хлопцями, з котрими познайомилися в Деркачука? — запитала Марійка.

— Ні. Голод ходить по п'ятах, немає часу.

— Знаєте, вони мені не подобаються. Я з ними знайома давніше. Це ті хлопці, що переказують, хто де виступав, хто що робив, яка відозва вийшла. Смакують, а самі анічогісінько не роблять.

— Балачками нічого не зміниш.

— Авжеж. Я наслухалась і вирішила сидіти дома. Мені було цікаво зійтися з людьми, що займаються ділом. Вони пообіцяли, що при нагоді зведуть мене з ними, але бачу, не нагоди бракує, вони самі не мають до тих людей доступу. А відводити душу в теревенях не люблю.

— Я теж минаю,— сказав я.

Невже є такі, що займаються ділом? Хто вони? Микола видав кілька серій відозв, але чи можна на це дивитися серйозно? Очевидно, це тільки слова. Базіки зчиняють галас навколо вигадок.

Промовами не створиш ілюзії опору,— додав я.

— Я вам скажу інше,— почала Марійка.— Народ таки протестує. То тут, то там. А ці диваки милуються собою. Якби справді навколо стояла глухомань покори, то й зібрання, і чутки всякі мали б сенс. А коли навколо неспокій, то навіщо тішитися цим?

— Хотять, аби й про них знала історія.

— Так воно виглядає.

— Це спосіб триматися в кандидатах на провідників. Адже те саме діялось до створення республіки, яку згодом самі ж довели до занепаду.

— Ви тієї думки, що міцну владу можна здобути силами однієї добре збудованої партії?

— Я поки що не перестаю носити в уяві ідеал демократії. Тому засуджую політичний стрій диктату. Може, я помиляюсь, та що зробиш, коли несила в одній принуці чекати іншої.

— Так, так. Ми, мабуть, завжди будемо жадати особливого погляду на себе. Хіба ми не через це іноді кажемо, що ми національне монолітні, що соціальне вивінування у нас не грає ролі. Нас привчили до цього чужинці.

— Перед загрозою фізичного винищення, у який бік не пускаєшся...

— Боже, як перед нами темно,— зітхнула вона.

— То Грушевський має рацію?— запитав я.

— Якщо нас будуть і далі тримати в резерваті, який називають автономією, то має.

Вона сперлась ліктем на бильце, звисивши на плече голову. Знову зітхнувши, сказала:

— Над усіма примара смерті.

— Щось схоже було, мабуть, тоді, коли Мойсей виводив свій рід на офіровану землю.

— Ой, давайте балакати про щось інше,— попросила вона.

— Та мені пора,— звівся я.— Дозвольте колись принести кращі слова.

— Спеціально підготуєтеся?

— Спокійної ночі!

— Добраніч.

Марійка провела мене до дверей і повернула ключ у замку. Після цього вона доїсть своє яблуко і ляже спати.

Може, принести їй сухарів? Мені щастить приходити туди, де наступає край. Це не випадковий збіг обставин.

Яка навколо темрява. Ми поздихаємо, як руді миші. Одні в Корняктовому льоху, інші в концентраційних таборах, ще інші у спалених селах. Народ, як отемнена секта, чекає свого кінця.

Я затримався в казармі до вечері. Допомогає Адамові різати хліб, розливати в казани суп і настільки піддобрився, що наладував собі повнісіньку торбу. До Марійки Вістун я прийшов пізнім вечором.

Вона нітрохи не здивувалася, побачивши мене. Я спитав, чи немає чим посвітити. Вона принесла з передпокою замусолену лампаду. Я виклав на стіл продукти. Але й вони її спершу не цікавили. Лише згодом вона сумовито глипнула ла нарізаний хліб і відвернула задумані очі. Я заховав до кишені торбину, рушив до дверей.

— Я вчора купила сахарину,— сказала Марійка.

— Зі мною розплачуються продуктами.— Я переступив з ноги на ногу.— Ситуація звісно яка, а в мене запас. Думаю, поділюсь, адже на ярмарку нині не багато накупиш.

— Вчора хліба й не було,— ніби лиш заради ввічливості підтримала вона бесіду.— Селянки винесли коржики, та вмить розхапали.

Вона була якась в'яла, байдужа, потойбічна. Ніби розуму торкнулось безумство.

— Вдень я нагріла чаю, але чогось не могла пити. Ми, голодуючи, пробували грати,

а вона до краю занепала.

— Я стала в чергу, цілком забувши про книжки, та на них ніхто не поласився. А коржиків для мене не вистачило.

"Мабуть, і вчора не мала крихти в роті".

— Навіщо так багато. Прокопе? — мовила, розтягуючи слова.— У вас турботи й без мене.

Вона взяла зі столу грінку й почала поволі їсти.

— Як я віддячу?

— Аби ми жили, Марійко,— відказав я так, як на таких випадках відповідають у Колобродях.

У її очах застиг біль. Я натиснув на клямку, але не йшов. Мені здавалося, що я повинен якось втішити її. Та що говорити? Хіба я знаю, де кінець недолі?

— А чого ви йшли тоді за мною?

— Коли?

— Тоді... першого разу. Невже ви забули?

— Не знаю,— почав я збентежено.— Просто блукав вулицями. Ну, до побачення, Марійко. Біжу, бо поцуплять патрулі.

Вона встала зачинити двері.

Наступного вечора я прийшов знову. Двері були залишені наотвір. Я тихо ступив до передпокою і побачив Марійку в кімнаті на канапі. Вона читала книжку. Диміла лойовим чадом лампада. Цього разу я тут почував себе вільніше.

— Ти хвора?— запитав я.

— Голова боліла. Думала, що засну, а ви не достукаєтесь, тому залишила двері відчинені. Сідайте, будь ласка,— запросила Марійка, та тут же спохватилась: — Ой, я пролила на стілець жир. Моя сусідка хотіла забрати лампаду, але я попросила залишити і позичити оливи. Голова так боліла, що тремтіли руки. Витріть ось газетою

Я відчував незрозумілу відряду, слухаючи її мову. Про неї не можна було подумати погане. Принаймні мені так здавалося.

— Голова болить, а ти взялась читати,— сказав я з легким докором.

— Це я переглядаю татусеві промови. Я їх знаю майже напам'ять, та просто дивлюся. Татусь мій був депутатом за Австрії. Сільський учитель вирішив переконати сейм. Не встиг виголосити одну самотійну промову, як навчив тих, хто його ошчасливив депутатством. Після цього йому вручали заздалегідь кимсь складені промови, і залишалось тільки виголошувати. Коли татусь помер, дуже шукали тексти — я їх закинула і не змогла знайти. Один професор питав. Хотів видати, мовляв, мають наукове значення.

— Пошесть,— сказав я.—За приписами скоро будуть глину місити. Коли звичку перетворюють у науку, тоді розум спить. Це декому на руку. Якби кошеня вчили бігати за мишею, воно згодом здохло б з голоду. А люди, привчені до сплячки, потрібні. Це раби.

— Вас приємно слухати, коли ви в такому гуморі.

— Наполеон казав: хто може все сказати, той може все зробити.

— Хотілося б побачити. Ви якась неподатлива людина. Ви вмієте знайти винного, і вам легше переносити тяготи. Я про це вчора думала, коли ви пішли.

— Не хвали, Марійко, бо зіпсуєш. Похвали з уст такої дівчини...

— Якої?

— Небезпечної.

— Чим?

— Гм... Вродою. Але ще краще, що ти вмієш думати.

— Я переважно безтурботна.

— Неправда.

— Легковажна... Ви ж знаєте, що являють собою гімназистки. Я була справжньою гімназисткою. Сьогодні що-небудь допускала до голови, а завтра...

— Перепрошую, Марійко,— перебив я.— Помовч,— додав я, засміявшись.

Вона опустила очі. Зі стуленими віями, ледь піднятими, тоненькими, мов з пляшкового денця вирізаними горбками брів, з падаючою на щоку косою вона була така по-жіночому мила, що я здивувався, що все це бачу.

— Замолоду багато помиляються,— сказав я.

— Не віриться, що й ви помилялися.

— Я жив під бичем, тому не нарікаю. Але через нерозумність робив дурниці.

— Що, наприклад?

— Я не любив злих людей.

— Вони ліпшого не заслуговують.

— Е ні, їх треба ненавидіти. Одного разу я сів на товарний поїзд, добираючись додому. Мене в степу скинули, зупинивши поїзд. Я пішов уздорж колії, мене захопила ніч, я шкутильгав шпалами до світанку. Я сердився на залізничника, а це був негідник, якого мало задушити, як гниду. Адже він бачив, що я гімназист, що торбина моя порожня, а очі світяться від голоду. Я на нього сердився і оплакував його, бо це був галичанин. Я справді плакав, ідучи по шпалах. А тепер, згадуючи цей випадок, я шкодую, що не поволік залізничника під колеса. Це легко було, бо поїзд лишень притишив хід. Зрештою, я міг зіштовхнути його з тамбура і сплигнути з іншого боку. Мене б не спіймали.

— Чи мені причулося, чи хтось стукає? — підвелась з канапи Марійка.

— Гримають.

— Якщо це поліція з перевіркою квартири — мені кінець.

— Відчиніть, Прокопе. Це або моя сусідка, або Зорянка. До мене більше ніхто не приходить.

Я, мов зненацька застуканий звір, переминався біля дверей, не знаходячи ключа.

— Що там з тобою? — почувся жіночий голос. Я зітхнув і відімкнув двері.

— А! — сказала Мигельська, минаючи мене і прямуючи до кімнати.

— Ага,— відповів я, невдоволений її вторгненням. она озирнулась і криво посміхнулась. Я відповів тим самим, і юна поетеса, війнувши спідницею, лягла поперек

канапи.

— Ти не сама,— звернулась вона до Марійки, нахиливши, як гуска, голову.

Волосся Мигельська стригла під хлопчика, щось хлопчаче було в усій будові її тіла.

— Це Прокіп,— сказала Марійка.— Та ви ж знайомі...

— Тебе давно не видно між людьми,— не звернувши уваги на Марійчині слова, сказала Мигельська.— Я написала нового вірша, прийшла похвалитись.

— Читай. Прокопе, ви любите вірші? Я відповів, що люблю, і згадав, що так само мене колись питала Грушевичева Христина. Що за дурне запитання?

Хіба поезію можна любити чи не любити, якщо вона поезія? Побачимо, якою сприйнятливістю наділила природа цю кістляву дівичку.

— Слухай:

На могилу серед степу

Впав серпанок,

В шовк трави неворушкої

Вповз душею...

"Розійшлися круторогі по долині..." Якби ж то вона писала про нещасних чумацьких воликів, але вона претендує на тон святих кобзарів-заступників і плете нікчемний пліт з вічних тіней. Вони шукають на Шевченкових стежках холодні яри і зарослі травою могили з єдиною метою — звернути на себе увагу.

...Боже, боже, Україно,

Спів кайданів...

— Не з тої ноти заспівала твоя муза, дівчино. Тобі б писати про зимові вечори і схилену тінь старої відданиці над рукоділлям. Та Марійка слухала уважно. Іноді, коли серце стужиться, досить сказати, що це вірш, а у вірші — згадати про смуток чи надію, і людина повертає на свою протоптану доріжку.

— Подобається?

— Гарно, Зорянко.

— А вам?— Мигельська явно минала моє ім'я.

— Я не все зрозумів,— сказав я.

Мигельська журно опустила очі: "Народе мій, для кого я стараюсь?!" Вона кілька хвилин мовчки виконувала цю коронну арію усіх двадцятилітніх геніїв, потім обмінялась з Марійкою усмішкою і стала розповідати міські новини.

— З Кракова приїхав Повсюда-Завадович. Читав нам спогади. Що це за чарівна людина, якби ти бачила!

— "Ще один місяць,— подумав я.— Що в Йосипа можуть бути за спогади?"

— Привіз нам Ролланову "Декларацію незалежності духу" Я з такою насолодою читала цю річ, що описати той не можу. Як він страшно змальовує плутократію! Повсюда-Завадович розказує, що декларація покорила серця, на неї відгукнулися найвидатніші люди Європи. Іншим разом я тобі принесу копію. Це, якщо ти читала "Клерамбо", Аженорів гімн, гімн вільного сумління. Я не сумніваюсь, що декларація полонить галицьку інтелігенцію.

— Ви, Прокопе, читали "Клерамбо"? — запитала Марійка. — Я маю цю книжку.

— Я її в окопах читав, — відповів я. — З того часу я вирішив нікому не говорити, що вчився в гімназії.

Широкий рот поетеси розтягнула посмішка. Вона дивилася мені в вічі, і погляд її казав: "Як ти смієш тут сидіти?"

— Ви оце вели мову про Йосипа Повсюду? — запитав я Мигельську.

— Так, — сказала вона недбало. — Ви щось чули про нього? Вони не знали мого прізвища, і я відповів:

— Я його дуже добре знаю.

Мигельська зиркнула на мене з недовір'ям. Я вирішив помститись Вийнявши свої австрійські документи, подав їй в руки. Вона замислено потримала й передала Марійці. — Кого ж він згадує у своїх мемуарах? — запитав я.

— До речі, один його спогад — про ваші Колоброди.

— Йосип ще у Львові?

— Цього не знаю. Його збиралися повезти в повіті. — Тепер поетеса не минала мене очима. — А ви скритний, Прокопе.

— Змушений, я шпигую.

— За ким? — усміхнулась вона, готова повірити.

— За долею.

— О, за своєю, мабуть, нецікаво. — Вона поправила спідничку на колінах і, зустрівшись зі мною поглядом, опустила очі.

— Помиляєтесь. Оце мушу наймати спільників, бо самому не встежити за нею. Вона метушлива, як повія.

— Ти маєш веселого гостя, — звернулась Мигельська до Марійки, — відпустила б трохи до мене.

"Тобі поголодувати не завадило б", — подумав я.

— Я вашої дружби не порушу, — додала поетеса. — Я тільки хотіла б навчити Прокопа розуміти поезію.

— Це ти його розвеселила, — відповіла Марійка. — Досі він сидів задуманий, важкий. Таким я його сама вперше бачу. І вже його нікому не віддам.

Вони таємниче презирнулися.

— Не віддавати, Прокопе? — запитала Марійка.

— Я можу швидко зіпсуватися.

— Не допущу. Тоді я собі перестала б вірити. А чого ви, Прокопе, сказали, що після Ролланового роману вирішили не признаватися, що вчилися в гімназії?

— Щоб усі знали, що я слюсар. Мені не подобалося бути без голови і без ніг.

— Поясніть точніше, ми не зрозуміли.

— Це ж передбачала альтернатива "незалежності духу".

Мигельська збагнула, що камінці падають все ближче до її городця, і встала.

— То не погоджуєшся віддати Прокопа? — звернулась вона до Марійки, але вже безбарвним тоном. — Тоді мені треба бігти. Завтра я напишу про вашу ідилію баладу.

Проведи мене, Марійко.

Вони ще трохи перемовлялися в коридорі, вибухаючі сміхом, а я ходив по кімнаті й кривився, ніби проковтнув недокурок. Ці репетиції, ці дівичі... Дивна людська природа. І кортить побалансувати над прірвою, і не подобається, коли на цю прірву показують. Повернувшись, Марійка стала біля вікна у своїй звичній, дбайливо вишуканій позі з похиленою головою, із звисаючими косами, з чеканням і наслухуванням в усьому тілі.

— Не подобається мені твоя Зоряна,— сказав я.

— Вона і мене бентежить,— відповіла тихо Марійка.— Щось є в ній... Якась грубість, змішана з кокетуванням. Вона талановита, правда?

— Не сказав би. Талановиті відкривають, а вона повторює те, що люди бачили і знають, але в силу обставин позбавлені його.

— Коли Зоряна пішла, мені хотілося заспівати для вас. Тепер, я боюся. Я буду повторювати те, що ви чули і знаєте. Пісні, мабуть, викликають найсталіші почуття.

— Це зовсім інше. Ця сталість, як казав мудрець, основа доброчестя.

— Однаково тепер я не можу співати.

— Втекла ніжна пташечка?

— Навіщо ви її прогнали? Хіба це ліпше? Я думаю, що треба щадити божі іскорки, а не гасити їх. Нехай собі горять. Не обов'язково створювати геніальні речі. Досить створити приємність, як стара мила комедія. Тисячі співають, не маючи ні виробленого голосу, ні музичного слуху. Але в цьому мелодійному повітрі народжуються і геніальні речі.

— Так, але ми повинні бути вимогливими до себе.

— Ви жартуєте? — Вона ступила крок до мене.— Ні? Я цього від вас не сподівалась. Вчора думала про смерть, а нині мені захотілося щось собі і вам нагадати таке, від чого нам стало б приємно. А ви не дали мені досягти тієї пісеньки з отого,— ось гляньте,— з отого ліхтарика над церковними дверима. Вона зірвалась у темряву од вашого суворого голосу, на брудні холодні сходи, під ноги сліпого жебрака. Ось жебрак вклякнув на те місце, де вона впала росинкою, висушить її своїм потовченим коліном, і йому це не принесе полегкості. Адже не принесе?

— Ні, Марійко.— Мене почала гнітити її меланхолія.— І не скаржся на мене.

— Бо що?

— Я не можу цього слухати. Я піду.

— Ідіть.

— До побачення.

— До побачення...

V

Недоля засліплює.

Тоді обрії розпливаються, далина тускніє, небо навалюється на землю брезклою масою, пригнічуючи свідомість, дороги западаються і натомість випинаються ворожі скелі. Все підстерігає і жбурляє каменюки зневаги й образ.

Навколо мерехтить тьмяна мла, видно лише найближчі предмети. На них налітає з

кулаками охоплена відчаєм людина. Погано в цьому колі, де все скрипить люттю, пашисть ненавистю і дихає отрутою. Тоді нема винних. Тоді причини злими духами гогочуть над головами, але їх ніхто не помічає.

Марійка наспівувала про бідолашну чайку і нещасливих чаєнят. А я тим часом думав про Миколу Павлюка. Я знову застав його над аркушем паперу. Він писав черговий звіт історії. Попросив, щоб навів мене на слід Повстоди-Завадовича. Він пообіцяв. Був веселий. Червоні побили поляків під Житомиром і тіснили їх далі. Микола затримувався в місті, його схоже на диню обличчя світилося втіхою. Я радий за нього, радий, що б'ють поляків, тільки не радий, що Марійка почала пісню, яку любив мій батько.

Вона кривилась співаючи й ставала негарною. Очі білили, як половіюче жито, морщився ніс. Але я боявся її зупинити, бо був з нею у прірві. Соромливі, нерішучі й неспіливі люди бунтують у присутності близьких. Між чужими це ангеля, а для своїх — напасники. Тим паче в прірві.

Вона чудово співала, але пісня не викликала в мене споминів. Проте, скінчивши, Марійка запитала:

— Ви знаєте кращу пісню?

— Так,— сказав я.

— Яку?

— Ось послухай:

Гомін, гомін, гомін,

Гомін по діброві,

Туман поле покриває;

Мати сина виганяє:

"Іди, сину, іди, сину,

Пріч од мене—

Нехай тебе орда візьме,

Нехай тебе орда візьме!"

— Ви можете зробити честь будь-якій нісенітниці,— захоплено сказала Марійка.

— Запам'ятаймо, Марійко, цей день.

— Чим він визначний?

— Колись про це. подумаєш, а тепер ще заспівай.

Вона почала:

Сіяв мужик просо.

Жінка каже—мак.

Ой, так чи не так,

Нехай буде мак!

— Добре, Прокопе?

— Незрівнянно! Зумисне не підбереш, адже історія — жінка.

— Я вас сьогодні не розумію.

— У минулій війні авангардні загони гинули тому, що вони існували за приписами,

а бої велися за принципом навалного наступу.

— Що з вами?

— Я сьогодні відкрив у собі цілком визрілу думку: всі ми й наші пани настільки заплуталися, що без революції нічого не змінити.

— Прокопе! — заблагала вона.

— Більше не буду, Марійко.

Вона якось боком, ніби їй щось штовхало, підійшла до мене і поклала на груди голову, потім вислала у розвідку сині насторожені і водночас довірливі оченята.

— Мені треба йти,— сказав я, відступаючи.

— Уже?

— Так.

Вона повернулась до вікна і завмерла з безвладно опущеними руками. "Співчуття — це борг і навіть більше: вина.— подумав я.— Не слід тут залишатися".

— Я знаю, Прокопе, що ви... що у вас... Я здогадуюсь.

— Я поганий, і в мене на тілі півсотні рубців від ран.

— Не це я подумала. Ви хочете зостатися вірним.

— Для мене зраджувати — завелика розкіш.

— Але час нашого знайомства повинен би вам дещо сказати. Так не можна було.

Я подумав про святу жінку, яка виходила мене з тифу, яка турбувалась про мене, як мати, до якої, як до матері, я відчував вічну вдячність і трохи соромився перед нею, і несподівано для себе пригорнув цю розшукану між ворожими мурами дівчину. Потім я сказав їй у її шовкову косу:

— До завтра!

І я знав, що сюди вже ніколи не ступить моя нога.

— Почекай,— сказала вона, шпигнувши своїм "ти".

Вона грайливо, як кішка, майнула до передпокою, зачинила на ключ двері, ключ поклала за пояс.

— Іди,— мовила пустотливо.

— В мене ідея, Марійко: я буду тобі приносити гранки. Це не обіцяє великих заріbkів, але ти зможеш протриматися до ліпшої години.

Вона сіла на канапу і закрила долонями очі.

— Ти не міг сказати це завтра? — запитала з докором, помовчавши.— Хто тебе навчив виривати корінці бажань? О, ти знаєш, що людям допікає, ти вистежуєш, щоб скористатися, щоб...

— Ти не гімназистка. Перестань.

— Я жінка. Я жінка, а ти деспот. Ти деспот із своїм ненажерливим мозком і з своєю обкладеною грілками душею. Ти здатний на добродійність, коли тобі треба підкріпитися добрим вчинком. Але кохання — не дарунок. Ти пішов за мною, щоб любити, і тепер ти в мене не чогось собі так, але ти не хочеш у цьому зізнатися. Я впевнена, що ти пошкодуєш. Тільки скелети мінають такі світлі хвилини. Ти ще побачиш, що заборпав мене і себе в баговиння своєї відрази до світу...

— Що за дивні розмови, Марійко?

— Іди! Іди, не хочу тебе бачити! — Вона шпурнула ключ на долівку.

— До завтра! — нагнувся я за ключем.

— Прокопе! — глухо, стогоном озвалась вона — Прокопе, я на тебе розсердилась, я невірноважена гімназистка, так, але не йди. Посидь. Я заспокоюсь. Я б хотіла злетіти під хмари, і мені здається, що ти даєш ті крила. Але не треба. Що хвилька радості! Видко, треба зі всіма терпіти. Віднині я буду тебе любити по-справжньому. Я навіки зв'язана. Може, якби було інакше, ти пішов би, і я б не змогла тебе відчувати віддалеки. А тепер це буде. Ти мене рятуюєш вдруге. Тепер — від самої себе.

Вона розповідала про навчання в гімназії. Викладали шляхетні іроди. На лекціях, у розмовах, на іспитах — всюди підкреслювалося, що вони дівчата і кожна ходить над гріхом. Легковажність була модою, в легковажності змагалися від священика, який читав закон божий, до викладача гімнастики — всі мали серед гімназисток поклонниць і користувалися цим.

— Похвально, що ти прагнеш бути щирим з собою,— говорила вона.— Хто цього не жадає? Але цим нічого не врятуєш. Ти подивився б, як до нас ставилися! Старі діди з "Просвіти", запрошуючи нас на концерти, молилися на "цвіт народу", але боялися впізнатися за нас, хоч знали, що твориться у стінах гімназії. Коли з Відня приїжджали інспекції, вони плазували, вихваляючи професуру. Серед викладачів було двоє наших. І вони на все закривали очі, фліртували з дівчатами й водили в Стрийський парк. Якщо котрась завагітніє, місяцями засідали комісії, обговорювали її вчинок перед тим, як вигнати з гімназії. На зборах виголошували громадський осуд, заявляючи, що це єдиний випадок, але він — пляма на всіх.

— Нікчемна система не допускає критичних узагальнень,— сказав я — Їй подавай узагальнення, які б з поодиноких явищ робили їй честь.

— Не перебивай. Що я хотіла сказати? От усе ти розганяєш, як викор. До тебе треба довго звикати, щоб не втратити себе і бути тобі рівнею.

— Навіщо перебільшувати? Адже те, що я кажу, розуміється саме собою.

— Загріти чаю?

— Будь ласка.

Вона присіла навпочіпки, висунула з-під канапи валізу, взяла трісок.

— Я з валізкою ходжу на старий лісосклад за місто. Ніхто й не доглупається, що дрова ношу.

Я ліг на канапу. Все це мені не до вподоби. Якби я був з Мариною повінчаний і ми змерзлилися одне одному, я б не вагався. Навіщо це? Щоб побачити більше недолі? Її на моїх очах і так досить.

З іншого боку, я бачив, що ця дівчина ніколи не стане дружиною. Вона залишатиметься коханкою, навіть на подружньому ложі. Вона не здатна відчувати обов'язку перед сім'єю. Вона може жити для когось лише заради почуттєвих потреб. Це так само соціальне зло. Хіба хтось непокоїться тим, що я не маю змоги турбуватися про сім'ю? Що, як покидьок орди, змушений думати тільки про себе? Що відрубаний від

усього, на чому повинно триматися суспільне життя? Ось зворотний бік медалі.

Я поклав під голову язик і почав дрімати. Перед очима ніби сипався пофарбований у розмаїті кольори горох. "У мене шизофренія",— подумав я.

Я прокинувся вночі від розкотів грому. Грім немов улетів до кімнати і вмовк, чекаючи. Через хвилю залоскотів по вікні чардаш дощу. До моїх грудей беззахисне тулилося Марійчине плече. Вона спала в сукенці, лиш ноги накрила кінцем капи, якою була застелена канапа. Колись я, здається, комусь казав, що мене чекає доля Вічного Жида. Віднині мені нічого не залишається, як зі всієї сили брехати на світ, не питаючи, чи маю на це право, і не розмірковуючи, до чого докочусь.

— Ти спиш? — пошепки запитав я.

Вона не відповіла. Я просунув їй під голову руку, другою пригорнув до себе. Вона торкнулась моїх ніг коліними, згинаючись в калачик, і знов завмерла. Надворі втихло. Ніч була ніби вражена якимись здогадами.

— Не спи,— покликав я Марійку.

Вона крізь сон наблизилась устами до мого обличчя.

Я заспокоївся тільки в присмерку льоху. Хлопців не було, лише Микола сидів і писав. Живецький лежав на нарах з мухою на носі.

— Ти де пропадаєш? — загудів Микола.

— Де? Я зробив негаданий захід у життя. Щось настільки контрастне по відношенню до моїх звичок і поведінки, якби, приміром, з цього льоху, зажмурившись, вилетіти на сонце і розплющити очі. Я, Миколику... Ти мене слухаєш?

— Угу.

— Я...Та біс з тобою, пиши.

Микола поклав ручку.

— Що сталося?

— Я ночував у гімназистки.

Микола склав руки, обійнявши носа великими пальцями.

— Двадцять п'ять тобі вголити.

— Йду на дно.

— І — якраз перед змінами.

— Я давно з дому і не знаю, чи взагалі повернусь. Та це марниці, я не це хотів сказати. Я знайшов у цій гімназистці щось таке, що мене підпирає, як отой грек — колону на Олексиній картині.

— На аудиторію напав?

— Ні, звичайні розмови.

— Але вона слухає і вбирає, як губка? Ти давно цього шукаєш.

— Ні. Уяви собі зелений острів серед чорної ріллі. Проходиш мимо — глянеш і рушиш далі. А повертаючись назад, уже шукаєш очима. Потім дорога вимальовується в пам'яті лиш завдяки цьому островку. Це щось твоє, ніби смужка життя, яке ти досі мало усвідомлював.

— А та смужка, до якої ти намагався повернутися в Колобродях, нічого не дала? Ти

все до того спланував, пересмакував.

— Мене війна примусила. Потім — падіння держави. Я його передбачав.

— Цікаво. Але ж ти і тепер щось плануєш.

— Буду бунтувати.

— Ось куди!

— Логіка життя! Ми всі прямуємо до революції, але я вже її виносив.

Микола засміявся.

— А я що роблю, дозволь запитати?

— Метушишся.

— Тьху, дурний!

— Зате тебе чекає винагорода.

— Яка?

— Ти станеш до влади.

— Лягай спати, ти мені набрид.

— Я виспався, Миколику. Ти думаєш — ми?... Я її навіть не цілував.

— А мені байдуже.

— Ти — як римо-католицький священик.

— На роботу не йдеш?

— Ні, в мене сьогодні свято.

— То пройдися містом.

— Запиши до протоколу моє прізвище. Колись будуть розкопувати архіви і дізнаються, що був такий Повсюда. Пам'ятаєш, у гоголівському "Ревізорі"...

— Не перешкоджай, Прокопику.

— Візьми мене коли-небудь з собою, я виголошу промову.

— Про що?

— На будь-яку тему. Мені здається, я міг би скласти політичного сонника.

Микола закурив цигарку.

— Як ти вважаєш,— звернувся він,— на яких правах Компартія Галичини повинна входити до Компартії Польщі?

— Щоб не ділити ідеалів — розділимо посади!

— Не жартуй, питання принципове.

— Ваша партія представляє націю чи клас?

— Пролетаріат.

— А наші безробітні на яких правах входять до складу польського пролетаріату?.. Мовчи, мовчи, бо забуду, до чого веду. Не знаю, як буде далі, але зараз, Миколику, гине весь народ. Очевидно, треба звідси танцювати. Не перебивай, я знаю, що ти хочеш сказати, що в ньому є визискувачі, Але ж у кожному класі є спекулянти того самого гатунку.

— Мене звинувачують в сепаратизмі. Знаєш, чим це пахне?

— Видушать і вас, і нас, але залишаться архіви. Запиши все-таки моє прізвище.

— Мені не вистачає терпіння з тобою розмовляти.

— Закохайся.

Він сплюнув і нахилився над аркушем. Я тільки тепер побачив, як він подався за останні дні: Зчорнів, під очима набухли синці, щоки обвисли, як у старого.

— Національне питання і при соціалізмі залишиться проблемою, якщо його перескочити. Ви поставите перед ним на коліна....

— Поговоримо згодом,— перебив Микола.

— У мене, наприклад, нема того почуття людської гідності, яке мислиться за комунізму,—провадив я далі.— Не красти ж його. Я його поступово надбаю, стаючи громадянином, довіряючись людям.

— Мені зараз іти, Прокопику, а я ще нічого не зробив.

— Працюй, біс з тобою!

Я вийшов на вулицю. Мені треба було конче відверто поговорити з Павлюком. Про виробниче колесо на змінній осі, про те, що здібності — не криниця, а коли вони застигнуть, потреби обмежуватимуться примітивними смаками, і про дещо інше. Та дідько знає, що таке. Колись Микола був приступніший. Часом я його, як і сьогодні, навмисна розпалював усякими запереченнями, викликаючи на відвертість, але тоді він був більш уважний до мене.

Я піднявся на Замкову гору, запущеною доріжкою в парку пішов у бік товарної станції і, вибравши незахищену від сонця галявину, розпростерся в траві. Тільки я ліг, зашелестіла трава і просто на мене вибігло руде цуценя. Постояло, розглядаючи мене банькатими вологими оченятами, ступило крок, ще крок і, посмілівішавши, лизнуло мені руку.

— А дім у тебе є? — запитав я. Цуценя знову лизнуло мені руку і закрутило тоненьким арканом хвостика.

Я пошукав у кишнях, та, крім газети й тютюну, в них нічого не було. Я одірвав шматок газети на цигарку, відскубнув зайвину. Цуценя вирішило, що я почастував його смужечкою паперу, взяло її до рота, потім, відвернувшись, непомітно випустило в траву. Я вдавав, що нічого не бачив, чим цуценя було надзвичайно задоволене. Перекинувшись біля мене, мій новий знайомий почав діловито поклацувати зубами, лякаючи бліх. Оченята стали суворі, вуси настовбурчились, та коли цуценя зрідка косилося на мене, погляд його веселішав.

— Ти артист,— сказав я.

Цуценя підстрибнуло з радості.

Коли я повернувся до міста, вулиці були заповнені солдатами. Солдати в повному лаштунку стікалися на Городецьку, котили гармати, везли скрині з амуніцією, впираючись руками в затильники підвід, вйокаючи і ляскаючи батогами. Невже покидають Львів? Я ж не забрав грошей за два тижні. В людини є якесь таємне почуття, яке завжди противиться істині, якщо істина може зупинити її в дорозі. Це бог страху. Цей бог щодуху погнав мене до казарм. Дорогою я думав, що цей бог геній, причому один з найменш шкідливих. То добре, що люди потерпають за своє завтра. Завдяки цьому вони забувають, що смертні. Не думають про прийдешнє тільки тирани.

Творячи смерть, вони бояться лише смерті.

В казармах уже було порожньо. Посеред подвір'я ще стояла, запряжена парою коней, похідна кухня, і Адам звалював у котли начиння.

— Куди ви?

Адам махнув рукою на схід, витер піт.

— З вами не розплатилися? Полковник ще вчора виїхав. Полк веде начальник штабу. Червоні прорвали фронт нами затуляють дірку.

— Всі виступають?

— Залишається поліцейський батальйон.

Адам вийняв з кишені ключі від складу.

— Там я закинув для вас трохи хліба. Я забрав мішок і попрощався з Адамом. На тротуарах збиралися люди. Я замішався в один з гуртків.

— Найдовше за тиждень будуть у Львові,— почув я. Це сказав мордатий, з банькатими очима панок. Він за кожним словом пританцьовував:

— Де вкажуться — вирізають населення,— говорив він весело, ніби йшлося про циганський цирк.— Ущент вирізають. Мені розповідав утікач. Казав, що дівчат і молодих жінок гвалтують, відтак заколюють штиками. А дітей ловлять і відправляють у Сибір, де мають комуністичні школи.

— Бреши! — гукнув я.

Всі, мов по команді, повернули до мене обличчя.

— Я сам з-під Житомира. Червоні, в яке село вступають, роздають землю.— Я описав рукою коло, і навколо зітхнули.— Правда, поляки б'ються як скажені. Деякі села, де є розумний чоловік, щоб дати слушну пораду, йдуть на поляків з косами. На святе діло піднімаються, бо поляки наміряються знищити місцеве населення. Думаю, що й тут не завадило б розполошити поліцейський батальйон та не дати полякам зайти до міста.

— А що? Правду чоловік говорить.

— Та й зброї — гатку гатити.

— А що тих поліцаїв тлумити! Кілька пострілів — і розбіжаться без штанів.

— Слухайте, слухайте,— отямився мордатий і затанцював.— Що хлоп проти воєнної сили? Муха. Муха, кажу. і ти, чоловіче, не підбурюй, ти, видко, посланий тими, що людей вирізають.

— А тебе Варшава найняла лякати?— крикнув я, бо навколо загомоніли.

Мордатий проштовхнувся до мене і, схопивши за вилоги, заgrimів:

— Ти куплений! Бачу по твоїх жовтих сибірських очах, по тому, як ти подзвонюєш кістками, що ти звідти. Відповідай!

Він щосили затряс мною, але всі раптом подалися до, іншого гуртка. Побачивши, що залишився сам на сам зі мною, агітатор чкурнув за слухачами.

— Паскуда! — кинув він, утікаючи.

"Нічого не вийде",— подумав я.

Натовп зростав. Хтось надтріснутим голосом виводив:

Зозулі на дереві сідають,
Недолю Вкраїні кують...

На всіх вулицях діялося те саме. Львів'яни збиралися групами, гомоніли, слухали промовців, але всі заспокоювалися на тому, що далі за Збруч червоні не просунуться.

Наших у льоху не було.

— Червоні наступають,— сказав я до нерухомого Живецького.— Твої забралися з міста. Червоні незабаром будуть тут.

Підвісивши до стелі мішок з хлібом, я подався до Марійки, але її не застав. Тоді пішов на пошту, написав Ванді, що польська армія відступає. Львів юрбився. Я пробрався до Стрийського парку, вийшов на тракт і рушив у поле, до свого яру. До горла підкочувався клубок. Він давно вже збирався, тепер дозрів. Я стиснув долонями лице, заплющив очі і не дав нікому заглянути в обличчя. Відчував на руках гарячий віддих, тер носа, душився, потім ліг горілиць і почав наслухати, як шумить трава і хлюпотить вода на дні яру. Вони не знали ніколи ні надій, ні каяття.

VI

Я заснув і прокинувся перед заходом сонця. Дув східний вітер. Він доносив ніби шурхіт коси в траві — били гармати. "Гармати грали, а ми наступали..." Шух-шух! Шух-шух! По зритих окопах полях ішла смерть з відточеною косою, стинаючи голови в сталевих шоломах.

Я кинув оком по видноколу. Ніде не жовтіє від збіжжя. Не сіяли. Деся між садами в городах осипаються латочки жита, а поля пустують. Галичина віддала смерті мужів-сівачів. Те саме в Польщі. Поляки відступають. Я був певний, що вони програють війну. Передчував, що й від полків, які стояли у Львові, полетить манаття. Уб'ють Адама Сідлецького, полковника Родзісада, Опольчика. І не буде за ними жалю. Проливається кров за кров. Сьогодні одні ввірвуться клином і висічуть військо, завтра, приєднавшись до інших частин, ті, що встигли розбігтись, обійдуть і висічуть до пня противників.

Що роблять люди, збившись з дороги? Стинаються за дрібниці. Кожен стверджує, що йти треба сюди або туди, розходяться, поворогувавши, і гинуть. Рідко кому вдається знайти правильний напрямок.

То цікава річ. Віко 25 поділив історію на три періоди. Цей поділ, зроблений швидше з огляду на літературні пам'ятки, і не безспірний, але й не позбавлений логіки. Люди наділяли своїми омріяними силами богів, потім героїв, потім взяли на себе відповідальність за долю світу. На цьому останньому етапі ще не виробилося почуття міри. Люди забагато на себе беруть, і їх водить блуд, або ж вони надто за давнім звичаєм покладаються на окремих осіб і блудять через них.

25 Італійський буржуазний соціолог, творець так званої теорії кругообігу в суспільному розвитку.

Я захотів пити і спустився до струмка. Вода була теплувата, пахла луговим багном. Від такої води — всі недуги. Людський організм потребує твердої води пустель, де він сформувався.

Поки я добрів до міста, настала ніч. На площі мене чекав Микола.

— Блукаєш? — запитав він, мнучи цигарку.

— В поле ходив.— Я подав йому чебрецеву китичку, він понюхав і застромив у кишеню.— Хлопці дома?

— Так.

— Ти чогось скривлений Що з тобою?

— Якась туга, Прокопику.

— Полаявся?

Микола не відповів

— Ходи до Марійки Вістун. Це цікава дівчина. Може, тобі якраз бракує познайомитися із своєрідним підходом до життя?

— Ні,— відмовився він.— Пройдемося?

— Незабаром вийдуть патрулі, краще сховатися до нори.

— Туга,— знову поскаржився Микола. Коли сильна людина впадає в розпач, все стає хистким, хоч слабшим, можливо, це імponує.

— Ніби збирається на дощ,— додав Микола.

— Дивуюсь. Для вас ліпші умови створюються.

— Для нас, для вас!..— скоромовкою пробурмотів Микола. Я його вперше таким бачив.

— Деся би самогонки роздобути,— сказав я.

Микола усміхнувся.

— Іди додому, Миколику, я зараз повернуся.

— Тільки недовго.

Марійка ступила мені назустріч ангелом у білій сорочині, з накинутою на плечі білою хустиною.

— Я так чекала, Прокопе! — Вона вхопила мене за руку тремтячими від напруження пальцями.— За Львів будуть бої, правда?

— Не знаю. У нас криза, друженьку. На тобі гроші, візьми в сусідки спирту.

— Я тебе не відпущу.

— Будь ласка.

Тихе постукування в замінованому тишею будинку перенесло мене немовби в якусь предковичну долину, наводнену таємницями.

Марійка поставила на стіл пляшки.

— Якби не це, ти не прийшов би?

— Я через годинку повернуся.

Ми пили із злістю до себе і швидко сп'яніли Спершу перемовлялися, потім втомились і порозлазилися по льоху. Олекса сидів На цеглі біля печі, обхопивши руками голову, ніби її йому щойно повернули і він не знав, що вона собою являє. Грушевич лежав долілиць на підлозі, витягши руки, ніби силкувався щось дістати, Кривов'яз і Павло поснули. Микола сидів під своїми нарами. З небагатьох слів я зрозумів, що всі вони теж намагалися спровокувати повстання.

Спотикаючись, я вибрався нагору і, пам'ятаючи, що треба йти лазом попри фасади,

повз із заплющеними очима, обдираючи руки.

— Який ти славний,— зраділа Марійка.

— Я п'яний.

— Тобі погано?

— Ні.

— Я тебе покладу спати, буду пестити...

— Не муч.

— Добре, добре. Лишенько ти моє несправедливе. Хлопцям допоміг, а мене відштовхуєш! Каторжник, ти прийшов до мене без серця. Чому я тебе не стріла раніше?

— Я відробляв Австрії за бункер.

— О, тобі в усьому перешкодили поважні причини Який ти серйозний у мене! Лягай, Прокопику Ти маєш звичку псувати людям настрій, а вони однаково не бачать того, що ти. Люди — це ярмарок.

— Піду!

— Спи.

— А ти?

— І я.

— Ти не роздягаєшся?

— А ти?

— В мене рубці на тілі.

— Спи, хлопчику. Хто тебе навчив терпіти за все, що діється? Спи, мені нічого більше не треба. Як німо в нас. Ніби в іншому світі. Ти спиш, а я тебе мовчки кохаю, і тобі не хочеться послухати, як б'ється моє серце. А я хотіла б, аби ти був завжди зі мною... Надворі місяць. У кімнаті світлішає. Твоє лице чомусь наче на грошах викарбуване. Скільки тобі років?

— Вісімдесят вісім.

— П'яний.

— Правда.

— Так багато?

— Додався до батька.

— Так ліпше?

— Міцніше.

— А я сирота.

— Частіше ходи на материну могилу.

— Боюся.

— Клич мене.

— Я заслону вікно, щоб місяць не заважав. Не можу терпіти, коли він никає по хаті, як шпигун. Ти заснеш, а він нишпорить, передивляється твою одержу, шукає заборонених книжок, гидливо шкіриться, побачивши зацвілу шкуринку під шафкою. Цей місяць взагалі неприємне створіння. Мабуть, і земля, світяться відбитим промінням, така ж неприваблива для очей неба.

— Що в тебе за фантазії!

— Ти не знаєш, що це в моєму характері?

— Не треба.

— О, і тут ти не даєш мені волі. Можу битися об заклад, що ти встанеш і відштовхнеш мене від вікна: в кам'яниці навпроти світиться, молода жінка вже лягла до ліжка, а чоловік скидає вбрання. Зараз він теж ляже, вона відсунеться до стіни, дасть йому місце, потягнеться рукою до лампи, щоб вкрутити гніт, але вона так уже чекає, що опустить руку, і чоловік сам погасить...

— Одійди.

— Ну ось. А поверхом нижче я щоранку бачу, як на балкончик виходить сонне хлоп'ятко. Воно виходить тихо, несміло, мружачи очі, з таким виразом, ніби чекає, що за ніч щось мало змінитися. Мабуть, йому щось наснилося, правда?

Я не озвався, і вона злякано шугнула на канапу, мов намагалась ще хапнути мою свідомість. Я вдавав, що сплю. Вона крутилась, уможовчуючись, і поклала голову мені на груди. Коли вона засне, то відсунеться, хіба що триматиму в обіймах. Відсунувшись, вона підпадає під владу чужини. Вона й чужа. Це просто химери тіла. В її серці порожньо. Хтось нагодиться і забере її. І вона не буде згадувати цих хвилин.

Олекса розповідав, що бачив, як уночі вставав Живецький. Він обмацав стіни і хлопців, а коли наблизився до нього, Олекса мало не знепритомнів. Живецький поклав йому на чоло руку, мовчки постояв і пішов на своє місце.

Його життя зосередилося на тому, щоб підслухувати і підглядати. Ця концентрація сил не може викликати доброго самопочуття навіть у цілком безгрішної людини, якою є людина неволі. Якось Кривов'яз вичитав у одного розумного поляка: людина в неволі не здатна робити ні зла, ні добра, і не достойна нагороди, і не заслуговує кари, бо в такому становищі всі її вчинки є необхідністю.

Я пробродив весь день вулицями. Червоно заходило зверху світліше, а внизу темніше сонце. Я поспішав показати його Марійці, але біля її будинку побачив, що звідти його не видно.

Марійка налила в склянки чаю.

— Ти мучився? — Марійка пильно подивилася мені в очі.

— Чого? — Я посміхнувся.

— Через вчорашнє. Через те, що сталося.

— Ні, я придумав собі виправдання.

— А мені?

Я опустив очі.

— Я сподівалася цього. Я знала,— поставивши склянку, сказала вона.

— Що з тобою?

— Нічого. Просто я думала, яка щаслива, що з тобою, але яке моє щастя хистке.

— Закохані вічно порпаються у своїх вчинках і тремтять. Що ж до щастя, то...

Вона гірко посміхнулася.

— Бо вони починають жити одне одним і йти в гадках одною стежкою. Вони

звіряються, щоб знати напевно, чи одною. Це прекрасно. Так вони відкривають себе в коханні. Але ти на це не здатен, ти егоїст, чужий.

— А я, грішним ділом, думав це саме про тебе. Либонь, ми сходимося на одну стежку. Вона розгублено крутила склянку з чаєм.

— Я, Прокопе, хочу всього або не хочу нічого. Я не задовольняюся недоїдками.— Очі її спалахнули гнівом.

— Я, як бачиш, приймаю від поляків недоїдки і мовчу.

— Ти лише для себе цілісна натура, а для інших — маленька данинка.

— Я не хотів би сваритися.

— Бо ти не любиш. Тобі треба такої, яка б тебе втихомирила, розвеселила брязкотливою думочкою. А скільки це мені коштує — знаєш? Ти вмієш оцінити жіночу відданість і самопожертву? Ні, Прокопе!

— Прощай,— спробував я звестися.

Вона окинула мене коротким і швидким поглядом.

— Уже? — схопилась на ноги.— Я тобі не дам покинути мене. Жорстокий!

— Ні, я ліпше піду. Думаю; наступного разу в нас удасться бесіда.

— Не підеш!— скрикнула вона.— А коли... Коли підеш, то знай: я донесу на тебе. На всіх вас там, у льоху. Я вас вистежила. Колись я вчула вас на музиці. Ви — змовники. Вас чекає шибениця.

— Ти божевільна.

— За своє щастя я на все готова.

— Побачимо, Марійко. Тепер такий час, що ситуації — не з моря погоди виглядати.

Сказав це, і страшно стало. Якийсь забобонний страх, ніби я щось накликав. Марійка впала обличчям на руки і заридала, ніби теж відчула ту біду.

— Не треба.— Я підняв її за плечі і, нахилившись, поцілував в уста.— Це нікому не потрібне.

Виплакавшись і витерши очі, вона жалісливо дивилась на мене і винувато всміхалась.

— Я так хочу тебе навічно, до самої смерті.

— Ти прекрасна,— погладив я її косу.— Але... трішки нестримна.

— Так.

— Ти любиш мене?

...Вночі загримали в двері. Марійка затермосила мене за плече.

— Ой, я передчувала, що сьогодні прийдуть. Вони тебе заберуть?

Я став одягатися.

— Прокопе, мій Прокопе,— тихо квила Марійка, білою тінню бігаючи по кімнаті.

Двері розліталися від гримоту.

— Відчини, Марійко.

— Не піді, нехай вломлюються.

— Гірше буде.

— Сховайся.

Я обвів кімнату поглядом: ні, марна справа. Зиркнув на вікно. Відхилив раму, потім раму подвійного вікна. Надворі було темно. Я переліз через підвіконня, вчепившись руками за карниз, повис над вулицею.

— Швидко зачини вікна і впускай,— пробелькотів я, задихаючись.

Я чув гримотіння в кімнаті. Вони щось пересували, обстукували підлогу і стіни. Мене покидали сили. Я закусив зуби і думав про одне: падати — то вниз головою. Щоб не мучитись.

Нарешті вікно тихо проскрипіло. Я не міг піднятися на руках. Якби не Марійка, я б не вибрався назад. До ранку з моїх рук виходила дроз. Марійка гладила їх, журно повторюючи:

— Вони більше не прийдуть. Вони тепер довго не будуть навідуватися. Наш будинок перевіряли ще минулого року. Може, й тепер не вривалися б, якби не почували страху, солдатів нема ж у місті.

Потім вона говорила:

— Ми зв'яжемо з мотузків драбину, щоб тобі легше було триматися. Вони ніколи не здогадаються, де ти ховаєшся.

— Ти знаєш, що випадок має звичай допомагати один раз?

— Тебе береже моя доля.

Я усміхнувся.

— Смієшся! — Вона й собі затряслась від приступу сміху.— Який же ти в мене...

— Не гірший, ніж ти в мене.

— Віднині я буду чемна. Віриш?

— Дав би бог.

— Ми через погане життя дуріємо.

— Я сьогодні це саме думав. Можеш дещо опускати, ми вийшли на одну стежку. Вона знову пирснула і міцно пригорнула мене.

— Смієшся?— запитав я.— Що нас довело до цього аж ніби вигаданого життя?

— Вигаданого? Ні, Прокопе. Це нас так. вигадано визволили. Врятували. Принесли цивілізацію.

— Завтра ми нікуди не виходимо з дому. Проспимо весь день.

— А який ти вдень? Ти не перестанеш мене любити?

— Завтра скажу.

— Ти мене навчиш боятися. Я вже боюся, що надокучу тобі за день. Але я буду старатися. Я наведу в кімнаті порядок, принесу квіток. Знайду тобі гарних книжок.

— Ми пролежимо на канапі.

Вона на мить замислилась, і іскорки в її очах погасли.

— Буде так, як ти захочеш.

Тепер я трохи позаздрив вертепові коханок і коханців цього нікчемного світу, бо вони вміли підвищуватися над світом, владарюючи в стихії кохання. Якщо світ — гидота, то ці люди мають можливість бути велетами. Але я не міг увійти в роль. Ця оселя була для мене просоленим наметом під чахлою вербою, де невідьник чекає

звільнення. Мене не перестає мучити, що всі ми багато балакаємо про волю, але неспроможні що-небудь зробити. Колись так чесали язики в анекдотах про Франца-Йосифа, як нині в мареннях про Галичину. Я теж час від часу не витримую, і мені гидко після кожного похмілля. Бридко і тужно. Так тужно, мабуть, буває тоді, коли оглядаєшся на рідну хату і не пригадуєш нікого з рідних, хто заслуговує твого "до побачення".

Раненько Марійка подалась на ярмарок, а я вирішив провідати комуну. Вони походжали по льоху розстроєні й смалили цигарки. Мене минали поглядами, ніби я пошив їх у дурні.

— Щез Живецький,— нарешті сказав Павлюк, побачивши, що я ні в сих ні в тих стою біля одвірка.

Я остовпів. Кривов'яз подивився на мене запалими очима, і в його погляді я побачив приязнь до себе. Професор не міг не знати, що я причетний до Вікторової хвороби. Мабуть, він гадав, що мене мучать докори сумління і я тому не тримаюся притулку, а тепер зрадив, що з мого серця спав камінь.

— Забрав продукти, Павлову блузу, в додачу повітрясав кишені,— сказав Микола.

— Цього дивака можуть схопити патрулі.

— Навряд,— мовив Кривов'яз.— Крім головного вокзалу, він ніде не зупиниться.

Грушевич не прийняв припущення.

— Викаже гадина,— прохрипів він.— Тут небезпечно залишатися.

— Він чкурнув додому,— наполягав Кривов'яз.

Грушевич нервово посміхнувся:

— Ми таки дочекаємося.

— А що ви пропонуєте? — запитав Кривов'яз.

— У Львові до біса порожніх льохів. У мене є на прикметі одне приміщення недалеко від Гетьманських валів.— Грушевич обвів нас переможним поглядом, ніби йшлося про врятування усього міста.

Микола не втручався в розмову, і я подумав, що він не піде з нами, але йому, очевидно, зручніше було в комуні. Мені спала на гадку Марійчина погроза. "Пообіцяла видати... Дивись, життя само заплутує сліди". Та вона не зважилася б на цей крок. Випалила згарячу, хоч це їй важко вибачити.

Ми один за одним вийшли на вулицю, Микола залишився замаскувати вхід до льоху. Професор ніс у руках по в'язанці книжок і паперів. Він горбився, костюм висів на визисканому літами тілі як мішок, лице вкрилося прозорою, полискуючою блідістю.

— Дозвольте допомогти,— сказав я.

Подякувавши, він передав мені стосик книжок.

— Треба більше бувати на повітрі,— мовив він, глянувши на мене.— Задихаюсь.— І ніби сам з собою міркуючи:—Під кінець своїх днів Франко так говорив. Та не до часу йому було. Не вставав з-за стола, працював, квапився.

— Ви з ним були знайомі? — запитав я.

— Гм...— усміхнувся Кривов'яз.— Ми, батечку, стільки винця разом пересмакували,

що ні в яке знайомство не вкладеться. Небіжчик був жорстокий до себе. З досвітку накине на плечі блузу, зведе замком щелепи — і сніданок стигне, обід неторканий... Прийду, а думки немов обсіли його з усіх боків, журавлиним ключем ідуть на папір.

Ми впоперек переходили вулицю, і я побачив у Кривов'язових очах теплий, затуманений спогадами блиск.

— Так, уже повелося, що в нас видатних людей відкривають після смерті,— сказав я, щоб підтримати розмову.

Кривов'яз пильно подивився уздовж вулиці, немов когось, виглядаючи, і нахмурився.

— Я не можу примиритися, що Франкові не присудили Нобелівської премії. Він для людей зробив не менше, ніж, скажімо, Ромен Роллан. Ви, молодь, мусите щонайшвидше збагнути, який це велет. Я думаю, дивлячись на теперішнє життя, що можуть скластися такі обставини, за яких про себе і про рідний край можна буде говорити, лиш опираючись на імена Шевченка, Франка, Лесі Українки... Та ось і дощик з привітом,— зітхнувши, перейшов на інше Кривов'яз.— Який густий!..

Він зняв капелюха, паруюча лисина затанцювала між краплями.

— Ви буваєте в полі? — запитав він.— Як там?

— Сумно.

— Треба колись вибратись. Зачерствів я.

Грушевич попросив нас хвилину почекати, а сам рушив до руїн будинку в глибині двору. Почався проливний дощ, вітер задував у підворіття січу дрібних крапель.

— Знаєте, скільки людей зараз ховаються від негоди в смердючих будках, під балконами і залізничними платформами? — сказав Кривов'яз.— Я вчора зустрівся з волинським письменником Іваном Загрядю. Теж без пристановища. До річч, Грушевич вам розповідав, хто нас звільнив? Тих солдатів, яких ми бачили під тюремним муром, вивів з оточення галлерівської армії Загрядя. Народ відчайдушний, але політичні вожді відрадили Загрядю починати заколот. На прощання загін обеззброїв тюремну сторожу, і солдати розійшлися по домівках. Ті хлопці на смерть перелякали політиків. На них, либонь, досі терпне шкіра при згадці про Загрядю. Сумний випадок. Про нього ще буде не раз сказано, бо людська пам'ять не забуває підлоти й нікчемності, але я з цього роблю ще й інший висновок. У нас так багато трагедій, я маю на увазі — з державою, що ми боїмося про неї думати. Ви, наприклад, маєте державний розум і відповідні здібності, до вас приходять і кажуть: "Створюйте уряд". У ваших жилах захолює кров од страху. Правда ж? Тому я не дуже обурювався, почувши скаргу Загряди. Нам потрібен Хмельницький. Але, щоб він народився, треба, щоб принаймні кілька десятиріч кипів Дніпро від козацьких човнів, щоб десь за очима змужніла наша сила й ми до неї звикли. Приглядаюся до вашого товариша, Павлюка. Коли я вперше його побачив, то мало в долоні не сплеснув. От, думаю, згусток енергії. Не скажете, що з ним?

— Чвари сточили.

— Стратегії, тактики?..

— Нібито.

—Ну ось. Тепер увійдіть у становище історика. Напишу правду — нікому не сподобається. Та я і без цього віддаю собі справу в тому, що не можна цим вироком dokonувати народ. Досі мені вірили і повірять ще раз. Ох!..

Та що це?

Кривов'яз схопився за груди і повернувся обличчям до стіни. Так він постояв трохи, потім зробив крок убік, все ще тримаючись руками за зібрану судорожним рухом блузу, в очах появилася розгубленість. Зиркнувши на мене, він спробував усміхнутися:

— Засидишся в погребі, тоді й свіже повітря шкодить. Щоки його посіріли, чоло закам'яніло в зморшках, як у мерця. Я допоміг йому добратися до льоху. Він одразу ж сів у куточку, впершись ліктями в коліна, обняв долонями голову. Хлопці вкладалися і не звернули уваги на скорченого Кривов'яза.

На новому місці ми не почували себе так безпечно, як у льоху Корнякта. До того ж знов почали голодувати. Часто спалахували суперечки. Ми були виснажені. Думка шкутильгала, воля ослабла, і все ми бачили в спотвореному освітленні.

На третій день зчепились Грушевич з Павлюком. Грушевич, ухопившись за Миколині слова, що національний рух є складовою частиною соціалістичної революції, став ганьбити комуністів, мовляв, усі зусилля треба зосередити на боротьбі за національне визначення, а лиш при відповідній ситуації можна поставити питання про пролетарську диктатуру. Микола назвав Грушевича націоналістом, лікар кинувся на нього з кулаками.

— Стійте! — крикнув Кривов'яз.— Він писав, лежачи на дошках.— Схаменіться!

Кривов'яз тремтячими руками склав папери і обвів нас презирливим поглядом.

— Підійдіть до мене,— покликав він.

Ніхто не ворухнувся.

Кривов'яз сумовито похитав головою.

— І все ж, крім вас, нема на кого звіритися,— мовив він, неврастенічне збираючи пригоршнею губи.— Оце списки моїх робіт, виданих у Галичині, в Росії, в Польщі, Німеччині, Франції і в Америці. Не дайте цьому довго літньому доробку загинути. Прийде час — зберіть докупи, видайте. Тут висновки із столітніх суперечок і орієнтацій, передбачення... Тут...— Він опустив голову, вдарившись об стіл.— Я вмираю...

Я оглянувся на хлопців. На їхніх обличчях мигнула тінь збентеження. Все це виглядало театралью. Проте Кривов'яз не зводився. Першим отямився Грушевич. Він підбіг у куток і підняв професорові голову. Кривов'яз дивився на нас скляними нерухомими очима, з рота витекла краплина слини, набухла булькою, і булька тріснула. Мені заломило в очах, ніби вони вилазили з орбіт. Грушевич опустив Кривов'язову голову на папери, припав вухом до грудей, потім звиклим рухом п'ятірні закрив очі.

"Лихо нас не навчить, то, може, навчить смерть",— подумав я машинально.

Олекса заплакав.

До мене наблизився Павло і сказав, що всьому виною — нове місце. Поки ми мешкали в Корнякта, старий глипів, а тут пустився світу. Кривов'яза треба поховати з

почестями. Ми скличемо народ.

Я мовчки кивнув.

— Ми пронесемо його тіло через усе місто. Його знають, ти не думай... Я напишу хлопцям до Варшави, щоб надрукували великі некрологи. Павло вирвав із зошита аркуш і сів писати.

— Невчасно старий пішов од нас,— сказав Микола, стаючи біля мене.

Всі ніби вибачалися.

— Розумний був чоловік, марксист, Франків товариш. З ним, правда, не в усьому можна було погоджуватися, але...— Микола не закінчив думки і перейшов на інше. А цих хуліганів від політики й дідько не бере! — показав він на Грушевича.

— Всюди командують хулігани,— пробурмотів я.

— Колись я пообіцяв дістати тобі книжок. Візьмеш із мого клунка при бажанні.

— Знову перейдемо на яблука — сяду до науки.

Микола зітхнув.

— Останні зі смердів ідуть на відпочинок,— сказав я.— Наші діти від нас відцураються за політиканство і боягузтво.

— Ти, як завжди, хочеш з поодинокого створити клімат.

— Систематизацією ми довели світ до того, що далі відомого не рушимо. Але нове мусить народжуватися. Забув сказати: нинішнє хуліганство, мабуть, матиме наукову назву.

— Його заповіт ми виконаємо,— сказав Микола. І полетимо в комин за його душею.

— Зберемо трактати.

— Ким ви станете після цього?

— Festina lente 26, Прокопику.

26 Поспішай поволі (лат.).

— Справді, не пора. Вибач. Відчуваючи у вітрові силу, хочеться побачити, як він валить дерева. Кволодухі завжди підглядають.

— Організуємо похорон, який би відповідав його честі. Підеш замовити труну?

— Звичайно.

Микола пройшов до відсіку, де висіла його куртка, і повернувся з грішми.

— Пане Грушевич,— звернувся він до недавнього противника.— Ви маєте знайомого офіційного лікаря, щоб засвідчив природну смерть?

Грушевич мовчки кивнув.

— Вночі перенесемо тіло до когось на квартиру,— додав Микола.— Лікаря завтра приведете. Почекай, я теж іду,— сказав Микола до мене.

Ми пересікли закиданий розваленою причепою дворик.

— Проведи мене, я до редакції,— попросив Микола.

Місто спікало сонце. Тротуари заповнили селяни, які продавали городину, поміж кошиками, як прим'яті мухи, сновигали черниці. Микола з нудьгою в погляді зупинився край тротуару.

— Монастирі переповнені,— мовив він.

— Баланда за приманку?

— Гімназистки. Куди їм дітись?

Я подумав, що й Марійка Вістун одного прекрасного дня може опинитися в келії.

— Поглянь, яка вродлива монашка,— сіпнув я Миколу.

— Біс із нею.

Вродлива черничка відчула на собі погляд і, повернувшись, усміхнулась. Дай їй адресу і скажи, коли прийти,— і вона на часину згубиться з-під нагляду ігумені.

— Очевидно, нині все йде до того, щоб підривати твердині зсередини. Ці дівчата не прощення молять у бога, а гарних хлопців.

— Вона йде за нами,— шепнув Микола. У мене виникла ідея.

— Слава Ісусу! — сказав я, стаючи боком до дівчини.— Дозвольте дещо важливе повідомити.

— Прошу,— тихо і трохи збентежено мовила черниця.

— Сьогодні помер університетський професор Володимир Кривов'яз. Похорон завтра. Богослужбки можуть взяти участь? Як вас звати, будьте ласкаві?

— Повзе, чорногуба гадина! — стурбовано забурмотіла черниця.— Ні, не побачила... Мене звуть Орестом.

Дивлячись, з якою неприязню вона проводить старшу, я мало не здригнувся. Бровенята її здибалися, як вистояні коні, обличчя стало холодним. Пригнувши голову, вона дивилась услід наглядачці, поки та не зникла.

— Я б рада вас вислухати,— сказала вона, піднявши на мене ще колючі карі очі, але серед вулиці незручно.

— Ідіть за мною,— сказав я.

Я швидко рушив до рогу будинку, натрапивши на Миколу, який мене чекав, узяв його під руку:

— Агітую черничок на похорони. Жандарми не насміляться розганяти процесію, коли йтимуть монахи.

Ореста ввійшла за нами до редакції, я підсунув їй стілець.

— О котрій годині виноситимуть тіло? — запитала вона.

— Надвечір,— відповів Микола.

— Я колись бачила гарну процесію,— загадково усміхнулася черниця.— Молодь несла смолоскипи. Це були політичні похорони. Смолоскипи будуть. Я дам знати в чоловічий монастир, там виготовляють держак для свічок. Їх можна пристосувати. Микола спохмурнів.

— Кривов'язове прізвище просимо не розголошувати.

— Не турбуйтеся.— Черниця подарувала комуністові іскристу усмішку.— І в монастирях є порядні люди.

Після того, як вона пішла, мене охопило каяття. Щось я не мав довіри до цієї чорної орди.

— Здається, я поправив медвежою лівою? — звернувся я до Миколи.

— Життя гребе то лівою, то правою,— відказав він.— Краще пильнувати курсу, ніж

робити прогнози по малих хвилях.

Він якось непевно заглянув мені у вічі, і мені зробилося ще прикріше.

У підземеллі Грушевич подав мені купку списаного паперу.

— Будьте моїм першим читачем і критиком. Це — про професора.

Я перечитав рукопис, подумав: "Грушевич — письменник. Він робить злочин, що марнує час".

— Кажіть правду, пане Повсюдо,— звернувся він, червоніючи.

— Виконано чудово,— сказав я.— Тільки забагато про звички. Вони, звичайно, проливають світло на те, як чоловік формувався, що собою являє, але ви ж бачите, як ми живемо. Ми під пресом обставин і звички наші майже не пробиваються. Індивідуальність, як мені здається, повинна бути соціальною, а не побутовою.

— Я вас розумію,— сказав Грушевич, і я побачив на його обличчі тінь смутку.— Дякую.

Прийшов Микола, заходив по друкарні. Потім поманив мене пальцем.

— У мене неприємності,— зітхнув він.— Мене викликали на засідання Галревкому до Тернополя, але зв'язковий не зміг прорватися через фронт. Я багато втратив. Фронт, кажуть, посувається на схід. Моя група ізольована.

— Галичина залишається під поляками?

— Треба покладатися на свої сили. Налагоджувати видання літератури, підчувати людей, бити тривогу. Відозви мало що дають. Ніби пролетить журавлиний ключ: на хвилину смуток, а закони існування — непорушні. Будемо будувати міцне підпілля.

"Підпілля — в підпіллі?" — запитав я себе.

Олекса привів сліпого на одне око парубка, який назвався Онисимом Невечором. У його єдиному оці тліла якась безтямна лють. Весь він був укритий шорстким заростом. Балакав гугнявим надокучливим голосом.

Микола відчинив для нього відсік у глибині льоху. Туди пішов спати і Чорнота. Гість довго гудів, оповідаючи якусь історію.

Я вже дрімав, коли прийшли Миколині товариші і забрали мертвого Кривов'яза.

Святоюрський храм ніжився у променях призахідного сонця. Черниці вкрили гроб. Сиділи на траві, молилися під мурами, перебираючи вервиці. Внизу на Городецькій роїлися перехожі, зацікавлені скопищем монахинь.

Ореста чекала мене під каштаном. Якраз із чоловічого монастиря привезли смолоскипи. Черниці рушили до підвід. Ореста відповіла на моє привітання усмішкою. Ми пішли попереду процесії. На Підвальній нас уже виглядали. Хлопці знесли тіло над головами, між черницями забігав запалений квач клоччя, встала темна хмара кіптяви.

Я зміг оцінити видовище тільки з підвищення біля цвинтарної брами. З міста немовби витікала примарна маса вогників-душ, мандруючи до місця спокутування. Було в цьому щось неосмислене, рабське чи каторжне, глипіла приреченість. Моторошно, неприємно було дивитися на цей потік, якому не було ні кінця, ні краю.

На доріжці недалеко від ями стояла карета, запряжена парою баских коней.

— Ховає митрополит,— почув я позад себе.— Нездужав, дивіться, святий чоловік —

приїхав...

Ми з Миколою презирнулися, він тут же пустився навздогін хлопцям, які несли труну, з одним із них помінявся місцем. Біля могили Микола заніс кінцем труни, щоб одсунути зодягненого в золото митрополита. Хлопці поставили труну додолу, Микола, ставши біля Кривов'язової голови, стихло, але досить дужим голосом покликав:

— Товариші! Ми із сумом в серцях прийшли востаннє попрощатися з видатним українським вченим-істориком Володимиром Кривов'язом. Ми схиляємо голови перед...

Несподівано з-за гробівців загримів могутній хор. Він був настільки сильний і раптовий, що всім стало моторошно, ніби почала провалюватися земля. Микола примружив очі, обличчя його зблідло і закам'яніло.

— Ми схиляємо голови,— почав він знову, але марно, голос його потонув у зливі хору.

З натовпу вискочили якісь парубійки і поволокли Павлюка між гробівці. Я кинувся за ними, але мене стиснули в гущавині. Я обвів поглядом прісні, застигли обличчя. Це були не люди, а дикуни. Нас зрадили. Кривов'яза полонили мертвого. Його не ждали знати тоді, як він тинявся по Львову впроголодь, а мертвий він для них став чималою здобиччю, їм стало страшно перед його смертю, і вони вирішили привласнити і упокорити пам'ять про нього. З ними були тисячі, які не знали, і, може, не бажали знати, як ошукано мертвого.

Микола не повернувся до нас, а його редакцію розгромили.

Олекса знову привів свого гидкого Невечора.

— Ну, Павлюк сьогодні прославився,— сказав він зловтішно...

— Що він вчинив?

— Львів од імені нації проводжав Кривов'яза в останню дорогу, а Павлюк нагло відважився зробити це від імені пройдисвітів.

— Хто забрав професорові нотатки?

— Вони в надійному місці, можеш не турбуватися,— відповів Олекса.— Не вистачало, щоб Кривов'язова спадщина потрапила до чорних рук. Це темнота, я їх знаю.

— Темні ходять за поводи́рями,— сказав я.

— Не збагну: ти їх захищаєш?

— Все це так зненацька...

Я подумав, що ліпше змовчати. Треба рятувати друкарню. З нею Микола зв'язав усі свої надії.

Газети вийшли з суперечливими повідомленнями. Одні стверджували, що похорон справила комуністична організація, інші — що професора врятовано від наруги і заслуга в цьому прогресивних кіл міста. Ці, інші, нападали на Павлюкових товаришів, заявляючи, що це група аристократів-платоністів, яка намагалась поставити робочих людей поза своїм комунізмом. Статті були перепаскуджені архінауковими термінами. Можна було співати полонез Огінського, бо коли офіційна згряя вдається до словоблуду, добра не буде.

Невечір охав, мовляв, похорон увійде в історію. Він наступав Олексі на п'яти і настирливо гудів, як джміль.

Мені стало до болю самотньо, і відпала охота думати, куди все це заведе. Так зі мною трапилося позаторік після реєстрації. Навіщо мозолити розум, коли це не має кращої перспективи, як стати годиною смутку. Людство в тупику.

— Щось мені тут маркітно,— сказав я.— Ви знаєте, пане Невечір, що Кривов'яз умер на тому місці, де ви лежите?

Невечір недовіркою подивився на мене і перевів погляд на Олексу.

— Небіжчик трохи з нами підночовував, відтак його забрали.

— Того-то мені чогось неспокійно,— промовив Невечір.— І вчора не міг заснути. Олексю вже задрімав, а я горюжу про себе про тебе, аби відрадіше.

— Я в духів не вірю,— сказав я — Але...

Невечір сів.

— Може, пане Олексю, перейдемо на вчорашнє місце?

— Павлюк зачинив відсік,— відказав Чорнота.

— Корняків льох — щасливіше місце,— сказав я.

— Нам не треба було перебиратися,— погодився Олексю. Зі стелі зашелестів струмок сміття. Невечір скопив очі.

— Ви надовго до Львова? — запитав я.

— Лишень навідатися до родича — лежить у військовому лазареті.

— Надивились тутешньої дивини...

Невечір звів брови. Помовчавши, він згадав якусь історію.

— Якось я повіз до млина. Було завізно, але повертатися не хотів. Мельники відіслали мене спати до хатчини з вікном на потоки. Ліг я на дощану канапу, та сон не береться. Питаю себе: "Чому мельники не показуються?" І згадав, що вони посміхалися, коли відчиняли хатчину. Було ще не пізно, я викурив кілька цигарок, повернувся лицем до стіни і заснув. Коли чую вночі, хтось наче всівся на мені верхи. Я сюди, я туди, а воно сидить. О, вірите чи ні, сиділо добру годину. Я задерев'янів під ним. Тут мене осінило зробити хрест. Тільки-но я в душі перехрестився, як щось заплескало в долоні. Плескіт ніби віддаляється, і щось скиглить. Нарешті, затихло. Гірське безгоміння. Я ледве випростав руки. Зовсім не чую тіла. Очуняв, виходжу на млин — тихо. Підходжу до того місця, де вага стоїть, аби виглянути у вікно, чи не розвидняється, а від мене щось шасть убік гандрабатою тінню і гур-гур кудись за коші. Думаю, не жарт. Спускаюсь назад на перший поверх, добираюсь до дверей, за защіпку — і ходу. Йй-богу, до світанку сидів у берегах. Вранці мельники розповідають, що вночі щось два рази їм скидало заставку і зупиняло млин. Більше вони не посміли виходити на шлюзи. Тоді я питаю, чи не водиться мана. "Ви щось чули?" — "Не чув, а годину пролежав під якоюсь колодою". Вони засміялися. "Приходив Данильчук. Його торік, п'яного, занесло під трансмісію". Отакенечки. Кажете, не вірите в духів. Щось є...

Зі стелі знов упала грудочка гіпсу. Вона ледве стукнула, та Невечір здригнувся, як від вибуху.

Коли повернувся Грушевич з Павлом, я уже спав. Грушевич поторгав мене.

— Підемо до Корнякта,— сказав він.— Це нещасливе місце.

Я посміхнувся в душі й пошкодував, що не чув, про що вони до цього говорили.

— Пане Грушевич,— сказав я, беручи лікаря під лікоть.— Я до Миколиної друкарні доклав свого здоров'я.. Збережемо її в таємниці. Дасть бог, ми ще вашу книжку випустимо. І хлопців попередьте...

— Гай, гай, пане Повсюдо,— розчулено мовив він. "Розбийся, серце, бо язик закутий!.."

Про Миколу не було ні слуху ні духу. З допомогою Покутського я одразу після розмови з Грушевичем перевіз устаткування друкарні до його тісенького, але надійнішого льоху. Після цього в Корняктовому льоху не показувався.

Друкарня мені була ні до чого. Але життя повернулось так, що вона знадобилась.

Якось я ішов Городецькою, проклинаючи цю найдовшу і найнезатишнішу в місті вулицю — причину нервових розладів і жиляків на ногах. Переді мною мелькнуло знайоме обличчя. Я ніяк не міг повірити: Богдан Онук, тільки такий в три погібелі скручений, що я не йняв віри.

— Повсюдо! — скрикнув Онук.

Ми тричі поцілувалися. Богдан схвильовано витирав з чола піт і дивився на смуги бруду на хустинці.

— Виходить, ти у Львові, Повсюдо. А за тобою попитують, ой, попитують. Марину тягають у повіт, бо похвалилась, що має від тебе гроші. Бідна, з неї вже нічого нема. Як трісочка. Я німо простогнав і заховав очі.

— Проценти в тебе ростуть. Суд подав тебе на розшук. Зміни прізвище, поки не пізно, і не показуйся в Колобродях, бо зогнити тобі в каторгах. Невеселі вісті привіз? — запитав він.— Я оце йду і думаю, що нема тобі де сховатися, крім Львова. Тільки-но подумав — ти... А не дуже змінився. Хіба блідіший. Маєш роботу?

— Тимчасова.

— Я витребував папери за море.

— Тікаєш?

— Та зі мною півсела! Гордій, Молотковський, Герасимчук, Клин Осадчук, Федір Лисюк — півсела.

— Круто жити?

— Нема порятунку. Наїхало польських колоністів, а ми всі в боргах через податки — ти знаєш, урожаю не було,— то пишемось за море напропалу. Скоро Колоброди стануть Колобжодами.

— Довго будете у Львові?

— Завтра ще одна комісія.

— Я підійду ввечері на станцію.

— І не пробуй. Люди тепер такі, що хтось заробить на твоїй голові. А Марина геть приспала,— повернувся він до мого найлютішого болю.— Чи воно часом не сухоти надібали. Так-то воно життя мається.

— Червоні до вас не дійшли?

— Чекали з дня на день, але поляки дістали підкріплення і потиснули їх за Збруч. Підкріплення з Франції мали. Кажуть, між червоними багато наших хлопців... То ти у Львові...

— Будеш писати з дороги, згадай, що мене бачив. Лиш не кажи де. Нехай перекажуть Марині. Я писати не можу. Знайдуть за штемпелем. Тепер легко: оголосять у газетах, пообіцяють винагороду — і в руках.

— Та що я, не розумію, Повсюдо! Ой, як же ми надибалися?! — Він сплеснув долонями.— Кажи, що не від бога! Все, Повсюдо, від бога. І нещастя наше від бога Ну, мені йти.

— Щасливо, Богдане!

— Та вже якось воно мусить бути...

Я пішов уперек вулиці з тим, що поки пересічу, розступляться сльози. Але вони не розпливались. Я пішов під горб коло Святоюрського собору, ліг на траву. Ох, як мені щиро плакалось... Тут я знайшов ту думку, якої довго не міг знайти: ворогам буду все псувати — від настрою до залізничних колій. Буду шкодити. Тихо, але безперестанку Я поклявся шкодити їм до смертного часу. Я їх буду розбещувати лестощами; буду заохочувати до розпусти; буду дратувати, насміхаючись, тручаючи в безодню; буду їх хвалити, щоб вони втратили здоровий глузд; буду кидати їм у лице їхню історію, щоб вони пишалися своїми нікчемними батьками, ставали на ту саму дорогу й вели по ній своїх дітей. Я їм приготую смерть у звироднінні і втраті людської подоби...

VII

Усю весну дев'ятнадцятого року в державному секретаріаті сперечалися про те, у яку сторону податися, коли армія Галлера витіснить "усусів" зі Станіслава. Бідна Текля не могла настати кави. Верховне панство ніяк не могло добитися порозуміння. На кухні вже не мили котлів, не було часу. Текля носила на чубчику хустки хмару пари, витирала долонею піт і думала, коли; нарешті, пани прийдуть до згоди. А вони ніби навмисне зволікали, напихаючись даровими паштетами.

Текля подавала на стіл самому президентові. Вона зачула від нього, що Аралов 27 "москаль". Знемагаючи від втоми, вона на хвильку зайшла до комори, сіла на скриню з продуктами і подумала: "Під червоних не підуть". Трохи віддихавшись, Текля пішла за посудом і почула, що до Львова приїжджає доктор Магальяс 28 укладати з поляками мирний договір. Текля повернулася на кухню і сказала помічниці: "Підемо під Польщу". Та витріщила очі, але промовчала.

27 Керівник радянської дипломатичної місії.

28 Представник петлюрівської директорії.

Текля була сильною, витривалою, дівчиною, але роботи, що падала на її руки, і віл не пережив би. Якось Теклю розібрала гарячка, вона прийшла до коменданта і поскаржилась: "Нездужаю, не маю сили..." Комендант звелів вартівникові відпровадити її додому, а сам подався шукати нову куховарку. Та коли повернувся, урядове братство немов крізь землю провалилося і Теклина помічниця кудись запропастилася.

Комендант нюхом почув недобре. Крізь замкову щілину він зазирнув до покоїв президента. Тут теж нікого не було. Старий службіст прошмигнув досередини, кинувся до сейфа і остовпів перед порожніми полицями. Тепер він не мав чого поспішати. Він зачекав, поки не перестало калатати серце, і поволі, ніби забавляючись, став перегортати папери на столі. Нічого вартого уваги не було. Якись скарги, просьби і вирізки з газет. Та все-таки, на комендантове щастя, трапився документ, який мав велику цінність. Комендант був чоловік хитрий і розважливий. Він підкрутив вуса, всівся у президентському кріслі, поглянув, чи добре заструганий олівець. Перечитавши Петрушевичеве розпорядження галицькій армії йти за Збруч, він диявольськи посміхнувся і розмахисте підписався. Після цього статечно зійшов униз, в кухні перекинув через плечі мішок з шинками і спокійнісінько рушив додому. Це був великий пройдисвіт. Ідучи, він не міг зігнати з лиця посмішки. Та він не дотямив, що ошукався, підписав не оригінал наказу, а копію...

Захопивши Прильвів'я, армія Галлера швидко посувалася на схід. Але поблизу одного сільця під Тернополем поляки змушені були затриматися. Три сотні солдатів, окопавшись на околиці сільця, знищили галлерівський авангард, посікли ескадрон кінноти, поклали на землю два піхотні полки. Солдатами командував звичайний сільський парубок, що повернувся з італійського фронту.

Розлючений Галлер звелів оточити село, майже з-над Збруча повернувши ще один полк. Вночі поляки перебили вартових і підпалили село. З палаючих хатин із зойками вибігали і падали під кулеметним дощем жінки й діти. Частина стрільців вступила в перестрілку, частини гасила пожежі, решта тримала оборону на західній околиці.

Удосвіта, поки сходило сонце, по селу били гармати. Воно вже дотлівало, але з городів ще відстрілювалися поранені. Командир з двома товаришами відбивався з криниці. Це була неглибока, обнесена муром криничка у видолинку, з якої воду діставали ключкою. Троє протримались до передвечора. У них не стало набоїв. Поляки закололи їх багнетами, а Галлер, під'їхавши на коні, наказав завалити криницю з трупами камінням і землею. Надвечірнє сонце ще встигло обцілувати сухими устами сирі грудки чорнозему, і наступила ніч. Поляки поховали своїх побитих в одній братській могилі і виступили на схід.

Минув день, другий. Ніхто не появлявся на згарищі тінню скорботи, не піднявся з кривавих ран, щоб обвести блукаючим зором руїни та обгорілі тіла і зітхнути смертним зітханням. Тільки сонце і збентежене гайвороння кружляли над колишнім селом.

Але десь через місяць на зарослому подорожником і порізаному дощовими струмками шляху показалося троє солдатів. Вони йшли босоніж, перекинувши через плечі вилискуючі од довгого носіння карабіни. Це були троє сіром із дивізії, яку розпустив на Стрийському тракті у Львові письменник Загряда.

Вони зупинилися біля згарища, похиливши голови, потім мовчки рушили до видолинки, де колись була криниця, там уже поновилася трава. Здивовано подивилися на купу втоптані дощами і засклепленої сонцем землі, перезирнулися і, поскладавши на траву зброю, долонями почали відгортати землю. Працювали довго і таки добилися

води. Вона бухнула вгору й потекла в рівчак. Але, замулена, відливала червоним. Тоді навчені смертю солдати стали копати далі, поки не добули тіла. Солдати розшукали на згарищі штурпаки, викопали яму трохи оддалік від криниці, похоронили вбитих, а вода тим часом очистилась, і вже можна було нею вгамувати спрагу. Солдати пили з пригоршень, збризкали запалі груди, зросили порубцьовані зморшками чола і, трохи посидівши в задумі, тут же біля криниці лягли спати.

Вранці солдати навидовбували у городах картоплі, спекли на багатті. Поснідавши, взялися до праці. У рівчаку, куди стікала вода з криниці, двоє замісили глину, третій назбирав на згарищі обвуглених дощин, зробив форму для цегли, приніс з копиці сіна на розміс.

Восени, коли вслід за туманами і розвіяним духом прілого листя наступили сльоти, над руїнами села піднялися стіни типової для Галичини хатчини: сіни, кухня, світлиця, комора. Стіни були зведені на старому кам'яному фундаменті з обкуреними плитками, ніби з-поміж них палили мушкети. Солдати поки що оселилися в коморі, приробивши в ній широку піч і маленьку кухню. Комору і стіни вкрили сніпками сухої трави.

На початку двадцятого року одна хатина була готова, а для двох інших солдати формували цеглу біля криниці. Допомогали їм три молодіці, під руками вешталися дітиська — мабуть, солдати взяли за жінок удів.

Руїни заростали бур'янами, глина зі стін осідала, недогарки трухлявіли, комини пообвалювались. Але на стежці до криниці появлялося все більше постатей з коромислами, росли нові будівлі. В середині літа колесо підводи знову ворізало подорожник на шляху. На підводі везли старий ткацький верстат, збоку на прив'язі, розмахуючи хвостом, ступала телиця, поперед коня бігло цуценя.

У березні вісімнадцятого року росіяни забрали Онисима Невечора на будівництво мостів під Дібрів'янами. Клади тоді три мости: на порожніх бочках, на понтонах — і розпочали великий дерев'яний міст — на майбутнє. Фронт тягнувся уздовж Серету. Окопи були вириті на високих обривистих берегах річки, а в села, розташовані в долині, солдати ходили брататися.

Мости через Дністер росіянам не придалися, їх наприкінці літа підірвали перед носом австрійської армії, що розпочала наступ. Австріяки окопалися уздовж Дністра, рибалили, спостерігали за росіянами за рікою, яка перешкоджала брататися, а вечорами кохалися з молодими буковинками. На галицькому боці відбувалося те саме, але була маленька різниця в ставленні до місцевого населення: в Галичині дівчат називали полячками, а на Буковині — русинками.

Онисим ночував з майстрами в селян. Та вони не мали постійних квартир, їх, мов овець, переганяли із стійбища на стійбище. Займаючи оселю, солдати шукали в погребях і під стріхами заховані пожитки, господарів змушували варити самогонку, а господиень — наповнювати чарки. Онисим не раз вранці бачив, як селянин ходить по оборі, мов зачумлена курка, не в змозі пережити наругу, вчинену над жінкою чи донькою. Так, він крутився довго, кусав губи, спльовував, тоді йшов до стайні чи до комори і тихо скиглив у сутінках.

В ту пору Онисим не переймався чужим горем. Самогонка, вискливі ночі і безтурботність одурманили голови.

Якось уночі росіяни несподівано відступили, а з боку Касперівець, переправившись у Городку через Дністер, в Дібрів'яни спустилися стрільці, які до цього стояли легіонами на Буковині. Всім мобілізованим на будівництво мостів звеліли зняти російський однострій і переодягтися в австрійський. Того ж таки дня перед іконою Христа вчорашні теслі прийняли присягу і були відправлені до Вижниці рубати ліс. На початку зими їх посадовили у вагони. Через два тижні вони опинилися під Катеринославом. Цілу зиму муштра, а навесні вийшли в поле орати. Потім — сапання, жнива, відтак — тиф. Хворих звозили в табори, які розросталися з кожним днем. За неповний місяць на Онисимових очах закопали понад тридцять тисяч трупів.

Онисимів полк перекинули до Гусятина, згодом — до Львова. Але у Львові вже були поляки. Армія Галлера потиснула полк до Тернополя. До нього приєднувалися загони, які не виконали Петрушевичевого наказу про перебазування за Збруч. Поляки продовжували наступати. Під Чортковом відчай кинув стрільців на їхні багнети. І сталося диво: галлерівці не витримали, відкотилися аж до Бережан. Тут відбулася справжня січа. Онисимові блудною кулею вибило праве око, а з тих роїв, з котрими він сходив усю Україну, майже нікого не залишилось. Онисима, мабуть, забрали б у табори для полонених, але його, на щастя, поклав тиф. Потім не чіпали: ті одинаки, що вціліли після битви, не являли небезпеки для поляків.

З усього того Онисим виніс патологічну ненависть. Він ненавидів дико, пекуче, його ненависть могла б передаватися на відстань, але він умів ховати її в печерах душі. Вона лиш спотворила його обличчя, і кожен, хто з ним стикався, розгублювався і знічувався, як перед постаттю ката. Ніби відчуваючи, який він огидний, Онисим вів нескінченні теревені, замулюючи співбесідникам вуха і викликаючи в них нудоту.

Одним з полків галлерівської армії командував богобоязливий католик Ференц Родзісад. Повністю загубивши солдатів під селом Плотичі на Стрипі, недалеко від Тернополя, підполковник Родзісад не сподівався підвищення в чині. Але його переатестували і дали нову частину. Недавній німецький поляк, а тепер польський німець, він вирішив бути обачнішим. Та під Бережанами стрільці знову знищили його солдатів. Родзісада відкликали набирати новобранців. Через три місяці він переїхав з ними до Львова.

Його не відпускало почуття тривоги. Колись, малим хлоп'ятком, Ференц уперше виїхав з родичами з рідного містечка до Познані. Йому було цікаво, він не відступав од вікна. Потім раптом стало страшно: світ здався таким великим і незбагненим, що хлопчина заплакав. У пориві страху він кинувся матері на шию і обхопив її тремтячими рученятами. Інтуїтивно відчувши тривогу дитячої душі, пасажери повернули до Ференца обличчя, але тільки всміхнулися, замилювавшись його ручками навколо матеріної шиї.

Ось таке почуття страху не покидало сивого полковника відтоді, як він прибув з місією визволення на галицьку землю. Йому здавалося, що він мчить не знати куди.

Але тепер йому не було де сховатися. Ласкава, запобіглива "лялечка" кохала його до безпам'яті, але зовсім не розуміла. Він їй не смів звіритися в побоюваннях і переживаннях, і соромно було ховати на її пружних персах, що пахли дитиною, сиву голову. Вона просто погладила б волосся і звела б угору замріяні очі — вона хотіла дитини і більше нічого.

У перші дні перебування у Львові Родзісад наказав розстріляти трьох спійманих зі зброєю стрільців. Його присадкувата, товста фігура маячила коло вікна, коли пролунали постріли. Після цього йому не переставало здаватися, що, якби він був присутній на розправі, тривоги покинули б його. Йому інколи хотілося когось власноручно вбити. Якось він ледве стримався.

Один запопадливий тип з місцевих запропонував у служанки досить вродливу молоду дівчину. Поробивши три дні, вона відпросилася до матері в приміське село. Поверталась надвечір, у полі її хапнули солдати. Та кілька їх не могли справитися. Нарешті, знайшли вихід: прив'язали назадруч до кам'яного хреста на межі й тоді вгамували хіть. Вранці Родзісад вишикував полк, аби зачитати розпорядження, коли на подвір'я з хрестом на плечах вповзає ця Текля. Прийшла скаржитись. У полковника затряслися губи. Ще мить — і він убив би її на місці. Але солдати почали сміятися, і їх регіт зупинив його руку на півдорозі до кобури. Вночі, приспавши "лялечку", він заспокоїв Теклю, її тіло було м'яке й податливе, як плюш... Інших полонених Родзісад з того дня віддавав до польового суду.

Коли стрілецькі сили розпорошилися і в місті наступив спокій, Родзісад намагався не задумуватись про своє становище. Він автоматично виконував розпорядження, так само автоматично віддавав накази, пестив "лялечку" і досипляв з Теклею, яка німо гріла його своїми повними грудьми. На вулиці не показувався, з цивільних зчаста бачив, крім Теклі, двох слюсарів, які монтували в казармі водогінну систему. Молодший із слюсарів, худий, аж невагомий на вигляд, але неквапливий в руках і бесіді галичанин, привернув полковникову увагу. Його очі світилися якоюсь дивною весело-журливою тугою. Полковник завжди думав про нього одне й те саме: йому анітрохи не можна довіряти. Це суперечило поведінці галичанина, проте Родзісад ніби з-під поли чув: "Не вір. І Теклі не вір..." Йому ставало прикро на серці. Він зачинявся в кабінеті і з роздратуванням питав себе, що таке характер. Пригадуючи інтонації, з якими Повсюда вимовляв слова, вираз його обличчя, він не міг дійти певного висновку про цю людину. В нього виникло підозріння, що характер — щось розпливчате, вигадане. Людина — скупчення надій і спогадів, їх можна вивідати, але сказати твердо, як вона поведеться в тих або інших обставинах, важко. З цього погляду це якесь суспільне вариво. Визначити, коли воно закипає, немає ніякої можливості. І знову чув: "Не вір..."

Мало-помалу він став переносити це відчуття на всіх — на заступника, начальника штабу, на солдатів і навіть на кашовара Адама, прізвища якого в полку ніхто не знав, і воно, либонь, встигло згубитися у списках. Родзісада почали минати і бридитись. Він усім став нагадувати смердючого гриба під кущем, який хочеться розтоптати, наперед знаючи, що не втечеш од його гнилого духу.

VIII

Я ночував де трапиться — у казармах, у Покутського чи в Марійки Вістун. Часто згадувалися Марійчині слова про її сусідку з будинку навпроти. Марійка теж стала в'ялою і так само лише простягала руку до лампи, не пробуючи вкрутити ґнота. Я запитав:

— Як твоя сусідка? Далі чоловік гасить лампу?

— Я бачу в її кімнаті іншого.

— Сама гасить?

— Здається.

"Півроку буде впадати і клопотатися коло нового, а потім знову зів'яне в чеканні".

— А хлопчик?

— Той, що виходив на балкон з таким виглядом, ніби за ніч змінився світ?.. Давно його не бачу. Мабуть, переїхали.

"А той попередній теж був коханцем,— подумав я.— Подружжя не відчуває минучості ночі. Жінка скаже: "Гаси". Він посміхнеться: "А сама?" — і котресь, зрештою, дмухне на лампу, не вичікуючи і не напрошуючись на дарунок уваги, яка в обігу між коханцями, як квіти чи акація". Але я знав, від чого жіноча втома: це чекання дитини...

Якось Марійка поклала переді мною стосик книжок. Я переглянув кілька сторінок одної з них і мене вразили слова: "Немає нічого більш жахливого, ніж становище нації, яка розуміє, що вона гине і втрачає свої сили. Цілісна нація, що підпала під ярмо деспота, зберігає надію, що коли-небудь їй удасться визволитися завдяки збігові обставин і власній просвіті. Але яким чином розділена нація, нація, що втратила своє існування, зможе знову отримати волю? Втративши свою цілісність, вона втрачає свої сили і стає цілком байдужою до своєї первісної батьківщини; вона втрачає радісне відчуття загального блага, стає іншим народом, приймає інші обряди..." 28

28 З "Останнього попередження Польщі" Гуго Коллонтая, Коллонтай— видатний представник польського матеріалізму кінця XVIII — початку XIX ст., глава польських республіканців, глашатай повстання Костюшка (1794)

Після Шевченка тут ніхто не підносився духом і громадянською гідністю настільки, щоб писати одноплемінникам останні попередження. Тутешні розбійники таки порозбійницьки лементували: "Налигачами рубати цей безхребетний люд...", ставали в позу розпачливого батька і благословляли владарювати щороку інших Фортінбрасів 29, кладучи їм до ніг отруєні ножі. І не було кому салютувати гарматним ревом, бо мертвих паплюжили гірше, ніж живих, і вони не могли заговорити привидами справедливості.

29 Фортінбрас, принц Норвезький, персонаж трагедії Шекспіра "Гамлет".

Я зі страхом подумав про ті дні, коли втомлюся й більше не зможу думати про свою біду. Поки я про неї думаю, мені здається, що навколо є ще люди, а коли стомлюся, нічого не стане. Як тоді жити? Вважати, що тебе оточують свині — і приймати їх, відвідувати їх смердючі лігвиська?

Цей страх знову привів мене до Корняктового льоху.

...Тіні, поклики предків! Батько запам'ятався мені в намаганні щось сказати.

Кривов'яз лише встиг повідомити, де шукати його думки.

У льоху було порожньо, і мені стало легше, я міг одверто говорити.

— Ти чого повернувся? — запитав Кривов'яз. Він був зодягнений у чорну сутану і дивився на мене трохи презирливо.

— Шукаю вас,— відказав я.

— Якщо ти переоцінюватимеш роль померлих, ти нічого не доб'єшся.

— Але ж я мушу від когось почати.

— Не містифікуй. Ми вмирали з надією, що нас не забудуть, але це не найголовніше. Не тримайтеся тіней.

— Я чекаю революції.

— Ти знаєш, що ми вам надокучили своєю сталістю світогляду і вірністю ідеалам. Іди своєю дорогою і не зважай на минувшину.

— Не смію. Я нищий духом. Я боюся, що в мене нічого не вийде.

— Тоді я признаюся: ми теж були фарисеями. З неминучості. Не зважай на нас.

— Ваша праця не може вмерти.

— Вона й не може нині бути підмогою. Вам треба на якийсь час усе забути, аби й нас не піднімати з упадку. Вставайте самі.

Щуриха перебирала під нарами тріски. Вона сердилася, заштовхувала тріску до нори, волокла назад, скаженіла.

— Не перетворюйте життя в сон,— сказав Кривов'яз. Я спантеличено озирнувся і почервонів.

— Я тебе мало знаю,— сказав Кривов'яз,— але мені однаково, чи ти мене шануєш. Я просто певний, що мене важко викинути з життя. І ти цього добивайся.

Раптом до льоху хтось почав спускатися. Заховавшись у ніші, я став наслухати. Крізь віконце, що виходило на Ринкову площу, падало світло ліхтарні. В ньому вималювався силует поліцая. Це був молоденький хлопчисько, галицький селяк з-під Золочева. Я кашлянув. Поліцай засвистів. На сходах загупали чоботи, по стінах забігав сніп світла. Але вони не могли знайти мене у темній ніші, видовбаній в мурі на рівні голови. Обдивившись усі закутки й трохи постоявши в дверях, поліцаї подалися назад. Кривов'яз з'явився знову.

— До побачення,— попрощався він як живий.

І рушив нагору. Я виразно чув його кроки на сходах. На вулиці я не міг збагнути: розмовляв я з Кривов'язом насправді чи примарилось. "Фантазія",— вирішив я.

— Не смій сумніватися! — почулося раптом з-поміж рицарів на карнизі будинку.

Я розгублено закивав головою. Пам'ятав, що третій день перебуваюся на сливах, що ледве вистачило волі піти від Марійки і не згризти останнього сухаря, який лежав на її столику, що, отже, може приверттися що завгодно.

Над Львовом котився місяць. Я підняв на нього очі, а коли опустив — нічого перед собою не побачив, осліп. Я тихо попри мури став пробиратися вперед, трохи згодом перед очима пітьма ледь-ледь розступилась, але все проглядало ніби крізь мутну воду.

Зір повернувся до мене аж перед досвітком, коли я вибрався за місто і відпочивав

на межі. Тоді я рушив далі. Кілометрів за п'ять од Львова натрапив на хатину під лісом, поминув її, ступив у ліс. Мені здавалося, що дерева розбігаються переді мною мов перед грішником. За лісом знову появилася похилена хатина. Я ліг під копицею сіна, заснув і не чув, як шляхом пройшла кіннота, в марші на Львів рухалися колони піхоти, котилися обози. Після підписання прелімінарних умов миру і встановлення кордону "на захід Рокитної і Городниці, на схід від Острога і Білозерки, а далі по ріці Збруч", а також зобов'язань "про невтручання у внутрішні справи договірних сторін і про заборону діяльності на своїх територіях організацій і груп, ворожих іншій стороні, та поважання прав національних меншостей" в Галичину поверталися польські війська.

Перекусивши зморщеними сливами, я пустився далі. Сонце було чуже, поля — чужі. Охоплював неспокій. Мене, напевне, чекала Марійка, можливо, згадували в Колобродях. Думки про село я постарався одігнати — коли тяжко, треба вміти звільнитися від зайвого тягара, від того, чому не зарадиш. Життя кудись виведе, якщо житиметься. Мене ще не спіткала остання біда. Коли я стану перевертнем, тоді нащадки назвуть мене бандитом і проклянуть. Так, бо неволя розводить батьків з дітьми, вона їх убиває, щоб приручити дітей.

Дорога вилась видолинком, понад струмком, що вибігав з пожовклої діброви. На полини нудьгою падала біла павутина. Вдалині я побачив вершника, що швидко наближався. Охляп на шкутильгаючому конику їхав циган, чоло його полискувало, як скиба свіжозораної землі на сонці. Я махнув рукою, він стримав шкапу. Поверх голого тіла на ньому була сукняна свита, перехоплена в поясі дерев'яним гудзиком, з отвору світилися чорні оченята голого циганчати.

— Пане, туди не йдіть,— перестеріг мене циган, повертаючи коня назад.— Там біда, там убивають.

Тільки тепер я помітив заграву і клуби диму над горизонтом.

— А що там таке?

— Ішло військо через село, бешкетували, і село збунтувалося. Тепер ось бачите...

Циган підняв руку і потряс пальцями, немов прощаючись.

— Підпалили?

— Так, пане. Горить.

Циган скривився і шарпнув вуздечки.

— Вйо-о-о!

Голос його тріснув серед поля якимсь неповторно дивним звуком. Він чогось повернув мене в мої гімназичні роки. Я мріяв зрідка, та завжди про одне: ні, я не герой, але мене просто всі люблять. Я бачив себе серед хлопців і дівчат у заповненій легкими сутінками кімнаті, награв гітара, дівчата наспівують якусь пісню, а хтось із хлопців розповідає гарну бувальщину, дивиться мені в вічі, всміхається, і його усмішка, притягує спочатку до нього, а потім до мене дівочі зори... Я всім до болю вдячний і на все для них готовий.

Переді мною встала хмара диму, і з неї дивилися сполохані очі циганчати на голих грудях батька. Чого циган покинув жінку? Може, він удівець? А може, був жонатий з

селянкою і втік від неї, бо над її головою висне вічне нещастя? Це припущення мене схвилювало. Я повернув. назад до міста, несучи в серці таку нудьгу, од якої хотілося завити вовком.

Циган повернув на поперечну дорогу і посувався обрієм тремтливим метеликом. Його захоплювало осіннє марево, як кривда заволокає свідомість. "Свідомість розбуджує зі сну лише вітер літ і порівнянь".

Я спіймав себе на тому, що з якогось дива мої думки перейняли Марійчин тон і голос і намагалися вкладатися якимись журливими ключами точнісінько так само, як у Марійки: на польський лад, манірно і сентиментально.

За південь я знову був на подвір'ї, де спав під сіном. У садку між вологою травою гнили сливи. Я почав їх збирати і їсти. Надійшов господар, сивобородий селянин в драному півкожушку і зеленому пом'ятому капелюсі. Він боязко, якось немов крізь власні очі, зиркнув на мене і, одвернувшись, рушив під повітку. Я відчував на собі його підозріло-зацькований погляд, та продовжував мовчки збирати сливи і напихати кишені. Треба було зі старим привітатися, але він так несподівано появився переді мною, що я розгубився. Він тільки спитав очима, що я тут роблю, і втік. А що я роблю? Хіба це можна пояснити? Адже ми давно не зупиняємося в розмовах на цьому. Я нікому не розповідав про свою роботу в казармах, Олекса мало говорив про свої картини, Ганиш майже не згадував про свої пісні, Марійка не балакала про музику, Кривов'яз — про історичні науки. Очевидно, ми бралися за те, що не могло мати в собі правди, і мовчали. У сад прибіг білявий хлопчик років дев'яти.

— Ти хто? — запитав він, узявшись руками в боки. Мабуть, його послали.

— Не знаю,—відказав я.

— Не знаєш?— здивувався малий.— А я знаю, хто я. Я Семен.

— Я Прокіп.

— Чого ти їси гнилі сливки? Принести тобі добрих?

— Я вже наївся.

— Якщо ти голодний, то прийди до хати, вклонися, тобі подадуть, чим багаті. Ти ще ляжеш тут і вмирати, тоді татка заарештують.

— Не вмирати, я здоровий. І іду до Львова.

— Не дури. Сюди вже приходили вмирати. Ти поганий, хочеш, аби татка заарештували через тебе.

— Ні, хлопчику, я лише стомився.

— Я тобі винесу лемішки, і йди собі. Нащо нам напасті?

— В тебе розумний батько,— сказав я.

— Він боягуз.— Хлопчик підступив ближче.— А я не боюся нічого і вийшов тебе прогнати.

— Повір, я не вмирати.

— Але ж мені тато не повірить.

— Добре, зараз піду.

Хлопчик зрубав прутком ясно-жовтий заснічений соняшник, і у віниччі під хатою

загупали його босі п'яти. Через хвилину він повернувся в сад.

— На тобі лемішки, з'їж та йди собі.

— Ти сердитий.

— Я справедливий. І багато не розбалакуй, не заговориш. Лічу три рази до десяти, й щоб тебе тут не було.

І знову подався складати звіт. Я з'їв лемішку і ліг під стіжок.

— Я бачив по його очах, що він умре,— промуркотів наді мною хлопчик.— Що з ним робити? Ну і влипли!

Раптом він з розмаху оперезав мене прутом по плечах. Я кинувся, але не підвів голови. Хлопчик походив взад-уперед довкола мене й побіг до батька. Під хатою загомоніли, і я заснув під ті розпачливі побивання, цілком байдужий до переживань господарів.

Вночі я почув коло себе тихі скрадливі кроки. Я протер очі і побачив силует коня і пузату тінь цигана з сином за поясом. Циган не здивувався, стрівши мене знову. Засунувши циганча в сіно, він ліг під стіжком головою до мене і гірко зітхнув. Я його не розпитував, чого він повернувся, а він був не з говірких. Накотився туман, пробирала сирість. Циган насмакав сіна і вкрив плечі. Посопівши, він запитав:

— Спите?

— Ні.

Циган зітхнув, надовго замовк, потім озвався:

— Іду забрати шлюху.

— Кого?

— Жінку, шляк би її впік. Я їй дам!..

Циган дрібно вилаявся, нікого не минувши з жінчиної родини, сів, мов той кажан, наставивши гострі плечі, стріпнув непокірним чубом.

— Я знав, що вона сволочужка і нема в її паршивої батька ніякого золота,— сказав він.— Якби не щирила зуби, поляк не поліз би.

Він ні словом не спом'янув, що ж сам робив при тому — нишком кусав губи в шатрі, ховався в кущах чи, користуючись погромом, зрідка виглядаючи з вікна, потрошив скриню якогось селянина. Останнє, мабуть, найвірогідніше. Звідки в цигана ця суконна свита? Запалили хату, і не встиг переодягтися.

— Ні вам, ні нам нема життя,— мовив він, вдовбуючись у стіжок.— Вам ще легше, ви можете пристати на польське.

Я в душі погодився з ним, почав було говорити про Францію, та циган ніяк не міг второпати, який смисл порівнювати Україну і Францію, і, либонь, мав рацію.

Удосвіта я побачив на дорозі господарів. Вони поверталися з поля з веретами; побоялися ночувати дома, коли на обійсті зайшли люди. Я розбудив цигана.

— Підемо. Газди непокояться через нас.

— Ви куди? — запитав циган.

— До Львова.

— Цигана б виселили.— Він розвів настовбурчені вуха смішним собачим рухом і

почав відпорпувати свого нагого нащадка.— Де ти, бісове зілля? Вилазь.

Циганча всередині ще дрімало і солодко муркотіло, звисивши голівку, вбрану в густий баранець чорних кучериків. Циган узяв його руками за смаглий прорешічений стеблами задок і поніс до прив'язаної під сливою шкапи.

Повітря було пронизане терпкою жовтневою студінню, небо затягували хмари. Подекуди проглядали голубі клапти, здавалося, вони кудись пливуть.

— Доброго здоров'я! — кинув циган, виїжджаючи з саду. Я з жахом побачив у його чортячих очах співчуття до себе.— Я їй покажу, шельмі.— Він ударив п'ятою коня.— Вйо-о-а!

Не вбили ні Адама, ні Сідлецького, ні Родзісада. Всі вони почували себе переможцями і ждали нагород. Родзісад розплатився зі мною і дав гроші за місяць наперед. Сідлецький запросив мене на іменини. Я купив йому альбом Рембрандтових полотен, написавши: "В день тридцятиліття гарній душею людині особливо приємно зичити довгих років життя — адже скільки ще добра розцвіте на її слідах".

Ми зібралися у кімнаті Сідлецького. Він уважно перечитав моє віншування, і його обличчя почужіло. Нащось погладивши обкладинку, він поклав альбом на полицю і повернувся назад до столу з тим же відчуженим виразом. Зміну в його настрої помітили. Капітан Опольчик дістав альбом і опустив свої чорні нерушкі очі на посвяту. На чолі його збіглися зморшки. Не підводячи голови, він наблизився до столу і зітхнув:

— Давно мрію до непритомності напиться.

Він справді пив багато і з насолодою. Я б уже дав дуба від тої ведмежої дози, а щоким Опольчика навіть не зайнялися рум'янцем, ніби в його шлунку сидів велетенський солітер, що всмоктував горілку. Крім мене і Опольчика, на іменинах було ще кілька офіцерів з полку. Нашу балачку прикрасили анекдоти. Потім мова зайшла про дівчат. Ренет запропонував:

— Подамосся, хлопчики, до дівчат. Я люблю галицьких дівчат. Нехай Петен вважає цю землю російською, та я знаю, куди потрапив.

— Н-ема н-настрою зн-найомитися,— спробував заперечувати Сідлецький.

— А що тут знайомитися! — посміхнувся Ренет.— Я теж зледачів і лиш на готове йду. Поведу на готовеньке. Дівчатка горді, як пави, але ми самі погасимо світло. Одну знаю — очі, мов купіль, не одвернеш голови. А перса — як шпулі. Підемо?

— Д-давай з-закуримо.— Сідлецький тремтячою рукою взяв цигарку.

— Нам, братчики, після росіян і австрійців треба багато надолужувати,— сказав Ренет, кліпнувши.— Тут встигли попрацювати.

— Пп-пане П-повсюдо,— звернувся Сідлецький, наважившись.— В-ви з-з н-н-нами? Які в нього були невинні і щирі очі!

— Мені треба на пошту,— сказав я. Опольчик теж відколовся од компанії. На вулиці він підхопив мене під руку.

— Я їм сказав, що йду вислати жінці гроші, поки дівчата не повигортали,— мовив він і посміхнувся.— Ви справді на пошту?

— Ні.

— Коли дозволите, я вас проведу трохи. Цього Ренета я пік би на вогні. Він з солдатами згвалтував Родзісадову куховарку. Дівчина славна, не могли покласти, то прив'язали в полі до кам'яного хреста.

— Потім з хрестом прийшла в казарму скаржитись? — запитав я.

— Еге. Ви про це знаєте?

Ні, мені про це начебто ніхто не розповідав. Може, це мені наснилось. А можливо, все-таки я десь чув про це? Докладно я не міг згадати. Хіба через це виснаження і голодові марення я здатний відділити справжнє од видуманого?

Опольчик окинув мене запитливим поглядом.

— Мені сюди,— сказав я, звертаючи в підвір'яття.

Опольчик, нічого не розуміючи, вилупив очі і, ніби прив'язаний невидимою ланкою до того місця, де я його покинув, пішов колом на вулицю і повернувся назад на тротуар. Ще хвилину постояв і, спотикаючись, пішов.

Трагедія прив'язаної Теклі... Згодом її будуть гвалтувати іншими способами, її поїтимуть винами, будуть напихати цукерками. Почнеться місіонерство — її будуть гвалтувати святим причастям і гречними букетами, пам'яттю про родичів і її власним коханням, сподіванням добра і мрією про щастя.

Опольчик хитався тротуаром кроків за тридцять від мене, але я чув сморід його мундира і його віроповіданської душі. У цьому смороді вже тепер відгонило ладаном. Опольчик, потомок розіп'ятих царськими солдатами польських революціонерів, стане примарою кривди і дурисвітства.

Біля Вірменського собору я побачив Грушевича, що йшов під руку з молодим худорлявим юнаком, схожим на колишнього заліського урядовця Володимира Майдана. "Ще одна тінь лицемірства",— подумав я про Майдана і перейшов на протилежний бік вулиці. Всі ці люди мені остогидли. Вони були акторами у трагедії занепаду і мене примушували грати. А я стужився за самим собою, згубився десь серед чистого поля, намагався знайти себе, та мені завжди щось перешкоджало — то общипана квітка, то пересохлий потічок, то гребінь шоломів над обрієм, то якийсь невдатний циган...

Над вежами Вірменського собору вітер сік сиві патли хмар. Якби котрусь з цих мандрівниць опустити до стін собору, вона б злилася кольором із старовинними стінами. Мені чогось спало на гадку, що цим відтінком історії мало користуються живописці. Олексині колони були білі як сніг, а лице знедоленого грека він намалював сірими тонами... У документах сказано, що Вірменський собор збудував якийсь Дорінг. Цей чоловік чемно сидів за столами у меценатів, тоді як чорнорукий вірменин, прізвище якого не згадується, бігав по лаштунках з лінійкою. Дорінг живе понині. Час уміє знищувати свідків, коли йому не вигідні їхні оцінки... З Вічевої площі я завернув до костюлу бенедиктинок. "Архітектура — очі епохи". Шкода, що тепер нічого не будують. Січена корона на вежі, коли на неї довго дивитися, будить у серці таке ж блаженне почуття спокою, як впливає з ранкової імли плесо озера. Здається, все на світі гарно і добре.

Погляд мій упав на лоджію — неповторний куточок задуми і чистоти. Мені ще

більше стало жаль Грушевича. Апостол гуманності! Шаман Грушевич накликає погоду доброзичливості. І ось мені його жаль, я його буду шукати і слухати, прощаючи досить суттєві помилки Він все-таки досягає мети. Але яка це драма: неповноцінна людина, якою є кожний невірник, наполегливо, надокучливо добивається миру між ближніми...

Часто він городить таке, що й на вуха не налазить. Та нісенітниця з уст пристрасті врешті-решт перетворюються в атрибути вірогідного. Тоді витріщуєшся, як теля перед новими ворітьми: "А може, без цього справді не обійтись?"

На пошті у відділі до запитання приємна на вигляд чорнява панночка розбирала кореспонденцію. Підписані латинкою конверти вона клала до окремої скриньки, здивований цим нововведенням, я мовчки став біля віконечка. Панночка ворухнула коротенькими, мов приклеєними брівками.

— Pan jest tu po raz pierwszy? 30 — запитала вона з іронією.

30 Ви тут уперше?

— Для мене повинен бути лист, ласкава панночко. Моє прізвище Повсюда.

Вона надула губи і примусила мене чекати, поки не розібрала кореспонденції.

— Czego pan chce? 31

31 Що вам потрібно?

— Моє прізвище Повсюда,— повторив я.

Вона присунула до себе скриньку з листами, заадресованими українською мовою. В обох скриньках листів було майже порівну.

Я згадав, що попередня працівниця знала мене в обличчя, і нетерпляче зацюкав пальцями в поруччя, де в літні дні шикувалась черга. Панночка за склом запряла очима, мовляв, подивіться, що він собі дозволяє. Вона відштовхнула скриньку: "Нема". Я попросив пошукати в другій скриньці. Чи мені здалося, чи насправді очі в панночки раптом потепліли. Панночка подавала мені листа з явним задоволенням, бо він був у тій, іншій скриньці...

— Prosze 32,— сказала вона, міряючи мене веселим поглядом.

— Bardzo dziekuje 33

32 Прошу.

33 Дуже дякую.

Панночка усміхнулась і чемно кивнула головою:

— Do widzenia! 34

34 До побачення.

Я розпечатав конверт, і мені перехопило подих від здивування. У лист була вкладена фотокартка. Ванда і Віктор Живецький сиділи в траві серед квітів на полонині й руками посилали мені поцілунки. В це нелегко було повірити.

Ванда писала, що немає зла, яке не повертається добром. Я подумав, що таки так. Один раз слуга не підмітав — і те панові на руку, бо вимів би коштовний камінець. Чорта крути за хвіст, а він радий: довший хвіст виросте. Попробуй нашкодити! Медична комісія видала Живецькому білу картку, він заснував у своїх горах майстерню по виробництву карабінних деревець, одружився з Вандою і не може надякуватись

голодному сватові з Галичини. У Львові поменшало на одного жовніра, а в Польщі стало більше на одного зброяра. Це теж логіка життя.

Я пішов ночувати до льоху, де була Миколина друкарня, на старовинному Волинському тракті. У цьому районі міста найміцніше трималися місцеві традиції. Варшавські соціологи виробляли новий погляд на традиції. "Український прапор" писав, що, на їх думку, з сучасних рис життя важко судити про рівень культури народу. Гомеостаз гальмує розвиток соціального організму, і з цим треба "рішуче боротися". З будинків уздовж Волинського тракту жандарми позстругували гіпсові китиці калини, під час обшуків реkvізували киптарі й вишиванки. Якось уночі я бачив, як вивозили мармурове погруддя Шевченка. Отже, кумулятивний характер нашого пізнання дозволить нам невдовзі відчувати всі блага "вищої культури". Перед людиною відкриваються "нечувані в історії можливості для самовдосконалення". Незабаром її взагалі ніщо не зв'язуватиме. Скажи, бабо, хоч задом, хоч передом...

У льоху хтось був перед моїм приходом. Надворі було досить холодно, а тут і поготів. Я побачив на столі яєчну шкарлупу і шматок свіжого справжнього хліба. Видко, тут побував хтось з нашої комуни, але не залишився ночувати через стужу: Я накинув зсередини на двері залізну штабу, постелив на столі куртку, склавши під голову рукав на рукав, зняв блузу і сорочку — мене біда навчила: я з головою накривався сорочкою, накинувши зверху блузу, і зігрівався власним диханням, бо сорочка набирала вільгості й не пропускала тепла. Задекувавшись, я почав частіше дихати. Дрож в тілі швидко вгамувалась. Тепер можна було півгодини помріяти. Голоду я не відчував, але вирішив думати про їжу. Я згадав, як одного разу приніс з поля четверо сіреньких з крапочками яєць і кілька цибулин. Того дня я приголомшив хлопців. Вибивши яйця в миску, я накришив цибулі і добре посолив. Ми вмочували хліб у цю мішанину. Ніхто з нас не знав досі таких розкошів.

Я вмію готувати інші присмаки: хлібець з кормових гарбузів, маківники з грису, суп з лопухів. Коли я падаю з ніг від зморення, голова моя працює. Стану над жмутом бурячиння, і до мене приходять десятки ідей, як це бурячиння зробити не тільки їстівним, але й приємним на смак.

Я ще подумав: "От якби прокинутися в Кратовій Канаді двохтисячного року!" 35 Але на цьому не закінчилося. До мене навідалися Ванда з Віктором Живецьким. В одній приказці говориться: гість — невільник, де посадять, там і сиди. Проте мої нічні відвідувачі почали танцювати. Я ввічливо попросив їх дати мені споюй. Вони не вгомонялися. Тоді я їм продекламував:

35 Канадський український прогресивний письменник Павло Крат в оповіданні "Коли зійшло сонце" змалював соціалістичне майбуття Канади.

Я — Долі син, котра дарує благо,
І не страха мене ніякий встид,
Ось моя мати! Місяці ж — це браття,
Які мене підносять, то кидають.
Такий мій рід — і іншим я не буду,

І мушу знати я походження своє 36

36 Монолог Едіпа з трагедії Софокла "Цар Едіп".

Слова ці дуже збентежили Ванду. Вона схопила Віктора за руку, вони стали маленькими дітьми і чимдуж пустилися втіками. Я з вдячністю згадав мудрих професорів, які навчили нас цих заклинань. Дарма що їх важко розтлумачити. Очевидно, заклинання такими й повинні бути. "Всяке іздиханіє хвалить господа бога". Дотям, до чого воно. Зате яка магічна сила! Скажеш ці слова блудній душі, і вона не тільки дасть тобі дорогу, а й знайде стежку до місця спокутування гріхів. Це могутнє заклинання я перейняв у Левадихи.

Спав неспокійно. Сорочка з плечей сповзла, я так передриготів, ніяк не міг зігрітися. На які хитрощі лише не пускався: пробував уявити, що зліз щойно з теплої селянської печі, що надворі жнивна спека, що п'ю гарячу каву,— дідька лисого, не відігрівався. Сонечко золотило червінь, листопадових тополь, на тротуарах енергійно вибивали каблуками дроб бліді зі сну панянки, гуркотіли вози, навіть уперше після війни продзвонив вулицею трамвайний вагон,— а мене ніщо не зворушувало і не тішило.

Мені мало було підвальних нічниць, то доправив Опольчик. Він чергував на пропускному пункті. Я привітався. Опольчик глянув поверх мене і відвернувся. Образився на мене. Але чого? Може, не треба було йти від нього? У мене після цього був такий настрій, що якби плебей, рятуючи доньку від патрицієвих рук, зарізав її на міській площі, я перший закликав би народ до бунту. Тоді Аппій Клавдій повісився б у тюрмі, і влада перейшла б до народу 37.

37 Конфлікт, описаний римським істориком Тітом Лівієм, став сюжетом для трагедій багатьох видатних європейських письменників.

Я працював "без ентузіазму". Колоди на дрова колов надвое-натрое, подвір'я підмів абияк, а картоплі настругав "з очима". Адам всіляко намагався розвеселити мене, та для цього він був прісною натурою, а я, з свого боку, не заохочував його. Мені здавалося, що хоч тут я можу бути господарем. Усім зась до мене! Зась, панове! Стребивши шмат вареної яловичини з картоплею, я наладував торбу хлібом і з демонстративно піднятою головою пройшов через пропускний пункт. Куточком ока я бачив, що Опольчик стежить за мною. Я вже був на вулиці, коли він покликав мене.

— Пане Повсюдо, не збагну, що з вами сталося.

— Третій день не перестає боліти голова,— збрехав я,

— Ходімте, в мене є порошки.

— Пробував.

— Це недобре, мене так само зчаста похоплює,— завоктав бравий капітан.

— Ви читали Хельтмана 38, пане Опольчик?

38 Віктор Хельтман, ідеолог польського демократичного руху XIX ст.

Він заперечливо покрутив головою.

— Цікаво пише, чортяка,— сказав я.— Я вам його дістану, коли хочете.

— Буду вдячний.

— Він вважав, що польське відродження повинно завершитися соціальною революцією. "Я вб'ю тебе тим, що ти мусиш знати, але не знаєш". Я вивчаю польську історію. Послухай лишень. "Хто ви такий?" — "Людина".— "Що таке людина?" — "Особа, призначена для суспільства і для волі".— "Що таке суспільство?" — "Союз, який вводить між людьми таку рівність, котра при однакових умовах гарантує всім користування рівними правами..." — "Що таке воля?" — "Можливість, що дозволяє користуватися своїми природними правами і розвивати свої здібності". Правда ж, чудово? Це з короткого політичного катехізису Яновського 39. Він писав, що не вся шляхта погана, але що зло полягає в її суті, в шляхетській системі. І знаєте, пане Опольчик, дуже прикро, що ці катехізиси, можна знайти всюди, тільки не в нас.

39 Яв Непомуцен Яновський (1803 — 1888) — учасник повстання 1830—1831 рр., один з фундаторів Польського демократичного товариства.

— Телефон,— сказав Опольчик.— Вибачте, порозмовляємо іншим разом.

Він пішов на прохідну, а я почав себе картати. Не так це робиться. Подібні розмови треба починати за чаркою. Перш ніж переконувати противника, треба спіймати його на слові.

Наступного ранку я не встиг ударити сокирою по поліні, як прибіг солдат і передав, щоб я негайно зайшов до полковника Родзісада.

— Мені робітники більше не потрібні,— коротко сказав Родзісад.

Я стояв біля дверей, переминаючись з ноги на ногу. Гроші, які ви виплатили наперед, повернути? — запитав я.

— Ні. Можете йти.

На вулиці я на всі боки розглянувся і побачив метрів за тридцять стрункого, зодягненого в брезентовий плащ чоловіка. Я поволі рушив до міста, цей тип пішов слідом: мене передали під опіку таємної поліції. Підлий хрін цей Опольчик, потомок "професіональних революціонерів". Одначе від того, що я волік на плечах агента, я відчував шалену, дику радість. Досі я був людиною поза суспільством, тепер зв'язаний з ним міцніше, ніж можна було сподіватися. Це в Арістотеля сказано: "Людина поза суспільством або тварина, або бог". Я, правда, не міг стати ні тим, ні іншим, бо як-не-як жив на 2260 років пізніше і моя "антелехія" 40 утворилася з пари, яку видихували мій батько і моя мати, які були "представниками високорозвиненої цивілізації". Дорога назад мені заказана, а богом я не стану через гомеостаз. Все ж таки приємно відчувати, що ти є "об'єктом уваги", ським-таким членом суспільства.

40 Душа. Термін, введений Арістотелем.

Мій батько не був політичне неблагонадійним (може, не встиг), незважаючи на це, в мені заговорив інстинкт переслідуваної людини. Я не ховався у підворіття, дратуючи агента, не поспішав у завулки. Вибираючи по можливості найкоротший шлях, прямував у поле. Агентів звеліли виявити, де я мешкаю. Він мене заарештує тільки в тому разі, коли я спробую втекти. Але серед поля, опинившись віч-на-віч зі мною, він побоїться простягнути наручники. Я на мить уявив собі, як він готується замкнути скоби. У цей момент я переплітаю пальці і не дуже й сильним рухом посилаю руки назустріч його

щелепі... Ні, він далеко не піде за мною.

За крайніми будинками я уповільнив кроки й оглянувся. Агент ішов широкими розмашистими кроками з очевидним наміром. наздогнати мене. Побачивши, що я його чекаю, він кинув очима назад, на пустинну вулицю, тоді нагнувся, роблячи вигляд, що зашнуровує черевик. Я перестрибнув канаву і пішов ріллею навскоси до дороги. Приблизно в половині гін ріллю перерізав обліг, і там стояв селянин з косою. Коли мені залишалося до селянина метрів п'ятдесят, я знову озирнувся. Агент простував за мною. Я йому прощально помахав рукою. Він став як укопаний, оцінюючи ситуацію. На чий бік стане селянин? Звичайно, він не вибиратиме між мною і агентом. Він скаже: "Дайте мені спокій", і, погрозливо піднімаючи над плечем блискучу косу, піде собі геть. Проте агент зробив інший висновок і повернув назад.

Це був виснажений, хворий і до того ж глухий дідок. У довгих, колись, мабуть, в'юнких вусах стирчали остюки; очі дивилися похмуро, з недовір'ям, і мені здавалося, що зараз діда турбує одне-єдине: чи я не хочу зігнати його з чужого облогу, де він косив ріпакове бадилля. Не добившись від нього жодного слова, я дійшов облогом до стежки, спустився у видолинок, напився води з потічка, вибрався на кряж і кинув очима по обрію, чи далеко до тої хатини, де ми з циганом ночували тиждень тому.

В Марійки була Мигельська. Вона й відчинила мені. Марійка лежала на канапі, видно, нездужала. Побачивши мене, зашарілась, притиснула до грудей капю, якою була вкрита.

— Я не кажу, що година вранці варта двох увечері,— проспівала. Мигельська. Я ж прийшов до Марійки десь у часі виходу на роботу.— Оце, я розумію, друзі,— додала поетеса.— Умри,— не знатимуть. Чи ви довідались, що Марійка хвора?

— Цить, Зорянко,— зупинила її Марійка.— Я по Прокопові бачу, що він теж ніби з ліжка піднявся.

Я сів на стільці біля Марійки, і вона, вганяючи мене в краску, торкнулась моєї руки.

— Колись я вам говорив, що шпигую за долею,— сказав я.— Тепер вийшло подвійне свинство: і за мною шпигують.

— Треба вас, братчики, рятувати.— Мигельська зробила замріяні очі.— Ви чули, Прокопе, як занасталися Чорнота з Ганишем?

— Ні.

— То справжня історія! Їх вистежили в Корняктовому льоху. Тої ночі Грушевич з ними не ночував, а досвітком пішов за речами. А Олексу і Павла ведуть. Олекса несе в'язку хрестів, Павло — картини, позаду вже тягнеться юрба. Ті живоглоти підштовхують хлопців карабінами, погукують на натовп, посвистують своїми пищиками, збираючи поліцаїв на підмогу. Запакували зразу до тюрми. Щастя, що я зустріла Грушевича. Я знала, куди кинутись. Ми це трактували як гоніння на християн. Митрополит втрутився, скрізь зчинили галас — і хлопці на волі. Олекса реставрує ікони в Святоюрському храмі. Ганиш керує чернечим хором. Я в житті стільки не наїздила у фіякрі, скільки в ті дні. Ну і це зіграло свою роль,— Мигельська подала мені газету.

Я двічі перечитав надрукований у польській газеті польською мовою віршик, але

нічого в ньому не знаходив. Я запитально глянув на поетесу.

— Ця трагедія змальована символічно,— пояснила вона.

Я ще раз перечитав і, посміхнувшись в душі, поклав газету на столик. Раптом я подумки вдарив себе по чолі: якщо Мигельська має такий доступ до чорноризців, то це вона, а не хто інший, доповіла про смерть і похорони Кривов'яза. Це вони перешкодили Павлюкові. Він потрапив у їхні пазури, і Мигельська повинна знати, що з ним. І ще одне: таємницю видав Мигельській Павло або Олекса. Якщо церква взяла їх під захист, то вони не могли із вдячності не доповнити Павлюкової характеристики. Я вивідаю у Мигельської, де Павлюк. Але з цим не слід поспішати. Мабуть, найліпше заручитися Марійчиною допомогою. Я скажу їй про свої підозріння і попрошу коли-небудь "признатися", що вона не рада моїй дружбі з Павлюком, що я з ним часто десь пропадаю. Мигельська рада буде "розкрити" Марійці очі на мене, адже Павлюк замкнений "там і там", а я, очевидно, одбірююсь.

— Я постараюся трошки прислужитися вам,— сказала Мигельська. Та попередила:— Лише не подумайте, що я особисто вами зацікавлена.— Мигельська поклала Марійці на плече руку.— Задля цієї дівчини. Вона мені як сестра.

Здається, я це колись у Бальзака знаходив: "Чим ганебніше життя людини, тим вона міцніше за нього чіпляється; воно стає постійним протестом і безкінечною помстою". Невже мені доведеться скористуватися впливом Мигельської і її монахів? Тоді я їх не перестану ненавидіти разом з тим ідеалом волі, який вони відстоюють. До чого доходить! Вже все втрачено, але й на цьому голому полі точаться бої.

Я готовий був втекти геть, як утік від Опольчика. Марійка і Мигельська обмінялися поглядами, і Марійка зітхнула.

— Що з тобою?— тихо запитав я.

— Простудилась.

— Не смійте її надовго покидати,— шпигнула мене Мигельська.

Я відчував, що вона мене недолюблює, але вона не знаходила способу показати це так, щоб мені запам'яталося. Така можливість виникне, мабуть, після того, як вона мені "прислужиться". Я повернувся гадками до Гривастюка. Напередодні розвалу республіки він од імені уряду вимагає відкупити бункер, який фігурує в числі прикордонних оборонних споруд. Я посилаю до нього Марину з рештою фронтового золота — і республіка падає. Як я доведу, що він привласнив золото? Але його непокоїть недобита жертва, і він піддає мене остракізмові.

— Ви чули, панство, що у Львові буде відкрито пам'ятник жертвам світової війни? — звернулася Мигельська.

— Так, від тебе,— наївно мовила Марійка, бо це повідомлення призначалося мені. Я нудьгуюче дивився у вікно. Я не знав, що на це відповісти, і не підтримав розмови. Досить з мене, треба остерігатися балачок.

— Були пропозиції поставити цей пам'ятник на місці Міцкевичевого.

— Польський уряд не дозволить,— озвалася Марійка.

— Падає сніг,— сказав я.

Дівчата повернулися обличчями до вікна. Сніг опускався рідко, ніби небо вирішило з'ясувати, чи на землі не будуть протестувати.

— Я дуже люблю цей час, — прошепотіла Мигельська. — Відбуваються якісь зміни, хвилюєшся, задума... Дивіться. який лапастий пішов. Ой, як гарно! Але скажіть, чи й вам здається, що в такі хвилини все навколо стає чужим?

Марійка кивнула.

— Трішки моторошно, — провадила далі Мигельська. — Видко, в нас залишилося щось від наших давніх предків, на очах яких почав мінятися клімат. Взагалі осінь поспіль зворушлива. Бабине літо, журавлі, пожовкле листя, гудіння вітру в комині, перший сніг... Люди в цю пору більш зібрані, уважніші до всього навколишнього. Так, так. Мені завжди хочеться про це написати. Я піду, товариство. До побачення.

Я провів поетесу до виходу і замкнув двері на ключ.

— Так би кудись пішла, — сказала Марійка.

— Кепсько ти виглядаєш, дівчино. Потерпи.

— Я майже здорова. Прокопе. Поведи мене знаєш куди: на цвинтар.

Я посміхнувся:

— Ти ж не хотіла б мене там бачити.

— Підемо? Дивись собі у вікно, поки я вдягнуся.

— Не натвори лиха, лежи.

— Ну не переч, — попросила вона. — Я здорова. І ми з тобою ще нікуди не ходили. Ти сам милуєшся світом божим. Та, правда, ти ж егоїст...

— Облиш ці концентровані характеристики. Егоїст, авантюрист, мракобіс! Може, просто дивак? Чи людина зі страху, як казав Микола Павлюк. Люди зі страху — це створіння неволі, до певної міри дон-кіхоти, частіше терпеливці, зрідка бунтарі. Словом, нині вони в одній личині, завтра в іншій. Та причиною цього є не безхарактерність, а безвихідь, яка штрикає то косою, то вилами, замахується то ціпом, то арканом.

— Це називається "хамелеон".

— Так? Почекай, ще щось мав сказати і забув.

— А може, це викрут? Я готова. Прокопе. Йдемо?

Потіли дахи, в ринвах чулося поцюкування крапель. З підворіття в напрямку до Ринкової площі вели розпливчасті сліди Мигельської. Небагато минуло, як я починав спочатку. І ось я в гіршому стані, ніж був.

— Підемо туди, — показав я в протилежний до слідів Мигельської бік.

— О, ти і в цьому вірний собі! — засміялась Марійка, збагнувши, що мене вабить пройти незайманим тротуаром.

— Я забобонний.

— Даю слово, що ти що-небудь вигадаси на цвинтарі.

— Можливо.

— Про що ти думаєш?

— Про революцію.

— Ха-ха!

— Не віриш? От ви, їй-богу! Рівно два роки тому я йшов на розмову зі статуєю Франца-Йосифа, признався одній дівчині, а вона насміялась. А я казав правду.

— Що то була за дівчина?

— Її звали Ревекою. Вона наклала на себе руки.

— Хтось скривдив?

— Доля. Жах— губити себе ні за що. І жахливий суд людини над людиною. Чому бог час від часу не дозволяє злочинцям карати себе самих?

Він став втикати голку в очні ями.

Не слід,— кричав він,— видіти очам тим

Ні мук моїх, ні вчиненого зла..." 41

41 Монолог Едіпа з трагедії Софокла "Цар Едіп".

— Поліцаї ідуть, Прокопе.

— Візьми мене під руку.

Так, мучачись не раз,— багато раз

Вій протикав орбіти, і з очей

Стікала кров на бороду його

Не краплями,— а струмінь проливний

Червоно-чорний полоскав її... 42

42 Там же.

Поліцаї позирнули на мене з зацікавленням. Я був одягнений у стару куртку і, мабуть, здавався набагато старшим за Марійку. Минувши нас, вони обмінялися веселими репліками. Човгання їх чобіт раптом припинилось. Я оглянувся. Вони стояли, дивлячись нам услід, немов побившись об заклад, що ми не батько й донька. Я й сам почував себе ніяково з цією юною лебідкою. Що вона в мені побачила?! Як лишень я буду за це розплачуватись?..

На моєму обличчі, певно, проступили в цю хвилину старечі тіні, як бувало в Тодосія, бо Марійка запитала:

— З тобою щось негаразд. Ти ніби хворий?

— Поліцаїв злякався,— відказав я.

Вона похитала головою.

— Ні, коли ти так швидко відповідаєш — кажеш неправду. Я вже переконалася. Це було, коли ти розмовляв з Зоряною Мигельською. Виходить, у тебе є звички, ти не абстрактний продукт суспільства.

— Помиляєшся, це автоматизм.

— У деталях людського життя багато поезії.

— У них все — поезія. Але нині деталі поспіль стандартні.

— Не сперечайся, колорит у характерах завсіди буде існувати.

— Дівчинко! — вигукнув я.— В тому-то річ, що цей колорит нищать злигоднями і неволею. Це перший крок до того, щоб знебарвити і вихолостити народ.

— Мені завжди хочеться запитати тебе,— сказала Марійка, помовчавши,— чого та

уникаєш націоналістів. Я бачу з твоїх міркувань, що тебе болить те саме, що і їх.

— Мене душить недоля народу, а їх що болить?

— Тим паче.

— Ось і цвинтар,— сказав я.

Марійка всміхнулася і тісніше притиснула до стану мою руку.

— Ми проходили мимо будинку пір року,— сказав я.— Ти не помітила, в якій позі був Хронос?

— Ні. А що?

— Мені здалося, що його здерли.

— Не може бути.

— Тоді його треба зняти.

— Навіщо?

— Бо плин часу для Львова зупинився.

— Ти сердишся, що ми йдемо на цвинтар?

— Я давно про це мріяв.

— То в чому річ? Га, Прокопе?

— Зима.

— Зима,— повторила Марійка.— А ми не першими прийшли на цвинтар. Дивись, скільки слідів.

— Це розлучені небом прийшли змити сніг зі своїх близьких. Яка зворушлива турбота!

— Ти бував на львівському цвинтарі?

— Ні.

— Він один з найбагатших у Європі.

— Коли ми хоронили Кривов'яза, я подумав, що цей цвинтар, мабуть, найхарактерніший тим, що в кожному кварталі можна провести чітку лінію між могилами багатців і бідняків.

— Чого ж ти кажеш, що не був тут?

— Я хотів почути, чим ти мене здивуєш. Тепер слухай: це один з найнещасніших цвинтарів у Європі. Його пограбували. Ти зараз побачиш. З гробівців познімали плити і потрошили черепи в пошуках за золотими зубами і перснями; мармурові плити повивозили до Варшави; мідні хрести і підсвічники перелили на гарматні гільзи. Інше: спитай, де могила Павлика,— тобі ніхто не покаже. Я можу назвати півсотні прізвищ визначних людей, могили яких зрівняли з землею. Якщо діти не піклуються про збереження пам'яті своїх батьків, то вони будуть поганими батьками. Але ж діти не мають змоги це робити, бо оплакують свою долю. Буваючи на цвинтарі, ти легко можеш зробити висновок про те, куди поспішає цивілізація. Якщо її слідів тут немає, то вона поспішає до гробу.

— Але тут повинні бути люди, які мають доглядати пам'ятники.

— Є. За господаря недавній комендант Петрушевичевої резиденції.

— Це до прикраси символічно, сказав би Прокіп Повсюда.

— Той тип постачає служанок польським офіцерам,— додав я.— Зате він і йому подібні ріжуть патріотів: "Знести пам'ятник Міцкевичу". Чи знають вони, що Міцкевича звеличили українці Попіль і Паращук? 44

44 Автори пам'ятника А. Міцкевичу у Львові.

— Могила мого батька,— сказала Марійка.— Боже, справді нема підсвічників.

Од підсвічників залишилась тільки масивна залізна плита з медальйончиком. Рельєф зображав низьку візерунчасту вазу, на якій сидів дикий голуб. Своєрідний натяк на скороминучість життя. Хтось ушанував галицького депутата: овальний порцеляновий портретик видовбали.

Марійка молилась, склавши руки на грудях. Вона скидалась на ангела.

— Я йому розповіла про нас,— сказала Марійка потім, по дорозі з цвинтаря.— Не будеш сердитися?

Вона вся немовби світилася, погляд став лагідний і покірний.

Ось і на тому світі зможуть рядити, яке спокутування накинути на мене за гріхи. А скільки я ще ряситиму ними!..

Зачесала шарга з дощу і снігу. На каштанах підмокала кора і збиралась брижами від холоду. Я зупинився під яблуневою гілкою, що звисала через штахети. Було дуже багато бруньок. Можна на той рік чекати від садів великого врожаю. Взагалі земля жадає родити, адже шість років її топтали і рвали вибухами, шість років вона тужить за хліборобськими руками. Вона хоче розгорнутися перед зором шовком жита, теплими смугами наповненого бджолиним гудінням картоплиння, розлитися навколо білою росою гречаного солодкого цвіту.

— Якби ти нікуди не йшов від мене! — мовила Марійка.

Я подумав, що життя мусить поліпшитися. Може, мені вдасться заробити грошей і сплатити ту чортову контрибуцію? Чи я до самої смерті маю нести каторгу? Схоже на те, що бог війни вирішив мене не одним, то іншим способом звести зі світу. Навіть у мирний час не хоче поступитися. А якщо це означає, що буде нова світова війна? Не може бути, щоб мене випадково так обплутало...

Гривастюк... Хто б додумався зробити забутий у бузині бункер могилою? Як він тонко зіграв на скрипці віку! Ось він переді мною. У вишиваній сорочці, в зеленому капелюсі, простакувато вдоволений, невибагливе спокійний, щиро відкриті зіниці легко плавають під сивіючими бровами, повторюючи: "Гай-гай.. Тож маємо в Галичині свою рідну владу. Дочекалися. Довго чекали, дуже довго..."

— Ти якийсь млявий,— каже Марійка.— Більше на цвинтар не підемо.

— Все-таки добре, що я заволодів бункером.

— Бункером?

— Так.— "Слава богу, це всіх бентежить".

Марійка запитливо-сумно поглянула на мене і знизала плечима.

— Ще ти щось згадуєш.

— Село, свою хату.

— Продовжуй.— Марійка очікувально стулила губи.

— Та більше й розповідати ні про що.

— Не хочеш? — тихіше мовила вона.— І не треба.— Згодом крадькома зиркнула, твердо, зі злою радістю додала: — Я люблю тебе і любитиму.

— Проїдемося трамваєм?

Вона стріпнула віями, усміхнулась:

— Такі ви — зі страху.

Ми висіли аж на Гетьманських валах. Я пообіцяв прийти ввечері.

У Святоюрському храмі гриміла відправа. Я скосив очі на статую змієборця і став підніматися сходами до дверей. Зверху могутнім водоспадом на мене лився церковний гімн. Мене засліпило сяйво царських воріт, я знічено притулився плечем до колони, забувши перехреститись, і мене зокола заштрикали похмурі погляди. Я заворушив губами, ніби шепочу молитву.

А господь торжествував, усвідомлюючи свою вседолаючу міць. Перед ним раз у раз падали ниць, попереду я не бачив жодної гордо піднятої голови. Очі, висушені демонічним переобтяженням уяви, повзали, як липучі мухи, шукаючи, хто приховує свої провини перед богом. Для цих очей невинність видалася б гріхопадінням, бо тут падіння було гідністю.

Я нишком спостерігав жебраків, сповитих у чорні шалі вдів, юнаків і дівчат з чорними жалобними стрічками на рукавах, зморщеними, мов порхавки, дідів, прилизаних батьків і виснажених матерів. Ці люди не могли не бути рабами, і чиїми рабами вони не були б, усе будуть змагатися в покірності і шпигуватимуть одне за одним.

Коли весь собор падав навколішки, я подався за колону і тихо вислизнув надвір. Проколовши списом дракона, на мене звисока дивився святий. Він і не здогадувався, що в нинішні часи його прикладові гріш ціна. Він рвався у небеса на здібленому коні, не відаючи, що дракон тепер отримав право громадянства. І взагалі — яким недоречним виглядав наді Львовом увесь у пориві й вітрі пристрастей Святоюрський храм! Це була симфонія занепаду. Я пішов на горб. Кручено падав сніг, ніби його колотили звуки з собору. В голові моїй чогось усе пішло обертом, і мене почало тягнути за рухом білих схрещених мечів. Я відступив від обриву й несподівано побачив Павла Ганиша. Власне, я сюди й піднявся, щоб його побачити, але ніяк не сподівався, що він вийде з собору під час відправи. Він був з непокритою головою, в чорному ретельно випрасуваному вбранні, на лівому рукаві полискувала крепова стрічка. Він був іншою людиною. Я навіть завагався, чи це він. Тіло його злегка пружинило, вогкі чорні очі дивилися весело, майже щасливо.

— Привіт, Повсюдо,— сказав він спокійно, без радості й здивування, що зустрівся зі мною.

— Здоров, Павле.

— Вийшов на хвилюк подихати. Сьогодні я взяв од хористів те, чого добивався.

— Чудово співають.

— Скільки це мені коштує!

— Ти, брате, змінився,— сказав я.

— Почуваю себе чоловіком.

"Ось воно як!" Я співчутливо запитав, по кому він носить жалобу.

— По Володимирові Кривов'язу,— відказав Ганиш, і відказав не те що крізь зуби, а так, наче язик його був зшитий з золотих ниток.— Як поживаєш?

— Сам знаєш, як у мене буває: тиждень голодую, день відгодовуюсь.

Павлів погляд блукав між будівлями Городецької, і мені здалося, що він не слухає.

— Що Олекса поробляє?

— Має по горло роботи. Талановитий хлопець, тут одразу запримітили.

Мені ще можна було уявити Олексу в чорному костюмі з нашивкою на лівичці, та уява моя несподівано зледачіла. Мабуть, я із заздрістю ще подумав: "Стати чоловіком — це стати над людьми". На жаль, у мене нема хисту ні композитора, ні художника. Можливо, і я зміг би жахнути рабів.

Ганиш ще трохи постояв, коротко відповідаючи на мої запитання. Я, звичайно, чекав від нього цього холодку, але кортіло пересвідчитись. Відступаючи і поправляючи рукою зачіску, він кинув:

— Заходь. Нам з Олексою дали по кімнатці,— він показав на монастир при храмі.— Тісно, але затишно.

І покинув мене не прощаючись. Я вирішив позичити грошей у когось іншого.

IX

Я виїхав до Перемишля вночі, а вдосвіта був уже під фортецями. Але тут мені трапились балакучі хлоп'ята, які справили мене за місто, докладно пояснивши, яким мостом переходити Сян.

Я не досить тямив, що таке табір. До того мене збаламутило інше. Перемишль — це замки і твердині. Я покладався на історію, адже всі ці споруди нині переосвячені в тюрми. У льохах Львівського арсеналу страждали козаки і гайдамаки, в Петропавловці сидів Чернишевський.

Покутський розшукав на фортечні ґрати таку сталь, яка варилася тільки один раз, причому рецепт і сталевара з певних міркувань знищили. Дві тонесенькі пилочки ми вклали у звичайні курячі яйця, мистецьки з'єднавши плівку і шкаралупу. Я страшно обурився, почувши, що табір — це огорожене колючим дротом поле з землянками.

Розстебнувши Грушевичів плащ, я дістав з внутрішньої кишені гроші. Мав кілька марок на прохарчування, але хлоп'ята під замком Казимира Великого розповіли мені дещо про начальника табору, відставного полковника, чутливого до чарки, і я купив пляшку горілки й рушив до вкритого червоною бляхою будиночка на перемишлянському Підзамчі; над будиночком, ніби підхоплена вітром перепиранка, літала голубина зграя.

Була гарна зимова днина, якась сонно незворушна й іскриста, ніби Марійка в приступі меланхолії. Я відчинив увінчану дерев'яним хрестом хвіртку. Прощумівши на купі золотистої соломи, до мене кинулись собаки. Їх було аж четверо. Вони зупинилися кроків за три від мене і забликали очима. Сука завбільшки з добре телятко,

випроставши м'які передні лапи і прогнувшись у крижах, лизнула повітря і сардонічне засміялась. За нею засміялися інші члени сім'ї, і мені стало моторошно від їх майже людського сміху — очевидно, одного з приголомшливих досягнень полковника.

— Pani ma bardzo zły humor? 45 — звернувся я до суки.

45 Пані в дуже поганому настрої?

У відповідь вона кашлянула. На звук з-за будинку почали вибігати кури, індики, качки, гуси, що, певно, грілися проти сонечка. Уся компанія вишикувалась позад собак, із зацікавленням розглядаючи мене.

Над подвір'ям залопотіли голуби. На метушню вийшов господар. Та він мовчки подивився на мене примруженими очима і подався до хати. "От заковика! — подумав я.— Цей полковник і вдома відчуває себе начальником".

А звірина продовжувала чекати. Сука знову лизнула повітря і заскавучала. Мабуть, треба було і їм принести гостинців, та про це хлоп'ята нічого не казали. Я поклав руку на ребро хвіртки. Собаки побачили в моєму рухові щось непристойне і загарчали. Тоді я спокійно обійшов їх, піднявся східцями до ганку, витер ноги і, глянувши в сіні, мало не спіткнувся: з сутінків на мене напружено дивився господар. Обличчя його було сіре і зливалось з кольором коротко підстриженого злиплого волосся.

Я привітався, сказав, що хотів би бачити полковника. По лиці господаря промайнули якісь хворобливі тіні, він запитав, чого мені треба. Наскільки я зрозумів, переді мною стояв відлюдник, чоловік замкнений і, як завжди в такому стані, жорстокий, але здатний легко розгубитися, коли на нього натискати віч-на-віч. Він стояв навтяжку, тручи пальцем бічник приставленої до стіни драбини на горище, і мені видалося, що він невловиме обходить мене думками, як лінивець нову роботу.

Коли я назвався солдатом італійського фронту, полковникові очі на коротку мить посвітліли, і він запросив мене до кімнати, вибачився за безладдя, бо служанок принципово не бере, а німого діда утримує заради домашньої птиці — дівтора зазіхає. Ми пробалакали доброї півгодини, полковник мало-помалу розговорився, але дослідів не зачепив жодним словом. Якби я на свої вуха не чув собачого сміху, то вважав би їх хлопчачою вигадкою. А може, серед мешканців містечка були люди, які насміхалися над його пристрастю, і він до пори стримував себе, сподіваючись точніше переконатися, що я чужий.

— Я під Трентіно командував ротою,— сказав полковник і перейшов на німецьку мову.—Aufstehen!.. Aufgesessen!.. Vielleicht konnten wir am Abend zusammenkommen? 46

46 Встати!.. По конях!.. Може, ми могли б увечері зібратися?

Він скося поглянув на мене, ніби перевіряючи, яке враження справила на мене його чиста берлінська вимова.

— Ich habe mich zu einer Reise entschlossen...47— почав було я.

47 Я зважився на подорож...

Полковник несподівано усміхнувся і сказав, що раз я приїхав здалека, то так і бути, він мене вислухає. Я вийняв пляшку, велично обмахнув з неї наліт вільгості й поставив на стіл. Полковник розгублено озирнувся по кімнаті, розправивши плечі, звівся,

зайшов до сусідньої кімнати і повернувся з підсмаженими голубами, хлібом і квашеними огірками. У нього був такий вигляд, ніби його щойно обікрали, але, позирнувши на пляшку з печаткою львівської ґуральні, він одігнав сумніви.

Ми розпили рівно половину пляшки. Полковник пожвавішав із цілковитою щирістю, забувши, що я не за цим приїхав, став розповідати про свої досліди. Я слухав його терпляче і počував себе не ліпше за того злодія, який-протягом місяця годував м'ясом собаку, а коли заліз через вікно, наступив котові на хвіст. Пташине царство для полковника було тим самим, що огриблення коріння для дуба. Завдяки йому він існував.

З полковникових спостережень виходило, що кожна птиця має свій характер. У гусей, приміром, філософська вдача, качки меланхоліки, голуби сангвініки, а собаки холерики. Але і між гусьми, качками, голубами, як і між собаками, є оригінали. Це не просто виявити. Кожна звірина намагається наслідувати звички господаря, таким чином, господареві особливо важко працювати, ми ж бо, присвятивши своє життя науковим проблемам, повністю забуваємо про себе. Крім того, досліди вимагають великих затрат. Зельта, наприклад, поки дійде до тієї стадії, коли не соромиться демонструвати свої звички, випиває вісімку горілки. Гуска Пруссія з'їдає півфунта вимоченої в горілці кукурудзи. Голуб Мадагаскар потребує близько ста грамів.

Полковник подав мені книгу спостережень, коротко зітхнув, як це робить утомлена, фанатично віддана справі людина. Виражаючи дослідникові співчуття, я зітхнув довше, з присвистом.

Пополудні після того, як я досхочу надивився п'яних гусей і собак, полковник видав мені записку до свого заступника, дозволяючи мені побачення з номером 716050. Перед цим старий дивак мав з табором телефонну розмову (сам він перебував у відпустці) і дав заступникові якісь розпорядження з приводу зовнішності арештанта.

Поспішаючи до табору, я думав про систему нашого життя. Це такий організм, руками якого можна і задушити, і воскресити людину. Все залежить від того, наскільки ти пройдисвіт. А взагалі нікому невідомо, куди тече життя.

Загрожі починались одразу ж за мостом через Сян. Микола вже чекав мене у дерев'яній будці. Я подав солдатові записку, і той, перекинувши через плече карабін, вийшов за ворота. Ми залишилися один на один. Микола змарнів, стояв, увігнувши голову, і так він, мабуть, вже ходитиме. Ми міцно обнялися, Миколині очі затуманилися сльозою.

— Ти як сюди дістався? — запитав він охриплим голосом.

Я знизав плечима, чогось не знаходячи що сказати.

— Тебе не Ореста видала, — мовив я, помовчавши. — Знаєш?

Микола махнув рукою, мовляв, це тепер не має значення.

— Я думав, що ти в фортеці, — заговорив я квапливо. Привіз у варених яйцях пилочки. А ти в таборі, бачу, й солдат вступився...

— Звідси не втечеш, — озвався Микола, хотів було пригнутися, та тільки показав рукою на ноги: — По три чоловіки сковують ланцюгами.

— Що я можу для тебе зробити?

Микола насмішкувато гмикнув і зморщив чоло.

— Звідси нікого не випускають, Прокопику.— Очі його звузились.— І сам занастаєшся. Гайном люди стануть, так чи інакше. Можеш випрохати для мене полегшення, та від цього ніщо не зміниться.

— Тут і поляків тримають?

Микола кивнув. Згодом запитав:

— Як комуна?

— Розпалась. Грушевич, Ганиш, Чорнота мають посади, а мене звільнили за довгий язик. Опольчик такий є в полку, "потомок революціонерів", видав. Пани митці влаштувалися в Святоюрському храмі. А пилки все-таки візьми,— перескочив я на інше, виймаючи яйця з кишень.

— Даси при солдатові,— попередив Микола.— Тоді не будуть обшукувати.

До великої землянки проти віконця, розсипаючи кайданний передзвін, пройшла партія арештантів. Усі вони були з непомірно великими, через заріст на обличчі, головами. Мов сторч поставлені пуголовки. А в Миколиній бороді вже пробивалась сивизна, та він її, можливо, й не бачив і про неї ніхто йому не сказав, бо в таких умовах це дрібниця.

— З дому вісті маєш? — запитав Микола.

— Ще того дня, як тебе забрали, зустрів Богдана Онука. Тоді півсела чекало на головному вокзалі відправки до Канади. Богдан говорив, що в Марини начебто сухоти. Мене шукають.

Ми досі стояли, зіпершись на стіну біля віконця. Микола опутився на лаву.

— Сідай. Як же ти далі думаєш жити?

— А що я зроблю? Невидимкою стану?

Микола замислено потер скроню.

— А ця дівчина — продовжуєш зустрічатися?

Я просто подивився йому у вічі, і він поклав мені на зап'ястя руку.

— Тільки революція нас врятує,— сказав він.

— Отже, швидше пиляйте свої окови. Тепер, правда, забагато важче, ніж було навесні. Львів повен війська. Треба ж було возитися з стратегією і тактикою! Це не місце для докорів, але я не можу не сказати: революція — це не гра в шахи. Петрушевич вигнав за Збруч більшу армію, ніж мали поляки. Поміж стрільцями не було й двох сотень попівських синів. Це народ був під карабіном. Його спаплюжили і кинули на заражену тифом територію. Ви не могли не знати і про легіон Загряди. Тим часом у сварках зуби з'їли, а Галичина гине.

Микола мовчав.

— Я, Миколику, не дорікаю. Я скаржусь. Не ображайся.

Це був мій друг, якого я знав з дитинства, якому мав право вилити все, що зібралось на серці, хоч це, можливо, було й несправедливо. Микола заграв жовнами й опутив очі. Я одвернувся, і він витер долонею куточки очей. Мені вперше по-

справжньому стало жаль його. Іноді ми забагато вимагаємо від людей. Це теж результат отого наукового звання життя, я б сказав — ходульного знання, яке врешті решт ставить його на милиці.

— Друкарню не розграбували?— запитав Микола, з неспокоєм дивлячись на солдата, що заходив, мимо віконця.

— Я її перевіз до Покутського.

Мордуючись у якихось думках, Микола невинувато довго сидів з опущеною головою, так нас і солдат застав. Пора була прощатися. Я поклав на стіл клуночок, запитав солдата, чи можна віддати арештантові. Той кивнув, і на цьому побачення закінчилося. По дорозі до міста я міркував, що можна більше підлизатися до коменданта табору. Я міг би написати про нього в газету, він був би страшенно радий, але Миколу однаково не випустили б, а їздити до Перемишля немає за що.

На головному вокзалі я стрів Онисима Невечора.

— Приїжджав на похорони родича. Не змогли вилікувати.— Він узявся рукою за вилогу мого плаща, ніби силоміць хотів затягнути в лоно свого смутку.— Після війни лікарі — різники. Значна частина хворих умирає від їх ножів. Поховав та й чекаю поїзда на Станіслав. Так мені якось маркітно: вже нікого нема з родини, zostався сам. А ви звідки приїхали?

— Тиняюся, ніде прихилитися,— відказав я.

— Ой, живемо як у мішку. Я вам скажу, що лишень на вістрі сокири поліпшення. Я тільки в сокиру вірю.— Він блиснув на мене білком невидючого ока, і мені раптом захотілось одірвати його руку від поли. такий він був непевний і бридкий.— У нас села потроху протестують,— провадив він далі — Було б ще кому на чолі стати та розумно це в силу перетворити. Недавно трапився цікавий випадок Приїжджає до села з документом інспектора молодий лов'яга і велить війтові збирати віче. Війт-млака, при землі перед панамі повзає, не дуже придивлявся до документа.

На вічі той незнайомець питає людей: "Зброю маєте?" Навколо заминка, мовчать, бояться сказати правду. Тоді незнайомець гукає: "Щоб через годину всі чоловіки і хлопці прийшли зі зброєю, хто яку зберіг. Селяни порозходилися, при вікнах чатують. На вулиці дехто вже показався з обрізом, інші стали виходити, словом, все село зброю винесло. Приходять на майдан, а за тим інспектором ні слуху ні духу. Так сказати, нічого ніби й не сталося, але, з іншого боку, веселіше робиться, бо от як не нищили, а люди своє знають, тримаються наготові.

— Випадок справді цікавий,— сказав я.— І порозходилися зі зброєю?

— Атож. Війт не посмів одібрати, бо звідкіля йому знати, що то за інспектор. А може, він ще раз приїде? Тут надвоє гадати.

— Це могло бути й провокацією.

— Могло, звичайно,— мовив Невечір якимсь особливим голосом; мабуть, перший видобув обріз, але дотепер не робив подібного припущення.— Та, знаєте, люди бачили по відношенню незнайомця до війта, що це свій хлопець. А втім... У мене знаєте, що було на серці? Я згадав, як не раз вранці ми, малі, лежимо на печі, мати підігріває

борщ на плиті, а сусідки, чоловіки яких уже пішли в поле, гомонять у хаті про яку-небудь біду, що насувається. Вони балакають, а в мене щеміт, і я люблю всіх, хто в хаті, за те, що разом журяться. І так воно щоднини, а як-лишень прийде біда — ми самі, ніхто не навідується, ніби розбрелись у комірне. Тоді мене огортав жаль до наших сусідів, які стали нам чужими перед лицем біди. Щось схоже було зі мною і того дня. Поховалися за вікнами і чекають кожне зосібно, поки невідомість загляне в двір. У самого самотність і страх, та пересилив себе, вийняв з-під стріхи карабін, пішов на вулицю... В житті бувають хвилини, в які чиниш таке, чого від себе й не сподівався. Але лихо переважно роз'єднує. Я колись читав про напади татар. Хто гріється панською ласкою, той поспішає за мури замка, хто має добрих коней — тікає у степ, а решта, попеліючи від жаху, дочікується, коли накинуть аркан на шию. Не один мільйон молодих чоловіків і жінок забрав хан у неволю. Самі татари були певні, що вже не лишилось людей на нашій землі. А що тепер? Не те саме? Слово даю, що поляки дивуються, як ми не вигинемо пень у пень. Видко, нас тримає лють. Та я розбалакався, пане Повсюдо, а ви, либонь, квапитесь.

— Ви були з Олексою?— запитав я.

— Бачився.— Під синьою вією знову ворухнувся білок його сліпого ока.— Хлопці якісь не ті стали. Правду сказати, то й розмови між нами не вийшло. Перекинулись прихапцем кількома сливами, і я пішов. Коли моє невлад, то я назад. Грушевич бідкався, чого я його не попросив оглянути родича. Але ж я при ньому говорив, що Федько лежить при смерті. Здається, й ви тоді були присутні. Грушевич навіть вусом не моргнув. Тепер Шкодує. Каже, ми повинні виручати одні одних. Я подумав, навіщо отак навідліг рубати по чужих жилах. Ти ж мене, добродію, і не знаєш, а робиш закиди Я кому можу поміч дати, то й без тебе даю...

Однаково Невечір не вселив у мене приязні до своїй особи. Якийсь він гадюкуватий. Прощаючись, я взяв його адресу, сказавши, що напишу в тому разі, якщо у Львові почнеться заворушення. Нехай і в селі починають бунтувати Моя пропозиція і довір'я зворушили його. Він напівголосно сказав. "До побачення", і губи продовжували ворухитись, немов вимовляючи якусь присягу. Очевидно, я говорив про "заворушення" таким тоном, наче це подія найближчого часу. А я, оцінюючи подумки усіх знайомих, сам не допускав такої можливості.

Надворі піднімалася завірюха. За останні гроші я купив квиток на трамвай, доїхав до середмістя і стад під якимсь будинком, не знаючи, куди податися. Вперше відчув, що нічого не хочу. З дахів кидало снігом. Я ближче притулився до стіни і заплющив очі. Переді мною на хвилю з'явився Василько, потім його заступив Семенко з оселі за лісом, який оперіщив мене прутом, гадаючи, що я мертвий. Збоку вибухнув дівочий сміх. Я відкрив очі. Мимо пройшли дві панянки, завітчані сніжинками. Вони мигцем глянули на мене, не перестаючи сміятись, та, зробивши кілька кроків, повернулися назад, і одна з них простягнула паперову марку. Я внутрішньо здригнувся. Панянка подивилась на мене і ткнула мені асигнацію за вилогу плаща. Далі вони рушили підбігці, ніби їх підхопила віхола. За сніговою завісою знову пролунав сміх.

До вечора випало стільки снігу, що перестали ходити трамваї; під тягарем налипу порвалися електролінії; електростанція, попрацювавши кілька днів, знову зупинилася. Місто залишилося без води. Я прислухався до розмов у підворіттях,— може, почую ще про якусь аварію чи катастрофу. І не обманувся в очікуваннях: на Ринковій площі залізничник розповідав про те, як під Мостиськами зійшов з рейок товарний поїзд.

Навколо мене несподівано завирували біди. Мені стало не так сиротливо. Покутський не повірив би, що вранці я стояв на краю безодні. До мене повернувся дар шкилювати з життя, я втішився, що Покутському вдалося продати касу гарту, і я міг віддати Грушевичеві гроші, які позичив, їдучи до Перемишля.

— Якщо Павлюк вирветься на волю,— сказав Покутський,— спробуємо натискати на власті, аби місцевим давали роботу. Досі стараються для польських переселенців.

— Хіба між вами нема комуністів? — запитав я, здивований цим поворотом.

— Чого ж, є, але це люди, яких треба вчити.— Покутський зробив енергійний кидок рукою, в очах засвітилися іскорки.— Якби повернулися кадри, ми б заварили кашу! Нині кожний майстровий чоловік прокинувся розумом.

Мене не залишав подив. Я знав Покутського як чудового фахівця, сердечного діда і воркотуна, коли мова заходила про політику. Тепер я бачив перед собою Покутського, який чогось прагне і навіть натякає, як поводитися, з ким мати спілку. Як завжди в таких випадках, мене підмивало випробувати його віру сумнівами, та я стримав себе. Я тільки сказав:

— Плакучі верби зробили корейців людьми довірливими і кволими 48

48 За переказами, засновник Кореї Кі Чжа назвав столичне місто Югеном (столицею плакучих верб), щоб пом'якшити характер його мешканців.

Покутський навіть бровою не повів.

Тоді я розповів йому про перемишлянського полковника і його досліди. Майстер щиро розсміявся. Від його сміху в мене на душі стало певніше. Невечір казав правду, що іноді не здогадуєшся, що можеш викинути. Я загладив провину перед майстром мальовничою оповіддю, а про Невечора подумав, що коли його поляки обізвуть бандитом, я ні явно, ні про себе не буду не погоджуватись. Якщо людина живе пекельною ненавистю, її навряд чи захищатимуть.

— Заночуєш у нас? — спитав Покутський, озираючись на двері до кухні, де мучилась від болю голови його стара.— В такому разі йду загрию чаю.

Ця іродська Невечорова ненависть, очевидно, явище закономірне. Коли одна з двох націй пригноблена, то як би там не викручувались теоретики, а таки провадиться війна між народами. Так, війна. Та недалекограмотна панянка з пошти стріла мене в штики і шпигнула б, але я заговорив польською мовою. Кільканадцять, навіть кількасот людей, не заражених шовінізмом, не створюють погоди. "Війна! — повторив я про себе.— До того ж війна нерівна. А я собі з насолодою ганю винуватців недавньої світової війни, цієї ж не бачу".

— Цукрувати сахарином?— запитав Покутський, показавшись у дверях.

— Цукруйте сахарином,— відказав я, смакуючи Це дивне поєднання слів, якого

навчили нас поляки.

— Питаю, бо ти на серце скаржишся.

— Господь з ним.

— Бери, бо пече, чортове зілля.

Я взяв з майстрової руки склянку. Його тремтяча рука так мене чогось вразила, що захотілося поцілувати її.

— Гризи сухарик,— запропонував Покутський і додав півголосом, стурбовано: — Стара моя в'яне на очах. Не приведи господи, сам зостанусь. Якби ти мав документи на чуже прізвище, взяв би до себе.

— Ану, може, зурочу: думаєте, не дійде до цього? Покутський цмокнув і пригубив склянку.

— Але така потреба мене вже не збентежить, бо я наперед прикидаю, що можливе, а що неможливе.

— Чай вистигне,— нагадав Покутський, піднявши обличчя, і я прочитав на ньому, що він ждав співчуття, а не мого хизування перед долею.— Бери сухарик.

Я обвів поглядом бідненько вмебльовану кімнату. Я в ній багато раз бував, але не міг запам'ятати. І обличчя Покутського не міг запам'ятати. Воно було просте і добре. Це саме я міг би сказати про батькове обличчя, але коли його не стало. обличчя закарбувалося в пам'яті. Я глипнув на Покутського, і мені зробилось боляче: "Невже тільки смерть відкриє його моїм очам?" Покутський ніби вгадав мої думки — я побачив боязке запитання в його очах. З опущеною головою допив чай, пересів на полисілий плюшевий диван.

— Біда з моєю старою,— повторив Покутський, відсуваючи склянку.

— Покликати Грушевича?

— Ні, не треба,— він махнув рукою.— Баба просить у бога смерті, бо стомилася жити. Нічим не зарадиш.— Голос його перетяло хвилювання, він додав хрипко: — Вирішила покинути. Покидає...

Видко, нелегко погодитися зі смертю, коли людина сама її жадає.

Покутські побралися двадцятирічними, прожили в цьому будиночку без найменшої суперечки до глибокої старості. Дітей не було, вони з'єдналися помислами і звичками — це важка розлука. А я в такій ситуації мовчу, мов води в рот набрав. Не вмію розрадити, не знаходжу слів. Покутський ще трохи посидів, тоді кинув мені на диван подушку і капу з високо застеленого ліжка й подався на кухню до старої. Я задув каганець.

Думалось уривками, шматочками знегод. Я шукав у минулому цих знегод, щоб загасити відчуття чужої смерті. У мене була готова впевненість, що Покутська сьогодні помре. Я це відчув усією істотою в той момент, коли побачив на скляних дверях до кухні зігнуту тінь Покутського. Майстер загасив каганець у кухні, тінь платвою рубонула по шибі, і я збагнув...

Мабуть, накликана смерть — щось хиже, безжальне, таке, що ворохобить навколо повітря і темряву. Смерть жахлива не тим, кого вражає, а тим, як відбирає життя. На

фронті вбивали і солдатів, і генералів; смерть там була діяльно-невмодною, приходила, не питаючи, забирала безслідно Коли людина вмирає од старості чи недуги, це недовго панує над уявою, коли накладає на себе руки, стає шкода. А коли хто-небудь никає по землі з думкою про смерть, це потрясає свідомість, і потім душа небіжчика роками тяжіє над головою. Я знаю, що Кривов'яз чекав смерті, готувався до неї, і мені здається, що він ходить моїми слідами. Я немовби живу в його присутності. У Перемишлі, розмовляючи з Миколою Павлюком, я весь час відчував його поруч і навіть слова вибирав такі, за які він мене не осудить.

Здогадуюсь, що твориться з Покутським. Він не перестає себе питати, що таке зробив, що вона намислила покинути його.

— Прокопе! — раптом скрикнув старечим надтріснутим голосом Покутський.

Я засвітив каганець і відчинив двері до кухні. Покутський навколішки стояв на ліжку, тримаючи дружину за плечі, голова і руки її звисали додолу.

— Навіть словечка не промовила,— крізь плач сказав майстер.

Надворі загудів вітер. Покутський тримав покійницю, поки гудіння не повернуло його до реальності, тоді обережно опустив тіло на подушку і показав рукою на мисник. Я запалив від каганця свічку. Покутський нахилився над головою дружини, потім раптово оглянувся на вікно, і на обличчі його був такий вираз, ніби він збирається кричати на весь світ, яке його спіткало горе. За вікном стугоніла віхола. Там же щохвилини вмирали як не від голоду, то від накликаної смерті. Там теж панувало горе. Покутський похилив голову і зашепотів молитву.

...Після похоронів Покутський подякував мені за те, що я взяв на себе частину клопотів, і, простягаючи руку, протяжно мовив: "Прощай". Він хотів побути на самоті, посидіти коло свіжої могили і звикнути до того, що віднині добрий шматок його життя назавжди відділився. А я по дорозі до міста набрів споминами на Северина Шутька. Він приходив до батька не лише для того, щоб побалакати про політику. Северин через свою жінку вічно ходив голодний. Тримали вони корову, щороку різали свиню, при хаті водилася птиця, але все те через скупість Северинової жінки марнувалося, пліснявіло, зварити вона не вміла, і Северин, до кого б не заявлявся, пускав трубою ніс і нишпорив голодними очима по припічках. Першим його словом після "Славайсу" було: "Біда..." До нього він надточував: "У Грушівці громом спалило хату", або "Град вибив жито за Лісничівкою", або ж "Кажуть, податки збільшать..."

Якщо була пора обідати, а Северин так вибирався з дому, щоб застати накриту скриню, мати подавала і йому наповнену миску, і він, не забуваючи орудувати ложкою, починав пропонувати батькові політичні теми, тонко вловлював, що батька в цю мить найбільше пече, і починав з усіма подробицями "розглядати проблему..."

Щось схоже і в мене. Всюди я стараюся спровокувати розмову про безнадійне становище. Я тру в кишені паперову марку, подаровану панянками, і не наважуюсь купити за неї селянського коржика, бо, хто знає, може, ці українці змилосердилися над своїм братом.

Як мене, не доведи господи, почне вирятувати з біди Олексин і Павлів "гурток

друзів", тоді моє прізвище навечно запишуть до якоїсь резолюції, передадуть її в закордонні архіви, і мені не допоможе навіть те, що буду кричати: "Я — це не я". Поки що, наприклад, важко судити, як поведеться посмертна Кривов'язова доля, але чогось мені здається, що його запишуть до якоїсь "вічної" резолюції.

У мене душа терпне перед таким прийдешнім. Якось перед наступом мене з одним поляком послали в розвідку. Ми переповзли розмокле глинисько, яке називалося нічийним, тереном, і захопили живого сплячого "ворога". Поляк подивився на мене, я — на нього, і ми тихенько, щоб не розбудити "ворога", полізли назад і доповіли "отаманам", що першу лінію траншей займає піхотний батальйон. Цілої півночі по цій лінії били гармати. Вранці нашу роту все-таки не посміли кинути в атаку проти "батальйону". Не озивалися і з "того боку", але я бачив, як над бруствером, схожа на мишу, сновигає кашкетина "ворога". Ми з поляком презирнулися, розсміялися і реготали до кольок в животі. Дай боже, щоб усі так шанували поляків, росіян чи австрійців. Але я вже про це думав: поодинокі люди нічого не вирішують. Народ скований системою, система штовхає його на інший народ, затуманює розум, засліплює очі, і сльозами його не розжалобиш. Отой нещасний Живецький не має зла проти мене, я не маю проти нього, та він виробляє деревця для карабінів, якими нас тримають у покорі. Це нині вигідно, завдяки цьому Живецький з Вандою не трентять над шматком насущного.

А Невечорова ненависть мене виводить з себе. Це темний чоловік. Олексин і Павлів "гурток друзів" напускатиме його з ножем на материнські груди офіцерських жінок.

Боже, як усе це заплуталось!..

Якби я був паном вождем, я б своєму народові день при дні повторював: "Пам'ятайте: кривда народжує кривду". Ага! Пани вожді, посилаючи кривдити, репетують: "Ви йдете на святе діло!" Забагато людей у цьому світі живуть торгами, спекуляцією, а не працею. Я бачу по цьому польському урядові. Поляки теж чекали його сотні років, і він за кілька місяців заповнився тупими, бездарними і лінивими перекупками, що продають надії і преспокійно точать кров із жил.

Львів потопав у снігах. Дорогу більш-менш пробили тільки на цвинтар. Чим далі в місто, стежки ставали вужчі й мілкіші, а на Ринкову площу не ступала жодна нога. Ледве помітний слід вів до будинку, в якому мешкала Марійка Вістун. Я чогось подумав, що це пройшла Марійка.

— Ти вже у Львові? — стріла вона мене втішено.

— Вже встиг справити Покутському похорон.

— Вчора з нашого будинку аж трьох ховали. Та не стріпуй снігу, я люблю, в хаті його запах. Я теж недавно прийшла. Була в Мигельської. Пообіцяла, що знайде мені роботу. В митрополичій друкарні перекладають з церковнослов'янської євангеліє. Потрібні коректори. Дозволиш?

Я усміхнувся і, кинувши на підвіконня шапку, сів на канапу.

— Так? — запитала Марійка.

— Правду кажучи, не хотілося б, щоб ти була в тому колі.

Вона була в шерстяному светрі під шию, широкий спідничці і високих чобітках. Я помітив, що в її рухах більше легкості, справжньої жіночої легкості, яка приходить з певними обставинами. Цього я чекав і боявся, і зараз ця велика, хвилююча краса, до якої я почував себе причетним, мене засмутила.

— Заспокойся, в черниці не піду,— мовила вона, насмішкувато зводячи брови, вкладаючи в інтонацію особливий, таємничий відтінок.

— Я не це мав на увазі.

— А знаєш, Прокопе,— раптом зупинилася посеред кімнати Марійка,— в мене знову був трус.

— Пронюхали,— сказав я, відчуваючи, як мороз пройшов поза спиною.

— Гадаю, тут замішана моя сусідка. Сестра її служить у польського полковника.

— Ні,— заперечив я.— Якби сусідка, вони точніше знали б, коли шукати. Це робота Мигельської,— випалив я несподівано для себе, та одразу ж повірив: її.

— Ти збожеволів! — Марійка сплеснула долонями і почервоніла за свою грубість. — Прокопе,—благальне мовила вона.— Це образливо.

— Мигельська,— сказав я, дедалі утверджуючись у своїй думці. — Я, Марійко, знаю життя і цих друзів. Я вже сам себе побоююсь, настільки наперед знаю, до чого має прийти. Це ніби перед смертю. Така загострена інтуїція, що не можу тобі пояснити. Я прийшов до Покутського, він каже, що стара нездужає, мені чогось не при гадці, я навіть пожартував над дідом, коли ж лягали спати, я побачив на кухонних дверях його тінь, і щось у ній таке було, що я в думці сказав: "Стара сьогодні вмере". Вранці відвезли на цвинтар.

— Не смій так про Мигельську,— схвильованим півшопотом сказала Марійка. Очі її блищали.— Я з Зоряною знайома багато років.

— Цим способом вони і митців завербували. Дивно лише, навіщо я їм здався. Уламок гімназиста з вирваним серцем і розпливчастим світоглядом — навіщо я їм? З села приїжджав .Невечір, колишній стрілець, людина, страшно озлоблена на поляків. Вони його поки що відшили, хоч не збагну, який у цьому сенс. Може, щоб їдкіший став. А я? Той Невечір рубатиме шаблею, я ж і на це не здатний.

— Ти так багато береш на себе, аж нескромно.

— Вибач, коли так.

— Але не гнівайся, добре?

— Угу.

Марійчині заперечення мене стомили. Я став як ганчірка: можна робити що завгодно. Ліг. У голові порожньо, все тіло відмовлялося служити, навіть, здається, не билось серце.

— Ти голодний? Загріти чаю?

Я не одізвався, і Марійка вийшла до передпокою.

Вночі вона ніби пестила мене. Чи мені снилося?..

Х

Мені чогось бракувало. Я вертівся на всі боки, але нічого не знаходив. Тоді я

вирішив на якийсь час піти з міста. Доброго півдня добивався крізь замети за ліс, до Семенка, "який б'є мертвих". Над хатиною цідився голубий димок. Стіни були обкладені бур'яном, замість вікон на снігове пустище глипili маленькі темні щілини.

Я знайшов під повіткою лопату і взявся розчищати сніг. Навколо його поцяткували заячі сліди. Я намагався вибирати сліди цілими і складав візерунком уздовж стежки. Довівши її до повітки, сів на дровітню відпочити і побачив у кутку кільце дроту. Через кілька хвилин у мене на руці висіло півтора десятка силець, і я рушив снігами до лісу.

Зайці раз коло разу стрюхикали всі галявини, але в гущавину йшли своїми окремими путівцями, на них я і розкладав петлі, прив'язуючи вільні кінці дротин до пригнутих гіллячок, щоб, потрапивши в зашморгу сірі бешкетники повисали в повітрі й довго не мучились.

Хутко насувався вечір. Мені, звичайно, було б приємніше зайти до хатини із здобиччю, але я спітнів, поки розвішував сильця, і боявся простудитися.

В хатині блимав каганець. Заглянувши у віконце, побачив біля плити на стільчику похнюпленого господаря з гачком для грані. Дверцята в плиті були відчинені, на хату шугало червоне сяйво, і виразно було видно великий горбатий ніс господаря і валок довго відпущеної бороди. Господар неспокійно повів плечем, відчувши мій погляд, автоматично підгорнув грань і знову опустив голову.

Я загримав у двері, закалатав обмерзлою ожеледдю клямкою. У сінях, шлапаючи і з шелестом хапаючись руками за стіни, хтось добирався до дверей, затих, а коли я ще раз сіпнув клямку, тужно заскиглили дверні завіси в глибині сіней — у коморі чи в другій половині хати.

— Відчиніть, — гукнув я.

Знову шелест і шлапання, але вже якісь старанніші і легші.

— Хто там? — спитав жіночий голос.

— Подорожній, впустіть завітись.

У сінях почулося зітхання, гримнув засув. Хата була непричинена, і я побачив у скупому світлі високу струнку жінку з обв'язаною рушником головою. Вона сердито штовхнула засув і чистим дзвінким голосом запросила:

— Заходьте.

Я підійшов до плити, наблизив до дверцят руки. Жінка вміряла мене проникливим поглядом темних, глибоко посаджених очей і, ставши ногою на припічок, вилізла на влаштовані майже під стелею нари. Я сів на лаву. Під бічним вікном на ослоні в купі кожухів хтось схлипував судорожним сонним плачем.

— Вибачте, що невчасно потурбував, — сказав я. Молодиця на мить звисла з нар голову і знову лягла. — Ви звідки? — запитала вона своїм зворушливо-мелодійним голосом.

— До Львова їду, — відказав я. — А ви як — самі? Молодиця промовчала, потім через добру хвилину покликала:

— Сильвестре!

З сіней, розтираючи долонею горло, ввійшов господар, став біля печі, дивлячись на

молодицю, ніби питаючись:

"Кого впустила і як мені поводитися?"

— Подорожній,— сказала жінка. Господар повернувся до мене, недовіжливо оглянув зверху донизу і буркнув:

— Добрий вечір.

Я тільки тепер розрізнив солодкувато-теплий запах самогонки і побачив на плиті високий спіжовий казан з мідною трубкою в накривці.

— Ночувати проситься? — звернувся господар до жінки.

— Не знаю,— відповіла вона холодно.— Спитай сам.

— Ночувати проситеся? — похмуро скосився на мене господар.

— Як дозволите... Якщо ваша ласка, переночую. Господар полапки обмацав кишені, вийняв люльку і капшук з тютюном.

— Курите?

— Так.— Я взяв пучку махорки.— Дякую.

— Нема за що.— Господар ще раз пильно подивився на мене і сказав: — Холодно надворі?

— Дуже.

Він якось вдоволено похитав головою, ніби кажучи: "А ти як хотів? Знай наших". Потім раптом нахмурився, підтягнув штани й опустився на стільчик.

В хатині було до краю бідно, земля подовбана, певне, дрова кололи, не виходячи за двері, в кутку стояло погнуте відро з водою, і над ним на цвяху висіло оббите горнятко. У чорному перекошеному миснику стояла ребром велика глиняна миска і пляшка без шийки.

— Там під припічком ще є квасоля — дай,— кинула молодиця і чогось надула в посмішці губи, немовби їй вдалося над кимсь помститися.

Господар потягнувся рукою до горщика, помішав дерев'яною ложкою.

— Беріть їжте.

Я вийшов до сіней помити руки, потім усівся за скринєю і, набравши в жменю квасолі, став по одній класти до рота. Господарі, здавалося, насторожено чекали, коли несподіваний гість насититься. Захланний і ненаїдний Северин Шутько на такий випадок мав правило: що не до рота, то дякую. Але мені за кожну бобину було заморочливо кланятись.

— Може, "отого" дай,—запропонувала молодиця. Господар нехотя звівся, узяв пляшку без шийки, поставив передо мною горнятко і з ваганням подивився у вічі.

— Я майже не п'ю,— сказав я.— Трошечки, коли ласка. "Оте" було міцним із запахом перегару перваком. Господар став до дружини спиною, налив собі й махом вилив до рота.

— Ще?—запитав він і нахилив голову, наслухаючи. На нарах панувала тиша, і він додав: — Пийте ще.— Тут же моргнув мені, ковтнув сам, а відтак налив мені.

— За здоров'я вашої господині,— сказав я. Молодиця ворухнулася, окинула мене якимсь нестямним поглядом і шарпнула на голову рядно.

— Можете покластися на лаві,— показав рукою господар.— А мені ще треба попильнувати.

В бур'яні за вікном стиха шепотів вітер. У мене перед очима стояла галявина з заячими слідами Від думки про незахищеність людини серед того снігового моря я здригнувся В хатині було тепло, навіть запах самогонки не відбивав почуття домашнього затишку. Мене трохи вразили стосунки між господарями, я так і не дотямив, хто з них тут перший, але нехай собі живуть, як уміють. Коли я вкладався, молодиця зробила щілинку проти очей. Я знав, що за мною стежить її відьомський погляд, здогадувався про це і її чоловік, очевидячи застарий для неї. Я намагався пригадати її обличчя. Воно було дрібне, як у дівчини-підлітка, тільки довгі чорні брови і темні хижі очі свідчили про те, що молодиці вже десь поза двадцять п'ять Мабуть, заміж вийшла дуже рано, коли син виглядає на років вісім-дев'ять. Це він плачем схлипував крізь сон. Певне, одержав від старого на вечерю кілька палиць.

Я спав некріпко, чув, як возиться біля плити господар, як підбадьорює себе перваком з пляшки без шийки.

Всю ніч горів, чадячи, каганець. Господиня час від часу мотлихалася на своєму троні, а перед досвітком злізла, налила собі самогонки (старий куняв) і видряпалась назад, показавши довгі, тонкі й білі як сніг ноги. Натягаючи рядно, вона подивилась у мій бік недобрим ворожим поглядом.

— Як ваше прізвище? — запитав я вранці господаря. Молодиця вже тарабанила в сінях коновками.

— Окільнюк. Сильвестр Окільнюк...

"Той, що б'є мертвих", ще хропів у кожухах на ослоні. Я взувся у теплі підсохлі чоботи, вмився надворі терпким снігом, витер рукавом лице. Молодиця була не в гуморі й не відповіла на привітання. У хаті я сказав старому:

— Пане Окільнюк, ви не маєте бажання піти зі мною по зайців? Я розіклав у лісі сильця.

Старий зиркнув на двері, якусь хвилину думав, прислухаючись до гримоту, і заперечливо покрутив головою.

У лісі я готовий був умерти, побачивши на краю галявини розшматованого вепром зайця. Та доля не скривдила мене. Між стовбурами на гіллячках, як хлоп'ята, висіли великі вухані. Я переставив сильця і перекинув через плечі здобич. Крім мене, з хатини ще ніхто не виходив. Окільнюк спав на печі. Молодиця через лійку наповнювала пляшки, складала до кошика, кудись збираючись. Побачивши, як я розбагатів, вона кинула на мене задрісними очима.

— Шкода,— сказав я.— Шкурки мені ні до чого, а зайці замерзли, хіба що прийдеться почекати, або лишити їх вам.

Вона вперше усміхнулася. В її роті не вистачало одного переднього зуба.

— Покладіть, нехай відтануть.

— Незручно, я вже у вас забарився.

— А шкурки гарні. От справили б Семенові комір.

— Мабуть, я ще не піду.

— Та й правда...— Вона чогось зашарілась.— Я несу це зілля на польську колонію,— махнула вона кошиком,— Виміняю муки, може, печеного хліба.

Куточки її губ неприступне зігнулися на кашель чоловіка, ти через мить їх знову відпустило, і вона, як учора, повела на мене наполоханими і воднораз колючими очима.

Мимо віконця вітер зацідив сніговою порошею, в хаті посутеніло. Молодиця нахилилась до шибки, мовчки постояла, тоді поспіхом накрила хусткою кошика і, нічого не кажучи, вийшла з хати. Голосно луснули сінешні двері. Окільнюк засопів і повернувся на другий бік. Видобувшись з кожухів, сів на ослоні і почав протирати очі "той, що б'є мертвих". Угледівши мене, він зіперся на лікоть і замислився.

— А-а... Це ти! — мовив він.

— Впізнаєш?

— Вас тут небагато приходило вмирати. Тобі пощастило. А двох,— він розглянувся по хаті і провадив тихіше: — Двох мій старий закопав у лісі.— Чомусь посміхнувшись, він поманив мене пальцем до себе: — Тиждень спокою не було. Лупцювалися, аж гай шумів. Не могли поділитися ганчірками з мерців.

Він рвучко схопився з гнізда і почав натягати штанці.

— А я зайців наловив,— повідомив я.

Малий поклав босу ногу на зайця, наморщив, як дорослий, чоло.

— Мої не здогадаються,— сказав він, очевидно, про батьків.— Мені однаково, нехай побігають. А ти добре, що прийшов. Мене сумління мучило: думав, розгризли дикі свині. Живий, то добре, що живий. Самогонки тобі давали?

— Давали,— відказав я.

— Для колонії гонять. Колонія їм дає солод, а вони їй — самогонку. Так і перебиваємося.

Дитинства цей хлопчик не знав і не знатиме. Він засвоїв мову своїх прикрих, недовірливих, звіркуватих батьків і, не знаходячи більш нічого цікавого, змалку незлюбив їх.

— Пошукай ножа,— попросив я.

— Візьми, ось на комині. Будеш знімати шкурки?

— Ти мені допоможеш?

— Та ні, не люблю крові.

— І я, брате, не люблю,— сказав я.

На світі дуже багато людей вивчало родовід сімей. Один накопичує, другий розкошує, третій усе добро спускає з рук — це тема багатьох епопей. Ось і тут: батьки розмовляють, вкладаючи в слова ненависть, по суті, обмінюються плювками, а ця доросла в мові дитина користується тими самими словами інакше, наповнює їх цілком відмінними почуттями.

— Гаразд,— додав я.— Впораюсь сам.

— Звичайно, я б у таких дрібницях не шукав помічника.

— Ти підріс з осені,— усміхнувся я.

— А ти купив добрі чоботи.— Він з тугою в очах обійшов навколо мене.

— Я і тоді буй у цих чоботах. Ти, брате, де додивився.

Він знизав плечима, виліз на лаву і почав хукати на замерзле вікно. З лави звисали, подригуючи, його босі ноження.

— Обв'яжуся лахами і піду надвір,— ніби вголос розмірковуючи, сказав хлопчик.— Сидиш у хаті, сидиш... Ми з старим, як арештанти. Мамі добре. Її шнурованих черевиків вистачить ще на одну зиму. Чого люди не можуть ходити, як вовки?

Може, він чекав, що я йому дам на годинку чоботи, бо, отак скаржачись, крадькома позирав у мій бік. Штучність, лицемірство і судороги егоїзму — звички нашого віку. І цей чоловічок уже пускав у хід хитринку. "В умовах сім'ї серце, розум і рука тісно зв'язані між собою, несуть службу життя, просякнуту духом істини і справедливості..." Як це смішно звучить! З нас готували педагогів і заставляли заучувати ці "лебедині пісні", як молитви. "Святиня сімейного вогнища є тим місцем, де сама природа спрямовує, здійснює і забезпечує рівновагу людських сил". У сім'ї об'єднується все, що я вважаю найбільш святим і високим для народу і бідних... Лише з сім'ї, з неї єдиної, походять істина, сила і благодієльний вплив на народну культуру..." 49 Навчаючи мене цих "лебединих пісень", вони хотіли з мене зробити свого місіонера, а вийшло навпаки: те, чого вони мене навчили, повернулося проти них. Тепер розумніший підхід: тримають у темряві. На цих галичан не можна покладатися. Скільки вовка не годуй, він у ліс дивиться.

49 З Йоганна-Генріха Песталоцці, видатного швейцарського педагога-демократа.

— Стара моя давно пішла? — запитав "той, що б'є мертвих".

— Перед тим, як ти встав.

— Вона довго не засиджується в колонії.

— А ти що робиш цілими днями?

— Дивлюся у вікно.

— Думаєш?

— Так.

— Бачиш бабу Ягу, відважного князя і крилатого коня...

"Той, що б'є мертвих" басом засміявся, але не сказав нічого, тільки ближче нахилився до віконця і нібито пильніше став вдивлятися у заметіль. Вітер стугонів і шарпав загату. Я вийшов за сіном, щоб наладувати шкурки. Поміж бур'янами попадалась така податлива відвоглена трава, що просто просилася для в'язання. Я вибрав сніпок цієї трави і заніс до хати разом з бур'яном для шкурок.

— Ти хочеш настелити діда? — запитав Семенко.— Хіба завтра різдво?

— Заскоро святкуєш,— усміхнувся я, підвішуючи шкурки до цвяхів біля запотілого одвірка.— Зараз ми сплетемо кіску і змонтуюмо тобі чоботи.

Його безжально-застиглі оченята спалахнули зацікавленням, як у деспота, якого давно не хвилювали несподівані винятки серед заведеного ним порядку. Я зв'язав стебла і подав йому, щоб тримав.

— Я в них не обморожу ніг? — запитав він з недовірою.

— Обшиємо зайцем. Хлопчик повів бровами.

— Ой, ти вигадливий.— У його голосі почувся захват.— Певно, багато світу сходив?

— Немало.

— Оце чоловік! — Він зазирнув мені у вічі і перейшов на шепіт: — Старий мій каже, що був в Італії. Можна в це вірити?

— Можна.

"Той, що мертвий б'є" невдоволено скривився.

— Чого набурмосився?— спитав я.— Такі речі невтогнів мовляться.

— Плети, плети.

Молодиця внесла наповнену торбу. Коли скинула її біля скрині, задзвеніло зерно.

— Ще спить? — спитала, ні до кого не звертаючись. Зняла з себе кожуха, витерла піт на чолі: — Це ви розтопили?

— Збирався пекти зайчатину.

— А це для чого? — показала на кіску.

— Поки що таємниця.

Вона скривила губи і стала вибирати з торби фабричні сухарі, якими поляки забезпечували армію на час походів. Рухи її були в'ялі, ніби пробивалися крізь далеку сутінь задуми.

— Сходіть до криниці по воду,— мовила грубуватим тоном.

Хлопчина перехопив з моїх рук недоплетену кіску і зиркнув на матір недобрими очима. Коли я прийшов з повним відром, молодиця хмикнула, пересікаючи хату, наштовхнулася на мене і ще раз хмикнула. Очі її при цьому залишалися строгими і спокійними, як в актора, що відшліфовує інтонації.

— Я так стомилася, треба нарубати дров, — сказала вона трохи м'якше, мабуть, збагнувши, що я буду слухняним без спеціальної муштри.— Сокира в сінях, — докинула вже безбарвним тоном, зняла миску і заходилася мити м'ясо.

Сокира годилася хіба для того, щоб кидати за рідним батьком. Я розчистив сніг перед порогом, знайшов заповітну прадідівську плиту і поточив вістря. В душі я втішався цією пригодою.

Коли я увійшов з сіней з дровами, молодиця, стоячи на печі, тягнула з-за комина корито.

— Поможіть,— поклікала мене

За комином на печі було четверо булькаючих самогонною закваскою корит. Одне ми зняли на скриню, видко, ввечері знову пустять машину. У цю мить прокинувся Окільнюк, п'яно балансуючи руками, вибіг до сіней і скоро прошмигнув поміж мною і жінкою назад до печі. Лежачи, він сонними почервонілими очима глипнув на кіску в синових руках, і на зіниці впали важкі підпухлі повіки.

Поки смажився заєць, молодиця ще не раз дарувала мене своєю доброзичливістю. Я бачив, що від запаху заправленого часником м'яса серце її подобріло, але в силу звички вона не могла командувати без знущальної іронії. Після ситого полуденка якась нудьга примусила її нікати по закутках, нарешті вона знайшла колоду карт і сіла

ворожити за скриню.

— Що карта показує? — запитав я, перериваючи її бубоніння.

Молодиця роздратовано позирнула на мене і згорнула карти. Я її більше не зачіпав, хоч мене цікавило, чого вона собі жадає, її тоненькі бліді губи шепотіли якісь закляття. Мені почулося, що вона повторює одну фразу: "Ходун, ходунай, світ годував, впав, пропав, ніхто не ховав".

Склавши карти, вона ще раз послала мене по воду, вимила попелом казан і залила розчину.

— Налийте в студницю води і покладіть снігу,— звеліла вона, сама ж приклала накривку дерев'яним брусом і прикріпила кінці дротиною до вух на казані.— Допоможіть висадити на плиту...

Я звихався, як попівський наймит, і лише після вечері зшив один валянок. Семенко протанцював у ньому до порога і переможно наставився на матір:

— Бачиш?

— Не сліпа...

Прокинувся Окільнюк. Попросивши сина вийти на середину хати, він почухав груди і показав рукою на сніпок трави:

— Може, лишишся мені такі сплести? Зостанься.— Він погрозово подивився на жінку, мовляв: "Ти хочеш заперечувати?! Дивись" — і додав, повертаючись обличчям до мене: — Я задарма не схочу. Дам "отого". Молодиця сердито засопіла, але не обізвалась. Окільнюк спустив на долівку ноги, став спиною до хати і почав натягати полатані шкарубками засмальцьованими ганчірками штани.

— Докіє! — вперше назвав він дружину по імені.

— Чого?

— Завтра заступаєш. Не забула?

— Ні.

— Аби знов не було нарікань.

— Ніби я можу спати, як воно смердить під головою.

— Я знаю, чого ти не маєш сну.— Окільнюк сплюнув, узяв гачок і сів на стілець.— Я дві ночі не сплю, а вона — одну, і ще невдоволена.

— Зате я ходжу на колонію.

— Зрозумій, бабо, що сон найдорожчий людині. Я за виграшку ходив би на колонію.

— Хотіла б я бачити, як ти босяком петляєш по снігах. Окільнюк люто застогнав і спустив на груди голову. Пальці його судорожно стискали держак гачка. Докія очікуюче зиркала на нього, готова кинутись з пазурами, та він, мабуть, вирішив цього разу стерпіти.

— Ви були на фронті, пане Окільнюк? — запитав я. Він довго мовчав, похитуючись, і відповів, що був.

— Де?

— На італійському.

— Я теж там воював.

Він нагнувся ще нижче, підставивши під світло з плити високе, зібране в полискуючі валки бездумне чоло. Відблиски заграли на тонкому задертому оселедці волосся і масивному горбатовому носі. Він явно не мав бажання заходити в бесіду.

— І за віщо там стільки людей полягло? — сказав я. Окільнюк навіть не поворухнувся. Та коли Докія вилізла на нари, він, ніби звільняючись від якоїсь настирливої гадки, скрушно зітхнув і спитав, вводячи очі на нари:

— Йдеш спати?

— Ага.

— То й вони нехай лягають.

— А я за рукав тримаю?!

— Ліпше, щоб спалося звечора.

— Задуй каганець.

Ми з Семенком презирнулися. "Той, що б'є мертвих" перемахнув через скриню на ослін і пірнув між кожухи.

— Бр-р-рр! — фиркнув він.— У його сідало надуло з вікна холоду.

Молодиця накрилася з головою, але проти очей залишила маленьку темну щілинку.

Вона з досвітку встала сердита, як трамвайна вагоновожата. Сильвестр уже відпочивав, самогонка в скляному бутлі сивіла під самісіньку шийку, і молодиця тричі щось кидала мені на ноги, не маючи на кому розігнати серце. Кажуть, у чужій хаті кожна тріска б'ється: стараючись тихо зсунутись з лави, я зачепився за підвіконня і розшабував сорочку. Докія аж мукнула від радості. Я ще не стрічав такої зловтішної людини і вирішив утікати з цього пекла, тільки-но закінчу малому валянки. Вмиваючись снігом, я пожалів Сильвестра. Треба і йому справити взуття, адже на сім'ю, "повинна впливати гуманність нашого людського роду, якщо її метою є справжнє, а не уявне благополуччя" і "неможливий інший порятунок для народу, не можна, уявити іншої основи справжньої народної культури, окрім мудрої турботи про добрий стан сім'ї в народі". Велика людина 50, яка написала ці заповіти, щиро попереджувала: "Піддайте все випробуванню, збережіть добре, а якщо у вас самих визріло щось ліпше, то правдиво і з любов'ю приєднайте до того, що я пробую також правдиво і з любов'ю дати вам". На жаль, я не доріс до того, щоб когось підправляти. Між іншим, ця велика людина не передбачила наших часів., їй не слід було так заявляти. Нині вона скидається на того дбайливого газду, який комору від злодіїв устеріг, а від себе не зміг...

50 Песталоцці.

— Принесіть води.— Докія кинула мені в сіни відро.

— Іду по зайців,— відрубав я.

Вже причинивши двері, вона знову їх відхилила, і я побачив її наповнене гадюками око. Я голосно засміявся і сіпнув двері до себе. Зіщулившись, Докія швидко відійшла до скрині. Я дістав з підвіконня шапку і рушив надвір. З саду побачив її через бічне віконце — на обличчі її був такий вираз, ніби секунду назад вона була присутня при вознесенні Ісуса Христа.

У лісі вітерець насіяв навколо дерев гнізда сухого листу. Я знов наткнувся на глибокі й гострі вепрячі сліди. Вони кружляли навколо галявини, густо були нашпикані біля гудзюватого дуба, де звір з насолодою чухав бока, і, минаючи галявину, вели в нетрі. Видко, вепру зачув запах людини і не посмів заходити в її володіння.

Здобич схвилювала мене— я зняв чотирьох вуханів. Поміркувавши, двох прив'язав до гілляки, а інших двох метнув Докії на скриню.

— Поміч у свій час, як дощ у засуху,— мовила вона.

— Так-то воно буває, коли збираєшся до Хоми, а заїдеш до куми,— посміхнувся я, бо вже не міг сердитись на цю темну жінку.

Вона постояла, замислено дивлячись у вікно, потім нагнулася під лаву за пляшкою. "Вип'єш?" — запитали її очі. Наливши в кварту, вона спершу прихилилась сама, а тоді поставили посудину і пляшку переді мною. Я заперечливо захитав головою. Вона нахмурилась і тикнула пальцем на пляшку.

— Ця ліпша. Ця не пригоріла.

Я випив для годиться, тоді молодиця — однаково мало пропасти — налила собі ще.

— Я на колонію,— скривившись, сказала вона.— Ший, ший малому солом'янки.

— Що то за колонія?

— Там був хутір. Людей виселили, приїхали поляки... Всього можна дістати, їм уряд дає.

— В селах реквізують, а їх постачають?

Докія зміряла мене пильним поглядом і попрямувала до виходу. Я так і не зрозумів, як вона сприйняла мою репліку. Повернувшись вона години через три з повною торбою. Знову — сухар, печений хліб, ячмінь на солод для самогонки, вузлик муки. На Докіїному лиці я прочитав: "Не було б колонії, трубіли б ми з голоду". Одсуваючи, як непотріб, зайців, вона пробубоніла:

— Я їх буду патрати?!

— Дошивав солом'янки,— виправдався я.

— Довго.

— Скільки треба. Вовки за мною не гоняться.

— Шкода.

"Іди ти до біса!"

— Малий уже бігає?

— Надворі.

— А той хирний не вставав?

— Ні.

— Слухай,— затермосила вона чоловіка за плече.— Досить тобі.

Окільнюк солодко потягнувся, замуликав.

— Одягайся. Вночі будеш кукати коло трубки, я тебе знаю. Ну!..

Окільнюк злобно витріщився на неї і замахнувся ногою. Докія відскочила і з випростаними руками стала обходити його з голови. Старий прожогом схопився з лежанки і, вигнувшись у поясі, ніби його штрикнули під ребро ножом, вибіг до сіней.

— Мер-зен-ний! — кинула вона йому вслід. Окільнюк одягнувся і допоміг мені сплітати кіски, а потім знімати шкурки. Увечері ми зшивали валянки. Окільнюк розповів, що воювати йому не довелося, бо ходив прислугою в лазареті, але страху зазнав — лазарет кілька разів оточували. Мила його розчулилась і до зайця поставила на скриню наповнену пляшку без шийки. Вони навіть перекинулись кількома ласкавими слівцями. Я подумав, начебто це дика кішка і ведмідь з вирваним оком (таким мені чогось здавався Сильвестр Окільнюк, коли сердився). Під кінець вечері всі ми трошки розвеселилися, а коли старий зажадав свіжої води і сказав: "Нехай принесеться", що означає по-галицьки "Іди принеси", — я до решти змінив погляди на цю оселю, подумавши, що вони просто зіграли переді мною комедію.

— Може б, і Докії зшилося такі бути? — сказав Окільнюк, очевидно, жалкуючи, що мені завтра йти від них. — При хаті — дуже велика вигода. — Він піднімав з-під лави ноги, ворухив пальцями, щоб похрускували, акуратно сплетені і підібрані кіски. Він закохувався в це похрускування, як недоліток у модну пісеньку, в якій є багатозначні натяки про те, чим закінчуються парубоцькі вечорниці. — І теплі, і легкі... При хаті ліпших не треба.

Я два чи три рази зустрівся з Докійними очима, і вони якось загадково темніли-темніли, мов осіння дощова ніч. Але мені було байдуже. Я радів, що бачу їх зворушливу сімейну злагоду.

Надворі тягнув слабкий вітерець, скрипів тріскучий мороз. Я вийшов трохи видихатися од каганцевого чаду і самогонного духу. Небо визірнилось, висло в глибокій вишині, такий далекий, як майбутнє, як надія, слід якої лишень намітився у серці, але якої ми ще не усвідомили. Дід морозом осідав сніг. Його випало багато. Я подумки побивався, що важко-буде добиратися до міста. Це стати б на лижі! Мені колись батько витесав горіхові лижі. Вони були трохи незграбні, лише злегка загнуті, але я ними не міг натішитися. Щодня приносив нові синяки під очима, поки батько не пішов зі мною на Дністер і не показав, як триматися. Він умів так просто і ясно показати, що кожне діло вдавалося і припадало до вподоби.

Коли я увійшов, Докія вже лежала на нарах. Я здивувався, бо Сильвестр попереджував, що їй заступати. Вона вкрилася з головою, не залишивши щілини, тільки одна нога була не вкрита і ритмічно, як котячий хвіст, подригували пальці. Сильвестр сидів на своєму стільчику замислившись. Задума його була якась виразніша, ніж до цього.

Я поклав голову на рукави, на одну полу куртки ліг, другою накрив плечі. Сон не брався. Постукувало серце, важке од сивухи. Згадалися мої колобродівчани. Закурені, як і тут, стелі, темні комини, подовбані підлоги. Мабуть, і туди неволя принесла їд, і там не бачать світу божого за сварками і побоями. А мої високі стелі на бункері десь цвітуть мохами, підлогу сточують шашелі і з'їдають грибки. Там німо взагалі. Ліпше чи гірше від того, що там німо? Ні, чогось я певен, що ми жили б з Мариною тихо. Ми надто багато натерпілися, щоб шукати причини зла одне в одному.

Я люблю, як шепоче загата. Навколо своєї хати я не ставив би загати — стіни грубі,

добре зв'язані, їх не продувало б. А от знизу, либонь, підсмоктував би холод. Але де там! У бункері ж кузня, горно, щільні двері — ні, в мене в хаті було б тепло. Дітиськам привілля, мотає ними, як клубками, з кута в кут, шарпають хідники, і Марина весь час свариться пальцем, поправляє за ними; вона ж так само любить акуратність. Я після школи брав би шибеників до кузні. Вони з захопленням стежать за роботою. В мене це, пам'ятаю, було. А влітку разом виходили б на риболовлю, малі дерлися б за весла, коли я закидав би сіть... На риболовлю треба йти досвіта. Може, малі не завжди охоче вставатимуть. Е, їх їзда на човні буде приваблювати. Я зроблю човен на п'ятеро осіб... Дністер! Цю ріку ми відчуваємо, як вийняту з тіла жилу, що існує самотійно. Ріки стають жилами... Це якось неприродно звучить. А що — жили стають ріками? І так і не так. Видко, ріки — це ми... Колись чи Шутько, чи хтось інший казав, що в Дніпрі, якби пошукати, багато золотих скарбів. А Микола Павлюк зчаста сумує, що ріки почали міліти... Чи вдасться Миколі втекти?..

Приснилося, що мене підхопила повінь, я борюкався з водою, душився, і врятував мене острів на Дністрі. На ньому вже виросли високі тополі, вони тріщали під напругою води та не піддавалися, і я на них спинився.

Розплющив очі і побачив, що Окільнюк зводиться з долівки. Упав старий, дрімавши. На нього з нар хижим совиним зором дивилась Докія. Піднявшись, він налив собі мало не повне горнятко самогонки, випив, кркнув і ліг на піч. Через хвилю з присвистом на всю хату захропів, і Докія злізла з нар, стала підкидати дрова. Потім теж хильнула самогонки, підняла гачок і, вмовившись боком до відчинених дверцят, доклала на коліна лікті і обхопила руками голову.

Я знову почав дрімати, але Сильвестр так страхітливої хропів, що на очі почали лізти всілякі жахи. Висотка під Трентіно, зірвана в повітря траншея у тому місці, де сидів Франц Брехт, а чехи Вацлав Матгаузер і Яшик Бенко біжать через поле здаватися в полон. Щось мелькне.— й інше.

Я відкинув з плеча полу куртки. Докія метнула настороженим поглядом і раптом усміхнулась. Після цього щоки її побагровіли, вона прикусила губу, зиркнула на піч, де спав Сильвестр, і звелась.

— Я...— зірвалось з її уст.

"Ще цього не вистачало!"

Вона оглянулась на каганець, подула, і ноги її тихо зашлапали до лави.

— Ти?..

— Не дурій,— пробурчав я.

— Що це тобі означає, чуєш?

Її руки торкнулися мого обличчя, і, відштовхуючи їх, я вдарив по скрині. — Одійди.

— Тихо. Тихо...

— Не лізь.

— Я така нещасна!

— Ми всі нещасні. Не лізь, прошу тебе.

— І я... Я така нещасна... З ним.

— Ну, якими словами до тебе говорити? — Правда, мені чогось хотілося сміятися.— Заспокойся,— сказав я, вже розлютившись на себе.

— Я сконаю. Вона знов наблизилася руки, і я їх вдруجه відштовхнув.

— Слухай, не паплюж ти себе і мене.

— Ти дурень! — Але гнів її тут же погас. — Чуєш?

— Іди під три чорти,— прогарчав я. Вона схлипнула і, вибухнувши якимсь сичанням, заплакала. По стінах блимало зайчиками полум'я з-під плити

Я підвівся на лікоть, думаючи зараз же серед ночі піти геть, і побачив, як Докія підломлюючись, судорожно хапаючись за пояс, валиться додолу. Я одвернувся. Переді мною стояло її перекинуте чи то усмішкою, чи якоюсь іншою спазмою лице...

Що з людьми витворює недоля.

Бона розливала самогонку в пляшки, а на неї скрадливо, якимсь новим поглядом дивився з-під руки її чоловік. Груді його високо піднімалися, я бачив, як стискаються кулаки, і бачив, що він до плачу зворушений, що йому жаль її, і в цьому жалю він ладен її задушити, або помилувати.

Я дбайливо намотав на ноги онучі, взувся і тільки в блузі вийшов з хати. Потім крок за кроком дійшов до лісу, зняв ще трьох зайців, порвав сильця і вернувся до садиби. Господарів у хатчині не було, мабуть, пішли освідчуватися на другу половину. Семенко сидів на ослоні, поклавши руки, на скриню.

— Збираюсь іти від вас, Семене,— сказав я.

— Мої чогось зранку зчепилися,— повідомив хлопчик.

— Помиряться.— Я накинув на плечі куртку.— Прощай.

— Прощай,— відказав "той, що мертвих б'є", досить холодно, але щось у дитячій душі зламалось, і він додав крізь сльози: — А мені нема де дітись.

— Виростеш, підеш у світ.

— А-а...— йому перехопило подих.

— Прощай. Хто знає, чи доведеться зустрітись.

XI

Досі я ні до чиєї хати не приносив біди. А тепер це легко зробити. Життя прогресує. Якби я був дикуном, то з обурення пускав би в небо отруєні стріли. Я одного разу бачив на малюнку голу напружену фігуру з піднятим на грозове небо луком. Дикун стояв міцними ногами на щовбку скелі, а мені здавалось, що він, скутий паралічем, зисить у повітрі, як гріб Магомета. Взагалі в мене на місяць, либонь, один день не заповнений химородами. Такий день сьогодні. Я вже зо три години бреду снігами. Йду, весь мокрий від поту, думаю, що невинність Окільнюків не тільки така, що в ній відчуваєш гостроту розпусти; вона межує з розпустою, бо в сусідстві з нею знаходить порятунок.

Я до дрібниць перебирав у пам'яті все, що бачив і чув в Окільнюків. Це славні люди! Ні, справді. Чого від них хотіти? Я їм вдячний, що вони повернули мені день тверезості, не намагаючись лицемірити, як на їх місці вчинили львівські міщани Те, що Докія розкладає карти, нічого й чекаючи, а Сильвестр ні на що не надіється, поки не ні п'ється, можна вважати вищим станом тверезості. Аякже, пропав кінь, то й узду кинь.

Гірко йти снігами. Схоже, що я відпочив і скріпився силами, аби виладувати себе на зворотню дорегу. В чоботях мокро, сорочку хоч викрути, шапка дубіє на голові. Я вдивляюсь у хуртовину, може, раптом появиться циган на шкапі. І цього разу в його чортячих очах я побачив би зневагу. Він таки менш залежний від долі. Доля— це щось таке, як хуртовина. Вона монтується з багатьох складників, про неї просто неможливо сказати всю правду, але ми настільки наївні, що пробуємо; а циганові байдуже; він кудись поспішає з сином за поясом, як кенгуру, і завертає його назад, до зганьбленої жінки тільки думка, що та заслуговує стусана. Його певність така гаряча, що важко уявити, ніби за дорогу вистигне Коли все життя мрієш, вигадуєш і шукаєш примар, твої найбільш тверді наміри скидаються на іскри над комином. При цьому власна ціна своїм діям невисока, а від інших хотів би вчути похвалу, чекаєш, щоб з тобою розплатилися за те, що ти невірник долі. Доля схожа на хуртовину. Вимотує жили, а тобі здається, що хтось збоку все те видить, і повертаєш голову, щоб побачити співчуття в очах. Ми більше як наполовину солісти стороннього погляду. А може, й на всі три чверті...

Я йшов навмання полем, орієнтуючись на ряди тополь над завіяним коритом гостинця. Ось те місце, звідки повернувся шпигун, звідси до міста рукою подати. Я ковтнув снігу і пішов швидко. В глибині хуртовинного валу затемніли контури кам'яниць. Чи мені причулося, чи справді вітром принесло дрібоніння трамвайного дзвінка. Я подумав, що нинішні римляни, як би не старалися задушити варварів, не зможуть цього зробити, ними попихає ідол наживи. Він спонукає їх пускати в рух фабрики і давати рабам огризки. А раби ці вміють терпіти. Найнеймовірніше падіння людини і загалу, коли воно спричинене, а не викликане бешеністю, не стає могилою. Ображене серце не вмирає навіть тоді, як тіло зотліло. Трошечки повітря і сонця! Кров очиститься, і тіло воскресне.

Сутеніло. Подув лінивий південний вітер. Буде відлига. Я розімлів і ледве піднявся на другий поверх.

— Бачиш: я чекаю,— сказала Марійка, сідаючи на стілець.— Позавчора чекала і вчора...

Я зняв шапку і опустився на канапу.

— У кожного китайця є вівтар предків,— сказав я.— Перед ним голова дому повідомляє прародичам про всі зміни в сім'ї. Зараз я трохи віддыхаюсь і скажу перед лампадою:

"Я прийшов". Якщо лампада горітиме рівно, душа моя перед тобою чиста.

— Я працюю, Прокопику,— похвалилась Марійка.

— У Мигельської?

— В друкарні.

— Обшуків не було?

— Ні.

— Що там за люди, як ти себе почуваєш?

— Мене лиш заробіток цікавить.

— А в місті які новини?

— Наїхало російських емігрантів. Наймають комфортабельні квартири, спеціально для них відкрили кілька кав'ярень. Промисловці, артисти, письменники. Золоті дощі за ними.

— Ще б пак!

— Що?

— Обікравши Росію, можна собі дозволити. Буде кому вчити нас самостійництва! Ти дуже стомився, Прокопику?

— Я дуже брудний. Лазні не розтопили з нагоди приїзду російських емігрантів? Марійка посміхнулася:

— Розтопили.

— Якби ще кілька соціалістичних революцій, Львів міг би розбагатіти. Піду до лазні.

— Ти маєш гроші?

— Є, Марійко.

— Ти ненадовго, правда?

Вона була у светрі і фалдованій спідничці, а я хотів би її бачити в сукенці, тоді вона святковіша, чужіша, і я тримаю себе в руках. — Одягнися в сукенку,— сказав я.

Вона здивовано відступила, та розцінила моє прохання інакше і усміхнулася, ховаючи лукавинки.

Біля кав'ярні "Де ла Пе" стояло кілька фіакрів, всередині яскраво горіли люстри, на фіранки падали тіні високих капелюхів. Візники, тупцюючи край тротуару, весело перемовлялись.

— З жіночого монастиря, кажуть, втекло кілька молодих черниць.

— Почули, що є де попастися.

— Всі — колишні гімназистки. От нях мають, бестії.

— Вчора отамечки за будинком зупиняє мене панянка в лисицях і милим богом розсипається, аби довести до кав'ярні. Кажу: "Який мені рахунок? Іди пішки. Кілька кроків". Вона не вступається в дороги. Мусив підсадити і довести. А тут скіцьнула у двері, тільки її бачили.

— Ще австріяками розпсовані...— Візник вилаявся.

— Зі злої трави лихе й сіно.

Марки мені вистачило на те, щоб підстригтися, купити квиток і маленький шматочок мила В парній я виліз на горішню лавку і з тугою подумав, що у себе в бункері навряд чи отримав би більше задоволення од купання. Отут у лазні я вперше збагнув, що мої мрії стали настільки далекими, що вже мене не хвилювали. Я розізлився і вийшов з таким настроєм, як колись обстриженим баранчиком з відсутнім поглядом сідав у поїзд на Відень.

— Ти чого недобрий? — запитала мене Марійка.

— Стригли несправною машинкою.

— Якби ти знав, який ти гарний з цим блідим рум'янцем... Ти прав білизну? Сам?!

— Тобі завжди якісь дрібнички впадають у вічі.

— Хіба те, що я зодяглася в сукенку, не дрібничка? — Бідна, вона й мені хотіла віддячити.

— Це — ні,— сказав я, пригортаючи її.

— Будеш вечеряти?

Я кивнув, і вона випурхнула до передпокою. "Ох, Маринко, Маринко... Кінець нам. Що мені — накласти на себе руки чи спершу вбити Гривастюка і Родзісада? Винен я чи не винен у тому, що Марина конає від сухот, а моє серце і мозок топчуть чобітьми?.."

— Чого зітхаєш? Чим ти стурбований? — Марійка поставила на стіл присмажену ковбасу, хліб і пляшку вина. Вона запитливо зиркнула на мене і тихо сказала: — Нам треба відсвяткувати. Я б досі сиділа без роботи. А ти... не переймайся. Чи я не розумію твого становища? Розірвись — не допоможеш ні тут, ні там. Коли...— В очах її виступили сльози.— Коли ти зможеш поїхати, я не буду тримати за рукав. Але не забудь: заміж не піду. Все, все... Це вихопилося, тобі не треба цього знати.— Вона відійшла до вікна, мить стояла в задумі, потім повернулася до мене.— Я думаю, що вони тебе не будуть шукати. Я про дещо здогадуюсь, і ти казав правду. Мигельська питала, чи ти приходиш. Я сказала, що ні. Вона ніби пошкодувала і запросила нас, коли зустрінемось, на різдвяні свята до себе. На роботі мені весь час здається, що за мною підглядають. Та куди дінешся? Я буду працювати лиш заради того, щоб вони тебе не змогли "рятувати". Ти б не витримав... Тобі не можна сходити з дороги.

Я спитав себе, яка в мене дорога, і посміхнувся. Марійка не помітила посмішки і провадила далі:

— Малою я пустувала, і мене лякали, що віддадуть племені, яке дітям заковує у дерев'яні колодки ноги, аби вони не росли. Ті "друзі" те саме роблять з совістю. Вони заковують її, готові весь народ одягти в колодки. Але ти сам кажеш, що перемагає життя, а не однострій. Твій час прийде...

Я опустил голову, не маючи сили слухати цю літанію. Мій добрий ангел, ця прекрасна дівчина, перебувала в стані дивного оп'яніння, яке вражало наготовою і прямолінійністю. Марійка говорила покvapливо, ніби поспішала звільнитися.

— А тепер вечеряй,— закінчила вона, сумно усміхаючись і питаючи очима, чи я не образився.

Інколи думки про пережите накопичуються, накопичуються, і з них в уяві виростає привид, який не дає спокою, поки йому не освідчишся.

— Ти питимеш?— запитав я.

Марійка заперечливо похитала головою.

— Випий.

— Ні, Прокопику.

Я двома заходами спорожнив пляшку. Мене роздратувала Марійчина схожість, з юними німецькими патріотками, які в формі сестер прибували на фронт "жаліти" солдат У цій хвилиній схожості було те, чим би дуже втішилися "друзі". Жертви, посвяти і самозречення — страхотливо бридке діло. Від них недобре пахне вже тому, що вони викликаються мерзенними умовами життя, винуватцями яких у будь-якій країні

буває не так уже багато вартих шибениці людей.

Розуму у цих подвигах мало. Тимпаче, якщо вони масове явище. Що має висіти, те не втоне. Але Марійка лиш на коротку мить була схожа з "патріотками". Звівшись мити тарілки, вона стала сама собою, і я з спокійним серцем почав знімати шкурки із зайців, яких приніс від Окільнюків.

Увечері наступного дня, коли Марійка повернулася з роботи, я вирішив, що треба вбити Гривастюка, Родзісада і митрополита. Марійка прийшла заплакана. З "гуртка друзів" вимагали, аби вона "явилась" на їх засідання.

— Я кажу, що голова розболілася (справді болить), а вони мені: "Аполітичних людей немає, є люди, які вагаються, до кого приєднатися..."

Під стелею білим сліпучим сяйвом спалахнула електрична лампочка. Марійка витерла хусткою очі, усміхнулася, дивлячись на лампочку. Підключили ще одну вулицю. Усі турбуються "про загал". Просто не знаєш, кому дякувати.

— Піди, Марійко, на те засідання,— порадив я.— Я зачекаю.

Вона провела долонею по чолі. Цей зворушливий машинальний рух був з тієї серії, яку вона колись дбайливо вишукувала перед дзеркалом, витрачаючи на це години, а може, й цілі дні. Мені це дісталось за безцінок. Треба було цілувати землю на могилі тієї жінки, яка народила це чарівне тіло (про душу я досі не маю сталої думки).

— Підемо? — запитав я.

Вона занепокоєно подивилась у мій бік і почала поволі, одягатися. Мене обсідали гадки, що цього не слід робити. Марійка чимсь зміниться, а далі щодня приносить переміни, і я не зможу протидіяти впливові "друзів". Вони фабрикували політичних рабів, забезпечуючи посадами. Через митрополита добивалися поступок у польського уряду і будували організації на ґрунті жорстокої дисципліни і застрашування: не підеш з нами, залишишся без роботи. Історія, здається, не знає часів, коли б політика, шпигунство і терор так тісно оточили шматок хліба. Це ніби перша заповідь віку. Нею стали користуватися усі течії, прибираючи до рук усе ширші кола населення.

— Я теж хочу послухати, про що вони базікають,— сказав я.

— Дивись, — непевно відказала вона.

Очевидно, Марійка чекала від мене підтримки. Але я вирішив піти. Треба подивитись, які в них сили. Я так і сказав:

— Треба подивитись, які в них сили. Марійка підняла на мене очі, і мені видалось, що вони стали веселішими.

— Не протестуй,— усміхнувся я.— Хіба нас так легко збити з пантелику? Кожна крупинка нашого досвіду коштує здоров'я, навіть років життя.

Вона взяла мене під руку, і ми весело, як школярі, збігли сходами в підвір'яття. Дорогою я думав, що "політичний раб" — поняття ширше, ніж мені здавалося. Людина в цій плутанині рано чи пізно повірить "друзям". Політичний раб не вільний мати власні погляди, а тільки нав'язані, підкріплені силою, якою і він може скористуватися, або принаймні існує якась очевидність, що це йому дозволено. Політичний раб — це маленький механізм, якщо не деталь. Хай воно скисне, яке це паскудство. Нащо вже

військові преси могутні, але виглядає, що їм далєбі важче кувати солдатиків, ніж у цьому біологічному горні виплавляти рабів.

— Підемо чи не підемо? — запитав я раптом, стримуючи Марійку за руку.

— Ні.

— Ні! — повторив я мало не криком. — Я певний, що з Підзамча і з Волинського шляху там не буде нікого.

— А куди ми подамося?

— Додому.

Ми бігцем, ніби за нами гналися, пустилися назад.

— Прокопику, — розбудила мене серед ночі Марійка. — Розкажи, що на тебе чигає.

— Тобі якісь жах приснилися?

— Ні Нам треба знати і придумати план.

— Ти мене кривдиш. Тобі зі мною погано?

— Але ж послухай мене один разок.

— Спи, Марійко.

— Це надзвичайно важливо.

— Чигає, — повторив я. — На мене чигає каторга, чи, по-теперішньому, висилка і відробіток у концтаборах за бункер, тюрма за те, що я бродяга, тюрма і політичне рабство, якщо я дозволю, аби "друзі" мене "врятували", — ще одного покарання я заслуговую, але про нього змовчу.

— Бо я замішана?

— Так.

— Тобі не слід піднімати бунту.

— Чому?

— Виглядатиме, що з особистого горя.

— Я спитаю людей, чия біда переважає. Марійка розсміялась.

— Влаштуєте Дільбу?

— Провізоричну.

— Я лиш одне прошу: скажеш, якого дня.

— І це весь план?

— Я знаю одного чоловіка. Він каже, що всім остогидло терпіти. На його вулиці тільки й розмови: коли почнеться? Обіцяю привести багато людей, але я мушу того дня бути біля тебе. Ось...

— Спи, — не дав я їй доказати. — Бо піду. Ти мене заганяєш у такі страхи, що не засну.

— Добре, я мовчу...

До ранку я таки не задрімав, хоч думав не про "той день" — я його давно наперед бачив. Поснідавши, ми розійшлися: Марійка на роботу, я на Волинський шлях. Повернувся вночі. Марійка розповіла про відвідини Мигельської. Поетеса скрипіла стільцем до пізнього вечора, та я, мов на зло, не показувався. Вона патетично і яскраво змалювала свої стосунки з Павлом Ганишем, трохи наговорила на Чорноту, мовляв,

невихований, в одній освіченій компанії їй довелося за нього червоніти.

— Тебе не картала за засідання? — запитав я.

— Застала мене з перев'язаною головою — вона в мене чогось поболює. Простудила. І ще розказувала Мигельська, що в Кракові видають Кривов'язові трактати.

— Неважко здогадатися, що вони в них залишили.

— Між іншим, Мигельська натякала, що Кривов'яз деякі події описав туманно.

— О-о! Це з їхнього лексикону. Тільки справедливе міркування — кричать: туманно, двозначне, нез'ясована ситуація, нема оцінки можливостей і потужних сил. Я при республіці читав їх часописи. Недарма гавкали на всіх перехрестях, аби ті часописи передплачували. Ті помії з вух лилися.

— Ти щось зробив сьогодні?

— Найголовніше: переконався, що люди чекають.

— А я що казала! Одвернися, я вдягнусь і підігрію тобі їсти.

— Я ситий, Марійко. Частували.

— З чаркою?

— Ні.

— Хтось-то казав, що нині політичні бесіди починаються після третього тосту.

— Я з інтелігентами не зустрічався, — усміхнувся я. — Гасити?

— Еге, — мовила вона, наспівуючи.

— Завтра до Покутського піду, — сказав я.

— Про Павлюка не чути?

— Може, старий що-небудь знає.

— Я хотіла б, аби "друзі" залишилися біля розбитого корита.

— Інакше й бути не може.

— Пригадуєш, ти мені розказував про прив'язану Теклю? І Я її сьогодні бачила на сходах, коли йшла від сестри. Це вродлива і якась тепла, сяюча жінка. Глянеш — і не зможеш забути. Вона прийде до сестри в неділю пополудні.

Обов'язково підстережемо. Мені цікаво, що ти про неї скажеш.

— Я сьогодні зустрічався з одним чоловіком. Голос падає на тебе, як удари молота по шині.

— Неприємний.

— Чуєш — вітер скиглить? Приблизно отака приємність.

— Я люблю, коли надворі заметіль.

— А ти під ковдрою?

— Умгу.

Вона вийняла з-під ковдри руку і вкрила мені плечі. Вмостивши на моїй руці голову, вона незабаром заснула. А я, як і минулої ночі, почав мучитись і знущатися над собою. Після дурної вихватки Окільнікової Докії я не переставав думати про Марину. Я не міг собі вибачити, що поступився Марійці, а тепер вона мені немовби перша дружина, тоді як Марина ніби побічна, до якої я повертався у гадках...

Вітер скиглить, мов плаче.

— Ти де, синку, пропав? — Покутський осунувся на лиці, погляд зацькований, увесь він — наче його помістили під зменшувальне скло.

— Від Павлюка немає вістей?

Старий з таємничим виглядом пошамкав губами.

— Як тобі відповісти? І мовби є, і нема. Чув, що Перемишлянський табір перевозили кудись у глиб Польщі, і багатьом вдалося втекти, кількох забили. Будемо надіятися, що Павлюкові пощастило.

— Давно?

— Такий час, що повинен би добитися. Та воно — дорога, всіляке трапляється. Серце моє віщує, що з ним усе гаразд. Я серцеві вірю. Як стара моя, небіжка, занедужала...

— Заспокойтесь.

Якби не Гривастюк, і я дожив би в мирі з Мариною до глибокої старості. Але цьому світові треба втоптати людину в землю і подивитися, чи зможе вона піднятися. Я піднімуся. Марина простить мене, і, коли треба, я її прощу. Але світові не прощу. Я йому не прощу того, що він готує війну моїм синам, позбавляючи їх батьківського благословення, яке, можливо, зупинило б їх перед тим, як брати людину на мушку. Мої сини будуть убивати, це я знаю. Світ досягає своєї мети. Ще років п'ять понижаю, як скажений пес з ланцюгом, а тоді сини відмовляться мене розуміти...

— То де ти, га?

— Пересидів кілька днів у селянина на висілку коло Чишків.

— Біда?

— Пропасть.

— Села повстануть. Тобі треба побути на сходках. Не хочу забігати наперед, діло покаже, та як би там не було, треба ламати, треба добуватися до поганського нутра. Нас закують — другі піднімуться. Нехай дивляться з усіх країв, як Галичина відстоює свої права.

— Ви це облиште. Надивилися, досить. Тут або скинути пута, або вмерти.

— Та так...

— За першим разом до зброї доводити не слід, але згодом розмелемо гарнізон на трину, Підберіть друкарів.

— Є, Прокопику. Дай, аби було на папері, і завтра — хоч відозва, хоч газета вийде.

— Він перейшов на тон нижче і почав якось поважніше. — Люди поспіль прості, самі так не вкладуть, а допускати будь-кого не будемо. Навчені.

— Давно чекаю, коли стану потрібний.

— То з богом, сину.

Покутський підтримав мене більше, ніж хлопці, з якими я вчора мав бесіду. Старий не дивився в криницю істерії і не покладав на виступ рожевих сподівань. А вчора я наслухався казок. Мені не хотілося доводити, що перемога залежить від звиродніння правителів. Тим часом у Галичині ще складніша ситуація. Завойовник може розжиріти

й звиродніти, але він завжди опирається на військові дружини, які Почувають себе гостями. Це серйозна обставина. Найслухніша нагода була, коли повернувся Загряда. Офіцери були стомлені світовою війною, "гостей" ще не запросили до столу. Та цю нагоду упустили.

Одразу від Покутського я пішов до психіатричної клініки, де працював Грушевич. Під лікаревими очима синіли підкови.

— Ще трохи — і ночувати звелять,— поскаржився він.

— Завізно?

— Бувають дні, коли не справилися б п'ятсот лікарів. Вийдуть вранці газети з повідомленнями про прикордонні сутички — немає значення де: на заході Європи, в Африці чи в АЗІЇ — і нема ради. Пливають тисячами. Мабуть, тільки в психіатричних клініках можна повністю збагнути, як війна пошкодила нервову систему людства. Вісімдесят відсотків несповна розуму. Ходять, живуть, працюють, та досить у газеті інформації про перестрілку, і починають блудній розумом. Тому, Прокопе, вибачте, відпросився ненадовго.

Ми стояли в коридорі клініки, мимо нас безперервно снував людський потік. Обличчя опечалені, збентежені сквапно пов'язані шалі, незастебнуті плащі й куртки, нечищене взуття. Мені стало страшно при думці, що ці люди розмножуються. Від цих психічно неповноцінних батьків і матерів народжуються діти з задатками садистів; наркоманів і недоумків. Якщо життя не внормується, з них можна буде вербувати головорізів, проститутток і работорговців. Вони торгуватимуть собою, чіплятимуться за будь-які ідейки, аби себе виправдати. Примара війни все людство перетворює на стадо.

— Нарешті я відкопав у архівах повість,— сказав Грушевич.— Здав до друку. А спогади про Кривов'яза всюди бракують. Що таке?

Побачивши, що мене схвилював нескінченний ланцюг хворих, Грушевич теж задумливо став вдивлятися в обличчя.

— Ви не читали сьогоднішніх газет? — запитав він перегодом.

— Ні.

— Опубліковано повідомлення, що в Америці винайшли нову зброю.

Він нетерпляче переступив а ноги на ногу, даючи зрозуміти, що йому пора йти. Я попросив у нього рукопис спогадів про Кривов'яза і попередив, що надрукую лише найгостріший уривок.

— Впевнений, що вся ваша праця колись побачить світ,— втішив я Грушевича.— Вона цінна вже тим, що спогадів про видатних людей ми взагалі не маємо. Таких людей переважно вивчають у науковому плані, заробляючи ступені. Як на мій розсуд, це здебільшого оббріхування.

— Повністю приєднуюсь до вас,— усміхнувся Грушевич.— До побачення, пане Повсюдо!

— На все добре!

Чисто в галицькому дусі слід було сказати Грушевичеві:

"Кинь свою писанину, бо не за горами бунт. Повістями революції не зробиш. Виходь

на площу з прапором". Цікаво, як би зреагував Грушевич? Я йому навіть на притики не дав про "той день", бо він все-таки зв'язаний з "друзями". Перейшовши до клініки, Грушевич, мабуть, покинув теорії про всесвітній гуманізм. Чого доброго, його вважали б божевільним. Я запропонував би здавати деякі ідеї на перевірку до божевілень.

Один примірник газети я крізь щілину в дверях просунув до залу засідань наукового товариства імені Шевченка.

Наступного дня донцовський "Вісник" відгукнувся на ваш перший номер так: "Шайка бандитів намагається посварити український і польський нарід. Ми віримо, що ця шайка буде виловлена і покарана, але зі свого боку застерігаємо поспільство: "Не піддавайтеся намовкам дурисвітів. Наше щастя в єднанні з польським людом. Поки що ми не маємо відповідних, зобачників, але більш ніж вірогідно, що згадана з на бандитська шайка складається з відісланих агентів Москви".

"Вісник" передрукував кілька заміток з нашої газети. Вона була заповнена анонімними розповідями про людські долі, на четвертій сторінці був уривок Грушевичевих спогадів і хроніка про найважливіші: події. "Вісник" передрукував чотири розповіді, підписавши їх внизу великими літерами: "Куплений Москвою", "Запроданець", "Перекупка" і "Шахрай". Недарма кажуть: "Злодію, шапка горить".

Між коробками кам'яниць метушилися сніжинки. Здавалось, їм ніколи не досягти землі, проте снігова подушка напухала м'яко під ногами і тверділа, як лід. Ми з Марійкою йшли на свято до Мигельської і Ганиша, які при свідках справляли заручини, а весілля відклали на весну. Я і чути не хотів про Мигельську, але з Марійкою вже щось сталося: вона наполягала, сердилася, погрожувала... Я цього майже чекав. Ми йшли мовчки, сотаючи на ум недомовлені докори. Мене тричі зупиняло, і я всі три рази долав нехіть, відчуваючи, як мене опустошує це недодане змагання.

Гостина мала відбутися в кав'ярні. Ми йшли завчасу, бо мені треба було де того, як усі зберуться, кудись застромити свою непривабливу на вигляд куртку. Вся ця історія мене мучила. Дорогою я напружувався, деревенів і подумки лаяв Марійку.

Протягом останніх тижнів проміж нас не мигнула навіть тінь на суперечку. Я, правда, не питав, як Марійці на роботі, а вона не згадувала. Але ми говорила про людей, з якими я зустрічався, вона задоволена, що люди слухають мене. "Вісник" далі опльовував нашу газету. Ми собі вечорами посміювалися. Марійка навіть, радила пройти по "Віснику" бичем на кшталт відповіді запорожців султанові.

Якось я побачив перекреслені дати в Марійчиному календаріку. Я спитав очима, навіщо. Вона згорнула календарик і, поклавши на підвіконня, запитала:

— Ти танцюєш, Прокопику?

— Ні,— відказав я.

Вона усміхнулася, а я взявся дописувати статтю.

Кому б не хотілося повеселитись! Я взагалі розумів. Марійку. Але мене тривожило, як би в ній не прокинулася гімназистка.

— І довго ще будемо мовчати? — Я зиркнув на неї збоку і, не діждавшись слова, почав скручувати цигарку. Потім сказав; — Боюся, що мені доведеться раніше піти з

вечірки.

— Ти завдаси мені болю,— озвалась вона.

— Ті "друзі" тебе ніби підмінили.

— Мені вже приїлося це слово. Назви їх інакше.

Я зітхнув. Вона насмішкувато підбрала губи. Жіночі химери...

Я віддав прислужникові куртку. Він догадливе почепив її на задній вішак. Тепер залишилося знайти такий куток, щоб, сівши, заховати від очей покорчені юхтові чоботи. Сорочку я собі виправ досить вдало, спортивний светр якраз входив у моду, і я міг спокійно вдавати циніка, який шанує гостинність і добре вино.

Сідаючи, побачив у дверях Ганиша, а точніше чорний полискуючий метелик під адамовим яблуком у сяйві Павлового обличчя. Композитор ні на вершечок не підріс з того дня, як я бачився з ним біля Святоюрського храму. Тримався він ще впевненіше, ступав, гордо несучи голову. Він шанобливо кивнув мені, зачекав на поетесу і під руку з нею наблизився до нашого столика. Марійка в захваті від їхнього блиску весело примружила очі і, сміючись, обома руками сходилась за Зорянине плече. Павло скособочив на них голову. Вони сміялися таким щасливим сміхом, що ми з Павлом не знайшлися що-небудь сказати один одному.

До залу хлинули гості. Було таке враження, що досі вони терлися десь у мишачій норі, чекаючи на господарів. До нас підійшов Олекса Чорнота. Вклонившись Марійці, він міцно потиснув мені руку, розглянувся і, в привітанні піднявши руку, рушив до знайомих хлопців. За всіма ознаками, тут зібралась еліта "гуртка". Ця молодь не мала причини скаржитися на життя. Уже з манер можна було судити, що вона виховувалась у тих сім'ях, у яких проблеми достатку були лише своєрідними вправами мови.

Тужливо бренькнули бандури, співак, ло голосу — справжній артист, сколихнув повітря:

Ой не цвіти буйним цвітом,

Зелений катране,

Тяжко-важко на серденьку,

Як вечір настане.

Ступай, коню, ступай, коню,

З гори кам'яної

До тієї дівчиноньки,

Що чорнії брови...

Юнак співав зворушливим оксамитовим, баритоном, усміхаючись і підморгуючи. Коли пісня стихла, Марійка опустила додолу очі і зітхнула. Вії її запотіли самоцвітними росинками, губи злегка тремтіли.

— Ось...— мовила вона, схлипнувши.

— Що з тобою? — спитав я.

Вона сполохано, ніби не думала, що я поруч, зазирнула в вічі і розслаблено, випинаючи груди, відкинулась на спинку стільця. Шовкове золотисте повісмо волосся впало на щоку, ніби спрагло цілуючи рум'янець.

— Марійко...

Вона застигла в позі враженої стрілою богині, що з подивом і недовір'ям прислухається до смертельної знемоги. Я вийняв з кишені цигарку. Марійка, немов прокинувшись, поклала мені на зап'ястя руку, мовляв, не треба.

Офіціанти подали вино, закуски і кожному в маленькій срібній чаші з срібною ложечкою святвечірньої пшениці. Артист завів колядку, зал підхопив, штовхнув на дзеленькаючі шиби. Потім, багровіючи од хвилювання, з піднятою чашею встав Павло Ганиш.

— Панове товариство! — Він заждав, поки втихомиряться за столами.— Панове товариство! Я думаю, що ніхто з нас не буде противитися, якщо я скажу, що різдво — це свято української пшениці? — Слова "української пшениці" він вимовив з притиском.

Навколо вдарили долонями, лиш бородатий священик, що сидів за сусіднім столиком, не аплодував. Нетерпляче повівши плечем, він опустив голову.

— Прошу, панове, звідати найдорожчого і найсвятішого причастя — причастя праці. Нехай, як струни бандур, дзвенить пшеничний колос на всій українській землі! Він, панове, додзвониться волі! — Останні слова Павло майже вигукнув.

Я подумав... Що я подумав? Що все це гарно і зворушливо. Так. Та тільки й слави.

"Друзі" ніколи не вдаряли лицем у землю, коли доходило до промов. Це для них було захоплюючим спортом, який бентежить і сповиває голубим світанковим сном, у якому вони люблять себе аж до сліз.

Співак, усміхаючись і втираючи губи од медової пшениці, попрямував до бандуристів.

Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі

із нашої України:

Чи там раду радять, як на турка стати,

Не чуємо на чужині.

Ой повій, повій, вітре, через море

Та з великого лугу,

Суши наші сльози, заглуши кайдани,

Розвій нашу тугу.

Ой заграй, заграй, синеньке море,

Та під тими байдаками,

Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,

Та на цей бік за нами.

Ой боже наш, боже, хоч і не за нами,

Неси ти їх з України;

Почуємо славу, козацькую славу,

Почуємо та й загинем.

Мабуть, нема в світі більш тужливої і краючої серце невольничої пісні.

— Отак у Скутарі козаки співали,— закінчив юнак під грім оплесків і крутнув головою, стріпуючи сльози. Всі плакали. Плакали священик за сусіднім столиком,

Олекса, Павло, Мигельська, офіціанти. І я ховав наповнені сльозами очі.

Марійка ридала, затуливши обличчя долонями. Мені чогось здавалося, що вони все це скомпонували спеціально для неї, аби приголомшити і розіп'яти на хресті людських мук. Згодом, заспокоївшись, вона сумно посміхнулася, ніби виконавши обов'язок, поправила волосся і сказала:

— Дозволь, Прокопе, попрощатися.

У мене похолolo в серці. Я чекав, не спускаючи а неї очей. Вона зітхнула і знову посміхнулася.

— З ними, Прокопе,— вона обвела поглядом зал,— До цієї хвилини я була з ними; Я не могла перебороти себе і не признавалась. Я була з ними не тому, що вони надія краю, а тому, що вони мають усе, чого ні ти, ні твої люди не маєте. Вас би закували за ці пісні, а вони їх співають у присутності таємної поліції. Прощайте,— додала вона тихо і звелася з-за столика. Я пішов за нею до виходу, минаючи стрій вражено-злих заплаканих очей.

Надворі вже був вечір. Трусив сніжок, наздоганяючи сліди перехожих.

XII

— Прокопе!

Її знову щось мучило.

— Сьогодні до нашої друкарні приходив Олекса Чорнота. Виждав, коли-поблизу нікого не було, і сказав... що тебе підстерігають. Нам не треба було тікати з вечірки. Я винна.

— Ну, а далі?

— Тобі мало? Вони і вбити посміють. Тобі небезпечно сюди приходити. Може, нам зустрічатися... в Покутського?

— Друкарня.

Марійка закивала головою, стиснула пальці. Я зрозумів, що вона здогадалась про те, чого мені не хотілось видати: що мені легше, коли ми не бачимось. Очі її наповнилися стражданням.

— Не гніти і не зводь себе. Вони пронюхали, що я заволодів Миколиною друкарнею. Чи не той же Олекса проговорився, а тепер його мучить сумління. Головне, що і нам відомо. Щось придумаємо.

Ці слова ще більше засмутили її. Я не міг одірвати погляду від її білих тремтячих пальців, хоч зовні вона здавалася спокійною. Ця невластива їй дотепер стриманість похитала моє довір'я, і я сказав:

— Вночі перекинемо устаткування в інше місце. Марійка сиділа з похиленою головою, ніби не чула моїх слів, та, прокинувшись із задуми, з докором сказала:

— Якщо це мені адресується, то можеш не боятися.

— Стомлююсь,— озвався я.— Наче нічого не роблю і стомлююсь.

— Ти не маєш права ризикувати.

— Я не настільки сліпий,— сказав я,— щоб не бачити, що й без мене виступлять. Є мудрі діди, "друзі" мене переоцінюють. Та, мені здається, їх цікавить друкарня.

Дивлячись на її зсутулені плечі, я подумав, що тепер, коли я з людьми, особисто від неї хотілося б і більшої прихильності і турботи. Про це важко було натякати — ніби випрошуєш ласку, але їй треба було зрозуміти, що розрив з "друзями" не багато для мене заважив. Вона далі ходить з почуттям втрати, тоді як я гадав, що, звільнившись, вона стане ближчою.

— Слухай. Марійко,— покликав я...

"Пам'ятаєш, якось я згадував чоловіка, який мене приголомшив своїм металевим голосом? Тепер в очах у нього вираз розгубленості й нудьги. Ми з ним довго розмовляли. Мені сказали, що це своя людина, а повернулося так, що його треба переконувати, і я почував себе не краще, ніж той мудрець, про котрого написали: "В той час афіняни визнавали сонце богом, він учив, що воно — вогненне жорно. За це вони засудили його до смерті".

Смеркало. Він оточений тінями на канапі, мовчить, і таке враження, що пірнає в сутінки нарочито, як медуза йде на глибину, чуючи наближення шторму. У кухні шепочуться шестеро дітей. Я збагнув: він хоче ще раз послухати, які в нас перспективи. І я сказав правду: "Найважливіше — провалити стіну мовчання". Ну й попередив, що можливі жертви.

За дверима шепочуться діти. "Тато казав", "тато принесе", "тато зробить"... Йому перед тим пощастило заробити на залізниці кілька марок, свідомість настроєна на те, що знову поталанить. Чую зітхання. Бере пачку газет, прощаємось. Цілу ніч, уникаючи патрулів, буде розносити до знайомих. Жінка при вікні не зімкне повік, дітям будуть снитися кошмари...

Я радів, що він подолав себе. Але я не знав, що на його чоботях стерті підшви і досередини набивається сніг. Він схопив запалення легенів. Лежить, в очі зазирає смерть. А на устах одне: коби поправитись до заворушення. І я жду чуда. Про тиранів кажуть: "Коли він здохне, буде велике свято". Тут же людина бореться зі смертю, аби вмерти так, як підказує свідомість. Це смерть — для перемоги. Наші серця мусять воскреснути саме для такої смерті. Інакше нічого не вийде. Чудо залежить від нашої волі.

Я уявляю, як тяжко розлучатися з одним життям, щоб почати інше. Нам дуже шкодить, що нас відділили прикордонними частоколами від Сходу. Нам би легше дався переворот. Але що вдієш? Це ще одна трагедія Галичини.

До чого я веду? Поки ми не скинемо з себе влади минулого, ми не будемо заслуговувати довір'я".

— Я не винна, що серце ние,— сказала Марійка після довгої мовчанки.

— А я, коли подумаю, скільки хлопців через руки "друзів" відправлено в концентраційні табори, хочу поставити їм на середмісті камінний хрест прокляття.

Я взяв Грушевичеві рукописи і глянув по кімнаті, чи не залишаю чого-небудь. Уже звечоріло. Марійка сиділа спиною до вікна, і я не бачив виразу її обличчя. Я торкнувся губами до її щоки — лице було мокре від сліз.

На небі, мов спохвату забутий якимсь таємничим женцем, висів блідий місячний

серп. Вулиці були освітлені електричними ліхтарями. Я лиш часткою свідомості відзначив, що Львів ожив поза моїми очима: працювала електростанція, у кранах появилася вода, пущені в рух окремі фабрики. А в душі вужилися сліди недавньої розмови з Марійкою. Я й сам ще не звільнився від минулого, а їй сказав багато прикрих слів. Найгірше, що це скидалося на гімнастичну вправу.

Я ішов у напрямку до головного вокзалу — вела підспудна надія, що раптом з поїзда зійде Микола. Тоді я відчув би себе далеко впевненіше. Либонь, то вічна історія: силу дають переконання. У мене міцніші переконання, ніж у Марійки, Миколіні переважають мої. Попри все нами попихає потреба розшукати сильнішого, бо сильніший повинен би стояти ближче до істини. Наші пошуки сповнені болям і смутком, а згодом над нами підводиться кволодухий тлумач часу і все перекреслює, претендуючи перед лицем нащадків на найнезаперечнішу правду. І так воно давно ведеться...

Ще здалека я зачув багатоголосий гомін, потім побачив: під стінами вокзалу довгу чергу. Штовхнувши мене ліктем, до черги пробіг задиханий чоловік, запитав крайнього і кинувся під зачинені будки, в яких євреї продавали всяку всячину, від цвяхів до бубликів. У черзі стояли літні люди і молоді хлопці. З розмов я зрозумів, що чекають товарного поїзда з вугіллям. Площею походжали поліцаї, окремо тримався гурт солдат. Охочих заробити на розвантажуванні вагонів було так багато, що без бійок навряд чи обійдеться, і охоронці порядку були наготові.

У залі я зіткнувся з нашим друкарем Петром Переймою.

— Забіг погрітися,— сказав він.— Товарний прибуде опівночі, а надворі морозюга. Перейма жив з сестрою на присілку під Вінниками.

— Давно стоїш? — запитав я.

— Ой брате! — махнув він рукою.— Відучора з вечора. А ти куди зібрався?

Він мав звичку, що-небудь питаючи, совати куточком рота, рухаючи білий рубець на щоці — якийсь донський козачок досягнув його кінцем шаблі під Обертином. Петро воював за обидва імператорські трони, з білими відбивав од червоних Причорномор'я, з червоними вгамовував козацький заколот на Дону, потім, перехворівши на тиф, приєднався до загону Загряди, що йшов на захоплений поляками Львів. Він мріяв про світову революцію, але вмів тримати язик за зубами і за це вважався знахідкою для нашої друкарні. Перейма дивувався веселою вдачею. Ми були переконані, що, потрапивши в лабеті жандармерії, він водитиме слідчих за ніс, поки його не розстріляють. До "друзів" і організації "Воля" ставився як до інертної, не вартої уваги сили. 51

51 Із заснованої у 1919 р. націоналістичної організації "Воля", натхненником якої були клерикальні кола Галичини, у цей період формувалася терористична військова організація.

Я усміхнувся у відповідь на його запитання.

— На залізничних станціях,— сказав я,— завжди, як у камері схову, є трохи призабутих нами сподівань. Хочу подихати їх духом.

— Знаємо тебе! — моргнув Петро.— Бив би ти задарма ноги. Ну що ж, ігуменові діло, а братії зась.

Він мені створював репутацію отамана. Чим частіше я говорив про себе щиру, звичайну правду, тим більше йому здавалося, що це намагання ховатися за скромністю. У нього очі спалахували вогнем, коли я кидав репліки: "Галичани — приховані бандити", "У кожному з нас живе Довбуш" чи "Треба вбити полковника Родзісада". Він захлинався од сміху і вигукував: "Ох ти, брате Повсюдо!"

— Як вважаєш,— звернувся я до нього,— коли скомандувати черзі "До зброї!", було б на що подивитися?

Петро запчихав шипучим, потім зайшовся розкотистим молодецьким реготом.

— Ну, ти ще й питаєш,— і заблискали золоті дробинки в зіницях.— От би солдати дременули! — Рубець на його засіпаному лиці блідів, мов розпечена дротина.

Мимо нас пройшов зацікавлений поліцай. Петро сплюнув і вийняв капшук з тютюном.

— А щоб тебе, рака, грім убив! — пробурмотів він.— Я його знаю. З Винників продажна шкура.

— Українець?

— Атож.

— Треба роздягти сучого сина і пустити голим на мороз.

— А-га-га-га! — вибухнув Петро, уявивши нагого поліцай на снігу.— Ох ти, брате Повсюдо!..

"Жарти жартами,— подумав я,— а він піде з нами у вогонь і в воду".

До перону підійшов варшавський поїзд. Я потис Петрові руку. Забігали носильники, в почекальні хлинули польські солдати, сім'ї колоністів з лозинковими скринями і клунками. Я став під стіну в тунелі. За кілька кроків від мене, вдивляючись в обличчя приїжджих, чатували переодягнені агенти; один мені видався знайомим, і це справді був той самий невдаха, якого я колись виманив у поле, але тепер він не звертав на мене уваги. В них, бідолашних, пам'ять, мов туристська база. Мимо нас протупали лунким опустілим тунелем останні пасажири, я пішов до касового залу слідом за агентами, розділяючи їх невдоволення і розчарування: ми не зустріли тих, на кого чекали.

Надворі падав сніг. Я не наважився їхати разом з агентами і пропустив трамвай. На тротуарах товпилися люди, мляво походжали пари. Я вийшов до середмістя, підозріло покосився на Корняктову кам'яницю. В усіх поверхах яскраво горіли вікна, на брук сипалося казкове сяйво. Корняктів будинок виглядав настільки обжитим, що важко було допустити думку про нічліг у підвалі. Я пішов по вулиці Коперника, минув палац Потоцьких. Пишна будівля здалась мені ще неприступнішою. Од неї віяло суворою стриманістю, яка не вселяла довір'я. З сумом подумав, що на цю ніч навряд чи знайду притулок між чарівними стінами "малого Парижа".

У кінці вулиці наздогнав п'яних офіцерів. Троє з них діє сяк-так трималися на ногах, а четвертий, незабутній "потомок польських революціонерів" капітан Опольчик, ледве волікся, звисившись на шиї товаришів.

— Тому-то знання і цінніші правильного погляду, сказав Платон,— белькотів Томаш Ренет, покручуючи великою головою.

— Платон мені до...— признався сусід.— Ця Ореста мене виснажила, панове. Щоб вона сказала.

Ренет засміявся і, щось згадавши, поцілував два пальці і викинув руку над головами горілчаних братів, мов посилаючи поцілунок засоромленій матінці небесній.

— Гу-у-у! — сказав Опольчик.

Офіцери звернули до єзуїтського фільварку, справили біля ротонди потребу, зозулясте дивлячись на куполи, потім вивели Опольчика на середню алею і стали прощатися. Це була неповторна картина. Поклавши на уявні труби пальці, вони зарипіли траурно-тріумфальну симфонію Берліоза. Мені це здалося символічним. Королівською вулицею до площі Бастилії прямує колона музикантів, якими шаблею диригує переодягнений в однострій національного гвардійця Гектор Берліоз. Музика оплакує героїв французької революції, тіла яких поховані на площі... Польські офіцери так невинно винагородили мене за підлість Опольчика, що я був схвилюваний до сліз. Вони похоронили його, цинічно насміявшись. Спотикаючись і балансуючи руками, він боровся з підгірком, на який піднімалась алея, стогнав, а офіцери, похнюпившись, рушили назад.

Я вибрався з-за дерев і пішов за Опольчиком.

— Пане офіцер! — гукнув я.

— Е-е-е...

— Що з вами, пане Опольчик?

Він захропів, туманним зором ковзнув по моєму лиці. Над алеєю яскравіли, ніби усміхаючись, ліхтарі. Голова Опольчика безвладно впала на груди. Я підняв йому підборіддя. Обличчя його було нещасне і смертельно бліде.

— Хто ви? — запитав я.

— Хто? — він ікнув і закинув назад голову.

— Так, хто?

Опольчик зітхнув, в очах його мигнула тінь свідомості, і він несподівано заплакав.

— А хто? Я не знаю, хто я.— Він відступив од мене і, сівши на смітницю, посправжньому заридав.— Хто я? — питав він між приступами плачу.— Хто?..

Я закупив цигарку і пішов геть.

Ми з Покутським презирнулися, і кожен із нас зрозумів, що один для одного не маємо новин. Микола, усі, хто був у таборі і хто вирвався з рук, безслідно пропали. Я сів переглядати газети. У "Віснику" просякали натяки на те, що потрібно готуватися до вилазки за Збруч з метою повалення "тамтешнього уряду". Друкувалися повідомлення, що в лютому питання про Галичину знову буде розглядати Рада Ліги націй. "Друзі" чекали від цього деяких змін, розраховували на дозвіл політичних громад. І польські, і галицькі газети були заповнені інформаціями про дооровільний набір до армії. Я написав оглядову статтю про становище в колонії і, віддавши її Переймі, відніс Грушевичеві рукописи. Лікар подав мені розгорнений томик з підкресленими рядками:

"Польща повинна виробити і виробить вищий і кращий ідеал суспільного життя, ніж комуністична Росія, створить більш високу матеріальну цивілізацію, ніж трудова Німеччина".

— Що ви на це скажете? — запитав Грушевич, заплітаючи тороки на халаті.

— Сестрою самовихваляння завжди була і буде жорстокість,— сказав я.— Людина і каста, впевнені в розквіті системи не терплять сумнівів і непокори.

— Я тієї самої думки,— озвався лікар.— З одного боку це заявка на занепад, але доки все піде з вітром, звідаємо лиха.

— Вам не робили закидів за уривок?

— Ви знаєте, ні. Не збагну, в чому річ. Це схоже на під'юджування, мовляв, ану ще щось викинь. Нині це в моді. Ніби заплющують очі, а на ділі пильно стежать за кожним кроком, вибираючи слушний момент, щоб знешкодити.

Грушевич хитався між "друзями" і комуністами. Та легко було помітити, що його настрій залежав від того, хто береться опублікувати його писання.

Згадавши про "добровільний набір" до армії, я хотів було спитати його, чи не збільшився наплив божевільних, але передумав. Мене те видовище болюче вразило першого разу. Ми опустилися на поверх нижче, до кав'ярні, і замовили чаю з бутербродами. За столиком Грушевич двічі запитливо глянув на мене, потім, узявши між долоні порожню склянку, загадково всміхнувся.

— Учора з Тернополя приїжджала моя Христина

— Вона на волі?

Грушевич кивнув.

— Я на весь день відпросився з роботи, оглянули місто. Шкода, що мені невідомо, де ви тепер замешкали. Христина хотіла з вами побачитись.

— Жалкую,— сказав я, розмірковуючи, чи не можливий в цьому який-небудь підкоп.— Як у Тернополі? Що вона розповідала?

Грушевич прицмокнув, відповів не зразу.

— Там відбулися арешти. Готують демонстрацію протесту.

Про це він міг довідатися і від "друзів". Була така мить, що я подумав поговорити з ним відверто, та, на щастя, він мене випередив.

— Скажу вам щиро,— засовався він на стільці,— мене Христина не втішила. Моя донька — фанатичка. Так, Прокопе.— Він поморщився і зітхнув.— Живе на віру з якимсь комуністом, без пам'яті від нього. І здоров'ям підупала. Помалу дерев'яніє душею і тілом.

Він стріпнув гривою (Христина теж мала цю звичку, з тією різницею, що потім відкидала назад голову і пригладжувала волосся обома руками).

— Так-то воно,— підсумував він.

Я ішов з клініки, картаючи себе за легковажність. Мовчати... Мовчати як могила. Грушевич зобразив свої тривоги в чисто людському плані, але нині кожний порух душі належить політиці. На фронті мені розповідали, ще Гінденбург ходив до вбиральні зі спеціально підібраною поставою голови. Тепер найбільш рядова людина ходить у масці

актора. Не вгадаєш, ким перекинется. У розпусної хвойди більше власного лиця.

Після засідання колегії я зрозумів, що всі мої пошуки і дослідження нічого не варті. На світі одна правда — революція. Я стояв на вулиці біля стіни, як і тоді, коли приїхав з Перемишля, та не тому, що не знав, куди податися, а тому, що не впізнавав себе. За винятком Покутського і Перейми, я з першого знайомства знав колишнього непеесівця Григорія Золоторога, недавнього радикала Кліма Вирву, малоосвіченого, як казав. Покутський, комуніста Івана Гризоту, рік тому аполітичного шевця Михайла Андрійчука. Та я побачив, що вони йшли до цього дня не легшими стежками. Обличчя їх були знівечені сумнівами і роздумами, майже всі вперше розправили плечі. Коли йшло засідання, я думав, що революція — це сповідь перед прийдешнім, але потім відчув, що це початок віку.

Не було Миколи, не було багатьох, кого хотілося б побачити на барикадах. Але ми знали, що мусимо починати і будемо відповідати перед судом часу.

Заходило сонце. Над Святоюрським храмом поблискувала хрести. Там було двоє "по-своєму" мудрих з нашої комуні. Між середмістям і храмом "по-своєму" мудрий Грушевич обурюється на доньку. На цвинтарі спочиває пограбований Кривов'яз. Десь там, куди зачочується сонце, носить каторжні кайдани Микола Павлюк. Ще далі пнеться до дорібок між чужими людьми Тодосій Сліпчук. Як нас розвіяло з простої жменьки безпритульних. Винні тут і вітри, винні і ми. Це скидається на жарт історії, адже не треба особливо прозорливих очей, щоб побачити, що вихід з неволі тільки один. Але це і трагедія. Так, так. Трагедія в сучасному і старогрецькому значенні цього слова.

Сонце вже сіло. Я заспішив до Покутського друкувати на завтра газету.

Мені доручили йти в колоні з Волинського тракту. На кілька десятків тисяч тут лиш яка-небудь півсотня львів'ян мала роботу. Голодна смерть робила сюди не один захід. Під час реkvізицій та обшуків солдати і поліцаї конфіскували найцінніші речі, не доходила вода з міської мережі, не було електричного освітлення, не вивозились покидьки. Але саме тут панував той самий гомеостаз, який польські вчені називали прокляттям Галичини, і звідси з кожної квартири хто-небудь вийшов у призначену годину.

Я показав хлопцям посвідчення, підписане членами колегії, і попросив дати сигнал. Через півгодини на вулиці зібралась незліченна маса людей. Стиха гомоніли. Із бічного провулка вийшов поліцай. Він нерішуче наблизився до колони, широко розплющеними очима глипнув на прапор і вимучено спитав, куди ми збираємося.

— На поклін жертвам війни,— сказав я.

Поліцай знизав плечима, зійшов на тротуар і розгублено подивився на колону. Трохи звикшись, він з закладеними за спину руками знову підійшов до мене.

— Яким жертвам? — запитав він.

— Хіба це має значення. Царі на війнах не вмирають.

— Пора,— підказали за плечима.

Колона рушила. Поліцай ішов тротуаром, але на нього не звертали уваги.

Збагнувши відносність добра і зла, люди двадцятого віку розглядають своїх ближніх

під якимсь одним кутом зору. Це, безумовно, річ невесела, але вона диктується логікою віку. Народ натравлюють на народ. Це обумовлює і оцінку людини. Системи стирають найхарактерніші деталі життя, та є і зворотний хід: деталі стають образами і символами епохи. Мене непокоїло, що хлопці так байдуже сприйняли появу поліцая. Це нехтування небезпекою. Вона дрібна, але повинна б викликати реакцію. Я подумав: "А може, це означає щось більше? Може, це не тільки стихія перебудови світу, а підсвідомий симптом людської волі, місія якої не дати світові загинути? Мене ж не треба вчити, що помиляються не армії, а полководці". В такому разі оцей наш похід важить у житті більше, ніж мені видалось.

Вулиця двигтіла, стогнала, скликаючи до вікон німечних і недужих, тих, кому немає у що вдягнутися, кого знесилив голод. В одному з вікон я побачив обличчя Андрія Криці, що схопив запалення легенів, розносячи нашу газету. Я помахав йому рукою. Він усміхнувся.

Ми вступали на Ринкову площу в ту ж мить, що й колони з Підзамча і Городецької вулиці. Ріки облич і дум, краси і віри. Навряд чи Львів бачив щось подібне за всю свою історію.

З ратуші винесли столик, на якому я колись писав для Живецького листи. На нього піднімалися промовці. Я подумки заздрих їм. Вони ніби не відчували збентеження перед цією багатолюдною аудиторією.

На столику, розмахуючи руками, говорив Михайло Андрійчук.

— Я питаю,— гукав він,— маємо ми право на людське життя чи ні?

— Ма-а-ємо-о-о! — озвалась юрба.

— Чи ми не вміємо ґаздувати?

— Вмі-і-ємо-о-о! — гримало в мури кам'яниць.

— Чи так зачерствіло наше серце, що не здатні бути добрими?

— Не зачерствіло-о-о...

Нараз мов під ногою хруснула тріска. Андрій упав на руки товаришів, упав з якимсь недоказаним словом і вмер з ним, відкинувши голову, прикувавши мертвий погляд до скульптурних фігур на Корняктовому палаці. З дахів навколо площі лящали постріли, зойкаючи, мов засмоктані землею, опускалися додолу люди.

Я вискочив на столик, замахав прапором.

— Розходьтєся під мури! — щосили крикнув у натовп, але голос мій розтанув у голосінні.

По держаку вдарила, перерізвавши навпіл, куля. Я замахав уламком, показуючи на стіни будинків, гукаючи:

— Під мури! Під мури!..

Я бачив, як упав, схопившись за груди, Клим Вирва, як підскочив на місці і зашкутильгав до рогу Чорної кам'яниці Покутський. Дзенькали кулі, постріли злилися в суцільну тріскотню. На фронті все було б інакше, а тут я закрив долонями очі й люто, по-звірячому застогнав. Кулі навколо моїх ніг рвали столик. Під столиком лежали навхрест Михайло Андрійчук і Клим Вирва, трохи далі — Петро Перейма і Григорій.

Золоторіг, попід ратушею повз, тягнучи перебиті ноги, Іван Гризота, і над його головою кулі дзьобали стіну.

Я завмер на столику, що став немов невразимим острівком. Охопило якесь безтямне напівзабуття. Воно розвіялось, коли площа спорожніла і в провулки ховалися останні демонстранти. Я розглянувся навколо і побачив, як від стіни Корняктового палацу відділилися водночас дві постаті: біг сюди, до мене, якийсь старий — не Покутський, і бігла, широко розмахуючи руками, немов дивуючись, зі своєї прудкості, Марійка Вістун.

Я стрибнув зі столика і кинувся їм назустріч. Марійка була без хустини, волосся розпатлалось на перекривленому від жаху лиці. Мені залишилося кілька кроків — і вона впала. Викрутом її кинуло на сніг. За три-чотири метри лежав старий. Я обвів поглядом дахи. На них, вишикувавшись лінією, як червономорські носороги, з націленими на площу карабінами стояли солдати. Дивлячись на них, я на недовгу мить осліп, втратив зір, як восени від голоду. Коли очі прозріли, мене з усіх боків оточували солдати. Вони йшли з піднятими, мов для попередження, карабінами, з пополотнілими обличчями і безтямними поглядами. Мені скрутили за спину руки і одвели під ратушу. З провулка показалися полковник Родзісад, Опольчик, Сідлецький, Ренет. Тепер мені стало ясно, якої ми припустились помилки: не виставили дружини на суміжних вулицях. Не прорвавшись через натовп на площу, поляки оточили її з дахів.

— Виявляється, вас кулі минають,— посміхнувся Родзісад.— Це поправитьшибениця. Замах на життя Пілсудського вам дорого коштуватиме 52.

52 Замах справді мав місце. Його здійснили члени т. зв. української військової організації, що об'єднувала націоналістичні елементи.

Я до болю стиснув зуби і заплющив очі. "Замах? Який замах?"

— Ми вас попросимо назвати прізвища забитих бандитів,— проскрипів полковник видовженими (досі я не помічав цього), губами.

Вони волокли мене від тіла до тіла, я називав вигадані прізвища, і Родзісад, щоразу зупиняючи презирливу посмішку, знизував плечима.

— А цього впізнаєш? — запитав він, штовхаючи чоботом старого, що біг з Марійкою до мене.

— Ні,— відказав я.

Родзісад зневажливо оглянув труп і процідив:

— Письменник-бандит Загряда. Не чули про такого?

— Ні.— Я спробував нагнутися над головою Загряди, але мене шарпнули вбік.

— А цю панночку знаєте?

Марійка впала на тротуар, відкинувши на брук вулиці ліву руку. На її лиці змертвів слід жаху. Я відвів погляд і побачив посеред вулиці розтоптаний труп у солом'янках, котрі я сплів для Сильвестра Окільнюка. Мені не дали подумати, як міг Окільнюк сюди потрапити.

— Хто вона? — закричав Родзісад.

Мій погляд, мов магнітом, повернуло до Марійчиної руки. В пригоршні червоніло

ще паруюче озерце крові. Тільки в пригоршні. А так крові навколо тіла не було видно. До пригоршні кров збиралась, стікаючи по руці, що лежала нижче, на бруку вулиці. Очі мені застелили сльози. Я хотів стати навколішки, та мене за комір поставили на ноги.

— Ну?

Я не мав сили говорити.

— Хто?

Я нічого не бачив, лиш паруюче озерце крові в пригоршні. В моєму мозку щось одвалилось, і я раптом згадав окремі Марійчині фрази. Від розпуки розривалося серце.

— Ну? — гаркнув над головою Родзісад.

— Це моя дитина, полковнику.— З очей хлинули сльози, хоч я намагався стриматись.— Це моя дитина,— сказав я, показуючи на кров.— Вона народилася від кулі. Бережіться...— Мене повалили на сніг. — Бережіться, полковнику,— шепотів я,— бо вона народилась від кулі. Я не знаю, ким вона стане, коли виросте...

Чернівці, 1965